

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

IX

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Микола ЛИТВИН

Олександр СИТНИК

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2015

ББК 63Ю3 (4 Укр)

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. – 360 с.

Збірник присвячено одній з найвизначніших постатей українського Середньовіччя – королеві Данилові Романовичу (1201–1264) й приурочено до 750-річчя його кончини. У публікованих дослідженнях аналізується багатоплановий спектр проблем історії та культури епохи короля Данила з акцентом на його постаті й діяльності у широкому контексті східноєвропейського історичного, а також культурного процесу, окремі з них пропонують новаторські погляди на ряд знаних сторін тогочасної традиції. Поодинокі статті розглядають вибрані конкретні питання як біографії самого короля, так і історії його доби.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Домбровський Д., доктор габлітований

Фонт М., професор, доктор габлітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015

Король Данило Романович

1264–2014

КНЯЗЬ АДОБА

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**ЩЕ РАЗ ПРО ЗАГАДКУ ЗАГИБЕЛІ
КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА**

9

Ілля ПАРШИН

**УЧАСТЬ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
В ІНТРОНІЗАЦІЇ УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ IV**

23

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ХОЛМСЬКЕ БУДІВНИЦТВО
КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА**

34

Dariusz DĄBROWSKI

RELIGIJNOŚĆ KRÓLA DANIELA ROMANOWICZA

77

Юрій ДИБА

**ХОЛМСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК ПЕРЕМОГИ ПОБЛИЗУ
ЯРОСЛАВА 1245 РОКУ**

89

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**"ПОДВІЙНА" КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА
РОМАНОВИЧА: ЗАГАДКА ЛЕГЕНДИ ЧИ
РЕАЛЬНИЙ ФАКТ**

131

Александр МАЙОРОВ

**КОГДА ДАНИИЛ РОМАНОВИЧ СТАЛ
"КОРОЛЕМ РУСИ"?**

143

Александр МУСИН

**КНЯЗЬ АЛЕКСАНДР ЯРОСЛАВОВИЧ И
КОРОЛЬ ДАНИИЛ РОМАНОВИЧ КАК ЛЮДИ
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

153

Віктор МЕЛЬНИК

**НОВИЙ ШТРИХ ДО МИСТЕЦЬКОГО ОБРАЗУ
СОБОРУ БОГОРОДИЦІ В ХОЛМІ (ЗА ЛІТОПИСНИМ
ПЕРЕКАЗОМ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ
ДОСЛІДЖЕННЯМИ)**

175

Олександр ГОЛОВКО

**НЕКОРОНОВАНИ І КОРОНОВАНИ КОРОЛІ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ**

180

З М І С Т

Віталій ЛЯСКА

ЛИСА ГОРА НА ГОЛИХ ГОРАХ
(ПРИЧИНОК ДО ТОПОНІМІЧНОГО ЛАНДШАФТУ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ
В ДОБУ РОМАНОВИЧІВ)
214

Тетяна ВІЛКУЛ

БІБЛІЯ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ
224

Олександр БАРАН

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МІСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В XIII –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТОЛІТТЯ
239

Едвард ЗАЙКОЎСКИ

“СПИСОК ГОРОДОВ РУССКИХ ДАЛЬНИХ И
БЛИЖНИХ”: ДАТЫРОЎКА ПРАТОГРАФА
271

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Александр МУСИН

СЕРЬЕЗНАЯ ЗАЯВКА ИСТОРИКО-
ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ НОВЕЙШЕЙ
КИЕВСКОЙ ШКОЛЫ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ РУСИ
Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з
домонгольського київського літописання /
Відп. ред. В. В. Німчук. НАН України.
Інститут історії України. – Київ: Інститут історії
України, 2015. – 518 с.
288

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

“ЩАСТЯ” КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–
1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań
nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.
309

АНОТАЦІЇ 351

SUMMARY 351

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО ЗАГАДКУ ЗАГИБЕЛІ КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА

Загадка загибелі першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича поблизу Завихоста 19 червня 1205 р., незважаючи на полеміку навколо неї, яка триває вже більше, ніж два століття, залишається відкритою. Іван Крип'якевич у своїй монографії “Галицько-Волинське князівство” обмежився тільки констатацією самої події¹. Актуальність розв'язання проблеми не підлягає сумніву, тож видається доцільним ще раз розглянути в комплексі всі збережені джерела та проаналізувати висновки поодиноких дослідників.

Галицько-Волинський літопис, який розпочинає панегірик Романа Мстиславовича, не зберіг подробиць його загибелі².

Владими́ро-суздальська версія, сформована далеко від цієї події за вторинною інформацією: “Иде Ромѣнь на Ляхы и взя в города Ладьскаѣ и ставшю же ємоу над Вислою рѣкою и ѿѣха са в малѣ дружинѣ ѿ полку своєго. Ляхове же наѣхавше оубиша и. И дружину вколо єго избиша. Приѣхавше же Галичане взяша княза своєго мртва и несоша и в Галичъ и положиша и в ѣркви стѣѣ Бѣѣ”³. Вона стала основою скорочених повідомлень молодших літописів новішої традиції. “Иде Романъ Галичскій на Ляхы и взя 2 города Лятска, ставши же ему надъ Вислою рѣкою, и отѣха вѣ малѣ дружинѣ отъ полку его, Ляхове же наѣхаше убиша его и дружину его о немъ избиша всю; шедше же Галичане взяша князя своего мертва, и несоша и вѣ Галичъ, и положиша и вѣ церкви свѣтѣя Богородица”⁴. “Того же лѣта Романъ Галичскій ходи на Ляхы, взя градъ ихъ, и ста надъ Вислою рѣкою; отѣхавъ отъ полковъ вѣ малѣ дружинѣ, Ляхове же наих(а)вши убиша его; и положиша его вѣ Галичи у свѣтѣя Богородица”⁵. “Князь Роман Галичский и сын его Данил ходи на ляхи, взя град их и ста над Вислою рекою. И отеха мало от полков в мале дружине, ляхове же наехав, убиша князя Романа”⁶ (Данила Романовича “вкомпонували” до тексту редактури літопису другої половини XVI ст.). “Того же лѣта князь велики Романъ Мстиславичъ Галичскій ходи ратью на Ляхи, и взя два града ихъ, и ста надъ

Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 425.

¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 113.

⁴ Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. 112.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 715–717.

⁵ Тверская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 15. – Стб. 302–303.

³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. –

⁶ Холмогорская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1977. – Т. 33. – С. 58.

Вислою рѣкою, и ту стоавъ оплошися, и отѣхавъ отъ полку своего въ малѣ дружинѣ, Ляхове же наѣхаша на него, и нападше убиша его, и положиша въ Галичѣ въ церкви пречистыа Богородица⁷. Інші літописи пропонують ще лаконічніші повідомлення: “Того же лѣта убиша князя Романа в Лясѣхъ”⁸. “Въ сеже лѣто убиша Романа въ Ласѣхъ”⁹. “Того же лѣта иде Романъ Мстиславичъ на ляхы, и тамо убиша и”¹⁰. “Того же лета иде Роман галический на Ляхи. Тамо и убиша его”¹¹.

Дещо відрізняється версія пізнішого українського Густинського літопису, укладачі якого користувалися деякими втраченими західноруськими літописами та польськими джерелами: “В то же лѣто Романъ Мстиславич Галицкий, ища вины на Ляховъ, посла со гордостию до Лешка Бѣлого, князя Полского, да ему дасть волость во своей державѣ за труды, яже подъять, помагая ему на Мечислава Старого, стрия его. Лешко же отвѣща ему, якоже достоин еси мзды, понеже бѣжалъ еси от брани. Роман же разгнѣвася велими и собра великое множество вой, поиде въ державы Лядзкия, хотя Ляхов и вѣру их погубити. И пришед ко Люблину, облеже и, и стоя под нимъ мѣсяць, но не може его взяти. И потомъ услыша, яко Лешко князь съ Кондратом, братом своим, идуть на него, оставивъ Люблинъ, поиде противу их през Вислу, и тамо под Завифостомъ градомъ пораженъ и убиенъ бысть сей великий и храбрый и славный во князѣх Романъ Мстиславич”¹².

Загалом же перекази літописів, попри певні, не до кінця зрозумілі деталі загибелі князя, не дають змоги реконструювати перебіг подій, а також зрозуміти причини самого походу. Не збереглася інформація, зафіксована безпосередньо учасниками, або ж сформована у галицько-волинському середовищі.

Свідчення польських джерел повністю зібрані й наведені в дослідженні Олександра Головка¹³. Найдавніші польські річники подають дуже короткі повідомлення, на зразок “Роман, найхоробріший князь рутенів, із своїм військом від рук братів Лешка і Конрада, синів Казимира, загинув поблизу Завихоста”¹⁴, що майже не відрізняються у різних пам’ятках¹⁵, за винятком “Трацького річника”¹⁶, “Краківського календаря”¹⁷ та “Малопольського

⁷ Никоновская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10. – С. 50.

⁸ Летопись Авраамки // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 16. – Стб. 47.

⁹ IV Новгородская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 4. – С. 19.

¹⁰ Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1989. – Т. 38. – С. 163.

¹¹ Пискаревский летописец // ПСРЛ. – Москва, 1978. – Т. 34. – С. 81.

¹² Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 40. – С. 110.

¹³ Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 28–48.

¹⁴ “Romanus fortissimus princeps Ruthe-

norum cum exercitibus suis a Lestcone et Conrado fratribus filiis Kazimiri in Zauichost interemptus est”: Rocznik krakowski // Monumenta Poloniae Historica (далі – МРН). – Lwów, 1872. – Т. 2. – Р. 836.

¹⁵ Rocznik świętokrzyski // МРН. – Т. 2. – Р. 70; Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – Т. 2. – С. 800–801; Rocznik Sędziwoja // МРН. – Т. 2. – Р. 876; Rocznik kujawski // МРН. – Lwów, 1878. – Т. 3. – Р. 206 (помилково вказана дата 1202); Rocznik górnośląski // МРН. – Т. 3. – Р. 715 (помилково вказана дата 1196 р.).

¹⁶ Rocznik Tracki // МРН. – Т. 2. – Р. 836.

¹⁷ Kalendarz Krakowski // МРН. – Т. 2. – Р. 923.

річника"¹⁸, в яких уточнено про загибель князя поблизу Завихоста в день святих Гервасія і Протасія, тобто 19 червня 1205 р.

Від цих коротких констатацій відрізняються повідомлення трьох інших польських джерел. У "Річнику краківської капітули" сказано: "Романа, наймогутнішого князя Рутенів, який піднявся у своїй гордині і похвалявся безмежно великим за чисельністю військом, синами князя Казимира Лешком та Конрадом за допомогою Всевишнього, який своїми чеснотами підтримує тих, хто стоїть високо, могутніх трощить, а повалених піднімає, у битві біля Завихоста було вбито. Тоді ж за допомогою Всевишнього навіть у небагатьох, які залишилися у війську означених князів, яке через величезну втому та рани поверталось додому, хоробрість настільки збільшилася, що коли вони сміливо напали на незлічені фаланги Романа, який підступно вирішив погубити Польщу, та примусили на втечу двадцять одну тисячу воїнів. Після нечуваної різанини ріка Вісла переповнилася кров'ю і вийшла з берегів, вода в ній стала червоною і було в ній велика кількість трупів воїнів, які впали від руки переможців – поляків"¹⁹. Ця хвалебна реляція настільки нагадує стиль Вінцентія Кадлубка, що видавець і коментатор пам'ятки навіть приписав її цьому хроністові²⁰. Але те, що сам хроніст, сучасник подій, який відзначався агресивною позицією стосовно східних сусідів і добре знав про цю подію, не знайшов для неї місця у своїй хроніці²¹, змушує замислитися над причинами такого мовчання. Чому ж він не скористався з можливості завершити її славною перемогою Лешка Білого та Конрада? Не встиг (його хроніка доведена до 1202 р.) чи, володіючи повною інформацією і переосмисливши самі події, вагався як їх подати?

У т. зв. хроніці познанського єпископа Богухвала (†1253) та кустоса познанської капітули Годзіслава Паска (†бл. 1284), друга редакція якої (1377–1384) відома під назвою Великопольської хроніки, розповідь викладено в подібному дусі: "У цей час Роман, могутніший князь рутенів, відмовився сплачувати данину князю Лешку, сміливо виступає проти його влади і, зібравши велике військо, з сильним загоном вступає до польських земель. Коли про це довідався Лешко, він зібрав невеликий загін воїнів та поспішив

¹⁸ Rocznik malopolski // МРН. – Т. 3. – Р. 162.

¹⁹ Переклад О. Головка за текстом: "Romanus fortissimus princeps Ruthenorum elevatur in superbiam et exaltans se in infinita multitudine sui exercitus numerosi a Lezstcone et Cunrado filiiis ducis Kazimiri, cooperante omnipotentis auxilio, qui propria virtute sublimium colla calcatur, qui forcia frangit et elisa erigit, in Zauichost est in prelio interfectus. Tunc enim adeo superni opitulamnis fortitudo affuit quamquam paucissimis, qui residui de paucis exercibus dictotum ducum iam ad propria redeuntibus pro sui lassitudine remancerant, ut

cum retroversi infinitas phalanges prefati Romani, dolosi et fraudulenter excidium Poloniae procurantis, audaci congressu impeterent, unus mille et duo decem milia fugaverunt. Insuper cedis valitudinem inauditam fuit protestata et exundans cruoris effusio in flumine Vizla, tunc unda ibidem nativo colore in rubrum commutante et innumerosa cadaverum ibidem in Polonorum victrici dextera cadencim multitudo": Rocznik kapitulny krakowski. – Р. 800–801.

²⁰ Rocznik kapitulny krakowski. – Р. 800.

²¹ Головка О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека // Український історичний журнал. – Київ, 1993. – № 4–6. – С. 36–37.

на зустріч, де нападає на нього, захоплює і перемагає. Чимало рутенів, які самонадіяно прийшли сюди, були поранені, дуже багато з них разом з Романом були вбиті, а інші, побачивши все це, стали шукати спасіння у втечі, причому більшість з них закінчили життя у річці Віслі. Отже, Роман, забувши про численні благодіяння, які йому зробили Казимир і його син Лешко, насмілився напасти на своїх братів, але, отримавши удар мечем, випустив дух на полі битви. І сталося в році від Народження Христа 1205²². Залежність познанського тексту від краківського цілком очевидна.

Ще одна хроніка Дзерзви (Dzierzwy), компіляція початку XIV ст., фактично повторює попередні тексти: “У цей же час, Роман могутніший князь Рутенів, зібрав величезне військо і князю Лешкові відмовляється платити данину, нахабно виступає проти його влади і несподівано вступає в польські землі. Коли про це почув Лешко, він з невеликим загоном воїнів прямує під Завихост, де захоплює, розбиває і перемагає. Рутени, що спочатку вели себе самонадіяно, були поранені та вбиті, інші знайшли спасіння у втечі²³”.

У тексті т. зв. “Каталогів краківських єпископів” (V каталог, доведений до Збігнева Олесницького (†1455), який зберігся у рукописі першої половини XVI ст.²⁴, наведений дещо повніший фрагмент, присвячений загибелі князя Романа, з подробицями його похорону: “Роман, князь Русі могутній, з військом своїм численним Лешком і Конрадом, князями краківським та сандомирським, буля завихоста розбитий був... Той же князь Роман у тринадцяті календи липня був убитий, у десяти календи червня похований у Сандомирі та після викупу був викопаний і переданий русичам²⁵”.

²² Переклад О. Головка за текстом: “Illo quoque in tempore Romanus potentissimus princeps Ruthenorum seperdictus duci Lestkoni tributo denegat audaciterque suo imperio se opponit ac congregato mango numerositatis exercitu manu potenti metas Polonie aggreditur insperate. Quod dum auribus Lestkonis perstrepuit, illico paucorum paucis armatorum congregacione facta in Zawichost sibi occurrit, in eumque irruit, occupant et prosternit. Quod Rutheni cernentes qui primo pompaticе venerant, vulnerati et occisi quam plurimi cum duce suo Romano mortui ceciderunt, reliqui fuge presidium inire in qua fuga multi in Wysla fluvio vitam miserabiliter terminarunt. Sic Romanus qui oblitus beneficius per Kazimirum et Lestkonem filium eius sibi quam pluries impensis, fraters suos impugnare presumpsit, a gladio corruens in loco certaminis expiriravit. Et hoc anno Domini MCCV”. Див.: Kronika Bogushwała i Godeśława Paska // МРН. – Т. 2. – Р. 553; Chronica Poloniae Maiores, recensuit et annotavit B. Kürbis // МРН. Series nova. – Warszawa, 1970. – Т. 8. – Р. 79 (тексти ідентичні).

²³ Переклад О. Головка за текстом: “Illo quoque in tempore Romanus potentissimus princeps Ruthenorum, congregato magne numerositatis exercitu, duci Lestkoni tributo denegat, audacter se opponit, potenti manu Polonie metas aggreditur insperate. Quod cum auribus Lestkonis insonuit, illico cum paucis sibi occurrit in Zawichost, occupat, irruit et trucidat. Quod Rutheni cernentes, qui primum pompaticе venerant, vulneratis occisisque quam plurimis, confusi reliqui fuge presidium ininere”. Див.: Kronika Dzierzwy // МРН. Series nova. – Kraków, 2013. – Т. 15. – Р. 75–76. О. Головка користувався текстом з “Краківського францісканського річника” (Rocznik franciszkański krakowski // МРН. – Т. 3. – Р. 46), але ці тексти ідентичні.

²⁴ Kętrzyński W. Katalogi biskupów krakowskich // МРН. – Т. 3. – С. 315.

²⁵ “Romanus princeps Ruthenorum fortissimus cum exercitus sui multitudine per Lestkonem et Conradum duces Cracovinensem et Sandomiriensem circa Zawichost pognans deletus est... Idem Romanus

Отже, польські джерела теж не дають змоги зорієнтуватися у цих подіях. Залишається незрозумілим, чому Роман Мстиславович почав війну з близькими родичами та союзниками²⁶. Зрештою, за інформацією того ж Галицько-Волинського літопису, у 1207 р. Лешко Білий на зустрічі з вдовою Романа сам не міг пояснити причин цієї війни (“бе бо Володислав леста межі има”²⁷). Ким був цей Володислав і яка його роль у зазначених подіях – залишається незрозумілим. Спроби шукати “боярський слід” в особі Володислава Кормильчича²⁸, який, правдоподібно, в цей час перебував в угорській еміграції, залишаються апріорним здогадом. З цієї інформації можна тільки зробити висновок, що сам конфлікт не мав глибоких причин, а зазначений його результат для обох сторін виявився несподіваним.

Пізніші польські хроністи додали до цього епізоду власні конструкції, джерела яких встановити не вдається²⁹. Так, за Яном Длугошем, Роман Мстиславович хотів отримати Люблінську землю як компенсацію за участь у битві біля Мозгави. Перед походом у нього виник конфлікт з володимирським єпископом – той відмовився благословити виправу проти поляків. Після невдалої облоги Любліна, яка тривала місяць, що дало змогу князям Лешку та Конраду зібрати військо поблизу Сандомира, Роман зазнав поразки біля Завихоста³⁰. Мацей Стрийковський розгорнув цю версію значно ширше, додавши, що князь мав намір “не лише завоювати Польщу, але й знищити весь рід латинників”, деталі погроз володимирському владіці і мужню відповідь єпископа (“за правду, я не боюся прийняти смерть, до того ж, також і сам князь Роман не знає, чи вернеться з війни, чи ні...”) і завершивши короткою поемою-панегіриком на польську перемогу біля Завихоста. Далі, з відкликанням до Меховіти і Кромера, зазначено, що князя поховали спершу в Сандомирі, а потім з почестями – у Володимирі, заплативши за тіло тисячу гривень сріблом викупу³¹. Олександр Гваньїні обмежився наступною інформацією: “Цей більше, ніж його предки, воював з польськими князями, однак був убитий біля Завихоста 1205 року”³².

dux tredecimo Kalendas iulii occisus, decima iunii Sandomirie sepelitur et exhumatus Ruthenis pro captius omnibus redditur”: Katalogi biskupów krakowskich. – P. 353. На описку “decima iunii” замість “decima iulii” (22 червня) звернув увагу ще видавець пам’ятки Йосиф Шиманьський: *Головка О. Б. Останній похід...* – С. 30.

²⁶ Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir. – Wien, 1792. – S. 512; Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. Dzieje Polski średniowiecznej. – Krakow, 1926. – Т. 1. – S. 213; Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego. – Lwów, 1925. – S. 19; *Idem*. Polska i Rus’: 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 25.

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 719.

²⁸ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – С. 113.

²⁹ Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza. – Kraków, 1887. – S. 176.

³⁰ Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Kroniki sławnego Krolestwa Polskiego. – Warszawa, 1973. – Ks. 5–6. – S. 241–243.

³¹ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Пер. Р. Івасів, віршованого тексту В. Пепа. Відпов. ред. О. Купчинський. – Львів, 2011. – С. 282–284.

³² Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упор. та переклад Ю. Мицика. – Київ, 2007. – С. 404.

Чеські пражські аннали занотували коротку інформацію “1206 Лешко з братом Конрадом убили Романа, короля Пруссії (sic!)”³³.

Зберігся цікавий запис у пом'янику бенедиктинського монастиря святого Петра в Ерфурті з докладною датою смерті (19 червня), в якому зазначено, що “Роман, король Руси, дав нам 30 марок”³⁴. В Ерфурті, столиці ландграфа Тюрингії Германа, родича і союзника Штауфенів, Роман Мстиславович, правдоподібно, побував особисто, про що свідчить цитований запис. Ці відвідини відбулися не пізніше 1203 р.³⁵. Саме тоді він ознайомився з проектом папи Інокентія III та Вельфів для виборів імператора, який став основою його “доброго порядку”³⁶. Здогад О. Головка, ніби князь міг знаходитися на вихованні в ерфуртських бенедиктинців³⁷, бездоказовий. Навіть якщо погодитися, що в дитинстві він мав якийсь час перебувати при краківському дворі, неможливо пояснити, для чого потрібно було відсилати його до Тюрингії, тим більше враховуючи тодішні напружені стосунки краківських князів з імператором Фрідріхом Барбаросою.

Історики вже давно звернули увагу на французьке джерело з ширшою інформацією щодо мотивів походу князя Романа Мстиславовича. “Хроніка” монаха Альбріка³⁸ склав у цистерціанському абатстві Трьох джерел (графство Шампань у Франції) чернець абатства Альбрік (†бл. 1252³⁹). Вона охоплює історію від народження Христа до 1241 р. Автор і його наступники, які переробляли та доповнювали текст, користувалися широким спектром різноманітних джерел⁴⁰. Хроніка збереглася у кількох списках, найстарші з яких датовані XIV ст.⁴¹.

Звістка про загибель князя Романа передана у Хроніці Альбріка в такий спосіб: “Король Русі, на ім'я Роман, вийшовши із своїх земель і маючи намір через Польщу дістатися до Саксонії, щоб як удаваний християнин церкви руйнувати, був розбитий і вбитий за Божим промислом на ріці

³³ “1206 dux Lestko cum fratre Conrado occiderunt Romanum regem Prutenorum”: *Annalium Pragensium 1196–1278* / Ed. R. Köpke // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. – Hannoverae, 1925. – Т. 9. – Р. 170. Зрозуміло, що дата 1206 та Prutenorum замість Ruthenorum – не більше, ніж звичайні описки: *Roepell R. Geschichte Polens*. – Hamburg, 1840. – Т. 1. – С. 407–408.

³⁴ “Romanus, Rex Ruthenorum, hic dedit nobis XXX marcas”: *Necrologis sancti Petri Erfordensis* // *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der quellen-schriften Deutscher Geschichten des Mittelalters*. – Hannover; Berlin, 1935. – С. 517.

³⁵ *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 1. – С. 151.

³⁶ Там само. – С. 125–131; *Його ж.* Зовнішня політика Галицько-Волинської

Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею // *Ruthenica*. – Київ, 2008. – Т. 7. – С. 105, 109–110.

³⁷ *Головка О. Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – Київ, 2001. – С. 187.

³⁸ *Albrici monachi Triumfontium Chronicon* / Ed. P. Scheffer-Boichorst // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. – Hannoverae, 1925. – Т. 23. – Р. 674–950.

³⁹ *Wattenbach W. Albericus* // *Allgemeine Deutsche Biographie*. – Leipzig, 1875. – Bd. 1. – С. 178.

⁴⁰ *Майоров О.* Галицько-волинський князь... – С. 141–143.

⁴¹ *Scheffer-Boichorst P. Albrici monachi Triumfontium Chronicon* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. – Т. 23. – Р. 671–674.

Віслі двома братами, польськими князями Лешком та Конрадом, а усі його були розігнані або знищені⁴². Далі в тексті під 1227 р., розповідаючи вже про загибель князя Лешка Білого, хроніст зазначив “той Лешко з братом своїм Конрадом короля Русі на ім'я Роман колись славетно переміг”⁴³.

Достовірність інформації французького хроніста Альбріка достатньо переконливо довели Анжей Марек Вирва⁴⁴ та Олександр Майоров⁴⁵, які привернули увагу до польських цистерціанських монастирів, зокрема в Лекно та Вонхоцьку недалеко від Завихвоста, заснованих за участі французьких ченців з абатства Марімон, розташованого поблизу абатства Трьох джерел, у якому писав свою хроніку Альбрік. Його добра поінформованість у польських подіях, зокрема про успіхи місіонерів з Лекна у християнізації пруссів 1207 р., почерпнута від польських цистерціанців, які, беручи участь у популярних тоді паломництвах до Сант-Яго де Компостела, зупинялися у монастирі Трьох джерел⁴⁶. Домовленість Романа зі свояком – німецьким королем Філіпом Гогенштауфеном була секретною, тому інші хроністи могли і не знати про кінцеву мету цього походу, тоді як близькі до місця події польські цистерціанці про це могли дізнатися швидше⁴⁷. При дворі

⁴² “Rex Russie, Romanus nomine, a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens Saxoniam, et ecclesias destruere volens sicut falsus christianus, a duobus fratribus Poloniae ducibus Listec et Conrado super Wisselam fluvium Dei iudicio percussus et occiditur, et omnes quos secum aggregaverat aut disperguntur aut interficiuntur”: *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*. – P. 885. Цей важливий фрагмент неодноразово перекладений і цитований, останні переклади див.: *Головко О.* Князь Романа Мстиславич... – С. 167; *Майоров О.* Галицько-волинський князь. – С. 144; *Паршин І. Л.* Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами нарративних латиномовних джерел XIII–XIV століть). Дисертація на здобуття наук. ступ. к.і.н. / Наук. кер. д.і.н., проф. Л. В. Войтович. – Львів, 2014. – С. 97.

⁴³ “Qui Listec cum fratre suo Conrado de rege Russie, Romane nomine, quondam nobiliter triumphaverat”: *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*. – P. 921.

⁴⁴ Dokument fundacyjny klasztoru cysterskiego w Łeknie z roku 1153 // *Wstęp, omówienie i komentarz* Andrzej M. Wyrwa, przekład Anna Strzelecka. – Poznań. 2003. *Wyrwa A. M.* Powstanie zakonu cystarów w świetle Exordium Pavrum i pierwszy klasztor tego zakonu na ziemiach polskich // *Nasza Przeszłość*. – 1998. – T. 90. – S. 3–34; *Idem.*

Powstanie zakonu cystarów i jego rozwój na ziemiach polskich w średniowieczu. – Bydgoszcz, 1999; *Idem.* *Alberik z Trois Fontaines i jego średniowieczna kronika świata // Cognitioni Gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi / Red. D. A. Sikorski, A. M. Wyrwa*. – Poznań; Warszawa, 2006. – S. 319–344; *Idem.* *Klasztory cysterskie w Łeknie i Wągrowcu*. – Bydgoszcz, 2010.

⁴⁵ *Майоров О.* Галицько-волинський князь... – С. 166–173.

⁴⁶ *Powierski J.* *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*. – Toruń, 1968. – S. 133; *Strzelczyk J.* *Historia i kultura cystarów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*. – Poznań, 1987; *Idem.* *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*. – Poznań, 1992; *Wyrwa A. M.* *Podróże cystarów oraz idea, organizacja i promocja szlaku cysterskiego w Polsce // Studia Periegetica. Podróże, drogi i szlaki kulturowe*. – Poznań, 2008. – Zesz. 2. – S. 87–129; *Dobrosielska A., Radzicki B.* *Między Cholinun a Rzymem. Zmiana jako autopojęza systemu społecznego Prusów // Pruthenia*. – 2013. – T. 8. – S. 13.

⁴⁷ *Майоров О.* Суперечності джерел щодо причин останнього походу Романа Мстиславича // *Фортеця: Збірник заповідника “Густань”*. – Львів, 2009. – Т. 1: На пошану М. Рожка. – С. 60.

союзника Романа – короля Андрія II та у колах вищого угорського кліру були добре обізнані з руськими справами⁴⁸, тож звідти через дочірній монастир святого Готарда, який заснував угорський король Бела III у 1184 р.⁴⁹, інформація про події поблизу Завихоста, як слушно зауважив Ілля Паршин, могла потрапити до абатства Трьох джерел⁵⁰. Один з абатів монастиря Трьох джерел Якуб з Пекокарії (Pescarii) у 1232–1234 рр. був папським легатом в Угорщині, а естергомський архієпископ Роберт (†1237) – ченцем цього монастиря. Так що зв'язки з монастирем були доволі тісними⁵¹.

О. Головка піддав інформацію Хроніки Альбріка критиці, відзначаючи її тенденційність: руський князь зображений “удаваним християнином”, якому приписується прагнення здійснити найтяжчий злочин – руйнацію християнських храмів⁵². Але це звичний штамп хроністів-кліриків при зображенні противників⁵³ (див., наприклад: [1204] “чехами були розорені 16 чоловічих і жіночих монастирів... злочинцями були збещещені також церковні прикраси... настільки підлих, – інакше не скажеш, – собак”⁵⁴ (про чеського короля Пшемисла Оттокара I – *Л. В.*); “1244 русичі раптовим ударом Люблін нищать та церкви палять”⁵⁵ (про князя Данила Романовича – *Л. В.*). Інакше Альбрік і не міг трактувати Романа Мстиславовича, який був у таборі противників папи Інокентія III. Здогад дослідника, що сюжет про Романа в хроніці Альбріка вторинний і виник під впливом “якогось протографа, вірогідно, польського походження”⁵⁶, аргументом чого мав би служити сюжет з польської історії XIII ст., який використав хроніст⁵⁷, а сам фрагмент про похід до Саксонії вставлено в 1240-х роках під впливом активної дипломатичної діяльності князя Данила Романовича, зовсім бездоказовий і не спростовує аргументів О. Майорова та І. Паршина щодо вірогідних джерел інформації Альбріка. Використання французьким хроністом польських річників, або ж інших тогочасних писемних польських пам'яток, слідів яких на теренах Франції ніколи не знаходили, нічим не підтвержене.

Віталій Нагірний, аналізуючи інший фрагмент тесту Альбріка, висловив недовіру до хроніста через “дублювання” повідомлення про смерть

⁴⁸ Волощук М. М. Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII століть // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 104–108, 114–115.

⁴⁹ Koszta L. Die Gründung von Zisterzienserklösyern in Ungarn 1142–1270 // Ungarn-Jahrbuch. – 1997. – Bd. 23. – S. 66–67.

⁵⁰ Паршин І. Л. Вектори політики... – С. 99–100.

⁵¹ Hippert W. Zu Guido von Bazaches und Albeerich von Troisfontaines // Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. – Hannover, 1892. – Vol. 17. – S. 408–417; Kaindl R.F. Studien zu olen ungarischen Geschichtsquellen // Archiv für österreichische Geschichte. –

1898. – Vol. 85. – S. 431–507.

⁵² Головка О. Б. Останній похід... – С. 35–38.

⁵³ Майоров О. Зовнішня політика... – С. 115.

⁵⁴ Арнольд Любекский. Славянская хроника // Адам Бременский, Гельмгольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. – Москва, 2011. – С. 432.

⁵⁵ “1244. Ruteni per diversos insultus Lublin devastant et ecclesias succendunt”: Rocznik kapitulny krakowski. – P. 804.

⁵⁶ Головка О. Б. Останній похід... – С. 37.

⁵⁷ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Krolestwa Polskiego Jana Dlugosza. Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 71, 82.

князя (нібито вдруге під хибною датою) і відсутність вказівки на загибель під час походу до Саксонії⁵⁸. Але це твердження свідчить тільки про не уважне прочитання джерела. Альбрік 1227 р. датує загибель Лешка Білого, а смерть Романа, згідно з цим фрагментом, мала місце колись ("quondam"), щодо мети походу, то, звичайно, не було потреби повторювати наведену раніше звістку з цього приводу під 1205 р.⁵⁹

В історичній літературі "битва" біля Завихоста та загибель князя Романа Мстиславовича ще з XVIII ст. стали предметом широкої дискусії, на початковому етапі якої важко відділити можливу інформацію втрачених джерел від авторських домислів. Розпочали цю традицію російський історик Василій Татищев та австрійський дослідник Йоган Християн Енгель (1770–1814). За В. Татищевим, Роман захопив кілька міст в околицях Любліна і рушив до Сандомира, де почалися перемовини з Лешком Білим. Відправивши своїх послів і чекаючи на їх повернення, князь у супроводі невеликого загону вирушив на лови. Коли він їхав відкритим полем, із лісу на нього напала польська засідка. Князь отримав важку рану списом й від неї помер. Підмога, яка підійшла, спізнилася, однак майже повністю знищила польський загін, з якого врятувалася незначна частина⁶⁰. Й. Енгель написав, нібито польське військо переслідувало рештки війська Романа Мстиславовича аж до воріт Галича⁶¹. Його слушно поправив Людвік Дроба (1854–1879), звернувши увагу, що це твердження не базується на жодних джерелах⁶². Польський автор вважав смерть Романа Мстиславовича випадковою, хоча й дотримувалася думки про значний польський вплив у Галицькій землі⁶³.

За М. Карамзіним, Роман вторгся до Польщі, довідавшись, що син Мешка Старого Владислав Тонконогий оголосив себе краківським князем. Після того, як військо Романа знищило беззахисні села в околицях Сандомира, на прохання Лешка Білого галицько-волинський князь вступив у переговори, вимагаючи компенсації за втрати в битві при Мозгаві й погоджуючись взяти в заставу Люблін. У той же час, Роман Мстиславович прийняв посольство від папи Інокентія III, яке пропонувало йому королівську корону. Після цього він знову оголосив війну полякам, стояв на Віслі та загинув через необережність, від'їхавши з малою дружиною від війська⁶⁴.

Для вирішення питання про загибель князя чи не найважливішим є визначення причин його останнього походу. Дослідників цієї проблеми можна умовно розділити на три групи⁶⁵, віднісши до першої

⁵⁸ *Нагірний В.* "Виправа князя Романа 1205 р.": дискусії, конструкції, характер // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. – Київ, 2008. – Т. 14. – С. 141–142.

⁵⁹ *Паршин І. А.* Вектори політики... – С. 100–101.

⁶⁰ *Татищев В. Н.* История Российская. – Москва, 1964. – Т. 3. – С. 174.

⁶¹ *Engel J. Ch.* Geschichte von Halitsch und Vlodimir. – Wien, 1792. – S. 512.

⁶² *Droba L.* Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami. – Kraków, 1881. – S. 15–16.

⁶³ *Ibidem.* – S. 15.

⁶⁴ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – Москва, 1991. – Т. 2–3. – С. 415–416, 559–560.

⁶⁵ Див.: *Пушк В.* Про похід Романа Мстиславовича на Польщу 1205 р. // Галицько-Волинська держава: виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 97–98. Порядок групування версій у нашому дослідженні змінений.

прихильників думки, що метою походу було завоювання Люблінської або ж Люблінсько-Сandomірської земель, до другої – прихильників ширшого погляду, що причиною походу був епізод польської політики Романа Мстиславовича, до третьої – прихильників погляду, що Роман Мстиславович йшов до Саксонії на допомогу своякові – німецькому королю Філіпу Гогенштауфену.

Аргументація авторів першої групи заснована винятково на повідомленні цитованих польських джерел і прикладах щодо спроб інших князів упродовж XIII ст. за інших умов зайняти Люблін⁶⁶. Прихильники цієї версії не враховують впливу найважливішого фактора ментальності середньовічних володарів – династичного. Носіями ідеї державності були правителі та їх найближче оточення. Правителі не відрізняли себе і своїх особистих мотивів від держави, яку очолювали. Саме тому всі угоди скріпляли династичні шлюби, а далі політика будувалася на цих родинних взаєминах. Майже абсурдним за таких умов було б бажання Романа Мстиславовича жадати волостей від двоюрідних братів, за яких він проливав власну кров і з якими його пов'язували союзні стосунки. Взагалі, умов для експансії на польські землі на початку XIII ст. не існувало, а з огляду на ситуацію навколо Києва і позицію владими́ро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо, будь-яка конфронтація із західними сусідами була для Романа Мстиславовича небажаною. Щоби він міг виступити проти двоюрідних братів та ще й намагатися відібрати їхні волості, скориставшись їх тимчасовими труднощами, викликаними боротьбою з ратиборсько-опольським князем Владиславом Тонконогим, потрібно було, аби трапилося щось надзвичайне, що би змусило зламати всю систему стосунків, які склалися в усій Європі між правлячими династіями. Жодне з джерел не дає підстав навіть припускати, що на 1205 р. у Романа Мстиславовича склалися такі протиріччя з двоюрідними братами і постійними союзниками, які змусили б його виступити проти них, жадаючи їхніх володінь і наражаючись на небезпеку війни на західних кордонах. Притому, за умов, коли не були реалізовані його плани реформування системи успадкування князівських столів на Русі, що б дозволили йому реалізувати плани легітимного здобуття київського престолу, діставши визнання з боку решти руських князів.

⁶⁶ Szambelan Z. Najazdy ruskie na ziemię Sandomierską w XIII wieku // *Acta Universitatis Lodzianis. Filia historica*. – Łódź, 1989. – Т. 36. *Studia z dziejów feudalizmu*. – S. 9; Пишк В. Трагедія під Завихостом 1205 року // *Республіканець*. – 1993. – № 3. – С. 22–28; Толочко А. Принимали Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // *Ruthenica*. – Київ, 2002. – Т. 2. – С. 195–204. Даріуш Домбровський тривалий час просто опускав деталі загибелі князя Романа,

Див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 26–27; *Idem. Genealogia Mściślawowiczów. Piwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. – Kraków, 2008. – S. 260. Відтак він вирішив, що князь “несподівано... заатакував володіння Казимировичів”: *Ejusdem. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201 – 1264). Biografia polityczna*. – Kraków, 2012. – S. 29–30. Тому Д. Домбровського теж можна залучити до першої групи авторів.

Автори другої групи⁶⁷, з яких найглибший і найпослідовніший О. Головко⁶⁸, присуті, теж ігнорують родинні династичні зв'язки, протиставляючи їм мнимі інтереси зміцнення позиції власної держави. Роман Мстиславович нібито був зацікавлений у посиленні позицій ратиборсько-опольського князя Владислава Тонкононого, який боровся за Краків, як противаги Лешку й Конраду, що давало йому реальну можливість і надалі впливати на розвиток ситуації в Польщі. Крім того, він прагнув приєднати частину польської території. Але такий висновок більше ніж вразливий: союзники й двоюрідні брати Лешко та Конрад і далі потребували допомоги Романа Мстиславовича, особливо на тлі боротьби з Владиславом Тонконогим, що залишало для Романа реальну можливість впливати на розвиток подій у Польщі. Щодо претензій на польські території, то це не більше, ніж хибне трактування польських джерел, автори яких не могли пояснити причину несподіваної конфронтації між давніми союзниками, як не зміг до кінця пояснити її й учасник подій – краківський князь Лешко Білий. Щодо версії Герарда Лябуди⁶⁹, за якою до зими 1205–1206 рр. краківський стіл займав Владислав Тонконогий (за Освальдом Бальцером, Владислав Тонконогий перебував у Кракові лише в 1203–1204 рр.⁷⁰), то за таких умов, попри будь-які намагання ратиборсько-опольського князя, Роман Мстиславович міг би виступити тільки на стороні Лешка та Конрада.

Автори третьої групи⁷¹, на мій погляд, пропонують найобґрунтованішу версію подій. Свояком Романа був німецький король Філіп

⁶⁷ Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV в. – Киев, 1887. – С. 150; Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 15–16, 507; Włodarski B. Polityka ruska... – S. 21–24; Idem. Polska i Ruś... – S. 27–28; Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń, 1968. – S. 133; Jasienica P. Polska Piastów. – Warszawa, 1990. – S. 180; Horvat I. Mieszko I Piłtonogi, książę raciborski, opolski oraz krakowski 1131–1211 // Cracovia–Polonia–Europa. Studia dziejów średniowiecza, ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie prace naukowej. – Kraków, 1995. – S. 218–220; Szczur S. Historia Polski: średniowiecze. – Kraków, 2002. – S. 258–259; Назирний В. Виправа князя Романа... – С. 141; Idem. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 118–146.

⁶⁸ Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 88; Його ж. Давньорусько-польські відносини

на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 1991. – Вип. 1. – С. 9–10; Його ж. Князь Роман Мстиславич... – С. 172–186; Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 241–245; Його ж. Останній похід... – С. 28–47.

⁶⁹ Labuda G. Dwa zamachy stanu w Polsce (1177–1179, 1202–1206) // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – Poznań, 1971. – Т. 82. – С. 103–104; Idem. Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – С. 144–145.

⁷⁰ Balzer O. Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210–1211 // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Seria 2. – Kraków, 1894. – Т. 5(30). – С. 296–331.

⁷¹ Winkelmann E. A. Philipp von Schwaben und Otto IV von Braunschweig // Idem. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. – Leipzig, 1873. – Т. 1. – С. 327; Abracham W. Powstanie

Гогенштауфен, одружений з Іриною, сестрою Єфросинії-Анни, другої дружини Романа Мстиславовича, який вів напружену боротьбу з Оттоном IV

- organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwow, 1904. – Т. 1. – С. 98–99; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 10; Томашиівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 88; Korduba M. Stosunki polsko-ukraińskie // Sprawy Narodowe. – 1933. – S. 755–759; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 88; Wilkiewicz-Wawrzyńcykowska A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przelomie XII–XIII w. – Wilno, 1937. – С. 20; Черепнин А. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – Москва, 1941. – Т. 12. – С. 286; Гуржій І. Об'єднувач галицько-волинських земель // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 413 (стаття написана у 1948–1949 рр.); Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – Москва, 1950. – С. 193; Его же. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 165–166, 221; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. – Köln; Graz, 1955. – Bd. 1. – S. 102; Коструба Т. Вибрані твори. – Торонто, 1956. – Т. 2. – С. 153–154; Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С. 57; Його ж. Берло Романа Мстиславовича // Літопис Червоної калини. – Львів, 1996. – № 1. – С. 351; Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 136; Widera B. 400 Jahre politische Beziehungen zwischen der Rus und Deutschland in der Zeit vor dem Mongoleneinfall // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der Kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag. – Berlin, 1966. – P. 30–31; Щавелева Н. И. Древнерусские известия Великопольской хроники // Летописи и хроники. 1976 г. – Москва, 1976. – С. 61–62; Рыбаков Б. А. Древняя Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 493; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 78; Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – Москва, 1989. – С. 65–66; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – Москва, 1989. – С. 493; Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. – Київ, 1991. – № 2. – С. 48–58; Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 30; Войтович Л. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – № 2. – С. 32–35; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 223–224; Його ж. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 27; Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 488–489; Його ж. Роман Мстиславович // Волинь. – Луцьк, 2008. – С. 41–46; Його ж. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 226–228; Грабовецький В. Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII–XIII ст. // Галич і Галицька земля. Київ; Галич, 1998. – С. 83; Масан О. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 75–76; Сахаров А. Н. Основные этапы внешней политики Руси с древнейших времен до XV века // История внешней политики России. Конец XV–XVII век (от свержения ордынского ига до Северной войны). – Москва, 1999. – С. 58; Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Славяно-германские исследования. – Москва, 2000. – Т. 1–3. – С. 25; Александров Д. Н. Феодалная раздробленность Руси. – Москва, 2001. – С. 45–47; Коваленко В. Політичне становище південно-руських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). –

Вельфом, сином знаменитого саксонського герцога Генріха Лева. Не тільки імперські князі, а й усі сусідні володарі розділилися у симпатіях навколо цієї боротьби.

Кульмінація протистояння якраз припала на 1204–1205 рр., причому король Філіп домігся перелому і почав перемагати. Але папа Інокентій III підтримував Вельфів, програма Гогенштауфенів з утворення вселенської християнської імперії загрожувала втратою здобутих папством позицій у боротьбі за інвеституру. Роман Мстиславович був в Ерфурті у 1202/1203 р., зустрічався з ландграфом Германом, а, можливо, що і з свояком. Сестри також, вірогідно, підтримували контакти. Своєки могли домовитися про допомогу галицько-волинського князя, для якого перемога Філіпа була більш ніж бажаною. Погоджуюся повністю з версією О. Майорова, що домовленість між Філіпом та Романом мала бути таємною, тому поява Романового війська стала несподіваною для сучасників.

Зіставлення цитованих відомостей усього масиву джерел дає можливість з достатньою вірогідністю реконструювати події, пов'язані зі смертю Романа. Його військо йшло через Польщу як союзна держава. Довідавшись, що польські князі стали на бік папи і Вельфів, Роман вступив з ними в переговори. У його плани війна з князями, яким він стільки допомагав і з якими недавно підтвердив союз, не входила. Він був переконаний, що легко з ними домовиться. У ході переговорів його послі могли пригадати про битву при Мозгаві й надану допомогу. Коли ж розмови зайшли в глухий кут, Роман міг зажадати в заставу Люблін як гарантію від удару у спину. Щодо "великої битви поблизу Завихоста", про яку пишуть деякі автори⁷², то її, найправдоподібніше, не було. Можливо, Роман Мстиславович, "нудьгуючи" поки йшли переговори, легковажно вирушив з малою дружиною на полювання і потрапив у засідку. Але, виглядає, що сторони таки домовилися, бо Лешко Білий не зміг потім пояснити, що ж трапилося. Так виглядає, що йому було ніяково за цю подію, або ж він відчував свою вину за загибель брата і союзника. Промовчав про її обставини й Вінцентій Кадлубек, не скориставшись такою нагодою принизити галицько-волинського князя. Виглядає, що сторони домовилися і військо Романа Мстиславовича рушило до Завихоста, де планувалася переправа через Віслу. І під час розвідування місця для найзручнішої переправи Роман Мстиславович несподівано натрапив на польське військо⁷³. На мою думку, це була, радше, розвідка, яка стежила за військом князя, ніж

Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 92; Василенко С. Геополітичні традиції Київської Русі і Галицько-Волинської держави // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 109; Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". – Київ, 2008. – С. 150; Майоров А. В. Из истории внешней политики Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – № 4(34). – С. 78–96; Його ж. Про останній похід Рома-

на Мстиславича (у контексті зовнішньополітичних зв'язків Галицько-Волинського князівства) // ЗНТШ. – Львів, 2008. – Т. 256. – С. 7–31; Його ж. Суперечності джерел... – С. 57–67; Його ж. Галицько-волинський князь. – С. 155–178; Паршин І. Л. Вектори політики... – С. 94–101.

⁷² Droba L. Stosunki... – S. 15–16; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowska A. Ze studiów... – S. 20; Феннел Д. Кризис... – С. 65.

⁷³ Головки А. Б. Древняя Русь... – С. 88; Його ж. Останній похід... – С. 38.

засідка. Сама сутичка, як і загибель князя Романа, були випадковими, що і зумовило пізніше відзначений характер повідомлень у джерелах.

Місце поховання Романа Мстиславовича залишається дискусійним. І. Крип'якевич вважав, що його поховали у Володимирі поруч з батьком⁷⁴. Ярослав Книш висловив здогад, що князя могли поховати у Завихвості, а подальша боротьба за його спадщину унеможливила перенесення останків. Думаю, що "Каталоги краківських єпископів", подаючи докладну дату перепоховання, відобразили реальні події. За здогадом О. Головка, його поховали в Галичі в новозбудованій церкві святого Пантелеймона⁷⁵. На мій погляд, ця версія найобґрунтованіша.

Після загибелі князя не було жодних військових дій між сторонами. Вдова та її найближче оточення швидко опанували ситуацію. Юному князеві Данилові присягнуло галицьке боярство. За таких умов тіло Романа Мстиславовича, безсумнівно, було перевезене до Галича, в якому залишалася на той час його родина, і поховане у церкві святого Пантелеймона, яка знаходилася біля його резиденції.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁷⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 113.

⁷⁵ Головка А. Б. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа

Мстиславича // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2009. – № 3(37). – С. 22–23.

УЧАСТЬ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ІНТРОНІЗАЦІЇ УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ ІV

Контакти між представниками династії Арпадів та галицько-волинськими Романовичами впродовж першої половини XIII ст. неодноразово ставали об'єктом серйозного зацікавлення. Завдяки ретельній роботі з літописами й латиномовними актовими та наративними матеріалами вдалося визначити головні віхи русько-угорських зовнішньополітичних зв'язків. Проте окремі факти та події, які стосуються складної боротьби за Галич і Галицьку землю середини 1230-х років, усе ще потребують докладнішого аналізу. Серед конкретних сюжетів на увагу заслуговує участь князя Данила Романовича (1201–1264) в інтронізації короля Бели ІV (1206–1270). До тлумачення політичного підтексту урочистості вдавалися не раз, часто дотримуючись протилежних поглядів на суть та значення проблеми. З огляду на важливість питання, варто, насамперед, окреслити коло джерел, де йдеться про неї, розглянути гіпотези дослідників, зіставити аргументи сторін.

Вказані церемоніальні заходи 1235 р. відомі, насамперед, на підставі свідчень хроністів XIV ст. Так, на сторінках “Пожонської хроніки” (“Братиславської хроніки”), складеної близько 1350 р. заходами невідомого автора, наближеного, як вважається, до впливового феодалного клану Чаків¹, вміщено опис сходження нового монарха з династії Арпадів на трон у Секешфегерварі (Білому місті): “Rex Wela filius eius post eum coronatus est in Cathedrali Ecclesia beati Petri in Alba, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce, fratre eiusdem ensem regalem ad latus eius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverencia ducente”². Аналогічний за змістом уривок без дати зберігся у німецькомовній “Хроніці гуннів” Генріха з Мюгельна (бл. 1319–бл. 1371). Нічого нового

¹ Macartney C. A. The medieval Hungarian historians: A critical and analytical guide. – Cambridge, 1953. – P. 142–143.

² Chronicon Posoniense / Ed. M. Florianus // Historiae Hungariae fontes domestici (далі – ННFD). – Budapestini, 1885. – Vol. 4. – P. 35–36. “Король Бела, син його [Андрія II – І. П.], у кафедральній церкві святого Петра у Білому [місті], [що] по

тому сама освячена була, після нього коронований: Коломан князь, брат його, королівський меч біля нього урочисто тримав, Данило, істинний князь Русі, коня його поперед нього з великою пошаною вів”. У старшому виданні князя Данила помилково названо “Samuele vero duce Ruthenorum”: Chronicon Hungarorum Posoniense / Ed. F. Toldy. – Budapest, 1852. – P. 36.

автор не додав, підтвердивши тільки, що герцог “Данило з Русі” (“herzog Daniel von Reussen”) справді вів королівського коня³.

Мартін Кальті (XIV ст.), капелан Людовика I Анжуйського (1326–1382), у “Композиції угорських хронік” уточнив дату інтронізації “напередодні жовтневих ід, першого святкового дня, коли співається: “Даруй мир, Боже” (“pridie Idus Octobris feria prima qua cantatur: Da pacem Domine”)⁴, що відповідає 14 жовтня 1235 р.⁵ Співзвучні повідомлення присутні в пам’ятках XV ст. “Будемській хроніці”⁶, “Дубницькій хроніці”⁷ та “Хроніці угорців” Яноша Туроці⁸. Очевидно, ці свідчення запозичені з давнішого нарративу – три останні твори загалом близькі за змістом, бо ґрунтуються на спільних джерелах⁹.

Отже, звістки про перебування князя Данила Романовича в Угорському королівстві та його участь в урочистостях найперше зафіксовані щойно в джерелах XIV ст. Однак їх пізні походження не впливає на достовірність самого переказу. Встановлено, що автори перелічених хронік для опису подій XIII ст. активно використовували втрачені першоджерела¹⁰. На користь раннього походження звістки існує й ще один додатковий аргумент. Поза увагою фахівців тривалий час залишалися свідчення “Життя святої Кінги”. Хоч сам його переказ не подає нових відомостей про участь руського володаря в урочистій процесії, повністю повторюючи цитований фрагмент¹¹, історія його написання підтверджує існування генетичного зв’язку між угорськими джерелами XIII–XIV ст.¹², втім, й у висвітленні участі князя в церемонії у Секешфегерварі. Його перебування восени 1235 р. при угорському

³ Heinrichs von Mügelns Chronik der Hunnen / Hrsg. M. G. Kovachich // Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. – Ofen, 1805. – Bd. 1. – S. 82. Про хроніста див.: Kibelka J. Heinrich von Mügelns // Neue Deutsche Biographie. – Berlin, 1969. – Bd. 8. – S. 417–418.

⁴ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV / Ed. A. Domanovszky // Scriptorum rerum Hungaricarum. – Budapest, 1937. – Т. 1. – Р. 467. Про обставини написання цього тексту та хроніста докладніше див.: Spychala L. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // The Encyclopedia of the Medieval Chronicle / Ed. by G. Dunphy, T. Andrews, S. Bagge, K. Bate, M. Derwich. – Leiden; Boston, 2010. – Vol. 1: A–I. – Р. 348.

⁵ Венгерский хроникальный свод // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 2010. – Т. 4: Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. – С. 372, прим. 135.

⁶ Chronicon Budense / Ed. I. Podhradczky. – Budaë, 1838. – Р. 197–198.

⁷ Chronicon Dubnicense / Ed. M. Florianus // NHFD. – Budapestini, 1881. –

Vol. 3. – Р. 103–104.

⁸ Johannes de Thwocz Chronicae Hungarorum / Studio et opera J. G. Schwandtneri // Scriptorum rerum Hungaricarum. – Vindobonae, 1766. – Т. 1. – Р. 186.

⁹ Kaindl R. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen IX., X., XI. und XII. // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1900. – Bd. 88. – S. 455–462.

¹⁰ Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Древнерусское государство и его международное значение / Под ред. В. Т. Пашуто и Л. В. Черепнина. – Москва, 1965. – С. 431–432.

¹¹ Vita et Miracula Sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis / Ed. W. Kętrzyński // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1884. – Т. 4. – Р. 684.

¹² Див.: Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Кіїв; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 712–720.

дворі засвідчив також Галицько-Волинський літопис¹³. Щоправда, вказівки на участь в інтронізації Бели IV тут немає.

Імпозантний сюжет, викладений одразу у декількох наративних угорських пам'ятках, віддавна сприйняла наукова література. Одним з перших на ці повідомлення звернув увагу Микола Карамзін, на думку якого старший Романович визнав себе ленником Бели IV, бажаючи, за підтримки нового короля, опанувати Галич¹⁴. Гіпотеза наразилася на критику – незрозуміла мовчанка літописця збудила підозри серед українських істориків другої половини XIX ст. Зокрема, Денис Зубрицький, апелюючи до лицарських рис характеру князя Данила, вважав неможливою його причетність до "принизливої" церемонії, що робила володаря васалом короля Угорщини¹⁵. Ці роздуми підтримав та розгорнув Микола Дашкевич. За його словами, Андрій II, батько Бели IV, відрікся від претензій на Галицьку землю ще після поразки 1233 р.¹⁶, тому руський князь мав перебувати в Секешфегерварі винятково як близький друг нового монарха. А свідчення про нібито шанобливе ведення королівського коня є лише фантазією угорських хроністів, бо неминучі політичні наслідки такого кроку (визнання власної підлеглості) суперечать наявним джерелам та, зрештою, подальшому розвитку подій¹⁷. Власне, візит до Угорщини, як вважав М. Дашкевич, припав на 1237 р., коли король кликав Данила Романовича до себе "на честь"¹⁸. Час поїздки руського володаря змістив на два роки також Ісидор Шараневич, який, загалом, скептично поставився до звісток середньовічних авторів¹⁹. Отже, в аналітичній думці середини – кінця XIX ст. автентичність переказу про відзначений "русський епізод" інтронізації Бели IV неодноразово ставилася під сумнів, найперше через однозначне визнання церемоніального обов'язку як складання ленної присяги.

¹³ Ипатьевская летопись / Под ред. А. А. Шахматова // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 774. Повідомлення повторено у Густинському літописі: Густинская летопись / Ред. кол.: В. А. Кучкин (отв. ред.), Л. Л. Муравьева, А. М. Панченко // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 40. – С. 118.

¹⁴ Карамзин Н. М. История Государства Российского. – Москва, 1991. – Т. 2–3. – С. 505.

¹⁵ Зубрицкий Д. История древнего Галицкого-Русского княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 124–125.

¹⁶ Дашкевич Н. П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев, 1873. – С. 48, прим. 1. Водночас дослідник відкликається до відомостей Васілія Татищева про розгортання угорців у горах. Докладніше про це

див.: Татищев В. История Российская: В 7-ми т. / Под ред. С. Н. Валка и М. Н. Тихомирова. – Москва; Ленинград, 1964. – Т. 3. – С. 228. Згідно з актовими матеріалами, в 1233 р. військо Андрія II справді прямувало на Русь, король розраховував, що похід триватиме менше 25 днів: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejér.* – Budaë, 1829. – Т. 3, Vol. 2. – Р. 324; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 51, прим. 2. Результати кампанії докладніше не відомі ні з угорських, ані з руських джерел.

¹⁷ Дашкевич Н. П. Княжение... – С. 48, прим. 2.

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 776; Дашкевич Н. П. Княжение... – С. 48, прим. 2.

¹⁹ Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Lemberg, 1872. – S. 123.

Довіру до тексту латиномовних джерел відновив Михайло Грушевський, вказавши, що підстави для ігнорування угорських звісток відсутні²⁰. Князь Данило, який бажав покласти край втручання Арпадів у боротьбу за Галицьку землю, на думку дослідника, цілком міг визнати вищість (якщо не зверхність) угорського монарха, хоча своєї мети цим так і не досягнув²¹. Компромісна позиція вченого, що, з одного боку, не суперечить писемним пам'яткам, але також не дозволяє визнати старшого Романовича безпосереднім васалом угорського короля, видається найпродуктивнішою. Принаймні, в сучасній літературі присутні кілька модифікацій такого погляду.

Значна частина істориків справді схильна вважати політично мотивований жест Данила Романовича актом формального визнання зверхності Бели IV. Володимир Пашуто тректував виконану "службу" винятково дружнім вчинком, зауваживши, що князь намагався також усунути короля від галицьких справ²². Не сумнівався у дипломатичній меті візиту старшого Романовича й Микола Котляр, водночас визнаючи, що сподівання домогтися якщо не приязні, то бодай нейтралітету угорського монарха зазнали невдачі²³. Маріуш Бартніцький припустив, що князь Данило визнав себе ленником Бели IV: у Київській державі існувала форма підпорядкування молодших слабших князів сильнішим через складання присяги та цілування хреста, подібний акт міг відбутися у 1235 р.²⁴ Дослідник, однак, додав, що цей крок розглядався винятково як політичний маневр²⁵.

Погляди М. Грушевського розгорнув Олександр Майоров. Він тлумачив подію як визнання формального підданства угорському королю, спрямоване проти інших претендентів на Галицьку землю – Михайла Всеволодовича (1179–1246) та його сина Ростислава (бл. 1219–бл. 1264), водночас князь Василько Романович шукав допомоги при польському дворі²⁶. Ймовірно, задля звільнення Галича сини Романа Мстиславовича планували скористатися іноземною військовою допомогою, що вимагало певних політичних поступок. Однак успіху (до того ж і у залученні угорських контингентів) досягнути не вдалося: боротьба за землі прикарпатського князівства із чернігівськими Ольговичами спалахнула з новою силою²⁷. Зауваження доволі цінне. Можливо, військової потуги для боротьби проти Михайла Всеволодовича справді не вистачало – особливо після невдалих дій весни-літа 1235 р. у Київському та Чернігівському князівствах²⁸. Якщо галицько-волинський

²⁰ Грушевський М. Історія... – С. 52–53.

²¹ Там само. – С. 53.

²² Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 257.

²³ Котляр М. Коментар до літопису // Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – Київ, 2002. – С. 220.

²⁴ Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S. 95.

²⁵ Ibidem. – S. 96.

²⁶ Майоров А. В. Галицко-Волынская

Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 588–589.

²⁷ Его же. Внешняя политика Даниила Романовича в середине 1230-х годов // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 58–60.

²⁸ Докладніше див.: Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ, 1991. – С. 284–285; Войтович Л. Терези фортуни // Александрович В.,

книжник підкреслив Данилів талант полководця²⁹, то, для прикладу, Новгородський І літопис згадав розгром галичан поблизу Чернігова³⁰. За таких обставин Романовичі вдалися до випробуваного методу пошуку союзників, втім, – серед володарів сусідніх держав. Коли князю Васильку вдалося залучити на свій бік сандомирські дружини Болеслава V Сором'язливого (1226–1279)³¹, то старший брат прихильності Бели IV не здобув³².

В історіографії побутує й альтернативний погляд на угорські зусилля 1230-х років. Зокрема, у коментарях до перекладу “Композиції угорських хронік” Олександр Назаренко визнав ведення коня свідченням безпосередньої васальної залежності руського володаря³³. Версію про зверхність представника династії Арпадів над Данилом Романовичем підтримав також Віталій Нагірний³⁴. Подібна думка присутня й у Даріуша Домбровського. Він визначив епізод 1235 р. як повернення до старих русько-угорських угод 1206 р., коли малолітні Романовичі присягнули Андрію II, а, отже, змушені були визнавати й владу його наступників³⁵. Ґрунтовні студії непростого питання провів Мирослав Волощук³⁶. Його увагу, окрім згаданого сюжету західних хронік, привернув також літописний фрагмент 1237 р., коли король “звалъ его (Данила – І. П.) на честь”³⁷. За аналогією з використанням у тексті словосполучення “злее зла честь Татарска”³⁸ для позначення принижень князя в Орді й фактичного визнання підвладності монгольським правителям, так само зроблено висновок про підлеглість угорському монархові³⁹. Запропонована аргументація оригінальна і заслуговує ретельного аналізу.

Слово “честь”, залежно від контексту, має декілька тлумачень. У “Матеріалах до словника давньоруської мови” визначний філолог-славіст Ізмаїл Срезневський розглянув наступні варіанти: честь, почесть, повага, вшановування, похвала, благоговіння, гідність⁴⁰. Упорядники інших академічних довідкових видань підтверджують висновки авторитетного

Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 102–103.

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 772–773.

³⁰ Новгородская первая летопись Старшего и Младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 73–74.

³¹ Włodarski B. Polska i Rus 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 108–109; Котляр М. Коментар.... – С. 221.

³² Майоров А. В. Внешняя политика... – С. 57.

³³ Венгерский хроникальный свод. – С. 372, прим. 139.

³⁴ Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 208.

³⁵ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz Król

Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. – Kraków, 2012. – S. 188–189.

³⁶ Волощук М. М. Васальна залежність Данила Романовича від Бели IV (1235–1245 рр.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали Міжнародної конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). – Київ, 2006. – С. 86–95.

³⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 776; Волощук М. М. Васальна залежність... – С. 88.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 807–808.

³⁹ Волощук М. М. Васальна залежність... – С. 88, 92.

⁴⁰ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 3. – Стб. 1571–1573.

попередника – ні в X–XI ст., ані за пізніших часів значення іменника суттєвих змін не зазнало⁴¹.

На сторінках Галицько-Волинського літопису словоформа, зазвичай, не виходить за рамки окресленого спектру і використовується, переважно, для позначення успішного завершення військових кампаній чи укладання мирних угод (повернення “з честю”)⁴², урочистого і люб’язного прийому посольств, гостей та союзників⁴³, рідше – гідності⁴⁴. Заклик угорського короля прибути “на честь”, радше, можна пов’язати з виконанням почесної місії: князь мав виступити одним із посередників при урегулюванні конфлікту у герцогстві Австрійському та Штирійському⁴⁵. Прикметно, що саме слово у тотожному розумінні присутнє ще в одному епізоді, дотичному до австрійських справ. Під час Пресбурзького з’їзду 1248 чи 1249 рр., де обговорювалося успадкування вакантного престолу підальпійських земель, угорський король особисто допоміг руському володарю перевдягнутися – “и такоу честь творяшеть емоу [Данилові]”⁴⁶. Відповідно, тлумачення запрошення “на честь” як один з виявів підлеглості Данила Романовича Белі IV є проблемним. Наведені факти однозначно його не підтверджують.

Водночас серед літописного матеріалу наявні кілька згадок про “честь” у сюжетах, які з відносинами сюзерен-ленник можна пов’язати лише суто умовно. Наприклад, Мстислав Удатний (†1228) після битви за Галич зберіг життя боярину Судиславу і “честью великою почтивъ его и Звенигородъ дасть емоу”⁴⁷. Тут відображено надання васалу міста, хоча в чому саме полягала “честь” – вказати складно. Звенигород – давня князівська столиця. Чи не перехід її до “звичайного” феодала хотів підкреслити літописець?

1229 р. польсько-волинське військо обложило Каліш у Великопольщі. З мурів питали Конрада I (1187–1247), що коли він поставить на заборолах руську хоругву, то “комуу честь оучиниши не Романовичема ли а свою честь оуничижиши”⁴⁸. Відомо, що у другій половині XIII ст. мазовецькі володарі були підвладними нащадків князя Романа Мстиславовича⁴⁹. Проте в наведеному уривку про складання ленної присяги польських правителів, звичайно, не йдеться. Захисники Каліша, радше, підкреслили, насамперед, честь для князів Данила і Василька оволодіти містом – “не даи славы Роуси”⁵⁰.

Найближчою до “васального” розуміння терміну є літописна оповідь про загибель князя Михайла Всеволодовича. Безрезультатно намагаючись після

⁴¹ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. – Київ, 1978. – Т. 2: Н–Я. – С. 538–539; Старославянський словарь (по рукописам X–XI веков) / Под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – Москва, 1994. – С. 786–787. В обох виданнях “честь” додатково тлумачиться як милість, свято, торжество.

⁴² Ипатьевская летопись. – Стб. 757, 826, 856, 862, 870, 878, 886, 936, 896.

⁴³ Там же. – Стб. 719, 729, 809, 816.

⁴⁴ Там же. – Стб. 820.

⁴⁵ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических связей XII–XIII вв. (Studiorum slavlicorum orbis. – Т. 1) – Санкт-Петербург, 2011. – С. 658.

⁴⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 814–815.

⁴⁷ Там же. – Стб. 738.

⁴⁸ Там же. – Стб. 757.

⁴⁹ Котляр М. Коментар... – С. 345.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 757.

монгольського погрому знайти притулок в Угорщині (ані Бела IV, ні Ростислав Михайлович, на той час вже одружений з угорською принцесою, “чести емоу не створиста” – sic!), ображений чернігівський князь вирушив до ставки Батия за ярликом на свої володіння. Після відмови виконувати передбачені у монголів ритуали (він не поклонився отцю ординських законів – “тобе [Батию] кланаемса и чести приносим ти”) князь був убитий⁵¹. Важко уявити, аби угорський монарх заприсягнув руському володарю, хоча той і був його свекром. Мабуть, князя Михайла не тільки не зустріли з належними його особі почестями, а й відправили ні з чим. Варта уваги також відмова вчинити необхідний ритуал у ставці степовиків. Очевидно, отцю ординських законів, чого вимагав монгольський етикет, вклонився князь Данило Романович, який отримав ханську грамоту на свої володіння⁵². Можливо, саме цей момент був негативно сприйнятий літописцем, для якого примушення його покровителя до відступлення від християнських цінностей відобразилося у формулі “злее зла честь Татарска”. Князь ставав васалом ординців⁵³, але “честь” у тексті з негативними конотаціями, очевидно, більше позначає принизливі для впливового руського володаря “почесті”, ніж підкреслення залежного статусу.

Отже, версія про визнання з боку князя Данила своєї підлеглості Белі IV не знаходять беззаперечного підтвердження в джерелах. Нейтралітет нового угорського монарха, якщо з довірою поставитися до тези про його зверхність над волинським правителем, виглядає дивним на тлі невдачі старшого Романовича у подальшій боротьбі за спадок свого батька. Очевидно, церемонія ведення коня під час коронаційних урочистостей мала інше значення.

Оригінально до вирішення питання підійшов Мирослав Лабунька. На підставі дослідження аналогічних епізодів з історії інших країн він встановив, що руський володар під час інтронізації виконував почесний обов'язок конюшого (лат. – *Officium stratoris*), виявляючи повагу до угорського монарха, не пов'язану, однак з визнанням ленної залежності⁵⁴. Як приклад автор навів аналогічну роль володарів Данії та Норвегії під час коронації правителя Швеції у 1210 р., що ніяк не позначилося на їх становищі⁵⁵. Цю версію підтримав Олександр Головка, вказавши також на незмінність суверенного статусу князя Данила⁵⁶. З висновками М. Лабуньки погодився й Леонтій Войтович, підкресливши, що старання волинського правителя не були безплідними. Вдовольнивши амбіції короля, князь у 1236 р. домігся відтермінування заручин доньки Бели IV та Ростислава Михайловича, по суті, – укладання союзу Арпадів з чернігівськими Ольговичами⁵⁷.

⁵¹ Там же. – Стб. 795.

⁵² Князь, певно, окремо присягав за Галицьку землю: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...* – S. 229.

⁵³ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 100.

⁵⁴ *Лабунька М.* Князь Данило Галицький і коронація короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*) // *До джерел.* – С. 560–561.

⁵⁵ Там само. – С. 554–561.

⁵⁶ *Головка О.* Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі* (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада. 2007 р.). – Львів, 2008. – С. 160–161.

⁵⁷ *Войтович Л.* Угорський пасьянс // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – С. 104–105.

Старший Романович діяв у вкрай несприятливий час. Імовірно, восени 1235 р. Галич вже перебував у руках Михайла Всеволодовича і боярської партії, прихильної до нього⁵⁸. За таких обставин здобути військову підтримку було вкрай складно. Проте, засвідчуючи повагу до Бели IV, князь Данило прагнув завадити порозумінню між новим правителем Галицької землі та володарем угорського престолу: церемонії ведення коня, безумовно, передували переговори, в ході яких старший Романович міг вжити усіх доступних дипломатичних заходів, аби переконати угорського монарха до продовження політичної лінії на союз з Арпадами.

Навіть беручи до уваги можливе зречення Андрія II від власних прав у 1233 р., зацікавлення угорців до прикарпатських земель і Пониззя зберігалося надалі. Варто пам'ятати, що, поруч з волинським князем, у церемонії брав участь принц і колишній галицький король Коломан, який в офіційній документації продовжував послідовно вживати титул "rex Ruthenorum"⁵⁹. Його правління свого часу перервалося через законні претензії на дідівську спадщину Мстислава Мстиславовича Удатного⁶⁰, що згодом піддався намовам впливових бояр й уступив власні права королевичу Андрію, видавши за нього доньку⁶¹. Про вірогідність відновлення на троні брата Бели IV інформації не збереглося, але прагнення Арпадів опанувати сусіднє князівство можна підтвердити важливим доказом з "Угорсько-польської хроніки" невідомого автора. Вона охоплює історію Паннонії від часів Аттіли до смерті Ласло I (1040–1095), канонізованого 1192 р.⁶². На переконання фахівців, текст укладено наприкінці 1220-х років у Славонії (сучасній Хорватії) при дворі Коломана – кілька тенденційних фрагментів, закладених в ньому, мали обґрунтувати законність урядування угорського двору у Прикарпатті⁶³. Сумнівно, аби Бела IV відмовився від амбіцій повернути втрачені руські володіння, хоча б і через укладання союзу з Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом. Князь Данило мав зважати на ці обставини і завадити об'єднанню своїх супротивників. Варто підтримати версію М. Лабуньки: *Officium stratoris* як вияв шанування та поваги до угорського монарха, з одного боку, свідчив про визнання вищості королівської гідності, але водночас не привів до васальної присяги. Добровільний жест дав змогу виграти час для зміцнення власної коаліції і відкривав перспективи для подальших

⁵⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 774.

⁵⁹ Римська курія королівського достоїнства правителя не позбавляла: *Procházková N.* Postavenie haličského kráľa a slavónskeho kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uherskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia // *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*. – 1998. – Vol. 2. – S. 72–73.

⁶⁰ Войтович Л. Мстислав Удатний // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 55.

⁶¹ Головка О. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича

Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 88.

⁶² *Kaindl R.* Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen III. und IV. // *Archiv für österreichische Geschichte*. – Wien, 1895. – Bd. 82. – S. 587–596.

⁶³ *Homza M.* Uhorsko-pol'ska kronika. Nedoceneny prameň k dejinam strednej Europy. – Bratislava, 2009. – S. 23–27; *Grzesik R.* Nowe wydanie Kroniki węgiersko-polskiej // *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa, 2012. – T. 50. – S. 101.

переговорів. Доцільно підкріпити ці судження додатковими аргументами, розтлумачивши суть церемонії ведення коня на тлі звичаїв епохи.

Обов'язок або служба конюшого – поширений ритуал надання почес-ті, визнання певної переваги наїзника над тим, хто тримається за вуздечку. Символічне значення цього сакрального обряду вивчається тривалий час. Урочистість, очевидно, зародилася в Середні віки на території Західної Європи. У Римській імперії та Візантії, що чимало успадкувала з античних звичаїв, слідів існування подібної практики не віднайдено⁶⁴.

Ідеологічної підставою для виникнення традиції *Officium stratoris* є сфальшована грамота Костянтина I (272–337), якою він нібито передав папі Сильвестру I (+335) владу над Вічним містом (т. зв. “Костянтинів дар” – “*Donatio Constantini*”). Згідно з документом, правитель добровільно вшанував намісника апостола Павла, виконавши службу конюшого⁶⁵. Фальсифікат легітимізував владу понтифіка над світськими володарями, а відповідний елемент процесії згодом увійшов до коронаційного церемоніалу німецьких імператорів.

Ведення папського коня стало знаком поваги, символом єдності світської та церковної влад⁶⁶. Проте з часом до церемоніалу додалися нові елементи. Уже в 1155 р. Адріан IV (1115–1159) вимагав від Фрідріха I Барбаросси (1122–1190), аби той під час урочистого ритуалу тримався за праве стремено – лише після тривалих перемовин король погодився на поставлені умови⁶⁷. Нововведення, яке отримало назву *Officium stratoris et strepae*, походить, як вважається, з Англії, й асоціюється із визнанням підлеглості: подібне зобов'язання виконували британські світські васали стосовно своїх сеньйорів⁶⁸. Обряд відомий і в інших країнах. До нього, наприклад, відкликаються окремі сюжети “Пісні про Нібелунгів”⁶⁹ – анонімної німецької поеми кінця XII – початку XIII ст.

Різниця між обома церемоніальними службами, безперечно, існувала. Наприклад, із почесями зустрів Альфонс X Мудрий (1221–1284), правитель Кастилії, майбутню дружину свого брата Христину (1234–1262), доньку норвезького короля Хакона IV (1217–1263): іспанський володар вийшов назустріч обозу, з яким подорожувала скандинавська принцеса, взяв

⁶⁴ *Twyman S.* Papal ceremonial at Rome in the twelfth century. – London, 2002. – P. 78. Ще на початку XX ст. існувала версія можливого “візантійського” походження *Officium stratoris*: *Holtzmann R.* Der Kaiser als Marschall des Papstes. Eine Untersuchung zur Geschichte der Beziehungen zwischen Kaiser und Papst im Mittelalter. – Heidelberg, 1928. – S. 22. Гіпотезу, однак, заперечено: *Eichmann E.* Das Officium Stratoris et Strepae // *Historische Zeitschrift*. – 1930. – Vol. 142. – S. 21, not. 1.

⁶⁵ *Кореневский А. В., Пилюгин А. Ю.* *Officium stratoris* и “шествие на ослати”: происхождение и семантика ритуалов // *Cogito*. Альманах истории идей. –

Ростов-на-Дону, 2011. – С. 204–207.

⁶⁶ *Schüppel K. C.* The stucco crucifix of Saint Peter's reconsidered: textual sources and visual evidence for the Renaissance copy of a medieval silver crucifix // *Old Saint Peter's Rome* / Ed. by R. McKitterick, J. Osborne, C. N. Richardson and J. Story. – Cambridge, 2013. – P. 322.

⁶⁷ *Кореневский А. В., Пилюгин А. Ю.* *Officium stratoris*... – С. 208.

⁶⁸ *Stroll M.* Symbols as Power: The Papacy following the Investiture Contest. – Leiden, 1991. – P. 194–196.

⁶⁹ *Hasty W.* From Battlefields to Bedchambers: Conquest in the Nibelungenlied // *A companion to the Nibelungenlied* / Ed. by W. McConnell. – New York, 1998. – P. 88.

за вуздечку її коня та провів до міста⁷⁰. Процесія мала на меті вшанувати майбутню родичку впливового монарха – “служба” конюшого при цьому не має іншого тлумачення.

Ще більше підстав для розрізнення суті двох обрядів дає образотворче мистецтво. У 1220 р. Фрідріх II Гогенштауфен (1194–1250) під час урочистостей смиренно тримався за стремено коня папи Гонорія III (1148–1227). Надалі німецький правитель не бажав бути послухним римським понтифікам і в ході жорсткої політичної боротьби Інокентій IV (1195–1254) відлучив імператора від Церкви⁷¹. Водночас, шукаючи компромісу, клір був готовий іти на поступки. Зокрема, ця ситуація позначилася на оздобленні церкви Санті Куаттро Коронаті у Римі. На одній з фресок “службу” конюшого зображено так: імператор тримається за вуздечку, тобто виконує *Officium stratoris*, але, все ж, не *Officium stratoris et strepae*. Послання доволі однозначне. Заради порозуміння, церковні сфери відмовлялися від безпосереднього визнання Фрідріха II ленником, залишаючи за собою, можливо, лише номінальну зверхність над світським володарем.

Досліджують символічне значення цього обряду в православних державах набагато складніше через недостатність джерельних матеріалів. Під впливом західної культури обов'язок конюшого поступово проник до Візантійської імперії. Історик XII ст. Іоанн Кіннам ще дивувався суті коронаційного дійства: “І з того часу немає в ньому [Римі] ні архиерея, ані правителя: там піднесений царською величчю, всупереч власній гідності, йде пішки поперед ідучого верхи архиерея і виконує обов'язок його конюшого; а перший, володаря називаючи імператором, вважає його тотожним царю”⁷². Проте після завоювання Константинополя хрестоносцями 1204 р. ставлення до “латинських ритуалів” змінилося. У 1258 р. Михаїл VIII Палеолог (1224/25–1282), переслідуючи власні політичні цілі, виконав *Officium stratoris* для патріарха Арсенія (бл. 1200–1273). Доступна також інформація про існування церемонії наприкінці XIV – на початку XV ст. базується на ненадійних джерелах, тому потребує обережного трактування⁷³.

У старокіївській традиції подібної практики, наскільки відомо, не існувало. Лише від кінця XV ст. звістки про *Donatio Constantini* з'являються у пізніх новгородських, псковських і московських пам'ятках⁷⁴. Давніші літописні повідомлення (і, особливо, мініатюри) зафіксували інший обряд

⁷⁰ Fischer E. Auf der Jagd nach Prinzessin Kristin in spanischen Quellen // *Collegium mediaevale*. – 2012. – Bd. 25. – S. 86.

⁷¹ Rader O. B. Friedrich II. Der Sizilianer auf dem Kaiserthron. Eine Biographie. – München, 2010. – S. 473–477.

⁷² Перекладено за: *Иоанн Киннам*. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов / Перевод под ред. профессора В. Н. Карпова. – Санкт-Петербург, 1859. – С. 243.

⁷³ Відмінності урочистостей 1258 р. полягали у тому, що, по-перше, Миха-

їл VIII на той час ще не був повноправним правителем, а лише регентом, і, по-друге, вів патріаршого віслюка. Про це, а також про згадки “служби” конюшого у пізній Візантії див.: *Angelov D. The Donation of Constantine and the Church in Late Byzantium // Church and Society in Late Byzantium / Ed. by D. Angelov. – Kalamazoo; Michigan, 2009. – P. 113–117.*

⁷⁴ *Ostrogorsky G. A. Zum Stratordienst der Herrschers in der byzantinisch-slawischen Welt // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1930. – T. 7. – S. 193–204;*

присяги: встановлення особистої залежності супроводжувалося врученням меча⁷⁵. Це не суперечить тому, що у Галицькому та Волинському князівствах, тісно пов'язаних культурними і економічними зв'язками із західноєвропейськими середньовічними країнами, не знали суті *Officium stratoris et strepae*. Навпаки, зміст ритуалу був добре відомим і не дарма старший Романович під час церемонії тримався саме за вуздечку, а не праве стремено⁷⁶. Очевидно, визнання своєї підлеглості не входило до планів руського володаря, який продовжував активно шукати союзників й серед інших впливових європейських правителів.

Отже, ведучи королівського коня у коронаційному поході Бели IV восени 1235 р., князь Данило не тільки шукав військової допомоги, а й боровся проти інших претендентів на спадок його батька. Виконуючи "обов'язок" конюшого, правитель навряд чи визнавав себе ленником Бели IV. Почесна служба дала змогу, принаймні на певний час позбавити угорської підтримки головних конкурентів у протистоянні за Галицьку землю. Після невдалої війни на Подніпров'ї, очевидно, програної Михайлу Всеволодовичу, такий дипломатичний крок виглядає виваженим. Втім, повністю досягнути поставленої мети не вдалося. Претензії славонського правителя Коломана, якщо вони існували, його брат не підтримав, але перевагу в опануванні Галицької землі король надав саме чернігівським володарям. Отже, участь Данила Романовича в інтронізації Бели IV восени 1235 р. відкрила десятиліття конфронтації між угорським та волинським дворами, кінцевою межею якої стала битва 1245 р. поблизу Ярослава.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Flier M. S. The Iconography of Royal Procession: Ivan the Terrible and the Moscovite Palm Sunday Ritual // European Monarchy: its evolution and practice from Roman antiquity to modern times / Ed. by H. Durchhardt, R. A. Jackson, D. Sturdy. – Stuttgart, 1992. – P. 109–126; Кореневский А. В., Пилюгин А. Ю. Officium stratoris... – С. 221–240.

⁷⁵ Докладніше див.: *Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исто-*

рический источник. – Москва, 1944. – С. 31–35; Папуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. – Москва, 1950. – С. 140; Котляр М. Коментар... – С. 345.

⁷⁶ Варто пригадати зауваження хроніста Генріха з Мюгельна, що праворуч від Бели IV ніс меч його брат Коломан: *Heinrichs von Mügeln Chronik der Hunnen. – S. 82.*

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ХОЛМСЬКЕ БУДІВНИЦТВО КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Холмське будівництво короля Данила Романовича як окреме, виняткове для свого часу явище історичного культурного досвіду Центрально-Східної Європи в окремих з-поміж найважливіших його виявів стало доступним з публікацією Галицько-Волинського літопису. На його сторінках запропоновано добірку вимовних переказів про поодинокі споруди королівської столиці, окремі їх архітектурні особливості та унікальні й зафіксовані саме завдяки цьому елементи оздоблення. Виклад подає комплекс цілком виняткових відомостей до будівельного аспекту культурної практики старокіївського родовету на ще й досі скромно зауваженому немало визначальному для національної традиції XIII ст. “холмському” етапі її еволюції. Проте не тільки за давнішого стану сприйняття й осмислення холмського літопису короля Данила Романовича, а ще й зовсім донедавна вказаний комплекс проблем майже не привертав уваги. До того ж, ще зовсім недавно ці скупі свідчення виступали мало не єдиним доступним джерелом відомостей про зазначене своєрідне явище холмської традиції. Водночас, попри неодноразові звернення до них, вони ніколи не були об’єктом прискіпливішої уваги. Визначальним для їх сприйняття виявився незмінно практикований жанр достатньо поверхового переказу літописного оповідання зі здебільшого мінімальним використанням ширшого контексту.

Першим цю недооцінену сторону історії холмського осередку принагідно повніше подав Дмитрій Гловайскій ще у 80-х роках XIX ст. За тогочасною нормою, він запропонував коментований виклад літописного оповідання, доповнивши його вказівками на збережені на той час у холмській околиці не зафіксовані в літописі вежі в Білавині та Стівпі (польськ.: Столп’є)¹. Петербурзький історик заклав основи довготривалого канону сприйняття зазначених сторінок холмського літопису короля Данила Романовича. Попри загальнодоступність опублікованого оригінального тексту, власне оповідання Д. Гловайського виявилось тим реальним “головним” і найважливішим джерелом, до якого – при зверненні до вказаного літописного матеріалу – надалі

¹ *Иловайскій Д. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / Изд. П. Н. Батюшков. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 1–12.* Як виклад, так і коментар з нинішнього огляду випадає визнати надто

довільними. Так, наприклад, розташована за два десятки кілометрів від Холма вежа в Стівпі разом зі збудовною на ближчій відстані з протилежної сторони міста в Білавині подані належними до системи... його міських укріплень: там же. – С. 4.

вдавалися навіть частіше, ніж до самого літопису. Своєрідне підсумування уже понад столітнього тиражування й закономірного “незмінного поповнення” отриманого на такий спосіб “знання” уже була нагода запропонувати, вдаючись найперше до мистецького аспекту “успіху”². Аналіз наявних “здобутків” засвідчує послідовну підміну автентичного літописного переказу опрацьованими насамперед на основі поверхового засвоєння окремих зафіксованих у ньому фактів “плодами зусиль” давніших авторів, які для новішої літератури нерідко й слугували “найсправжнішим автентичним джерелом”.

Втім, зазначений текст Д. Гловайського – не одинокий “наріжний камінь” утвердженого на такий спосіб “канону”. Немало аналогічно сприймається також доля молодшого викладу та коментарів Михайла Грушевського³. У сукупному “каноні” не бракує й новіших, теж, буває, достатньо далеких від літописної розповіді трактувань, здебільшого запозичених з досить обмеженого набору “скарбів підручного бібліотечного фонду”. Актуальний “підсумок” майже півторавікового сприйняття літописного оповідання про будівництво Холма та ширший холмський аспект будівельного напрямку активності засновника міста й надалі все ще виступає з немалою перевагою здобутків насамперед власне на такий спосіб запропонованої стадії зусиль на відповідному напрямі⁴.

Усвідомлення цього провадить до необхідності прочитання будівельної сторони літописного викладу, як і загалом холмського досвіду, з послідовним відмежуванням від немало уробленої, нерідко позбавленої автентичної джерельної основи і внаслідок цього різюче поверхової у її конкретних виявах “традиції”. Інша, не менш істотна особливість потенційного синтетичного знання співвідноситься з мало доступним й залученим донедавна ширшим контекстом археологічних досліджень. Завдяки найновішим знахідкам археологів на терені Холма привідкриваються не тільки перспективи верифікації багатьох моментів літописного оповідання. Водночас з’являються й відомості про окремі не відзначені в ньому істотні сторони холмської будівельної практики. Археологічні матеріали – поряд з літописом – виявляються другим найважливішим, не менш вимовним за нього, а подекуди, як здатні переконати найновіші відкриття, – навіть однозначно вимовнішим джерелом для засвоєння та осмислення будівельного контексту історії королівського середовища.

Досвід критичного перегляду мистецьких сюжетів холмського літопису короля Данила Романовича в їх ширшому сприйнятті, як і вибраних епізодів біографії знаменитого володаря⁵, не тільки “будівельного” її аспекту,

² Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 71.

³ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т., 12 кн. – Львів, 1905. – Т. 2: XI–XIII вік. – С. 381–384.

⁴ Найновіший огляд літописних відомостей про початки Холма див.: Jusupowicz A. “Богу же изволившю Даниль со-

зда градъ Холмъ”. Geneza Chołma i jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Śródkowo-Wschodniej. – Lublin, 2014. – R. 12, zes. 6. – S. 11–26. Правда, запропонований коментар не має принципово важливих нових поглядів на початки столиці короля Данила Романовича та поодинокі аспекти її найдавнішої історії.

⁵ Александрович В. 1) Князь володимирський, 2) Угровський епізод, 3) Холм князя і короля Данила Романовича // Александрович В., Войтович Л. Король

разом з відповідними чи наближеними результатами розмірковувань поодиноких новіших авторів щодо певних обставин життєвого шляху короля та фактів його епохи⁶, дає підстави сподіватися на можливий успіх таких заходів й стосовно інших, скромніше засвідчених на різний спосіб напрямів активності знаменитого правителя та його оточення. А найновіші археологічні відкриття у королівській столиці (навіть попри цілком попередній характер як їх самих, так і оприлюднених досі результатів проведених пошуків) не лише здатні стати важливим доповненням літописного переказу. Водночас, разом з ширшим контекстом вимови унікального писемного джерела найдавнішої холмської історії, вони забезпечують також нові можливості верифікації поодиноких складових викладу холмського літопису, уточнення та доповнення окремих його вказівок й вибудованих на їх основі фактів холмської історичної традиції.

За свідченням літописного оповідання під 1259 р., початки Холма та його розбудови закорінені в докладніше не окресленій давнішій ситуації: “Данилово бо княжащоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ . и постави во немь пискоупа. Данилови... ѡздащоу же емоу по полю . и ловы дѣющоу. и видѣ мѣсто красно . и лѣсно на горѣ . ѡбходащоу шкроугъ его полю . и вопраша . тоземѣць . како именується мѣсто се . уни же рекоша Холмъ емоу . има есть и возлюбивъ мѣсто то . и помысли да сожижеть на немь градець малъ . ѡбѣщася Бѣу и стѣоу Иваноу . Златооустоу . да створить во има его . цркъвь и створи градѣць малъ . и видѣвъ же ѡко Бѣ помощникъ емоу и Іѡанъ спѣшникъ емоу есть и созда гра^а инѣи . егоже Татарове не возмогоша прияти . егда Батѣи всю землю Роускоюю поима”⁷.

Данило Романович (Славенні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 61–74, 81–95, 163–202.

⁶ Тут не можна не згадати дві найновіші позиції біографістики короля, хоча до них не бракує суттєвих застережень: *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 519–632; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 443–708 (з огляду на тему, обидві версії книги лише частково стосуються безпосередньо короля); *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków, 2012. Рецензію на два перші видання див.: *Александрович В.* Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя”. *Майоров О.* Га-

лицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 295–313. Рецензію на останню книгу див.: *Його ж.* “Щастя” короля Данила Романовича. *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. (див. с. 311–352 цього випуску).

⁷ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ).* – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 842–843. У літературі існує породжена незмінним виразно поверховим підходом до відповідного свідчення своєрідна “мода,” трактувати викладені тут обставини заснування Холма як “легенду”. З новіших прикладів див.: *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм // *Український історичний журнал.* – 1997. – № 1. – С. 115;

Наведена розповідь однозначно виводить заснування Холма від давнішого володимирського – “первісного” для “нової столиці” – контексту, хоча безпосереднім попередником у ній виступає ніби не сам Володимир, а новіший, проте – в зіставленні з ним – водночас не до порівняння скромніший (втім і за вимовою літописної розповіді про нього) і, внаслідок цього, – фактично наділений тільки “проміжним” значенням Угровськ. Сам “угровський епізод” у практичному холмському контексті при цьому згадано хіба що задля часового відсилання. Втім, про зазначене місто “на історичному шляху від Володимира до Холма” відомо надто мало. Радше, скромні звернення до Угровська у дотеперішній літературі (переважно, виразного краєзнавчого забарвлення), до того ж, так само не завжди супроводили зважені, прийнятні розмірковування і висновки. Серед запропонованих висловлювань не бракувало здогадів, поданих як твердо встановлені факти, – з “доробку” неодмінної сталої й немало улюбленої їх супутниці – “історії, яка могла бути”⁸. Наведена літописна розповідь пропонує також загально подану скупу хронологію зміни характеру та становища майбутньої столиці короля Данила Романовича упродовж недовготривалого проміжку часу від будівництва “першого Холма” до приходу 1241 р. монголів.

Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів, 2005. – С. 145. Уже була нагода привернути увагу до тієї очевидної, хоча й найвиразніше недооціненої обставини, що для періоду укладення та редагування літописного оповідання конкретна ситуація появи столиці ніяк не могла належати до віддаленої, а, щобільше, – “легендарної” минувшини. А підозру щодо автора відповідного оповідання у схильності до немало поширеного за тих часів намагання подати “кращу” історію (втім, нашим сучасникам, як переконуює немалий ряд показових прикладів, це теж “вдається” ніяк не менше) варто б аргументувати. Крім того, сама розповідь, попри жанрову лаконічність та неминуче за таких обставин ретроспективне відмежування, також наділена цілком придатними для “впізнання” ознаками викладу автентичного перебігу подій. Див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжеті... – С. 44.

⁸Найдокладніший досі огляд доступних фактів з історії тогочасного Угровська через “будівельний”, насамперед, її контекст див.: *Александрович В.* Угровське будівництво короля Данила Романовича (готується до друку). Текст пропонує досить радикально переосмислений виклад проблематики, у первісному варі-

анті опублікований: *Його ж.* Угровський епізод. – С. 81–95. Як і останнім часом в Холмі, зовсім нові перспективи для осмислення Угровська принесли археологічні відкриття, проте їх фактично перервано на самому початку, а скромно оприлюднені результати того, що все таки вдалося зробити, не завжди супроводили належно опрацьовані, оправдані й коректні під науковим оглядом фахові коментарі (див.: там само. – С. 93–95). Зрештою, самі публікації угровських археологічних знахідок фактично зовсім “загубилися” серед регіональної літератури й не мали нагоди увійти до ширшого контексту наукової традиції. Проте осмислення опублікованих матеріалів переконуює в необхідності сприймати Угровськ серед виняткових явищ епохи й середовища короля Данила Романовича. Це не тільки одиноке – поза Володимиром, де почалася самостійна біографія знаменитого правителя, й Холмом, з яким співвідноситься її найвище піднесення, – докладніше задокументоване літописним переказом, а й водночас ще також засвідчене археологічно, місто, на ґрунті якого розгорталася найважливіша у її виявах, унікальна для свого часу та східноєвропейського контексту будівельна активність короля.

Початковий, докладніше не відзначений короткий етап розбудови міста, пов'язаний з появою первісного укріплення, приніс “градець малъ”, якому – належить здогадуватися за результатами найновіших досліджень відкритих його реалій – випало проіснувати щонайбільше декілька років⁹. Скупе літописне оповідання не зберегло жодних вказівок на реалії первісної холмської забудови. Так само не вказано про виконання уже на цьому етапі згаданої обіцянки спорудити церкву святого Іоана Златоуста. Радше, реалізацію даного при виборі місця для майбутньої столиці відповідного зобов'язання тоді відкладено. Принаймні, зведений у короткому проміжку часу наступний “гра^д инъи”, що його татари, за словами літописця, “не возмогоса прияти . егда Батыи всю землю Роускоюю пойма”, літописний виклад співвідніс винятково з одинокою церквою Святої Трійці: при набігу вона “зажьжена бы^с . и паки создана бы^с”¹⁰. Інших храмів у тодішньому контексті в розповіді не віднотовано. Троїцька церква більше не з'являється у джерелах. Докладніше задокументована традиція пізньосередньовічного та ще молодшого міста храму з таким посвяченням не знає¹¹. Лаконічна

⁹ Висновок про цю винятково стислу хронологію підказали результати найновіших археологічних досліджень, див.: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na “Wysokiej górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 182–183.*

¹⁰ *Ипатьевская летопись. – Стб. 843.*

¹¹ Див.: *Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 163.* Відсутні храми вказаного посвячення і в найближчій холмській околиці серед новішої єпархіальної мережі. Див.: *Слободян В. Церкви Холмської єпархії. – Львів, 2005. – С. 87–476.* Очевидним прикладом “історії, яка могла бути”, виступає новіша пропозиція бачити в ній дерев'яний храм. Запропонований погляд навіть викладено у певному розвитку. Спершу стверджено: “Церковь Св. Троицы, сооруженная, по всей видимости, из дерева, на втором этапе строительства Холма”. Див.: *Домбровски Д. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волынской летописи // Русин. Международный исторический журнал. – 2014. – № 2(36). – С. 136.* Далі пояснено підстави такого висновку: “Для оценки, из какого именно материала была сооружена церковь Св. Троицы, важен контекст сообщения. Данное событие имело место во время

безуспешной осады Холма монголами. Масштаб пожара не мог быть, таким образом, слишком большим. Это наводит на мысль, что объект был деревянным, ведь это более легковоспламеняемый материал, чем кирпич или камень. Однако это не более чем гипотеза”. Див.: там же. – С. 137, прим. 42. В іншому місці коротко згадано “о сожжении и восстановлении... церкви Св. Троицы”: там же. – С. 133 Проте запропонована гіпотеза цілком придумана, як і покладене в її основу виведене із задалегідь бездоказово прийнятого уявлення, твердження про обмежений характер пожежі під час облоги, хоча літопис не згадує про якусь облогу, відзначаючи лише, що наїзники не захопили місто. Що ж до пожежі Троїцької церкви, то варто мати на увазі вказівку літописного викладу винятково на підпалення, без будь-якого конкретизування. Про пожежу власне міста при цьому в тексті літописної розповіді не йдеться зовсім. У найновішій збірній публікації за матеріалами археологічних досліджень холмської резиденції про церкву, так само всупереч конкретній вимові літописного свідчення згадано, як про таку, “o której napisano w kronice, iż została zniszczona (підкреслено – *B. A.*) podczas najazdu Mongołów”: *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium czy zespół rezydencjonalny?*

вказівка на відновлення після монгольського набігу засвідчує функціонування першої зафіксованої місцевої церкви й надалі, щонайменше, випадало би здогадуватися, – за умов короткочасного найвищого піднесення новозаснованого міста. Тому належить визнати, що найстаршій свідченій на місцевому ґрунті церковній споруді випала доля більшості святинь королівської столиці – вони зникли за незнаних для нас обставин. Д. Домбровський привернув увагу до її відсутності серед переліку храмів, знищених під час знаної пожежі Холма: “Любопытно, что она не вошла в список потерь; таким образом не исключено, что она не пострадала во время пожара 1256 г.”¹². Втім, тут випадає вбачати насамперед ще одну досі не побачену з численних загадок холмського літопису. Відсутність вказівки про церкву в контексті пожежі часу “куремсиної війни” здатна б, зокрема, пояснити її очевидне знаходження поза межами ансамблю резиденції, оскільки літопис у контексті пожежі розповідає винятково про головні святині – Холмської гори, тоді як місто при цьому виявляється цілковито обійденим увагою.

Зафіксована посвята першого відзначеного на терені столиці храму не належить до більше поширених у тогочасній церковній практиці українських земель. Проте привертає увагу аналогічне посвячення збереженої досі, неодноразово перебудованої згодом церкви (споруда фактично не вивчена зовсім) у раніше закладеному зусиллями Данила Романовича маловідомому Данилові поблизу Крем'янца. Данилівська паралель дає змогу вбачати за посвяченням найстаршого засвідченого джерелами холмського храму вірогідне відкликання до невідомої нам в інших конкретних виявах певної традиції періоду закладення Данилова – тим більше, що в часі обидва храми не так уже й віддалені. А оскільки появу Данилова випадає співвідносити з володимирським періодом біографії короля¹³, у вибраному посвяченні є підстави вбачати ще один вірогідний конкретний володимирський слід на холмському ґрунті.

Усе ще остаточно не ідентифікована, церква святого Іоана Златоуста, споруджена згідно з обітницею, даною при закладенні Холма, найправдоподібніше, мала з'явитися, очевидно, щойно в 1240-х роках, при розбудові резиденції на Холмській горі, що на той час уже прибрала значення центру володінь засновника. У цьому, зрештою, переконає насамперед лаконічний літописний переказ про храм як виняткову для свого часу будівлю. Принагідно описана в короткому викладі споруда, закономірно, ніяк не могла бути зведена не тільки за часів функціонування первісної забудови холмського осередку, яку літописець окреслив поняттям “градець малъ”. Сумнівно також, аби ця святиня з виразно зазначеним на сторінках літописного оповідання особливим навантаженням (див. далі) мала постати й тоді, коли перший архітектурний комплекс змінив історичний наступник – “град инъи”. За всіма збереженими в літописному викладі прикметами святиня

Рółnocna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków, 2014. – Т. 66. – S. 148.

¹² Домбровски Д. Учредительная дея-

тельность... – С. 137.

¹³ Александрович В. Князь володимирський. – С. 63. Докладніше див.: Його ж. Володимирське будівництво короля Данила Романовича (готується до друку).

однозначно співвідноситься уже тільки зі “столичним” контекстом, який виступає щойно після монгольського нашествя. На підставі надто скупих літописних переказів про таке наповнення середовища випадає твердити тільки від 1240-х років, хоча самі обставини як “перебирання статусу”, так і процесу утвердження у ньому ніяк не зафіксовані. Холмська святиня не тільки належить до періоду найвищого піднесення столиці. Лаконічний опис переконує у її появі – випадає здогадуватися – на терені резиденції з собором в ансамблі Холмської гори як одного з центральних об’єктів періоду найактивнішої розбудови комплексу. Попри наявність ієрархічно вищого собору, власне цій церкві, як підказують скупі літописні вказівки і натяки, надано особливого, а навіть цілком своєрідного навантаження. На нього “додатково” вказує послідовне наголошення у літописній розповіді на “перебуванні” володаря-переможця “в дому святого Іоана” після повернення зі звитяжного чеського походу ранньої осені 1253 р.¹⁴

В особливому статусі храму переконує унікальний для холмського літописання виклад про окремі елементи конструкції та оздоблення як екстер’єру, так і інтер’єру, чого зовсім немає у не до порівняння лаконічнішому описі собору, де відзначено тільки декілька рухомих об’єктів. Проте найпоказовішим свідченням підкресленої уваги сприймається та все ще належно не оцінена у її очевидності обставина, що саме до цієї “своєї” церкви засновник Холма передав ряд пам’ятних – випадає гадати – для нього ікон, зокрема, отримані від сестри, вірогідно, теж зі спадщини батька, а також привезені з Києва й Овруча¹⁵. Зазначені дари послідовно стверджують виняткове становище храму серед святинь новозбудованої столиці, у певний спосіб ніби навіть вивисуючи його над собором. При описі собору, наприклад, за винятком різьбленого золоченого дерев’яного ківорію, який справив владика Іоан¹⁶, нічого подібного не відзначено. Хоча новіша традиція дає підстави для здогаду про наявність у головному храмі вже тоді не так давно заново віднайденого шедевр византийського аристократичного малярства

¹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 826. Увагу до цієї обставини привернуто: *Aleksandrowycz W. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego. – Chełm, 2003. – Т. 1: Referaty. – С. 56; Його ж. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 147. Давніше на цей запис звернув увагу М. Грушевський, який згадав про зафіксовані на початку 1250-х років “розкішні церкви Богородиці й св. Івана”: *Грушевський М. Історія... – С. 382, приміт. 1. Проте сам він не надав**

наведеному переказові більшого значення. Ця принагідна побіжна вказівка пройшла повз увагу наступних дослідників. Першість заслуженого українського історика у відкритті зазначеного важливого факту холмського контексту відзначено щойно: *Aleksandrowycz W. Sztuka... – С. 56; Його ж. Мистецтво Холма... – С. 141.*

¹⁵ Розповідь про ікони холмської церкви святого Іоана Златоуста належить до найочевидніше поповнених у доступних новіших списках місць літопису. Найдокладніший її огляд з принципово відмінними від прийнятих у давнішій літературі тлумаченнями більшості наведених висловлювань див.: *Александрович В. Мистецтво Холма... – С. 54–59.*

¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 846.

константинопольського походження – Холмської чудотворної ікони Богородиці (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей – Музей волинської ікони)¹⁷.

Комплекс переказів до початкової історії Холма позбавлений будь яких хронологічних вказівок, не кажучи про докладніші. Тому нечисленні певніші часові уточнення здатне запропонувати тільки вивчення ширшого контексту як самотнього доступного комплексу свідчень до найдавнішої історії столиці короля Данила Романовича.

На сторінках літописного оповідання перебування майбутнього короля у Холмі вперше побіжно згадано під 1238 (у тексті – 1235) р. при викладі обставин тогочасного приєднання Галича¹⁸, а далі під 1241 р., так само принагідно, – в короткій розповіді про прихід князя Ростислава Володимировича “...к Данилоу во Холмъ . вдержалъ бо бѣаше Бѣ. ѿ безбожны^х Татаръ” після повернення короля із Угорщини з відходом монголів¹⁹. На підставі першого наведеного запису, як і тільки зовсім загально викладеної на сторінках літописного оповідання самої короткої хронології початкової історії Холма, можна здогадуватися, що “гра^х инъи” міг би існувати вже на 1238 р. чи близько зазначеного часу.

У контексті початків столиці в літературі неодноразово відзначали вказівку на “стояння” Конрада Мазовецького як союзника князя Михайла Всеволодовича під час війни влітку 1236 р. (в літописі під 1235 р.) “кде нънѣ гра^х Холмъ . стоить”²⁰. Що тут мається на увазі під “городом”? У літописі залучене поняття вживається на позначення міста²¹. Князя до цієї місцевості, найправдоподібніше, мало притягнути вже існуюче на той час укріплення: у “рядовому” селі “тоземѣць”, які трапилися засновникові на шляху історичного полювання, польському князеві, звичайно, навряд чи випадало б затриматися.

Поряд із цією згадкою літопис зберіг аналогічну ще одну, навіть дещо ранішу, що, здається, досі не потрапила до поля зору дослідників. Вона вціліла в розповіді під 1248 р. про погром ятвягів, які пустошили навколо Охожі і Бусовна, “...и всю страну и тоу поплѣнища . и еше бо Холмоу . не поставленоу бывъшю...” (відомість про перемогу князь Василько Романович передав братові, що на той час черговий раз недовготривало перебував у Галичі)²². Ширший історичний контекст переконує, що йшлося про ситуацію після зайняття столиці Галицької землі наприкінці 1233 р.²³. Тобто, за часом обидві вказівки про відсутність Холма близькі. Не випадало би

¹⁷ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. – Т. 1). – Львів, 2001. Автор підготував до друку монографічне дослідження цієї унікальної пам’ятки східнохристиянської релігійної мистецької культури, яке розвиває стисло викладені в наведеній публікації моменти її історично-мистецької інтерпретації. У соборі ікона вперше задокументована щойно 1622 р.: *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних ак-*

тов. – Вильна, 1896. – Т. 23. – С. 39.

¹⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 777.

¹⁹ Там же. – Стб. 788–789.

²⁰ Там же. – Стб. 775.

²¹ *Баран О.* Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобиць, 2005. – Вип. 9. – С. 157.

²² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 799.

²³ Найдокладніше цей епізод біографії короля розглянув: *Dąbrowski D.* *Król...* – S. 179–182.

гадати, чому з усієї літописної розповіді тільки в цих двох місцях наведено відкликання до неіснуючого на той час “града”. У цьому відсиланні могли відобразитися також певні, невідомі нам особливості пізнішого редагування тексту літопису. Проте, незалежно від позбавленого конкретики самого висловлювання, не підлягає сумніву, що при цьому мався на увазі, звичайно, не короткотривало існуючий “градець маль”, а вже “остаточна” резиденція, znana в літописному оповіданні як “гра^а ингыи”.

Обидві згадки висувають також недооцінене й не осмислене досі питання, що конкретно “создано” на кожному з етапів розбудови нового осередку. У контексті прикінцевого етапу будівельних зусиль на ґрунті Холма відповідь дає сам літопис, відзначаючи призначення вежі холмської резиденції – “...средѣ города высока . ажеже бити с неа шкр^сть града”²⁴. Звичайно, стріляти навколо можна було тільки на відстань найближчого оточення. Тобто, під городом-градом у цьому конкретному випадку мається на увазі укріплена резиденція на вершині Холмської гори, в межах якої, що підтвердили матеріали археологічних досліджень, й знаходилася зазначена вежа²⁵. Зрештою, таке тлумачення відповідає літописному переказові й про попередника цієї резиденції – “градець маль”, який вона змінила. Конкретизувати уявлення про них, як уже зазначалося, дають змогу найновіші археологічні дослідження. Вони виявили реальні залишки давнішої фази забудови холмського узвишся. Як переконують оприлюднені попередні результати, археологи віднайшли рештки обох зафіксованих у лаконічному викладі стадій розбудови резиденції²⁶. Випадає очікувати наукової публікації повного комплексу опрацьованих матеріалів для розширення уявлень про зафіксовані винятково скупим у відповідному місці літописним переказом етапи розбудови.

Під 1243 р. про перебування Данила Романовича в Холмі знову згадує коротка розповідь про повернення хана Батия з Угорщини та його намір переслідувати холмського володаря²⁷. А після Ярославської битви у серпні 1245 р. переможець “...иде же в Холмъ . с колодники многими . иже бѣ создаль самъ”²⁸. Судячи з вимови наведеного літописного свідчення, “місто” тоді вже мало бути завершене. Проте в якому власне характері та яких об’єктах – поза резиденцією – воно на той час існувало – за відсутності докладніших вказівок гадати, звичайно, не випадало б.

Спровадження численного ярославського полону саме до вже “созданого” Холма засвідчує не тільки його очевидне становище головного на той конкретний момент осередку володінь, як повинно б насамперед видатися з першого погляду. За тодішніх обставин вміщення полону наділене, мабуть, ще й іншим значенням – здатне вказати водночас так само ще й на наслідки недавнього винищення при монгольському нашестві попередньої “столиці”. До того ж, на той час, із розбудовою Холма Володимир уже міг “належати” князеві Василькові, хоча на сторінках літопису такий “розподіл” безпосередньо й не зафіксовано. Проте приведення полону – так само

²⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

²⁵ Пор.: Баран О. Образ... – С. 157–159.

²⁶ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182; Buko A., Dobrowolski R.,

Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141–144.

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 794.

²⁸ Там же. – Стб. 805.

ще й вказівка на наявність на місці відповідного “запліччя”, здатного забезпечити утримання чисельної “військової здобичі”. У цьому факті належалося би вбачати також підтвердження відзначеного створення нового осередку з розбудованою інфраструктурою.

Наведені міркування підказують не зауважений досі важливий часовий акцент, який не міг не спрацювати при тодішній розбудові Холма. Адже не може підлягати сумніву, що фактична втрата внаслідок згаданого знищення Володимира²⁹, який зовсім не випадково надалі зникає зі сторінок літописного оповідання у контексті інтересів Данила Романовича, мала прискорити будівельні роботи у врятованому місті. Тому, випадає здогадуватися, з відходом нападників, як тільки виникли сприятливі обставини для повернення життя до звичного русла, розбудова нового осередку повинна була активізуватися. Літописний виклад підказує, що досвід монгольського нашествия переконував у більших шансах вистояти для уфортифікованих ансамблів на природних узвишсях. Окрім того, Холм виявився наділений очевидною перевагою також через своє віддалення. Тому, хоча, як показали найостанніші археологічні дослідження, основа резиденції у новозаснованому місті з'явилася ще перед приходом монголів³⁰, найактивніша розбудова самого осередку мала б вестися уже після їх відходу. Реальність загрози від наїзників не повинна була служити жодною перешкодою. У цьому переконує знаменитий літописний опис прибуття, попри недавнє нашествя, до міста “приходаїв” із сусідніх польських князівств та дальшої Європи – “іноплемянників і німців”. Очевидно, не дивлячись на реальність, небезпека не сприймалася “всезагальною катастрофою”, як її досі здебільшого згідно схильна була трактувати історіографія. Зі свого боку, в цьому на конкретному яскравому прикладі переконує і не зауважений у такому сенсі сучасний переказ про численних європейських купців у Києві, яких зафіксував папський легат до монголів Джованні дель Плано Карпіні (1246)³¹. Принаймні, запропонований здогад здатний стати ще одним посереднім аргументом до не зафіксованої писемними джерелами (за винятком згаданої щойно не так давно зауваженої вказівки на появу ансамблю холмських храмів перед 1253 р.) й через те заснованої винятково на посередніх переказах хронології розбудови Холма. Мабуть, відзначена потреба заступити знищений Володимир при цьому теж покликана була відіграти істотну роль. Власне тоді новий Холм й остаточно заступив свого історичного попередника, яким за умов початкового етапу біографії короля Данила Романовича виступав “родинний” Володимир.

²⁹ Літопис розповідає про трагедію першої столиці короля лаконічно, проте винятково виразно: Батий “...приде к Володимиру . и вза и копьемь . и изби и не щади”. Див.: Ипатьевская летопись. – Стб. 786. Окремі деталі трагедії зафіксувала лаконічна розповідь про приїзд короля до міста після відходу нападників. “...и не возмогоста ити в поле . смрада ра⁴ и множества избьены^х . не бѣ бо на Володимѣрѣ не всталъ живыи .

цркви стѣи Бѣи исполнена троупья . иныя цркѣи наполнены быша . троубья и телесь мртвы³⁷”. Див.: там же. – Стб. 788.

³⁰ Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja... – S. 182.

³¹ Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов // Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Посольство в Восточные страны / Ред., вст. ст. и примеч. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 82.

Значення володимирської вказівки важливе з огляду на небагаточисельність доступних нині часових реалій початкового етапу історії королівської столиці. Як виявилось, поза специфікою та контекстом самих матеріалів, не так уже й багато тут здатні підказати також і результати новітніх археологічних досліджень ансамблю резиденції. Хоча вони дали нерідко зовсім несподівані реальні сліди того, про що раніше на основі єдиного доступного надто скупого літописного переказу не завжди випадало бодай здогадуватися. Проте оприлюднені досі цілком попередні результати новітніх відкриттів на Холмській горі не тільки вказують на зовсім унікальний об'єкт. Водночас вони забезпечують передумови для майбутнього осмислення комплексу резиденції з собором й іншими храмами як виняткової позиції історичного культурного досвіду не тільки самого Холма, а й усієї тогочасної Східної Європи³². Навіть зі ще цілком попередніми відомостями про холмський архітектурний ансамбль є, зокрема, усі підстави для принципового висновку, що започатковане, за найновішими даними, на терені Угровська й розвинуте в новому значенні уже в Холмі цегляне будівництво (про нього див. далі) у контексті знаних обставини історичного процесу відповідає послідовно утвердженому наростанню європейського спрямування зовнішньополітичної активності короля від 1230-х років³³.

Попри скромність фактично мало розвинутого окремого історичного явища, ніби немало унікального й тому достатньо відмежованого від ширшого контексту традиції, холмське будівництво виступає яскравим свідченням все ще не зауваженого у цьому значенні його вимови знаменного історичного зламу у розвитку зусиль Данила Романовича. Адже власне еволюція вперше виразніше зазначеного від 1230-х років західного спрямування дала не тільки "самого" короля Данила Романовича, а й поступове послідовне наростання відповідної гравітації його держави. Ранні скеровані до західного світу вияви активності стали тим вихідним пунктом, який задав остаточно утверджений згодом, уже за часів спадкоємців, визначальний напрям історичної еволюції не тільки Галицько-Волинської держави,

³² Саме так трактують холмський ансамбль й польські археологи, які працюють над його відкриттям: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja...* – S. 182; *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T. Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium...* – S. 153.

³³ Спершу вони виразно зазначилися на римському напрямку: *Паславський І. Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття // Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 7. – С. 167–173. Із припиненням початкових римських контактів у другій половині десятиліття відповідний інтерес переведено на імперію: *Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполи-*

тических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 654. Див. також: *Його ж. Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 180–186. Як видається, цілком слушно вказано на контакти з імперією як наслідок "римської невдачі": *Паславський І. Римська політика...* – С. 173. Однак ці пошуки виразно вказують на західні інтереси майбутнього короля уже від 30-х років як результат внутрішньої потреби та розвитку обставин, продиктованих актуальним становищем володимирського на той час правителя.

а й у ширшій історичній перспективі – всієї української традиції загалом. Перші зафіксовані в джерелах кроки – на зразок контактів із прусським єпископом Християном³⁴ та навіязаних за його посередництвом³⁵ стосунків з папою Григорієм IX³⁶ – набули поширення через зафіксовані під 1237 р. ближче не відомі у їх конкретних виявах взаємини на зовсім іншому напрямі – з імператором Фрідріхом III³⁷. Із відновленням контактів з папським престолом від 1246 р.³⁸ та поглибленням зв'язків на угорському напрямку, виявом чого стало немало “зумовлене” ярославською перемогою угорське одруження князя Лева Даниловича³⁹, орієнтовані до Заходу стосунки розширилися та поглибилися, стали прибирати послідовних ознак усе яскравіше зазначеного головного спрямування зовнішніх інтересів Галицько-Волинської держави, її ширшої історичної орієнтації.

Одним з істотних елементів цього процесу випадає сприймати також зовсім не побачений досі в цьому його значенні якщо не сам ансамбль холмської резиденції, то окремі показові під відповідним оглядом елементи його наповнення. На актуальному етапі відкриття та осмислення видається цілком очевидним, що в складенні самого резиденційного комплексу певну роль відіграв компонент західного походження, хоча докладніше окреслити цю складову місцевого синтезу у всій повноті непросто. На користь такого висновку висловлюються поки насамперед скупі “західні” вказівки літопису. Вони, закономірно, найперше відсилають до проблеми майстрів, але знаменитий опис їх напливу до новозаснованого міста, відзначаючи вихідців із Західної Європи, конкретно про будівничих та фахівців пов'язаних з ними ремісничих спеціальностей не згадує. Очевидно, їх появі могли сприяти контакти як з прусським єпископом, так і німецьким імператором. Проте, за відсутності будь-яких джерельних переказів з відповідного приводу, така вірогідність належить винятково до логічних здогадів, де остаточний аргумент може дати хіба що вивчення ширшого будівельного контексту тогочасного східноєвропейського регіону та становлення конкретних обставин побутування у ньому цегляного будівництва. В актуальній холмській ситуації вимовні реалії здатні запропонувати тільки археологічні матеріали. Проте нинішній стан відкриття, доступності й опрацювання цієї частини історичної спадщини Холма мало сприяє їх повноцінному залученню до всебічного осмислення відповідного явища.

Щодо самого комплексу резиденції, то оприлюднені досі результати археологічних досліджень привели до висновку про два етапи його спорудження, – згідних з лаконічним літописним переказом. Найважливішим

³⁴ Про них див.: *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* – *Lwów*, 1901. – Т. 1. – С. 107. – Nr 2.

³⁵ Новіший огляд проблеми див.: *Паславський І.* Римська політика... – С. 169–173.

³⁶ *Abraham W. Powstanie...* – С. 107. – Nr 2; *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью Йорк, 1965. – Т. 1: До р. 1353. – С. 586–587.

³⁷ *Майоров А. В.* Русь... – С. 660–663; *Его же.* Невідомий епізод... – С. 180–186.

³⁸ Вони засвідчені насамперед у розповіді Д. дель Плано Карпіні, проте він вразно вказує на не засвідчене в інших джерелах галицько-волинське посольство до папи ще перед своїм приїздом: *Джованни дель Плано Карпіні.* Історія... – С. 81.

³⁹ Новіший огляд відповідної ситуації див.: *Dąbrowski D.* Król... – С. 270–272.

висновком є ствердження того, що вже на першому, якому відповідає літописний “градѣць малъ”, зведено зовнішній мур⁴⁰. Наповнення самої тогочасної забудови за відкритими досі залишками не у всьому сприймається однозначно. Зокрема, не з’ясовано характеру окремих елементів відкритого ансамблю забудови й остаточно так і не ідентифіковано окремих важливих її об’єктів, втім і літописної церкви святого Іоана Златоуста⁴¹. Найважливішою її архітектурною особливістю, без прецеденту в давнішому галицько-волинському досвіді, виступає виконання стабілізаційної платформи як основи подальшого будівництва⁴². Аналогічну, хоча й значно скромнішу пропонує ще один архітектурний ансамбль холмської околиці у Стовпі (див. далі). За твердженням археологів, на розкритій території відсутні сліди використання, тому споруда, за їх висновком, очевидно, мала завалитися⁴³. “Katastrofa budowlana”, як її назвали польські археологи, здатна пояснити “загадку” літописної хронології найдавнішої забудови на Холмській горі та швидкої заміни первісного комплексу на “гра^х ингыи”⁴⁴. Як виявляється, його поява стала “вимушеним” заходом після невдачі – попри знане запевнення літописця у переконанні Данила Романовича “іако Бѣ помощникъ емоу и Іwаѣнь спѣшникъ емоу естъ”⁴⁵ – зі спорудженням найстаршої резиденції. “Katastrofa budowlana” пояснює також незрозумілу дотепер близькість у часі обох етапів будівельних робіт. Відсутність, як ствердили археологи, слідів уживання найдавнішої забудови Холмської гори⁴⁶ вказує на появу того, що літопис називає “гра^х ингыи”, який, пам’ятаємо, існував уже на час монгольського нашестя, одразу ж за руйнуванням його попередника. За таких обставин

⁴⁰ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141, 145, 152.

⁴¹ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 148, 152.

⁴² Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141, 145.

⁴³ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 142.

⁴⁴ З огляду на ці відомості, незрозумілою сприймається цілковито суперечна навіть самій хронології літописного викладу найновіша пропозиція співвіднести первісну забудову Холмської гори ще з початком самостійної активності молодого Данила Романовича – часами його першого військового походу: “Первоначально, очевидно, после 1217–1218 гг., воз-

ник “градець малъ”. Див.: Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 135. Цитована найновіша польська публікація археологічних відкриттів на терені резиденції відносить найстаршу забудову до 1220-х років: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 183. Томаш Дзеньковскі в недавньому огляді територіального розвитку міста відкликався до давнішої літератури, яка на підставі насамперед загальновідомих літописних вказівок вміщувала закладення столиці між 1223–1238 pp.: Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny Chełma w Sredniowieczu na podstawie badań archeologicznych // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2010. – Т. 14. – S. 8.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

⁴⁶ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... – С. 182, 183. Новіша колективна публікація з викладом матеріалів археологічних досліджень цієї проблеми не торкається Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 101–154.

хронологія обох “градів” виявляється винятково стислою. Тому “Холма” й справді могло ще не бути, коли 1235 р. на його території, як вказав літописець, стояли війська Конрада Мазовецького. Історія майбутньої столиці, вірогідно, могла навіть розпочатися у короткому проміжку часу між 1235 р., під яким літопис востаннє ствердив його відсутність, та 1238 р., коли в джерелі вперше вказано на перебування засновника у Холмі.

Одним з важливих здобутків найновіших археологічних відкриттів у холмській резиденції сприймається висновок про зведення званої літописної вежі на другому етапі будівництва⁴⁷. Тобто вона виявляється належною до того періоду розбудови, з яким асоціюється “гра^д инъи”. Зазначена обставина вказує на появу цього важливого елемента ансамблю ще перед приходом монголів й дає підстави відносити гадане спорудження, найправдоподібніше, до самого кінця 30-х років. Завдяки цьому вежа холмської резиденції наближається у часі до своєї не набагато давнішої, винятково археологічно засвідченої історичної попередниці на території Угровська, що, зрештою, має нововстановлене підтвердження також у продовженні в Холмі започаткованого на терені Угровська цегляного церковного будівництва (див. далі).

Щодо самої вежі, то головною її особливістю як щось виняткове дотеперішня література згідно подавала поєднання кам'яної основи з дерев'яним завершенням: “...вежа же средѣ города висока . акоже бити с неѣ шкрѣтъ града по^дсздана каменеємъ въ высоту . еѣ . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена ако сырѣ . свѣтащисѣ на всеи стороны”⁴⁸. Однак вивчення писемних джерел пізнішого часу з численними описами різномірної забудови другої половини XVI–XVIII ст. переконує у звичності такого поєднання матеріалів для давньої будівельної практики (див. далі).

Що ж стосується пошвавлення розбудови новозакладеної столиці, то логічно його випадає приймати саме після ярославської перемоги з розв'язанням на користь Данила Романовича довготривалого протистояння у боротьбі за батьківську спадщину та важливого зміцнення внаслідок цього власних позицій у державі й регіоні, ширшому загальноєвропейському контексті. Холмський літопис як єдине джерело безпосередніх відомостей до історії тогочасного міста не зберіг ніяких аргументів для можливих розмірковувань щодо хронології самого цього будівництва та його конкретних об'єктів. Проте, оскільки резиденцію, за наведеним посереднім свідченням літопису, на той час випадає визнати вже існуючою, роботи надалі мали продовжуватися найперше на інших напрямках, а також, як варто гадати, – в найближчій околиці міста (див. далі).

Зокрема, попри відсутність будь-яких конкретних вказівок, можна здогадуватися про розбудову власне тоді засвідченого насамперед на сторінках літопису ансамблю храмів. Властивий перебіг самого будівництва традиційно для літописного викладу не зафіксовано, про них йдеться винятково принагідно в описі насамперед під 1259 р. їх знищення при пожежі з додатком про собор під наступним роком. *Terminus ante quem* появи собору та

⁴⁷ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. *Rezydencja...* – С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., *Rodzińska-*

Chorąży T. Palatium... – S. 143, 146.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

церкви святого Іоана Златоуста визначає щойно не так давно зауважена вказівка на них у контексті знаних подій ранньої осені 1253 р. Повернувшись з чеського походу, за словами літописця, князь Данило Романович "...приде во гра^д Холмъ . съ ч^етью и со славою в домъ . Преч^етоѣ . падъ поклониса . и прослави Ба^и . ѡ бывше^м не бѣ бо никоторыи князь . Роускыи воевалъ землѣ . Чѣшьское . и видѣвса со бра^тмъ своимъ . и бы^с в радости велицѣ . и прибываше в домоу ст^го Ивана . во городѣ Холмѣ с веселиемъ . слава Ба^и и прч^етоую его м^трь . и ст^го Ивана Златауста"⁴⁹. Обидва храми тут згадано як чинні, отже, якийсь час уже існуючі та функціонуючі, не кажучи про те, що навряд чи їх мали би будувати водночас, паралельно.

Попри безперечну вищість статусу собору, на сторінках літопису найдокладніше й найперше описана споруджена за обітницею церква святого Іоана Златоуста. Хоча відомості про неї, як і інші найдавніші холмські храми, стали доступними ще з публікацією літопису в середині ХІХ ст., сам виклад в окремих моментах виявився з належною увагою донедавна фактично навіть не відчитаним⁵⁰.

Достатньо рідкісне для української церковної практики посвячення храму⁵¹ виводиться, як випадає здогадуватися, від особистих зусиль короля Данила Романовича у шануванні константинопольського архієпископа. Їх свідченням виступає найперше наведена дана при виборі місця для майбутнього міста обітниця спорудити посвячену в ім'я канонізованого константинопольського архиєрея церкву. Водночас її вимову доповнюють цитована згадка про "перебування" короля у храмі після повернення із чеського походу з наголосом на конкретно не вказаному виразно "зацікавленому" стосунку володаря до "дому святого Іоана" й літописний виклад про знищення святині та її внутрішнього облаштування у пожежі міста в "куремсину війну" (див. далі).

На основі ствердженого на такий спосіб особливого ставлення короля Данила Романовича до канонізованого константинопольського

⁴⁹Ипатьевская летопись. – Стб. 826. Увагу до цієї обставини привернуто: *Aleksandro-wycz W. Sztuka...* – S. 56; *Його ж. Мистецтво Холма...* – С. 147. Правда, як уже зазначалося, давніше на цей факт побіжно вказав Михайло Грушевський, чого, однак, донедавна не зауважила пізніша історіографія.

⁵⁰Найдокладніше тлумачення з оглядом відповідних найважливіших позицій давньої літератури див.: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* – С. 46–59. Втім, не бракує довільних тлумачень й новішої дати, як, наприклад, побіжне трактування церкви "соборною": *Майоров А. Чудотворные иконы в Галицко-Волынской Руси начала XIII в. // Русин. Международный исторический журнал.* – 2010. –

№ 4(22). – С. 40. Ця вказівка продовжує все ще не пережите знане в давнішій літературі плутання храму святого Іоана Златоуста з собором Богородиці (див.: *Александрович В. Мистецькі сюжети...* – С. 47).

⁵¹На території історичної Холмської єпархії за новіших часів існували тільки два храми такого посвячення – у Ратиборовичах та Ріплині неподалік від Замостя: *Слободян В. Церкви...* – С. 348, 351. На території Київської митрополії на 1772 р. їх зафіксовано тільки шістьнадцять: *Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej w 1772 roku.* – Lublin, 1998. – S. 365. Частина цих храмів входили до історичних Володимирської та Луцької єпархій, тому, вірогідно, здатні відображати зазначену традицію княжої доби.

архієпископа давніша література пояснювала відображене в перелічених фактах тяжіння короля до святого Іоана Златоуста саме хрещенням на честь святителя⁵². Правда, не так давно з'явилось заперечення вірогідності такого зв'язку й твердження нібито Данило – єдине ім'я короля⁵³. У підсумуванні коротких розмірковувань з відповідного приводу Александр Майоров ствердив: “Для предположения о наличии у этого князя еще одного христианского имени нет достаточных оснований. Тем самым не находит подтверждения и версия об особой сакральной связи Даниила Романовича с Иоанном Златоустом, будто бы выступавшим в качестве его патронального святого”⁵⁴. Новіше звернення до цієї проблеми сприймає іменування короля Іоанном “дискусійним” й, визнаючи “зафиксированное летописью сугубое почитание князем святого Иоанна Златоустого”, відсилає до необхідності окремого вивчення теми. Водночас запропоновано “...упоминание этого имени в связи с Даниилом Романовичем... сопоставить с ролью первого холмского епископа Иоанна как в создании города, так и в работе над Галицко-Волынской летописью”⁵⁵. Це, правду кажучи, віддаляє від конкретної проблеми коштам притаманної певному колу новітніх досліджень “ерудиційності”. Не пояснюючи причини холмського шанування святого Іоана Златоуста й цілковито відкидаючи зв'язок цієї традиції з особою самого короля⁵⁶, запропонований новітній погляд на неї переносить при цьому акцент на холмського владика Іоана, визнаючи храм саме його патрональною фундацією й паралельно проголошуючи єпископа не тільки співучасником, а й водночас навіть ще й “співтворцем” Холма⁵⁷. При цьому заперечується зафіксоване в літописному оповіданні очевидне особливе виділення холмської церкви як винятковим на місцевому ґрунті оздобленням, так і дарами, зокрема іконами, за якими є підстави вбачати навіть певну родинну традицію володаря (див. вище). Вірогідність єпископської ініціативи в спорудженні певного храму відкидати не випадає, проте варто мати на увазі, що йдеться про храм з якимось очевидним своєрідним статусом та логічно пов'язаний найперше з особою самого правителя, а не незмінно залежного від нього в українському історичному контексті глави єпархії. Запропонована версія про владика як “співфундатора” виступає винятково здогадом, без будь-якого конкретного підтвердження.

⁵² Войтович Л. Дата народження короля Данила // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 16. Д. Домбровський у дослідженні потомків князя Романа Мстиславовича до цього імені короля не вдавався, тобто теж його не сприйняв. Див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* (Biblioteka Genealogiczna. – Т. 6). – Poznań; Wrocław, 2002. – С. 60–77.

⁵³ Майоров А. В. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Україна: культурна

спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 473–475.

⁵⁴ Там само. – С. 475. Ті ж міркування та висновок: *Його ж. Князь...* – Т. 2 – С. 538–539; *Его же. Русь...* – С. 464–465.

⁵⁵ Мусин А. Князь Александр Ярославович и король Даниил Романович как люди Средневековья (див. у цьому вип., С. 163).

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

Показово, що літопис у “фундаторському” контексті вказав тільки на влаштування з ініціативи владики ківорію у соборі⁵⁸. Ні про які інші подібні його зусилля не згадано.

Однак, не дивлячись на окремі виразно “ерудичійні” здобутки новітнього наукового досвіду на відповідному поприщі, є цілком очевидним, що відкидання версії про хрещення короля на честь святого Іоана Златоуста залишає без відповіді причину звернення саме до канонізованого константинопольського святителя при виборі як місця для майбутнього міста, так і складеної тоді обітничі спорудити на його честь церкву, що надалі користувалася особливим покровительством правителя, й побудову самого храму. Останнім часом встановлено навіть імовірний унікальний переказ холмської іконографії канонізованого константинопольського архієпископа, який відсилає до його гаданої храмової ікони “з історією” (житієм) у цій холмській церкві⁵⁹. Разом перелічені факти та міркування здатні вказати на докладніше невідоме окреме холмське шанування святого Іоана Златоуста, яке у контексті наявних відомостей не випадало би сприймати поза особою засновника міста та його особистою релігійністю⁶⁰. Відсутність у літописному викладі прямих і однозначних вказівок щодо цієї традиції, звичайно, не підстава для її підваження, заперечення й заміни вимови переліченого набору автентичних фактів “ерудичійними пропозиціями”.

Попри лаконічність викладу, збережений у доступній копії не без очевидних спотворень літописний текст дає уявлення про холмський храм святого Іоана Златоуста як односторонню будівлю з прикрашеним золотими

⁵⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 846.

⁵⁹ Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 139–149. Підтвердження виведеної з аналізу найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці, визначеної як репліка створеного в Холмі в середині XIII ст. оригіналу, ранньої холмської традиції цього сюжету принесло вивчення значно новішої – XVII–XVIII ст. – іконографії холмської історичної гравітації: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – С. 55–71.

⁶⁰ Александрович В. Холмське шанування святого Іоана Златоустого // Збірник матеріалів VIII Міжнародної конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, м. Львів, 23 листопада 2015 року. – Львів, 2015. – С. 247–252.

Про релігійність короля Данила Романовича окремо див.: *Dąbrowski D. Religijność króla Daniela Romanowicza* (див у цьому випуску, с. 79–90). Однак автор фактично немало звузив обрану проблему, потрактувавши її на основі винятково безпосередніх прямих літописних вказівок до теми й не взявши до уваги численних фактів, що відсилають як до інших важливих аспектів, так і ширшого контексту самого відповідного явища. Зокрема, виявився “не зауваженим” такий показовий під багатьма оглядами у відповідному контексті факт, як відвоювання від пінських князів Чорторийська акурат на Великодні свята 1227 р. Князі-брати прибули до міста в сам Великдень й почали облогу в ніч на другий день свят і на ранок оточили місто та за наказом Данила Романовича ще того ж дня взяли його штурмом: *Ипатьевская летопись. – Стб. 752.* Безперечно, ці факти не зовсім вкладаються до звичного, незмінно панегіричного насамперед, тону біографічних викладів про “взірцевого християнського володаря”...

зірками на лазурі склепінням бані⁶¹. Саму розповідь про завершення храму переривають два вставлених повідомлення про облаштування вітарного простору та вікон вітаря: “комары с каждо угла преводъ . и стоянье ихъ на четырехъ головахъ члвцѣкихъ . изваино отъ нѣкоего хытрѣчь . шкъна . гѣ . оукрашена . стеклы Римьскими . входящи во штарь . стоюста два столпа . ѿ цѣла камени . и на нею комара . и выспръ же вѣрхъ оукрашенъ . звѣздами златыми на лазоурѣ”⁶². Літописний переказ про оздоблення золотими

⁶¹ У найновішій літературі з'явився поки тільки частково опублікований відмінний погляд на архітектуру храму, в короткому переказі резюмований так: “своды в каждом углу, опирающиеся на капители с изображением человеческих голов”; “...две каменные колонны между корпусом нефа и пресвитерией, внутреннее пространство купола лазурного цвета, украшенное золотыми звездами, пол под куполом, литый из меди и свинца”. Див.: Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 137. Докладніше його викладено з відкликанням до не опублікованого опрацювання автора в цитованому найновішому й найобширнішому підсумуванні холмських археологічних відкриттів. “Z uwagi na wymiary zachowanych fundamentów i sformułowania użyte w kronice wykluczyć można krzyżowo-kopułową formę tejże cerkwi, z czterema filarami wydzielającymi centralne przeszło nakryte kopułą. ... Z całego opisu wyłania się obraz cerkwi, która w swych formach niewątpliwie nawiązuje do tych budowli halickich, które noszą wyraźne cechy architektury romańskiej, lub też dzieła, które nawiązuje wprost do architektury różnorodomańskiej wczesnogotyckiej z kręgu łańcubskiego. Zarysowana “dwudzielność” fundamentów budowli A może wskazywać na cechy zgodne z opisem znanym z kroniki. Również niezbyt duże wymiary wskazują na możliwość rekonstruowania jej jako kaplicy dworskiej o salowym, jednoprzęsłowym korpusie z niewielkim, czworobocznym przęsłem chórowym. Świątynia byłaby zatem niewielką kaplicą, co jednak nie przeczy możliwości jej bogatego i zachwycającego wiernych wystroju wewnętrznego. Wnioski przedstawione powyżej wskazują na dzieło eklektyczne w swym charakterze stylowym, być może o czterodzielnym, żebrowym, gotyckim już sklepieniu w nawie, późnoromańskim detalu architektonicznym oraz ruskobi-

zantyńskim wyposażeniu wnętrza i nakryciu dachów. Taka interpretacja relikwów budowli A jest również możliwa po zestawieniu ich z najbliższą analogią, zarówno pod względem formy, jak i chronologii, jaką jest niewątpliwie pierwotna cerkiew Spasa w dawnej miejscowości Spas (dziś Podgórze) w pobliżu Stołpia”: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 147–148. Наведена пропозиція переповнена очевидними протиріччями, докладніший розгляд яких виходить поза завдання цієї публікації. Варто, однак, вказати хоча б безперечний курйоз прийнятого поєднання спертого на встановлених нібито в кутах нави “головах” склепіння з банею, влаштованою ніби десь при арці вітаря. Сумнівного видається й визнана дводільність храму, внаслідок чого один із центральних об'єктів холмського архітектурного ансамблю перетворено на “палацову каплицю” латинського зразка, зіставлену зі значно скромнішого призначення храмом підміської околиці, архітектура якого, між іншим, такого зразка нічим, власне, не нагадує. Очевидно, пропозиція явно поспішає з ідентифікацією літописного храму... Засвідчена поспішність, безперечно, є зайвою й автори мали рацію не в таких “остаточних висновках” про фактично “не відоме зовсім”, а тоді, коли слушно наголошували на відсутності належних підстав для ідентифікації усе ще не віднайдених літописних храмів Святої Трійці та святого Іоана Златоуста: *ibidem*. – S. 134 (стверджено наявність літописної вказівки на знаходження церкви святого Іоана Златоуста в північній частині холмського узвишся на території резиденції), 148, 154.

⁶² Тут і далі при викладі вигляду споруди цитати за: Ипатьевская летопись. – Стб. 843–844.

зірками на лазурі “верха” належить до складніших для сприйняття місць тексту й викликав різнорідні трактування. Проте їх аналіз переконав у єдиному можливому пропонованому тлумаченні⁶³. Додатковим аргументом на підтвердження такого висновку випадає подати докладніший щодо цього й цілком однозначний за вимовою зворот про “д̣ . столпы ѿ цѣла каменя . истесанаго . держаща вѣрхъ”⁶⁴ в описі наступної холмської церкви – святих Кузьми і Дем’яна. Важливою відзначеною конструктивною особливістю є також арки “на четырехъ головахъ члвцѣкихъ . изваѣно отъ нѣкоего хытрѣчь”, що підтримували верх. “Голови” вінчали опорні стовпи й виявляються унікальними для національної мистецької практики скульптурними елементами⁶⁵. Вказані у вставному тексті “шкѣна . г̣ . оукрашена . стеклы Римскими” – вітражами, випадає здогадуватися, влаштовано у вітварі: будівельна логіка підказує у храмі три апсиди з такими вікнами⁶⁶. Склепіння вітваря від заходу спиралося на два кам’яних стовпи, засвідчуючи варіант будівлі з цією скромніше стосованою в архітектурній практиці старокиївського родоводу конструкцією переходу до вітварного простору⁶⁷. У зоні передвітварної огорожі, випадає гадати, знаходилися “икони... Спса . прѣтоє Бѣѣ иже емоу (Данилові Романовичу – В. А.) сестра Федора и вда из монастыра Федора”⁶⁸ – у Володимирі⁶⁹.

Найдокладніше у літописній розповіді відзначено рідкісне для місцевої традиції оздоблення обох входів, що, очевидно, й стало головною причиною такої виняткової уваги до них: “...двѣри же еи . двоѣ оукрашены . каменемъ Галичкымъ бѣлымъ . и зеленымъ . Холмскимъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ . Авдѣемъ . прилѣпты ѿ всѣхъ шаровъ . и

⁶³ *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 49–52. Попри відзначену новішу немало “атракційну” спробу тлумачення храму, випадає надалі бачити його в колі звичної будівельної практики як загальної старокиївської, так і взірцевої для Холма попередньої володимирської традиції.

⁶⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

⁶⁵ Як уже була нагода вказати, на західноукраїнських землях вони більше не виступають: *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 142.

⁶⁶ У новішій пропозиції *Д. Домбровського*, заснованій на згаданому його власному висновку про церкву як невелику дводільну палацову каплицю західного зразка, зазначені три вікна “wskazują na umieszczenie po jednym oknie w każdym murze nawy”, див.: *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T. Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium...* – С. 147.

⁶⁷ Аргументацію на користь такого висновку див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 50–51. Ще в *М. Грушев-*

ського при відповідній нагоді вказана “олтарна арка... на двох колюмнах з одноцільного каменя”: *Грушевський М.* Історія... – С. 383. Однак у пізнішій літературі цього трактування не зауважено, натомість пропонувалися поверхові за характером й безпідставні за суттю тлумачення, див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 49–52.

⁶⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845. Докладніше про описані в храмі ікони див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 54–59. Пор.: *Його ж.* Холм... – С. 175–176.

⁶⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845. Давніша література згідно бачила тут київський Федорівський монастир, проте це визнання виявилось непорозумінням. Аргументи за володимирським походженням ікон див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57; *Його ж.* Князь володимирський. – С. 72. У новішій літературі до попередньої київської версії відкликався: *Майоров А.* Чудотворные иконы... – С. 40.

злата . напреди ихъ же бѣ издѣланъ Сгѣсъ . а на полоунощны^x . стѣы Иванъ . каже всимъ зрацимъ дивитиса бѣ”. У спотвореному в новіших списках тексту викладі йдеться про оздоблені з використанням галицького алебастру та місцевого холмського зеленого каменю й прикрашені різьбленням та позолочені мальовані портали. Застосоване при цьому поєднання матеріалів послідовно наголошеного “регіонального” походження провадить до здогаду про можливість використання при описаному будівництві Холма елементів “галицького досвіду”. Передумовою цього стало недавнє “приєднання” Галича до володінь засновника Холма, в чому можна вбачати також ще й певну часову вказівку. Проте насамперед така комбінація пропонує не зауважений досі винятковий за характером для української традиції княжої доби підхід до реалізації колористичної засади.

Окрім досягнутого на такий спосіб кольорового ефекту, портали були ще й прикрашені золотом, хоча властивого способу його застосування опис не конкретизує. Використання золота в порталах храму вказує на один з рідкісних варіантів оздоблення вхідних дверей, знаний як у мистецькій практиці Західної Європи, так і старокиївській традиції⁷⁰. Наведений приклад виявляється єдиним для українських земель джерельним переказом про віддавна поширену практику залучення малярства в обрамленнях входів до святинь, найранішим оригінальним зразком якої у мистецькій культурі старокиївського кола виявився не так давно розкритий північний портал з досить добре збереженим скромним декоративним малярським обрамуванням спорудженої у середині XII ст. Спаської церкви Спасо-Єфросинієвого монастиря у Полоцьку. Холмський джерельний переказ – єдине таке свідчення з українського мистецького доробку княжої доби, щойно останнім часом доповнене віднайденими невеликими фрагментами скромнішого, випадає гадати, малярського оздоблення порталу місцевого собору Різдва Богородиці (див. далі).

Тимпан головного західного порталу холмської церкви прикрашав рельєф Спаси, а південного – патрона храму, святого Іоана Златоуста. Очевидно, обидва вони мали бути подані у погруддях чи півфігурах. Згадка про них – єдине конкретне джерельне свідчення до історії рельєфної статуарної пластики в доробку мистецької культури Галицько-Волинської держави, як і водночас – практично унікальна вказівка на неї з холмського середовища (оскільки “голови” церкви святого Іоана Златоуста та літописного монументу з орлом, закономірно, випадає сприймати в іншому контексті).

При описі порталів названо ім’я їх автора, “хитреця” Авдія, – єдиного зафіксованого на сторінках літопису чинного на терені міста митця. Втім, йому належало не тільки вказане оздоблення входів. Безперечно, він створив також згадані “голови” в завершенні опорних стовпів будівлі. З огляду на безперечну малочисельність майстрів такого фаху за тогочасних умов, є усі підстави здогадуватися про його причетність й до інших засвідчених на сторінках літопису скульптурних робіт на терені столиці⁷¹.

⁷⁰ Певною аналогією можна потрактувати зафіксовані в літописному переказі як “оковані золотом” елементи давнішого, з третьої чверті попереднього століття

інтер’єру собору Різдва Богородиці в Суздалі: Ипатьевская летопись. – Стб. 581.

⁷¹ Александрович В. Холм... – С. 187.

Наведений короткий виклад про оздоблення церкви святого Іоана Златоуста – не тільки вказівка на винятковий для тогочасної мистецької практики українських земель скульптурний ансамбль. В історії західноукраїнського мистецтва холмську скульптуру попереджує тільки все ще докладніше не опрацьоване значно скромніше декоративне різьблення спорудженої, мабуть, наприкінці XII ст. церкви святого Пантелеймона в Галичі⁷² та рештки аналогічного декорування галицького Успенського собору⁷³. Проте характер галицької скульптурної практики цілком відмінний і за типологією, складом та структурою вона репрезентує набагато раніший етап еволюції відповідного досвіду.

З огляду на цілком певне, як мало б переконувати ім'я, руське походження Авдія⁷⁴, його постать – ще й переконливий доказ наявності у середовищі фахівців відповідної рідкісної для мистецької культури українських земель тієї епохи кваліфікації. Особа холмського різьбара сприймається ще одним яскравим аргументом на користь того, що в колі будівельних ініціатив старшого Романовича поставали й унікальні, виняткові для тогочасного ширшого контексту об'єкти, яким, закономірно, не випадало би шукати аналогів на місцевому (й не тільки місцевому) ґрунті. Уже відзначено, як описані на сторінках літопису елементи скульптурного наповнення вигідно вирізняють холмську церкву святого Іоана Златоуста серед інших місцевих храмів княжої доби. Вони надають цій виділеній ще й на такий спосіб споруді рис, виняткових не тільки для усього західноукраїнського церковного будівництва XIII ст.⁷⁵.

Значно скромнішим виявився запропонований у літописі виклад про собор Богородиці – "...церквъ привеликоу", "величествомъ . красотою . не мене соущикъ древни"⁷⁶. Щодо нього тільки в загальній фразі стверджено: "и украси ю пречюдными иконами". Залучений лаконізм здатний переконати, що на тлі церкви святого Іоана Златоуста головний холмський храм не виділявся багатством, а, щобільше, – винятковістю оздоблення. Очевидно, власне тому літописний переказ не подав навіть скромніших елементів опису – вказано через їх незвичність тільки два рухомих об'єкти інтер'єру⁷⁷. За статусом собор мав бути найранішим. Немає підстав відкидати відзначеної скромності літописного

⁷² Новіше коротке звернення до неї див.: *Жишкович В.* Пластика Русі-України XI–XIV ст. – Львів, 1999. – С. 136–137.

⁷³ Найважливішим з них є рельєф дракона, виявлений у стіні Успенської церкви в Крилосі. До літератури впроваджений: *Воробьова Е. В.* Рельєф с драконом из Галича // *Советская археология.* – 1981. – № 1. – С. 209–218; *Вуйцик В. С.* Новый памятник белокаменной резьбы // *Памятники культуры: Новые открытия. Письменность Искусство Археология. Ежегодник 1982.* – Ленинград, 1984. – С. 212–215. Новіший короткий огляд цієї скульптури див.: *Жишкович В.* Пластика... – С. 130–134.

⁷⁴ Література неоднозначно подає по-

ходження Авдія, проте всі наявні з цього приводу висловлювання пропонують винятково нічим не підтвержені "далекосяжні" здогади поодиноких авторів – аж до пропозиції бачити в ньому як "візантійця", так і "архітектора". Див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 52; *Його ж.* Холм... – С. 179, приміт. 632.

⁷⁵ *Александрович В.* Мистецтво Холма... – С. 147.

⁷⁶ Поодинокі фрагменти опису цитуються за: *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845–846.

⁷⁷ Найдокладніший огляд літописної розповіді про собор: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 68–71.

викладу про нього як виразу власне такого давнішого – у порівнянні щонайменше з церквою святого Іоана Златоуста – походження. Зрештою, за стійкою галицько-волинською нормою, спорудження собору мало супроводжувати заснування владичої кафедри⁷⁸, що теж здатне стати аргументом на користь його вірогідної давнішої – на тлі інших місцевих храмів – появи.

Наведені небагаті літописні відомості доповнює новіше відзначення певної істотної архітектурної особливості інтер'єру собору, органічно співвіднесеної з місцевою ширшою будівельною школою. За свідченням холмського єпископа Якова (Суші), при перебудові храму 1630-х років усунуто два стовпи, які знаходилися у вітварі й, за його словами, робили церкву тісною⁷⁹. Безперечно, йдеться про вже знані з літописного опису стовпи, які від заходу підтримували арку склепіння вітваря. Це не зауважене донедавна повідомлення⁸⁰ вказує на використання й у соборі знаної конструктивної особливості – заснованої, як уже була нагода відзначити, на давнішому володимирському досвіді⁸¹ ширшої прикмети мурованого холмського церковного будівництва.

Наступним храмом тогочасного Холма стала церква святих Кузьми і Дем'яна – так само одностовпна чотиристовпна – за повідомленням літопису, "...имать . д . столпы ѿ цѣла камени . истесанаго . держаща вѣрхъ . с тѣхъ же друугиы"⁸². Вціліла редакція опису теж відзначена очевидними пропусками, тут якраз найчисельнішими та найдошкульнішими, що робить його незрозумілим, зокрема, в наприкінці наведеної фрази⁸³. Найправдоподібніше,

⁷⁸ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 146; Його ж. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 41–42.

⁷⁹ Susza J. Phoenix tertiatō reddivivus, albo obraz starożytny chełmski Panny u Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł po trzecie ożyły. – Zamość, 1684. – S. 47. У літературі на підставі наведеного свідчення про відзначену особливість інтер'єру собору як одинокий серед давніших авторів писав: Хрущевич Г. Город Холм // Холмская Русь. – С. 15. Як і в наведеному випадку з собором в М. Грушевського, ця його вказівка так само виявилася не зауваженою.

⁸⁰ У новішій літературі увагу до зазначеного свідчення холмського владичи привернуто: Александрович В. Мистецтво Холма... – С. 142, приміт. 9. Пор.: Його ж. Мистецькі сюжети... – С. 50; Його ж. Холм... – С. 72.

⁸¹ У Володимирі такі стовпи археологічно зафіксовано в соборному храмі

жіночого Федорівського монастиря: Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире Волынском // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Ленинград, 1958. – № 252 (Серия исторических наук, вып. 29: История искусства). – Рис. 5. – С. 17. У холмському контексті увагу до цієї цінної володимирської релігії привернуто: Александрович В. Князь володимирський. – С. 72–73.

⁸² Тут і далі опис цитується за: Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

⁸³ Внаслідок цього в новішого коментатора з'явився очевидний курйоз при інтерпретації єдиної вказівки на певний конкретно не описаний елемент рухомого оздоблення інтер'єру "...и волтарь престѣо Дмитрея стоить же ти . предъ бочными двѣрми красень . принесень издалеча": Ипатьевская летопись. – Стб. 845. Не звернувши уваги, що зазначений об'єкт "...волтарь престѣо Дмитрея стоить же ти . предъ бочными двѣрми", коментатор, потрактувавши зворот "стоит же ти" вказівкою... "о тисе (сосне или кедре), росшем перед боковой дверью церкви Св. Космы и Дамиана" (sic!): Домбровски Д.

окрім чотирьох опор завершення, йдеться також про два інших монолітних стовпи⁸⁴, що, як і в обох важливіших холмських храмах, теж підтримували склепіння вітваря від заходу. Проте текст звично не запропонував ніяких ширших відомостей. Археологічно храм так само поки не ідентифікований.

Наявність у всіх трьох докладніше засвідчених холмських святинях стовпів, які від заходу підтримували склепіння вітваря, вказує на їх незмінну присутність як прикметну конструктивну особливість усього церковного будівництва нової столиці. Проведений аналіз дає підстави виводити її, як уже зазначено, від соборної церкви володимирського Федорівського монастиря – найстаршого встановленого такого прикладу у колі будівельних ініціатив холмського володаря. Ця залежність засвідчує у володимирському монастирському храмі родоначальника певного окремого явища церковної будівельної традиції західноукраїнських земель. Осмислити й сприйняти відзначену особливість архітектури під опікою короля Данила Романовича у ширшому контексті поки не вдається через як малочисельність відомостей до відповідного аспекту національної мистецької культури, так і недоступність усіх трьох зведених у Холмі храмів (новітні вибіркові розвідки в соборі поки практично не торкнулися його вітварної частини, тому зазначена конструкція споруди археологічно досі не підтверджена).

Наведені перекази майже винятково літописного походження зберегли вартісні відомості про церковне будівництво Холма. Проте вони, в кращому разі, забезпечували підстави тільки для достатньо загального уявлення про самі храми й не пропонували відповіді на комплекс істотних питань, що незмінно постають при осмисленні архітектури та внутрішнього вистрою поодиноких об'єктів.

Конкретне уявлення про головний храм столиці дали щойно скромні поки результати його археологічного відкриття, які несподівано принесли собор, змурований з цегли. Стала зрозумілою відсутність у лаконічній літописній розповіді вказівки на матеріал собору, а водночас і скульптурні елементи його зовнішнього оздоблення – на зразок церкви святого Іоана Златоуста. Сам храм сприймається продовженням цегляного будівництва, незадовго до того, як тепер уже встановлено, започаткованого на терені Угровська. До цього маловідомого міста відсилають ідентифіковані на його території не тільки залишки цегляної вежі, а й цегла в урочищі, на якому наявні й інші підстави сподіватися відкриття решток храму⁸⁵.

Учредительная деятельность... – С. 136. В іншому місці про цей же "тис" йдеться як про один з "двух (поряд із літописним садом – В. А.) природных объектах, появившихся в Холме по инициативе Даниила": там же. Водночас згадані в літописному оповіданні опорні стовпи церкви в тексті відзначені як влаштовані "из литого (!) камня": там же.

⁸⁴ Так їх потрактував Д. Домбровський, застерігшись, однак, при цьому, "...хотя в источнике однозначно об этом не ска-

зано": Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 136. Втім, що уже відзначено при церкві святого Іоана Златоуста, як інші холмські храми, так і архітектурна логіка роблять будь-які застереження з відповідного приводу зайвими.

⁸⁵ Мазурик Ю., Остапюк О. Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2002. – С. 128; Їх же. Археологічні

Окрім того, в соборі віднайдено й скромні залишки оздоблення інтер'єру. Зокрема, фрагмент золотої смальти*, очевидно, вказує на наявність на склепінні так само оздоблення золотими зорями на лазурі – аналогічного, мабуть, засвідченому цитованою літописною розповіддю про церкву святого Іоана Златоуста. Це перший зафіксований досі випадок підтвердження літописного переказу про холмське оздоблення, яке завдяки археологічним матеріалам тепер вдається співвіднести вже з двома місцевими храмами. Можливо, подібно до відзначеного використання монолітних стовпів як опор склепіння західної частини вівтарів, “золоті зорі на лазурі” так само варто сприймати ширше практикованим елементом прикрашення інтер'єрів святинь столиці. Тим більше, що вже зараз воно виявляється не самотнім таким заходом у малярстві. Адже віднайдені фрагменти малярства соборного порталу так само відсилають до згаданих оздоблених із залученням малярства (там, правда, у не зафіксованого характеру поєднанні із золотом) згаданих обрамлень входів церкви святого Іоана Златоуста.

Ці поодинокі скромні поки відкриття вказують на можливість віднайдення при планомірних археологічних дослідженнях й інших не присутніх у вкрай лаконічному літописному викладі своєрідних особливостей холмської будівельної практики та пов'язаних з нею аспектів ширшої традиції середини XIII ст. Надію на такі перспективи вселяє та обставина, що, попри очевидні успіхи, археологи, фактично, усе ще надалі перебувають тільки на стадії підходу до планомірного систематичного вивчення найголовніших пам'яток холмського середовища.

Своєрідний віддавна відомий винятковий будівельний об'єкт літописний виклад відзначив також у складі ансамблю княжої резиденції на Замковій горі: “...вежа же средѣ города высока . акоже бити с неа шкрѣтъ града поѣздана каменеємъ въ высоту . еѣ . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена ако сырѣ . сватащиса на всеи стороны”⁸⁷. Вказане знаходження “серед города”, як уже відзначено, підказує розуміння “города” в цьому конкретному місці як дитинця з резиденцією⁸⁸. Індивідуальною прикметою цієї вежі виявляється поєднання кам'яної приземної основи з дерев'яною вибіленою горішньою. Очевидно, такий винятковий для теперішнього сприйняття хід підказала жива будівельна практика, оскільки подібне зіставлення муру з вибіленим деревом не було рідкістю і за значно ближчих часів. Як переконають збережені з другої половини XVI–XVIII ст. численні описи тогочасної забудови, воно виступає однією з показових ознак тодішньої автохтонної будівельної культури й сприймається чимось несподіваним тільки через природну втрату таких об'єктів з недовговічного

дослідження літописного Угровська на Волині // *Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne*. – Zamość, 2003. – Т. 1. – S. 54, 55, 56. Судячи з викладу, автори самі не до кінця зрозуміли унікальність власної знахідки. У літературі вона виявилася практично не зауваженою. Про угровські початки цегляного будівництва у колі короля Да-

нила Романовича найдокладніше див.: *Александрович В. Угровське будівництво...*

* Висловлюю щире подяку кандидату історичних наук Вікторові Мельнику, який привернув мою увагу до цієї знахідки.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

⁸⁸ Пор.: Баран О. Образ... – С. 165–166.

матеріалу. Хоча, звичайно, подібне поєднання притаманне не тільки українській традиції⁸⁹. Будівельна практика новіших часів підтверджує й вказівку на вибілення дерев'яних ярусів вежі – "...оубѣлена ѿко сырѣ . свѣтащисѣ на всеи сторони". Попри однозначне ствердження у наведеному висловлюванні не тільки самої білизни, а й навіть "білого свічення" стін, новіший коментатор зовсім несподівано вказав на... "подчеркивание серого цвета ее верхней части"⁹⁰. Втім, при цьому виявлено тільки неодноразово відзначену на прикладі коментування відповідних сторінок холмського літопису знану ерудиційну "надмірну любов" до історіографії у поєднанні з не меншою "нелюбов'ю" до самого літопису. Джерелом наведеного "переконавання" стала новітня літературна вказівка на... "проблемы с получением белого цвета в средневековье"⁹¹, якій вдалося цілковито "заглушити" винятково яскраву вимову переказу джерела, зробивши його "непотрібним".

Значно більшою інтригою наділене питання про безпосередній родовід вежі новозбудованої резиденції. Відкриття решток угровської попередниці, яка за всіма даними в часі мала б її випереджувати⁹², виразно вказує на холмську як уже не перший вияв відповідної практики середовища Данила Романовича. Хоча, правда, на відміну від цегляної угровської, холмська вежа споруджена з унікальним для знаних на місцевому ґрунті будівель такого зразка поєднанням каменю з деревом. Не випадково, як можна здогадуватися, у лаконічній розповіді наголошено також уже розглянуте призначення "бити с неѣ ѿкрѣтъ града". Вежа холмської резиденції істотно поповнює засвідчений у літописі репертуар будівельного досвіду середовища короля Данила Романовича, збагачуючи його важливим елементом поєднання як з маловідомою ранішою традицією "угровського епізоду", так і пізнішими літописно зафіксованими й автентичними (Кам'янець) оборонними вежами уже кінця століття. Водночас вона виявляється винятковим джерелом для осмислення ширшого контексту холмської будівельної традиції (див. далі).

Важливим уточненням до осмислення вежі резиденційного комплексу сприймається виведена з хронології забудови Холмської гори відзначена археологічно стверджена належність центральній будівлі ансамблю до того етапу його облаштування, якому відповідає літописний "градци инни". Ця обставина вказує на появу головного об'єкта забудови резиденції ще перед монгольським нашествям 1241 р. й додає важливий штрих до давніших уявлень не тільки про саму хронологію, а й зміну характеру будівельної

⁸⁹ Для прикладу див. відзначене в сучасному джерелі таке поєднання з території Угорщини: *Магистр Рогерий*. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Латинский текст и перевод / Перевод с латинского языка, вступительная статья и комментарии А. С. Досаева. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 47, 56 (переклад), 92, 102 (оригінал).

⁹⁰ *Домбровски Д.* Учредительная деятельность... – С. 135.

⁹¹ Там же. – С. 135, прим. 34 (у цитаті

збережено правопис оригіналу). Безпосереднім джерелом відповідної відомості подано: *Pastoureau M.* Średniowieczna gra symboli / Przekład H. Igalson-Tygielska. – Warszawa, 2006. – С. 202–204.

⁹² Матеріали про її відкриття опубліковано ще перед кінцем 1990-х років й згодом вони наводилися неодноразово, проте нерідко з досить поверховими й плутаними тлумаченнями. Найдокладніше про угровську вежу див.: *Александрович В.* Угровське будівництво...

діяльності. Встановлений час появи вежі як доміанти резиденційного оборонного комплексу, зі свого боку, провадить також до переконання у завершенні холмської резиденції ще перед початком 1240-х років.

Холмська вежа – одинока докладніше відзначена в літописному викладі складова частина резиденційного ансамблю, й водночас – єдиний його компонент, віднотований у літописному переказі. При новітніх археологічних дослідженнях її уже давніше віднайдені рештки знову відкрито⁹³ й опрацьовано докладніше. Тому випадає сподіватися, що майбутня публікація усієї сукупності зібраних при цьому матеріалів здатна принести додаткові відомості про один з головних серед рідкісних за характером об'єктів Холмської гори.

Вежа перестала існувати невдовзі після завершення, ще за часів короля Данила Романовича. Літописець, відзначивши її спалення в пожежі, у якій згоріло все місто, з очевидним жалем ствердив, що після пожежі король "...вежѣ же такое . не возможе создати . бѣ бо грады иныа жижаи противоу безбожнымъ Татаромъ . за то не созда еа"⁹⁴. Причина, як однозначно стверджує наведений текст, крилася у необхідності укріплювати, закономірно, насамперед більше піддані небезпеці ближчі до монгольського степу терени. Віддаленому Холмові наїзники, безперечно, мали загрожувати менше – як відомо, вони його ніколи так і не захопили.

Наведені міркування з приводу будови найважливіших складових оборонної забудови холмської резиденції, переконуючи у її появі ще перед початком 1240-х років, дають важливий аргумент до хронології холмського будівництва. Вони слугують підставою для висновку про зосередження зусиль у наступному десятилітті, очевидно, вже насамперед на комплексі сакральних об'єктів. Відсутність відомостей про спорудження поодиноких його частин не дає змоги конкретизувати перебіг самих робіт. Єдиним задокументованим фактом є завершення собору та церкви святого Іоана Златоуста перед вереснем 1253 р. коли їх вперше віднотовано як якийсь час уже чинні. Причому, як уже зазначалося, з огляду статусу першим мав би з'явитися собор.

Цілком очевидно, що принагідно описані на сторінках Галицько-Волинського літопису будівлі резиденційного центру та окремі елементи їх опорядження не обмежують фонду наявних відомостей до будівельного аспекту найдавнішого періоду історії Холма. Як і в самій холмській ситуації, його істотно поповнюють поодинокі факти позалітописного походження, нерідко здатні запропонувати важливі доповнення переказу унікального писемного джерела. Доступні в скромному викладі попередні матеріали

⁹³ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca... – S. 181, 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T. Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 143, 146.

⁹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 845. Очевидним курйозом, заснованим насамперед на поверховому сприйнятті, а також неусталеності термінології, є новіше твердження у коментарі до наведе-

ної цитати, нібито король "...был занят строительством других поселений для защиты от "безбожных татар": Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 133. Оскільки насправді в джерелі йдеться про "гради", король, найочевидніше, віддавався спорудженню не "поселень" – міст ("городів"), а "градів" – фортець (про значення самого терміна див. вище).

археологічних досліджень 2010–2012 рр., як уже зазначено, вказують на відкриття свідчень обох зафіксованих у лаконічному літописному викладі етапів розбудови Холма, що, згідно із залученою у тексті термінологією, репрезентують “градец мал” та “іний град”⁹⁵. Вони підтвердили знану за надто лаконічним викладом головного писемного джерела холмської історії стислу хронологію початкового періоду розвитку королівської столиці.

Найважливішим з холмських об’єктів виступає сама резиденція короля Данила Романовича. Вона виявилася засипаною землею й завдяки цьому вціліла в стінах на висоту до 3,5 м, проте донедавна залишалася малодослідженою⁹⁶. Публікація результатів найновішого систематичного вивчення цих залишків тільки розпочинається⁹⁷, що поки унеможлиблює докладніший аналіз виняткового об’єкта, а частина решток під новітнім пам’ятним насипом поки недоступна. Це перша (й одинока поки зафіксована) для галицько-волинської традиції мурована в найважливіших частинах резиденція зі складеними з тесаних кам’яних блоків стінами, до ансамблю якої входила як згадана літописна вежа, так і, поки, фактично, все ще не ідентифікована церква святого Іоана Златоуста.

Послідовно концентруючи увагу на об’єктах резиденційного центру, літописний виклад, крім них, відзначає ще тільки споруджений “поприще города” одинокий для української княжої доби “загадковий” (немало, зрештою, зусиллями пропонованих у давнішій літературі інтерпретацій) “столпь... камень” з орлом та “головами”⁹⁸. Винятково через найзагальніші

⁹⁵ Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca... – С. 182–183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gotub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 141–144.

⁹⁶ Холмську резиденцію відкрито в 1910–1912 рр., проте короткий звіт про тогочасні роботи опубліковано щойно в 1954 р.: Ратнопорт П. А. Холм // Советская археология. – 1954. – Т. 20. – С. 313–323. Вдруге її частково розкрито в 1966–1968 рр.: Gurba J., Kutylowska I. Sprawozdanie z badań wczesnosredniowiecznego grodziska w Chelmie Lubelskim // Sprawozdania Archeologiczne. – 1970. – Т. 22. – С. 231–241. Локальні дослідження на терені резиденції проведено в 1996–1997 та 2000 рр. Див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca... – S. 175–177. Останнє наймасштабніше за всю історію відкриття решток резиденції у поєднанні з відповідними роботами на місці собору ведеться від 2010 р.

⁹⁷ Buko A. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chelmie we wczesnym średniowieczu // Archaeologia Historica Polona. – 2005. – Т. 15/1. – С. 69–83; Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny... – S. 7–28; Dzieńkow-

ski T., Gotub S. Tajemnice książęcej rezydencji // Kultura Chełmska. – Chełm, 2012. – S. 6–7; Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca. – S. 175–185; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gotub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... – S. 101–154.

⁹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 845. Найдокладніше обґрунтовану інтерпретацію споруди як охоронного монумента роботи майстра Авдія з візантійським двоголовим орлом на головній боковій грані й заснованим на конкретних прикладах іконографії трактуванням “голів” як ангелів-охоронців Небесного Єрусалиму див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 66–67. Пропозицію спробував заперечити: Майоров О. Галицько-волинський князь... – Т. 2. – С. 581; Его же. Русь... – С. 514–515. Проте версія петербурзького історика, як виявилося, фактично ігноруючи подані в літописному оповіданні реалії холмського об’єкта, намагається підмінити збережені в літописному викладі його прикмети... перенесенням на ґрунт столиці короля Данила Романовича зnanого з розповіді візантійського історика Микити Хоніата

висловлювання як підсумування розповіді про наплив “приходаїв” згадано розбудову самого міста: “...и бѣ жизнь . и наполниша дворы . шкрѣтъ краѣ поле села”⁹⁹. Залучена фраза фіксує залюднення не тільки через “наповнення дворами” найближчої території навколо “граду” на вершині Холмської гори. Прикінцевий зворот вказує на виповнення прибульцями водночас також “поля”. Тобто, як підказує сам вжитий термін, йдеться ще й про найближчу околицю, доти не заселену, а, крім того, – і навколишні, як ствердив сам літопис, села. Вказано, звичайно, насамперед на поселення, де, зокрема, проживали “туземці”, зустрінуті під час полювання, якому випало дати вихідний поштовх до появи міста¹⁰⁰. Проте водночас йдеться і про залюднення сіл околиці, куди стікалася “приходаї”, приваблені активним життям новозакладеної столиці, втім можливістю брати участь у її спорудженні.

Докладніше уявлення про саму розбудову можуть дати тільки матеріали конкретних досліджень вцілілих решток. Тут археологи мають очевидні успіхи¹⁰¹, проте їх зусилля все ще не виходять поза достатньо ранню стадію, оскільки відповідні роботи поки велися на обмеженому терені й не завжди сягали найважливіших об’єктів. Найпоказовішою щодо цього є фактична відсутність ще й досі надійної локалізації літописних храмів святих Іоана Златоуста та Кузьми і Дем’яна.

Попри стверджену літописним викладом й підтверджену найновішими археологічними відкриттями активну розбудову міста та скупі літописні свідчення про окремі з виконаних при цьому робіт, що потребували необхідних для їх ведення відповідних фахівців, у знаменитому переліку “приходаїв” до новозакладеного осередку немає, однак, навіть натяку на будівничих. Втім, за винятком вказівки на єдиного згаданого скульптора Авдія, холмський літопис під цим оглядом загалом суголосний взірцевій старокиївській

пам’ятника на константинопольському іподромі, покликаного увічнити заснування столиці імперії. Така пропозиція, звичайно, позбавлена будь-яких підстав і сприймається відвертою фантазією, суперечною реаліям одинокого джерельного переказу про холмський монумент. Докладніше з цього приводу див.: *Александрович В.* Не зовсім звичайна монографія... – С. 295; *Його ж.* Холм... – С. 189–191. Втім, як уже була нагода відзначити, подані з твердим переконанням нічим не обґрунтовані припущення у методі петербурзького історика посідають помітніше місце: *Його ж.* Не зовсім звичайна монографія... – С. 312. Найновіше звернення до холмського монументу з окремими уточненнями інтерпретації див.: *Діба Ю.* Холмський пам’ятник перемоги поблизу Ярославла 1245 року (див. у цьому вип., с. 91–132). Автор навів обширну іконографію пам’ятників з орлом у

завершенні починаючи від античної доби й потрактував холмський монумент у контексті цієї традиції. Принагідно варто пригадати ще одну стосовно новішу теж “курйозну” інтерпретацію, згідно з якою, “літописець... повідомляє про те, що перед її (холмської церкви святих Кузьми і Дем’яна – В. А.) бічними дверима був встановлений кам’яний стовп, увінчаний статуєю орла”: *Толочко П. П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – Київ, 2005. – С. 333.

⁹⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 843. Найдокладніший аналіз відповідного переказу див.: *Александрович В.* Холм... – С. 166–173.

¹⁰⁰ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 842, 843.

¹⁰¹ Див. давніше підсумування відповідної роботи: *Dzięnkowski T.* *Rozwój...* – S. 7–28.

літописній традиції. Він теж згадує про майстрів тільки у виняткових, поодиноких випадках, так само взагалі не вдається до персоналій творців Холма. З досвідом внаслідок цього неunikненно немало “теоретичного” наповнення осмислення у його внутрішньому розвитку ремісничого середовища короля Данила Романовича випадає тільки допускати діяльність на терені новозакладеної столиці окремих з тих кадрів, насамперед, звичайно, володимирського походження, які забезпечували відповідні потреби раніше.

Попри виняткові для старокиївської традиції, яскраві навіть в актуально доступних скромних виявах й так само надто лаконічні літописні перекази, будівельна активність у холмському осередку не концентрувалася на терені самої столиці. Однак не до порівняння скромніший позаміський її контекст все ще не привернув належної уваги. Хоча поодинокі з цих об’єктів, насамперед, звичайно, обидві оборонні вежі, як окреме самостійне явище місцевого історичного досвіду відомі віддавна, їх сукупність як феномен тогочасної холмської традиції, радше, виявилася усе ще навіть не зауваженою.

Показово, що дотепер так і не побачено, природно, значно скромнішої паралелі унікального для тогочасного східноєвропейського регіону столичного резиденційного ансамблю у найближчій околиці. Саме такий характер безперечного, хоча й найвиразніше скромного за всіма ознаками, “супроводу” випадає вбачати в єдиному з епохи об’єкті мурованої церковної архітектури регіону поза містом – знаній монастирській Спаській церкві в Спасі (тепер – Podgórze) в недалекій околиці. Її підтримують також дві цілком певного світського призначення вежі – насамперед, звичайно, краще znana найближча у сусідньому зі Спасом селі Стовп та розташованому з іншої сторони столиці, але ще ближчому до неї Білявині.

Спаська церква¹⁰² – скромний приклад одинокого для холмської традиції – поза самою столицею – мурованого храму, найправдоподібніше, невеликого (з огляду на розміри первісної споруди) монастиря. Монастирський статус як очевидне продовження давнішого місцевого досвіду та безпосередній взаємозв’язок із холмським собором однозначно засвідчують документальні перекази XVI ст.¹⁰³. Як унікальність самого храму для холмської

¹⁰² Цей винятковий об’єкт холмської околиці залишається маловивченим. Церква, закономірно, не могла не потрапити до поля зацікавлення новіших студій над вежею у сусідньому Стовпі, проте, як уже була нагода показати, фактично виявилася зигнорованою: *Александрович В. Здобутки...* – С. 298–299. Найдокладніші відомості про давніші дослідження самого храму див.: *Rudnik S. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgórzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995 r. – Chełm, 1997. – S. 39–52.*

¹⁰³ *Александрович В. Архитектурный ан-*

*самбль середины XIII столетия у Спаси-Стовпи в окрестностях Холма // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 112–113. Д. Домбровський вказав цю публікацію у переліку використаної літератури (*Zespoló wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa, 2009. – S. 349*), проте, всупереч наведеним у ній відомостям, схильний був визнати існування у зазначений час нібито щонайбільше тільки... “традиції” монастиря. Про стверджену джерелами його залежність від холмського собору при цьому*

околиці, так і звична практика тогочасного церковного життя дають підстави вбачати в ньому заміську монастирську резиденцію владик на взірць, очевидно, насамперед історично зразкового, відповідно до відзначеного загального родоводу, підволодимирського Зимненського монастиря¹⁰⁴. При цьому не варто забувати і про важливе з відповідного огляду походження першого холмського архиєрея Іоана з володимирського кліру. Літопис ствердив його вимовно й однозначно, називаючи владика єпископом "...w клироса . великое пркѣви стѣи Бѣги . Володимерьскои"¹⁰⁵.

Спаська церква пізніше неодноразово добудовувалася й 1924 р. переосвячена на костьол¹⁰⁶. За результатами проведеного дослідження первісний її стан у найзагальніших рисах реконструйовано як дводільний храм з квадратними вівтарем (2,2x2,2) та навою (5,4x5,4). Первісні стіни вівтаря збереглися до висоти 4,3 м¹⁰⁷. Такий план відповідає іншим знаним з епохи храмам найпростішого розпланування, зрештою, не тільки східнохристиянської традиції. Зокрема, його пропонують дві віднесені до XII і XIII ст. дерев'яні церкви, зафіксовані скупими залишками, відкритими в Трепчі поблизу Сянока¹⁰⁸.

Винятковою для західноукраїнських земель прикметою інтер'єру Спаського храму стали розписи, які відтворюють регулярні квадрати білокам'яного

навіть не згадано. Навпаки, цілеспрямовано докладено зусиль до "заперечення", видавалося б, цілком очевидних фактів: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy... – S. 33, przur. 7. Пор. також: ibidem. – S. 35–37. З приводу такої позиції див.: Александрович В. Здобутки... – С. 291–292.*

¹⁰⁴ Александрович В. Архітектурний ансамбль... – С. 110–114. Холмська, як і володимирська ситуація, не були для західноукраїнських земель винятковими. Аналогічну роль для луцьких владик відігравав Жидичинський Миколаївський монастир, вперше засвідчений згадкою під 1227 р. у лаконічному повідомленні про поїздки майбутнього короля "въ Жидичинь кланатъся и молитися . стѣмоу Николѣ": *Ипатьевская летопись. – Стб. 751.* Для небагато старшого в порівнянні з холмським перемишльського владцтва аналогічне, випадає здогадуватися, призначення мав підпільський тоді (тепер новіша парафіяльна церква, яка усадувала його традицію, в межах міста) Успенський монастир на Вовчу, у джерелах княжої доби, правда, прямо не зафіксований.

¹⁰⁵ *Ипатьевская летопись. – Стб. 739–740.*

¹⁰⁶ *Новий час. – Львів, 1924. – Ч. 41. – С. 2.*

¹⁰⁷ *Rudnik S. Wyniki... – S. 42. Хронологію новітніх досліджень церкви та її най-*

ближчої околиці коротко виклав: *Ratajczyk W. Badania archeologiczne w Podgórzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia... – S. 53–55.* Докладніше про дослідження заселення околиці храму див.: *Gołub S. Archeologiczne badania osadnictwa w rejonie kościoła parafialnego w Spasie – Podgórzu // Zespół wieżowy... – S. 298–305.* Автор неодноразово відзначив невідповідальний підхід до проваджених у костьолі та безпосередньо біля нього давніших археологічних робіт, фактичне нехтування винятковим статусом об'єкта й відсутність належної документації проведених досліджень та віднайдених матеріалів, що спричинило втрату частини здобутого: *ibidem. – S. 298–300.* Цю "традицію", зі свого боку, ніби продовжили незрозуміло побіжні принагідного характеру висловлювання про виняткову будівлю за матеріалами небагато здатних мати спільного з нею очевидно поверхових археологічних розшуків... в околиці при okazji дослідження вежі в Стопці: *Buko A. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań // Zespół wieżowy... – S. 33–336.* З цього приводу див.: *Александрович В. Здобутки... – С. 298–299.*

¹⁰⁸ *Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku "Horodyszczce" w Trepczy koło Sanoka // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – Т. 5. – S. 353–356.*

мурування, хоча самі стіни викладено власне з кам'яних блоків¹⁰⁹. Вони доводять присутність в інтер'єрі монументального малярства, проте водночас вказують на винятково декоративний характер виконаного оздоблення. Таке наповнення, зрештою, цілком відповідає тому, що засвідчив літописний переказ та нововіднайдені скромні археологічні залишки в обох найважливіших холмських храмах (див. вище). Спаське доповнення до зафіксованого в стінах столичних святинь вказує на присутність і в не до порівняння скромнішій церкві міської околиці принципово аналогічного підходу при прикрашенні інтер'єру. Тому навіть уже цей одинокий елемент відкликається до очевидного зв'язку єдиної мурованої церкви холмської околиці з храмами столиці. Разом усі три ідентифіковані досі приклади декоративного малярського оздоблення здатні відсилати до хоча й скромного, проте виразно окремого самостійного відгалуження ширше розбудованої місцевої традиції. Не випадало би гадати, чи воно було винятково холмським явищем, чи подібне малювання мало більше побутування. Наведений полоцький аналог схиляє до останнього висновку, проте для самої української традиції цей досвід наразі виявляється унікальним зафіксованим.

Залучене рідкісне оздоблення, зі свого боку, теж вказує на очевидний зв'язок самої споруди з тогочасним холмським церковним будівництвом навіть на рівні мистецьких елементів інтер'єру. Окрім того, воно виразно виділяє спаський храм у статусі. Безперечний безпосередній взаємозв'язок зі столичним середовищем разом з раннім родоводом підтверджує як відповідне походження церкви, так і її особливе становище надалі, засвідчене вже за нових історичних умов наведеним пізнім джерельним переказом про неї як храм холмського кафедрального монастиря.

Невибагливе малярське оздоблення випадає сприймати доказом появи самого храму як у тому ж середовищі, так і тому ж культурно-історичному контексті, який дав унікальний ансамбль холмського церковного будівництва. Для самої Спаської церкви цей висновок винятково важливий з огляду на відсутність будь-яких відомостей до її найдавнішої історії, найперше княжих часів¹¹⁰. Станіслава Руднік свого часу ствердила навіть: "Brak jednoznacznych elementów datujących nie pozwala na powiązania spaskiej świątyni z konkretnym okresem dziejowym Ziemi Chełmskiej. Na podstawie materiału badawczego omuwionego wcześniej, można przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że małeńka budowla sakralna wystawiona została w Spasie już w końcu XIII wieku"¹¹¹. Однак означені "раніші розмірковування" не стосуються реалій будівлі, тому насправді не здатні пропонувати ніяких підстав для датування. У такій ситуації вихід віднайдено через звернення до згаданого декоративного малярського оздоблення. "Za przyjęciem takiego datowania przemawiają odkryte pozostałości malatury, naśladującej kształt ciosów kamiennych"¹¹². Продовження вдається

¹⁰⁹ Rudnik S. Wyniki... – S. 42, 43, 51 (ілюстрація).

¹¹⁰ Вперше церква, як відомо, посередньо зафіксована документом московського унійного митрополита Ісидора для

місцевого священика Вавили з 1440 р.: Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae...* – Leopoldis, 1862. – P. 75–76.

¹¹¹ Rudnik S. Wyniki... – S. 47.

¹¹² Ibidem. *Passimum*.

винятково до кола історичного досвіду європейської традиції та його відображення у тогочасній Польщі. Хоча жодних аргументів за віднесення спаської храмової споруди власне до польського контексту, звичайно, так само не тільки немає, а й, з огляду на загальновідомі обставини історії Холмщини відповідного часу та безперечний церковний характер будівлі, бути не може. У наведеному підході виявилось притаманне певній частині новішої польської літератури намагання так чи інакше “привласнити” об’єкти української історичної спадщини княжої доби на теренах, які тепер знаходяться поза Україною, – на південно-східних територіях сучасної Польщі. Виявляється яскраво засвідчена в цьому конкретному випадку тенденція безпосередньо включити їх до польського контексту, хоча ті за сукупним комплексом ознак – поза всяким сумнівом – належать не до нього, а українського історичного досвіду¹¹³. Не випадало би заперечувати чи відкидати можливості присутності польського елемента у тому синтезі, який відбувався на холмському ґрунті, – аргументом є насамперед історична та географічна близькість, а серед джерельних переказів – знана літописна згадка про “ляхів” серед холмських “приходаїв”. Необхідно, однак, відзначити відсутність виразніших, яскравіше виражених однозначних слідів такого запозичення, тоді, як належність місцевої історичної традиції та спадщини відповідного часу до українського світу не може, звичайно, підлягати сумніву. Наявні ж розмови про польський (західний) вплив живлять насамперед, а то й винятково, знані міркування “народового інтересу”, здебільшого схильного наполегливо не визнавати інших можливих версій. За таких обставин зазначений малярський аргумент теж сприймається переконливим доказом появи унікального для регіону спаського храму в історичному холмському контексті.

Наведене міркування, однак, не самотнє – і навіть не найважливіше – свідчення, оскільки існують й інші аргументи, втім навіть ще однозначнішої вимови. Їх вдалося віднайти завдяки... підписові до ілюстрації, на якій відтворено фото самотнього залишеного без новітніх тинькувань у вівтарній частині нинішнього костюлу фрагмента первісного муру давньої церкви. У зазначеному підписі С. Руднік ствердила мурування храму “z zielonego glaukonitu”¹¹⁴. Це єдина – не тільки в публікації, а й літературі загалом – вказівка на конкретний матеріал, з якого споруджено Спаський храм. Сам запропонований у викладі лаконічний опис будівлі відсилання до

¹¹³ Одним з поширених різновидів таких зусиль є “незнання” (=позірно приховане ігнорування) українського контексту відповідного кола пам’яток та їх зв’язків в українській традиції. Найяскравіше така тенденція виявилася на ґрунті багатшої спадщини краще досі опрацьованого Перемишля. В українській літературі до цих “сусідських хитроців” привертали увагу неодноразово, див., зокрема: Діба Ю. Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні поль-

ських дослідників // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 255–259; Александрович В. “Przemysł wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów” Przemysł wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 315–340.

¹¹⁴ Rudnik S. Wyniki... – S. 52.

застосованого матеріалу послідовно “уникає”¹¹⁵. Очевидна наполегливість, з якою реалізовано старання обійти цю якнайвиразніше “делікатну” – в сприйнятті окремих польських авторів – проблему, породжує враження, що про неї намагалися не згадати свідомо і цілеспрямовано... Адже спорудження церкви з глауконітових блоків виразно й однозначно відсилає до забудови ансамблю холмської резиденції, оскільки використання цього знаного холмського каменю як будівельного матеріалу має унікальний і винятковий характер: ніколи й ніде більше звернення до нього не зафіксовано. Видається, зазначена обставина, зі свого боку, так само здатна переконливо довести появу Спаського храму як водночас з архітектурним ансамблем холмської резиденції, так і зусиллями тих самих майстрів. У застосуванні питомого місцевого будівельного матеріалу випадає вбачати аргумент, через який – і завдяки якому – походження якнайвиразніше “загадкової” дотепер церкви у Спасі належить визнати з’ясованим остаточно і безумовно.

Два інших унікальних об’єкти мурованого будівництва в околиці столиці – “добре”, але насправді все ще тільки досить поверхово знані вежі у Білавині та Стовпії.

Перша з них, споруджена в безпосередньому наближенні до міста, зафіксована тільки частково. Ще 1662 р. професор Замойської академії Василь Рудомич віднотував у ній уже тільки дві стіни¹¹⁶. У XIX ст., відколи збереглися літературні, а також іконографічні перекази, стояла вже тільки одна з невеликими суміжними найближчими фрагментами прилеглих до неї. Ці рештки підірвано під час Другої світової війни. При цьому, звичайно, немало знищено й пов’язаний з ними культурний шар, щонайменше у найважливішій його частині – всередині самої вежі, де раніше ніяких досліджень не провадилося, принаймні результатів таких у літературі не віднотовано. З огляду на втрату самої споруди, вона не може бути вивчена докладніше у сукупності її реалій. Проте для ширшої інтерпретації існує набір достатньо переконливих аргументів й водночас – можливість залучення не використаних нових, дотепер не побачених моментів. Завдяки цьому втрачений загадковий об’єкт найближчої холмської околиці постає придатним для осмислення і включення до цілком конкретної історичної ситуації поза будь-якими потребами, як і можливостями, звичного “історичного ворожіння”, не пережитого ще й за актуального етапу наукових досліджень.

Розміри фундаменту – 12,4x11,8 м¹¹⁷ – вказують, що вежа навіть мала бути дещо більшою від літописної холмської – та за новішими обмірами

¹¹⁵ У текстах цитованих публікацій про матеріал, з якого зведено стіни храму, йдеться тільки загально. “Zarys najstarszej partii muru jest dobrze czytelny przez odmiennosc zastosowanego materiału budowlanego i różną grubość muru. Ściany prezbiterium: północna i południowa, będące dawniej ścianami zewnętrznymi świątyni, posiadają watek kamienny, czytelny do wysokości 4,15–4,30 m od podłogi prezbiterium”: *Rudnik S. Wyniki...* – S. 42.

“...świątynia spaska, nie została wystawiona w całości z równych, dużych, dobrze obrobionych kamieni”: *ibidem.* – S. 43. Так само тільки “кам’яні мур” згадав: *Ratajczyk W. Badania archeologiczne...* – S. 53, 54.

¹¹⁶ *Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672.* – Lublin, 2002. – Cz. 1 (1656–1664) / Przeł z j. łac. J. Frocht.

¹¹⁷ *Ruszkowska U., Gotub S. Pozostałości wieży kamiennej w Chelmie-Bielawinie –*

сягала, нагадаємо, 11x12 м. При цьому варто пам'ятати, що холмська входила до ансамблю забудови резиденції, тоді як білавинській вже за розташуванням випало виразно скромніше призначення. Уже само це зіставлення вказує на її появу в період розбудови Холма й у контексті тогочасної будівельної активності на місцевому ґрунті. Додатковим посереднім аргументом за побудову Білавинської вежі власне при знаних холмських обставинах середини століття є походження більшості зафіксованої тут кераміки, за визнанням археологів, з другої половини XIII ст.¹¹⁸. Безперечно, для свого часу це був рідкісний об'єкт, хоча зведена на більшій відстані від міста вежа в Стовпі переконає, що для тогочасного Холма – не винятковий і не одиночий. До прикметних особливостей будівлі належить також використання в обрамленнях вікон і дверей, а водночас і склепіння четвертого поверху, глауконіту й цегли, званої “пальчаткою”¹¹⁹. Як перший, так і другий матеріал однозначно скеровують до забудови холмської резиденції.

На актуальному етапі дослідження холмського будівництва короля Данила Романовича та осмислення спадщини осередку вдається запропонувати засновані на конкретних переконливих аргументах міркування про походження та первісну функцію Білавинської вежі. Висловлений досі з цього приводу набір здогадів не має за собою ніяких аргументів. Ці зусилля виступають насамперед намаганням притягнути не вивчений у його реаліях та контексті і внаслідок цього послідовно “загадковий” об'єкт до певної, задалегідь вибраної історичної ситуації¹²⁰ за знаним принципом вдумування усіляких жахів за обмеженості конкретного знання.

Найважливішим моментом інтерпретації повинно стати визнання виняткового характеру самої будівлі та її як очевидного, так і безперечного взаємозв'язку з вежею холмської резиденції у значенні репрезентанта однієї традиції. Така споруда в найближчій околиці столиці могла виникнути тільки з волі та на потреби самого правителя. Не зайве нагадати, як після спалення Холма він, зайнятий організацією оборони від монгольської загрози, “не зміг” відбудувати вежі холмської резиденції. Тому, виходячи з обох наведених міркувань, випадало би визнати належність Білавинської вежі до часів короткого найвищого піднесення Холма й так само сприймати пам'яткою тогочасного холмського середовища – ще одним результатом будівельної активності засновника міста. Оскільки вежа резиденції поєднувала камінь з деревом у горішній частині, білавинську, вірогідно, випадало

próba utworzenia rezerwatu archeologicznego // Najważniejsze odkrycia... – S. 73.

¹¹⁸ Ibidem. – S. 74; Auch M. Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia // Zespół wieżowy... – S. 163.

¹¹⁹ Ruszkowska U., Gołub S. Pozostałości... – S. 74.

¹²⁰ Її перегляд див.: Ruszkowska U., Gołub S. Pozostałości... – S. 74–75. Вежу винятково здогадно в руслі тенденції, виявленої, як зазначалося, і в так само тільки гіпотетичних розмірковуваннях щодо

Спаської церкви, приписано королеві Юрієві Львовичу й віднесено до кінця XIII ст. чи початку наступного століття. Головним аргументом при цьому подано археологічні матеріали, які походять насамперед з другої половини XIII – першої половини XIV ст., хоча не випадало би дискутувати, що численні знахідки другої половини століття, виразно випереджуючи часи короля Юрія Львовича, заперечують слушність такої пропозиції й – зі свого боку – доводять її безпідставність.

б визнати молодшою, тобто спорудженою після неї. Це міркування підказує доволі докладний час її прояви, відсилаючи до періоду активнішого розвитку холмського будівництва упродовж 40-х – щонайпізніше першої половини 50-х років – перед пожежею міста в “курумсину війну”.

Чим тоді мала бути ця унікальна пам'ятка столичної околиці? У джерелах зафіксовані відомості про княжі заміські резиденції. Уже для святого Володимира Великого такою слугував літописний двір на Берестовім, де князь і помер¹²¹. Зберігала значення вказана резиденція і надалі¹²². Мабуть, це була звична для свого часу практика й Білавинську вежу (як і Стівпівську) випадає вважати головним об'єктом власне такого заміського укріпленого помістя холмського правителя. Згадуючи наведене свідчення літописця як “грады иньша жижаи противоу безбожнымъ Татаромъ”¹²³, король не відбудував спаленої вежі холмської резиденції, не випадало би вдаватися до пошуку вірогідних “інших фундаторів”, яких потенційно нібито передбачає “не зауважений” у дотеперішніх висловлюваннях про обидві вежі їх безперечний холмський столичний контекст.

При цьому необхідно мати на увазі й той очевидний у його вимові аргумент, що всі відомі найдавніші західноукраїнські вежі споруджено як головні оборонні акценти резиденційних укріплень. Найяскравіше така функція виступає у холмській, як і, очевидно, – її менше відомій угровській попередниці¹²⁴. Принаймні, за наявними даними, тільки в останніх десятиліттях століття щось подібне стало з'являтися й у скромніших та віддаленіших осередках. Прикладами слугують Кам'янець з його званою збереженою і реконструйованою, існуючою донині літописною вежею, зведеною на цілком новому місці зусиллями князя Володимира Васильковича¹²⁵, Берестя, де заходами князя споруджено зафіксований винятково літописним переказом стовп аналогічної висоти¹²⁶, та Чарторийськ з усе ще не відшуканою вежею, зведеною стараннями його спадкоємця – князя Мстислава Даниловича¹²⁷. Проте усі вони постали за зовсім інших умов й засвідчують дальший розвиток та поглиблення відповідної традиції. На тлі окресленої у такий спосіб звичної практики обидві вежі холмської околиці – явище для західноукраїнських земель одинокі. Водночас воно відповідає тому винятковому становищу, яке посідає у ній і холмська резиденція. У такому – цілком очевидному, зрештою, – сенсі обидва зазначені об'єкти холмської околиці досі не зауважено.

Проте якщо для Білавинської вежі вказане походження й первісне призначення – внаслідок її актуальної доступності – вдається ствердити

¹²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 115; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – С. 130.

¹²² Прямо княжий двір на Берестовім віднотував тільки літописний запис про його спалення під час знаного половецького набігу 1096 р.: Ипатьевская летопись. – Стб. 221. Лаврентьевская летопись. – Стб. 231.

¹²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

¹²⁴ Принаймні найдокладніший опис її розташування вказує на саме таке призначення найстаршої із зафіксованих досі веж. Див.: Мазурик Ю., Остаюк О. Археологічні дослідження... – С. 59. Пор.: Александрович В. Угровський епізод... – С. 91–92. Докладніше див.: Його ж. Угровське будівництво...

¹²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 876.

¹²⁶ Там же. – Стб. 927.

¹²⁷ Там же. – Стб. 938.

насамперед через запропоноване співставлення з холмською відповідницею, то для аналогічного трактування Стовпівської вежі існують, водночас, ще й істотні додаткові аргументи найперше археологічного (але не тільки) походження. Їх не використано при новіших дослідженнях вежі. Зрештою, з огляду поставленого при цьому головного завдання та очікуваних наслідків, відповіді на основні питання походження, датування та функціонування вежі дотеперішні публікації про неї, фактично, не дали¹²⁸. Щобільше, автори окремих текстів новітньої колективної монографії запропонували неузгоджені, взаємно суперечні погляди. Підсумкова інтерпретація, за якою вежа повинна бути залишком монастиря матері короля Данила Романовича, навіть відверто фантастична¹²⁹. Визнання можливості її спорудження з таким призначенням ще нібито навіть зусиллями князя Романа Мстиславовича, активність якого в цій околиці не засвідчена зовсім, взагалі виходить поза можливості наукового розгляду. До того ж, черницею, як відомо, княгиня стала тільки через приблизно півтора десятка років вдовування. З цих міркувань погляд на вежу як якусь нібито “династичну будівлю”¹³⁰ відсилає хіба що до “credo quid absurdum est”¹³¹. Тому опубліковані результати найновіших досліджень не так уже й наближають до реального з’ясування званої загадки. Хоча водночас вони зібрали більшість актуально доступних аргументів для інтерпретації “непіддатливого” об’єкта. Однак принципово нового осмислення при цьому не вийшло. Переважила сила традиції, інерція як попередніх, так і, хоча й нових з походження, проте задалегідь, без необхідного вдумливого осмислення і належного зваження прийнятих немало поспішних висновків.

Пропонована далі інтерпретація стовпівської вежі заснована на радикальному переосмисленні дотеперішніх поглядів на неї у контексті актуального сприйняття широкого історичного холмського досвіду. Хоча поки він відкритий тільки частково у донедавна мало відомій його найважливішій – позалітописній – матеріальній складовій, цього виявляється достатньо для принципово глибшої – на тлі пропонованих досі – інтерпретації стовпівського ансамблю¹³². Твердити про окремий архітектурний

¹²⁸ Александрович В. Здобутки... – С. 300–301.

¹²⁹ Там само. – С. 300–306; Його ж. Князь володимирський. – С. 66–74.

¹³⁰ Vuko A. Zespól wieżowy... – S. 327.

¹³¹ Ще більше до цієї ситуації відсилає давніше проголошення визнаного каплицею горішнього ярусу “баптистерієм” з пропозицією датування цього “баптистерію”... найпізніше на XII ст.: *Kutyłowska I. Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stołpiu koło Chełma // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1 XII 1995. – Chełm, 1997. – S. 19–32.*

¹³² Розглядаючи вежу й прилеглу до неї дерев’яну забудову як ансамбль холмської традиції часів короля Данила Романовича, не можна, водночас, не відкликатися до зовсім не відзначеного – окрім наведення першої літописної згадки про неї – у найновішому дослідженні давнішого контексту історії місцевості. Вона вперше зафіксована в літопису під 1204 р., коли белзький князь “Шлекандръ (Всеволодович – В. А.) приа Оугровескъ . Верещинъ Столпъ . Комовъ”: *Ипатъевская летопись. – Стб. 721.* Згадка про Стовп серед головних пунктів чималого регіону вказує на нього як одне з важливіших на той час поселень даного терену. Не випадає сум-

комплекс випадає, оскільки найновіші дослідження прилеглого безпосередньо до вежі терену додали до неї як практично єдиного доти об'єкта інтересу також засвідчену виразними рештками поєднану з нею унікальну дерев'яну забудову на задалегідь сформованій як основа для усього ансамблю відзначеній кам'яній платформі.

Найважливіші положення принципово нових поглядів засновані, найперше, на міркуваннях щодо веж як окремого явища холмського історичного контексту, уже викладено при розгляді аналогічних об'єктів у Холмі та Білявині. До висловленого варто долучити також отриманий при останніх дослідженнях переконливий аргумент археологічного походження. Вивчення віднайдені на терені стовпівського ансамблю кераміки допровадило до висновку "...o wykonaniu naczyń szklwionych znalezionych w Stołpiu przez warsztaty działające w Chełmie"¹³³. Разом з викладеними міркуваннями історичного та архітектурного родоvodu, вимовний "керамічний" аргумент співвідносить стовпівську вежу з холмською резиденцією, її власником і завдяки цьому переконливо вказує досить вузький конкретний час спорудження.

Однак на актуальному етапі осмислення архітектурного ансамблю в селі Стоп розмірковування про нього повинні бути доповнені ще одним рівнем. Не підлягає сумніву, що в певному сенсі стовпівський замський резиденційний комплекс як окрема самодостатня цілість поєднаний також із розташованим неподалік від нього розглянутим Спаським монастирем. Очевидно, сама поява монастиря власне тут теж якоюсь мірою могла відкликатися до зовсім невідомої – поза відзначеною найдавнішою скупією згадкою про місцевість¹³⁴ – давнішої її історії. Зіставлення стовпівської вежі як замської резиденції короля Данила Романовича з розташованою неподалік від неї підміською монастирською резиденцією холмського владика пропонує унікальний приклад такого поєднання. Пояснення, найочевидніше, випадало би шукати у зовсім не відомих нам особистих контактах державного та церковного зверхників. Однак в актуальній ситуації така можливість виходить, звичайно, поза межі доступного в пошуках серед наявних різномірних матеріалів. Проте навряд чи випадало би сумніватися у появі як замського княжого ансамблю з вежею, так і замського владичого монастиря приблизно водночас і як у відзначеному поєднанні, так і очевидній взаємозалежності один від одного.

За малочисельності літописних відомостей, вирішальне слово при вивченні усіх цих виняткових об'єктів холмської околиці, кожен з яких

ніватися, що саме ця не зауважена досі в такому контексті обставина мала відіграти вирішальну роль у появі за часів початкового піднесення Холма невеликого стовпівського замського резиденційного ансамблю. Зосередження уваги на ньому якось зовсім відсунуло, безперечно, не позбавлене інтересу питання про давніший, "докоролівський" Стоп. З тією ж відзначеною послідовністю не зайнялися й пізньосередньовічним заселенням тере-

ну, здатним теж стати певною підказкою й у тому контексті, котрий нас зараз цікавить. Як вказують наведені згадки, попри закономірний сталий інтерес до вежі, територія населеного пункту, в якому вона збереглася, під археологічним оглядом залишається не те що не дослідженою, а й навіть не привертала належної уваги.

¹³³ Auch M. Wczesnośredniowieczna ceramika... – S. 163.

¹³⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 221.

по-своєму істотно поповнює уявлення про місцеву традицію періоду її короткотривалого високого піднесення, безперечно, належить археологам. Останнім часом у Холмі вони роблять справді сенсаційні відкриття. Однак водночас, як переконає аналіз опублікованих підсумків новішого дослідження вежі у Стівпі, археологія поки не завжди виступає здатною до якнайповнішого виконання цього завдання¹³⁵. Готовність, на загал, виявляється не набагато більшою, ніж у її старшої подруги історії – до адекватного відчитання головного джерела відомостей про Холм – присвячених йому сторінок Галицько-Волинського літопису.

Щодо будівельних аспектів активності тогочасного холмського середовища, то світське та церковне білокам'яне будівництво й окремі елементи опорядження храмів безперечно західного походження вказують на безпосереднє запозичення також і з європейського культурного досвіду. Відомості про цю сторону холмської традиції цілком обмежені й доступний підбір поодиноких фактів уявлення про властиве місце західного елемента в мистецькому синтезі на місцевому ґрунті не дає. Своєрідне поєднання відзначених двох начал при незаперечному послідовному домінуванні наповнення східнохристиянського культурно-історичного родоводу для західноукраїнського регіону того часу, звичайно, не було новим. Воно притаманне вже практиці XII ст., знаній нині насамперед із загальновідомої спадщини мурованої церковної архітектури. Проте, в ході зазначеного історичного зближення із Заходом від 1230-х років, у Холмі, який, можна ствердити, з'явився на тлі цього процесу, певною мірою навіть – як його дітище, такий синтез виступає не тільки значно виразніше та багатосторонніше, а й водночас засвідчений немало ширшим – у порівнянні з попередньою епохою – істотно розбудованим спектром виявів.

Аналіз, на загал, скромних, хоча й виняткових для епохи переказів Галицько-Волинського літопису та нечисленних пам'яток (до того ж, як холмська резиденція, поки не завжди доступних у їх рештках, або ж необґрунтовано поданих на зразок погляду про призначення стівпівської вежі на "монастир" для вдови князя Романа Мстиславовича¹³⁶) послідовно переконає у винятковості холмського середовища як явища історії і культури не тільки України, а й тогочасної Східної Європи. Однак воно достатньо поверхово засвідчене в писемних джерелах, а можливості інших потенційних напрямів його вивчення досі використано мало. До того ж, прикладені

¹³⁵ Уже була нагода відзначити, що практиковані методи роботи археологів не у всьому прийнятні: *Александрович В. Здобутки...* – С. 298 (на матеріалах публікації стосовно Преображенської церкви в Спасі біля Холма). Зрештою, наведено й давніший голос з цього приводу, який прозвучав з польської сторони (*Gołub S. Archeologiczne badania...* – S. 298–300). Причому, це стосується не тільки підсумкових публікацій, а насамперед досліджень безпосередньо на об'єктах, так

чи інакше неминуче поєднаних із неунікненим нищенням історичних культурних напастувань через вилучення з них "скарбів". Ту ж ситуацію зауважено й на матеріалах студій в іншому з найважливіших осередків української традиції княжої доби на території нинішньої Польщі – Перемишлі: *Його ж. "Przemysł wczesnośredniowieczny"* ... – С. 337–339.

¹³⁶ Найдокладніше з приводу цієї безпідставної версії див.: *Александрович В. Здобутки...* – С. 290–296.

зусилля з різних причин (але найчастіше насамперед через “нелюдську дію людського фактору”) далеко не завжди пропонували прийнятні результати. На тлі дотеперішніх усе ще скромних здобутків на відповідному поприщі можна б сподіватися на перспективи археологічних досліджень. Проте, як переконують опубліковані досі результати навіть найновіших опрацювань, відповідні матеріали вимагають розширення їх фонду з використанням існуючих для цього потенційних можливостей та подальшого об’єктивного безстороннього осмислення виняткових об’єктів в усій сукупності реалій і поглибленого засвоєння нечисленних унікальних позицій холмської будівельної спадщини – існуючих досі, археологічно засвідчених решток втрачених та відзначених тільки в скупому літописному переказі¹³⁷.

На жаль, літописець обмежився винятково загальною фразою, констатуючи відбудову Холма після пожежі 1256 р. “...вбнови и црквь встї . пискоупомъ Иваномъ . и паки помоливса Боу . и созда . и твржь¹³⁸ и выща...”¹³⁸. Показово, однак, що йдеться про відбудову одинокого храму, – собору. Той функціонував надалі, поки щойно перед серединою XVIII ст. не поступився місцем новій будівлі¹³⁹. Відповідних заходів щодо інших церков у тексті не відзначено й ніяких відомостей про них після пожежі немає¹⁴⁰. Оскільки при цьому мимохідь згадано, що зайнятість зведенням інших укріплень “протиово безбожнѣмъ Татаромъ” не дозволила відновити вежі холмської резиденції, до відбудови інших храмів, загалом, навіть могло й не дійти. Посереднім аргументом на користь такого висновку здатне стати винайдення при археологічних дослідженнях П. Покришкіна на терені резиденції чималої кількості переплавленої міді, у якій тоді на підставі знаної літописної вказівки про “поміст” з міді й олова схильні були вбачати рештки спаленого храму святого Іоана Златоуста¹⁴¹. Втім, у цьому не побаченому дотепер “загадковому” питанні уся надія тільки на майбутні археологічні відкриття.

Значно вимовнішою виявилася принагідно вказана причина залишеної не відбудованою вежі холмської резиденції – король “... вежь же такое . не возможе создати . бѣ бо грады иньяа жижаи протиово безбожнѣмъ Татаромъ . за то не созда ея”¹⁴². Попри лаконічність самого переказу, він виразною казує на провадження у другій половині 1250-х років, у період після нападу Куремси, активного оборонного будівництва. Про конкретні об’єкти випадає тільки здогадуватися на підставі посередніх дотичних відомостей. Найважливішою з них є вимога Бурундая ... “уже есте мои мирници . размечете^к городаы своѣ всѣ . Левѣ розмета . Даниловѣ и Стѣжекѣ . ѿтолѣ же пославь . Львовѣ

¹³⁷ Докладніше див.: *Александрович В.* Здобутки... – С. 289–301.

¹³⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

¹³⁹ Найдокладніше про неї див.: *Красны Р.* Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nad architekturą sakralną Kościoła grekokatolickiego w XVIII w. // *Sztuka kresów wschodnich.* – Kraków, 1998. – Т. 3: Materiały sesji naukowej Kra-

ków, październik 1996. – S. 205–219. Пор.: *Skrabski J.* Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007. – S. 178–180.

¹⁴⁰ На їх сліди натрапив Петро Покришкін, проте докладнішого дослідження віднайдених решток не проведено: *Раннопорт П. А.* Холм. – С. 318. Надалі до них не зверталися.

¹⁴¹ *Раннопорт П. А.* Холм. – С. 321.

¹⁴² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 845.

розмѣта . а Василко пославъ Креманѣчь розмета . и Лоуческъ”¹⁴³. Окрім того, як уже згадано, знищено також укріплення Володимира. Далі Бурундай пішов до Холма, але місто хитрістю й цього разу вдалося врятувати¹⁴⁴. Інших фортець літописна розповідь при цьому не згадує, що сприймається своєрідною суперечністю з наведеною вказівкою про чималі оборонні будівельні зусилля короля Данила акурат перед тим. Розв’язати зазначене протиріччя на підставі доступних джерел не вдається. Можливо, щось у цьому, знову ж, допоможуть з’ясувати майбутні ширші археологічні дослідження.

Присутність серед знищених на вимогу наїзників фортець Львова можна трактувати насамперед свідченням істотної позиції не так давно закладеного міста в оборонній системі Галицько-Волинської держави. Проте не випадає відкидати й вірогідність того, що монголам тут мало залежати найперше на знищенні укріплень осередку володінь князя Лева Даниловича. Львів варто сприймати власне в такому контексті й немає ніяких підстав пов’язувати місцеве будівництво безпосередньо з особою короля Данила Романовича як це здебільшого без належного заглиблення у ситуацію пропонувалося донедавна. Принаймні новіший досвід осмислення перших десятиліть історії Львова послідовно переконує, що він був містом князя Лева. Причетність до його виникнення короля-батька, звичайно, не випадало би відкидати, особливо з огляду молодості князя Лева на початках його самостійної активності. Проте Львів з’явився поза володимирсько-холмським – “власним” – головним тереном активності короля як єдиний для свого часу такий організм. Тому навіть з цього огляду – незалежно від висловлених давніше поглядів – навряд чи випадало би вбачати якусь значнішу особисту участь “холмського володаря” у подальшій розбудові новозакладеного осередку¹⁴⁵, особливо за умов заключного періоду життя.

Проведений огляд наявної сукупності фактів до історії холмського будівництва короля Данила Романовича показує виняткову скупість доступного фонду відомостей. Так само тільки в окремих випадках їх вдається доповнити результатами археологічних досліджень. На тлі того, що останнім часом привідкривають зусилля археологів на ґрунті Холма, потенційний фонд археологічних матеріалів скупістю не поступається писемним свідченням. Хоча, як переконують можливі висновки з їх опрацювання, тут існує чималий, поки надто скромно використаний потенціал поглиблення зусиль у студіях, оскільки ширше археологічне вивчення Холма та важливих об’єктів його околиці ще немало попереду. Однак, попри випадковість та уривчастість наявних відомостей, аналіз літописних переказів – у поєднанні з результатами археологічних та загальноісторичних досліджень із залученням найновіших підходів до осмислення відповідного комплексу явищ – дає змогу вперше на конкретних прикладах розглянути поодинокі на різний спосіб зафіксовані аспекти будівельної традиції холмського середовища короля Данила Романовича як

¹⁴³Ипатьевская летопись. – Стб. 849. Згадка князя Лева Даниловича тут сприймається доказом належності обох укріплень на той час до його володінь: *Dombrowski D. Krol...* – S. 417, przyp. 1119.

¹⁴⁴Ипатьевская летопись. – Стб. 845, 851–852.

¹⁴⁵Див.: *Войтович Л. Лев Данилович, князь галицько-волинський* (бл. 1225 – бл. 1301). – Львів, 2014. – С. 56–62.

єдиного протяжного – з врахуванням “вихідного” володимирського досвіду – в його історичній еволюції окремого самостійного феномена.

За результатами проведених досліджень вловимі початки, чи принаймні, передісторія явища, припадають ще на “вступний” для самого Холма, ранній володимирський період, де відповідний напрям активності молодого тоді правителя не засвідчений, однак, джерельними переказами (тому навіть у новіших зверненнях до теми він нерідко надалі не існує¹⁴⁶). На нього здатні вказати тільки археологічно зафіксовані рештки нечисленних пам’яток, що їх з різною імовірністю вдається віднести до свідчень зазначених зусиль майбутнього короля. На поодиноких таких фактах й вірогідних не відомих нам інших заходах такого характеру вироблялися основи майбутньої будівельної традиції. Й водночас складався той кадровий потенціал, який використовувався і в пізніших роботах, втім визначальних, найпоказовіших для аналізованого аспекту культурних зусиль епохи – в Холмі та його околиці.

Ранній володимирський досвід примножила маловідома будівельна практика “угровського епізоду”, принісши першу для середовища майбутнього короля муровану, та ще й з цегли, оборонну вежу в ансамблі резиденції і принаймні один цегляний храм. Вони розпочали на місцевому ґрунті світське й церковне цегляне будівництво, невдовзі продовжене спорудженням холмського собору. Так виявилися засвідченими винятково археологічно не відзначені в лаконічній літописній розповіді невідомі до того початки цегляного церковного будівництва на західноукраїнському ґрунті загалом, вказавши на уже давніше зауважену за матеріалами дещо пізнішого часу¹⁴⁷ появу нового для місцевого середовища напряму будівельного досвіду. Очевидно, не тільки ця “цегляна” сторона угровської будівельної практики була продовжена надалі на холмському ґрунті. Однак про Угровськ відомо надто мало, оскільки багатообіцяючі, як випадає визнати за оприлюдненими досі й доступними матеріалами, дослідження його території перервано, фактично, ще на самих початках.

Проте, незалежно від очевидного і безперечного давнішого досвіду, навіть у контексті скупих літописних переказів та ще більше попередніх результатів новіших археологічних відкриттів будівництво Холма немало виходить поза стандарт звичних донедавна уявлень про традицію епохи й виявляється винятковим явищем для усього тогочасного східноєвропейського простору. Те, що вже вдалося віднайти археологам, вказує на необхідність докорінного переосмислення заснованих насамперед на коментуванні літописного викладу дотеперішніх зовсім скромних уявлень про будівельну традицію столиці короля Данила Романовича. Повноцінні висновки можна буде робити, звичайно, тільки після оприлюднення матеріалів археологічних

¹⁴⁶ Характерним прикладом є новіша коротка пропозиція систематизації відомостей, заснована винятково на матеріалах “молодшого” холмського контексту: Домбровски Д. Учредительная деятельность... – С. 126–146.

¹⁴⁷ Малевская М. В. Применение брус-

кового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV в. // Советская археология. – Москва, 1989. – № 4. – С. 212–222; Ратнопорт П. А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. – Москва, 1989. – № 4. – С. 207–211.

досліджень у Холмі та їх зіставлення зі скромнішими об'єктами холмської околиці, насамперед, як стає дедалі очевиднішим, усе ще недооціненими у відповідному контексті Преображенською церквою у Спасі та оборонними вежами в сусідньому з ним Стівпі й Білавині.

На жаль, немає відомостей про оборонне будівництво холмської традиції поза самим Холмом окрім обох розглянутих веж найближчої міської околиці. Надто лаконічна літописна розповідь тільки принагідно згадує про нього як можливий факт холмської дійсності останнього періоду біографії короля, відзначаючи, що після спалення резиденції він не відбудував літописної вежі, “грады иныа жижаи противоу безбожnymъ Татаромъ”. Конкретні об'єкти “будівельних” зусиль заключного періоду життя короля – за винятком зафіксованої у літописному оповіданні відбудови холмського собору – не відомі.

Цілком “загадковий” зафіксований винятково наведеним надто лаконічним переказом заключний епізод будівельної активності короля Данила Романовича якоюсь мірою можна співвіднести і з його холмським середовищем. Щонайменше він скеровувався з Холма й, очевидно, немало виводився з нього, оскільки від 1240-х років інтереси короля незмінно зосереджувалися на місцевому ґрунті. Водночас цей надто скромно відображений у джерелах фінал майже сорокалітньої будівельної активності видається показовим для відповідної проблематики в середовищі володаря загалом й розбудованого холмського епізоду зокрема. Попри звичну скромність доступних відомостей, вимовний у багатьох моментах літописний переказ однозначно подає будівництво одним з усвідомлених важливих аспектів тогочасного історичного процесу. Тільки звичним “випадковим” збігом обставин він виявився серед тих, що не отримали докладнішого відображення у джерелах. Фактично, щойно розпочате активніше поповнення комплексу відомостей про відповідний аспект історичного контексту завдяки археологічним дослідженням, зі свого боку, здатне додати важливий акцент до зусиль з вироблення загального образу традиції. Особливо з огляду на актуальний стан відповідної роботи.

Однак, як незмінно виявляється на певних етапах еволюції наукового знання, суть проблеми не в малочисельності наявних відомостей. Вона коріниться найперше в спроможності використати їх переказ, максимально залучити до осмислення того чи іншого конкретного явища усю повноту закладеної і нерідко немало “прихованої” у корпусі наявних відомостей інформації. Новіші студії над холмським літописом короля Данила Романовича дали немало як негативних, так і позитивних прикладів такого підходу. Можливість значно глибше розглянути окремі аспекти обраної проблеми немало виступає результатом і наслідком здобутого при їх проведенні досвіду, доповненого результатами вивчення інших сторін традиції, зокрема, нововідкритого в його скромних виявах мистецької практики та здобутих здебільшого останнім часом різномірних матеріалів археологічного походження.

Попри скромне відображення у джерелах та автентичних пам'ятках, у запропонованому сприйнятті будівельні сторінки історії короля Данила Романовича холмського періоду його біографії виступають важливою

стороною різнопланової активності знаменитого володаря Галицько-Волинської держави. Внаслідок цього його зусилля на відповідному напрямі здатні додати істотні штрихи до яскравої індивідуальності найвизначнішої постаті української історії XIII ст., як і водночас – загального контексту епохи. З цього огляду будівельні зусилля короля заслуговують всілякої уваги й поглибленого дослідження, яке, зокрема, стимулюють найновіші несподівані відкриття на терені столиці. Щобільше, він виступає одним з ранніх виявів зазначеного головного напрямку інтересів заключних десятиліть правління холмського володаря разом зі знаменитим літописним описом прибуття до Холма “приходаїв”, втім і вихідців з Європи, за часів найактивнішого розвитку середовища зразу ж після монгольського набігу¹⁴⁸.

“Відкриття” холмського будівельного досвіду середовища короля Данила Романовича водночас має й очевидне ширше значення для актуального стану наукової традиції та перспектив її подальшого розвитку. Воно на конкретних яскравих прикладах показує немало ширші, ніж практикувалося досі, можливості аналізу літописних переказів, поглиблення їх сприйняття у зіставленні з позалітописними відомостями, залучення до аналізу поодиноких аспектів традиції археологічних матеріалів та даних суміжних історичних дисциплін. Викладений підсумок осмислення поодиноких зафіксованих на різний спосіб виявів холмської будівельної історії короля Данила Романовича пропонує за багатьма ознаками міждисциплінарний підхід із залученням ширших можливостей дослідження. На актуальному етапі еволюції наукового знання це оптимальний хід, здатний гарантувати проникнення у недоступні дотепер акценти і нюанси давно минулої епохи й зафіксовані у різномірний спосіб окремі її факти і явища.

Запропонована тут постать короля Данила Романовича як холмського будівничого пропонує реконструкцію, засновану на таких деталях і дотичних переказах. Її особливість – у відсутності оглядання на давніші авторитети з незмінним безкритичним повторенням їхніх помилок та примноженням цього наріжного елемента “традиції” уже своїми власними помилками (з претензією на визнання серед авторитетів). Вона покликана стати реалізацією зрозумілого намагання віддати належне центральній особистості західноукраїнської історії княжої доби через сім з половиною століть після того, як усе, що йому випало звершити, стало надбанням минулого, перейшовши до реалій, покликаних “живити” віддалені покоління нечисленних істориків та зацікавлених.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

¹⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 843. Нові деталі в аналізі цього переказу від-

значено: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 45–47; Його ж. Холм... – С. 166–173.

Dariusz DĄBROWSKI

RELIGIJNOŚĆ KRÓLA DANIELA ROMANOWICZA*

Z pewnym zdziwieniem, przygotowując poświęcony religijności paragraf przeznaczony do drugiego tomu biografii Daniela Romanowicza zauważyliśmy, że mimo istnienia obszernej literatury, poświęconej temu wybitnemu władcy ruskemu¹, nigdy jako odrębne zagadnienie nie była poruszana kwestia jego religijności. Jeśli pisano o związkach starszego Romanowicza z religią, koncentrowano się na sprawach takich, jak relacje z papieżstwem, a więc automatycznie – sprawa “unii” i koronacji królewskiej², organizacja cerkwi Rusi halicko-wołyńskiej³

* Tekst zrealizowany w ramach grantu NCN “Edycja krytyczna “Kroniki halicko-wołyńskiej” z komentarzami oraz tłumaczeniem”.

¹ Nie wymienimy wszystkich prac, poświęconych dziejom Rusi halicko-wołyńskiej w czasach Daniela. Nie miałyby to sensu. Na myśli mamy tutaj wyłącznie naukowe biografie księcia i króla: *Daškevič N.* Knjaženie Daniila Galickago po russkim i inostrannym izvjestijam. – Kiev, 1873; *Kotłjar M. F.* Danylo Halyc'kyj. – Kyïv, 2001; *Idem.* Daniil, knjaz' Galickij. Dokumental'noe povestvovanie. – Sankt-Peterburg 2008; *Báčová J.* Legitimacy – Superiority – Subordination. The Image of Danil Romanovich In the context of foreign affairs in the Galician-Volhynian Chronicle. MA Thesis in Medieval Studies (Central European University Budapest). – Budapest 2010; *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi UKW w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków, 2012; *Aleksandrovyč V., Vojtovyč L.* Korol' Danylo Romanovyč (Sławetni postati Serednioviččia. – Vyp. 3). – Bila Cerkva, 2013. W tym miejscu zaznaczmy, że niniejszy tekst jest uzupełnioną wersją odpowiedniego paragrafu oddanej do druku i mającej się ukazać jeszcze w tym roku monografii: *Dąbrowski D.* Król Rusi Daniel Romanowicz. O

russkiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.

² Literatura tematu jest bardzo obszerna. Wymieńmy więc tutaj tylko wybrane pozycje dla przykładu: *Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – T. 1: Von den ältesten Zeiten bis zur Wiederherstellung der Union der ruthenischen Kirche mit Rom (1595). – S. 277–280, 318–319, 321–322; *Daškevič N.* Pervaja unija Jugo-Zapadnoj Rusi s katoličestvom. – Kiev, 1884. – S. 1–33; *Golubinskij E. E.* Istorija russkoj cerkvi. – Moskva, 1900. – T. 2, piervaja polovina toma. – S. 82–84; *Abraham W.* Powstanie organizacyi Kościoła łaćnińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – S. 120–132; *Čubatyj M.* Ukraïna i Rym u XIII vici u svoïch zmahanjach do cerkovnoï unii // Zapysky Naukowoho Towarystwa imeni Ševčenka. – Lwiv, 1917. – T. 123–124. – S. 39–57; *Idem.* Istorija Chrystyjanstva na Rusy-Ukraïni. – Rym; Nju-Jork, 1965. – T. 1: Do r. 1353. – S. 612–631; *Umiński J.* Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papież Innocenty IV. – Lwów, 1922. – S. 90–98; *Velykyj A. G.* Z litopysu chrystyjans'koï Ukraïny. Cerkovno-istoryčni radiolekciï z Vatykanu. – Rym; L'viv, 1999. – T. 2: XII–XIII–XIV st. – S. 148–166; *Paslavs'kyj I.* Koronacija Danyla Halyc'koho v konteksti polityčnych i cerkovnych vidnosyn XIII stolittja. – L'viv, 2003;

czy relacje władcy z metropolitą Cyrylem⁴. To chyba główne tematy budzące zainteresowanie badaczy, choć oczywiście znajdziemy także inne.

Właściwie nie ma możliwości, by wypowiadać się o wierze Daniela. Nie zachował się ani jeden ślad osobistego podejścia władcy do tej sfery duchowości. Nie są nim przecież bowiem informacje kronikarza o oddawaniu szczególnej czci jakimś konkretnym świętym, bo to mieści się już w ramach *confessio*. Można co najwyżej pisać o jego religijności, ma się rozumieć, w szerokim kontekście kulturowym i

Idem. Ukraïns'kyj epizod Peršogo Lions'koho soboru (1245 r.). Doslidžennja z istorii evropejs'koï polityky Romanovyčiv. – L'viv, 2009; *Idem*. Chto buv iniciatorom rus'ko-ryms'koho zblýžennja u 40-ch rokach XIII stolittja: Danylo Romanovyč czy Inokentij IV? // Knjaža doba: istorija i kul'tura. – Lviv, 2012. – Vyp. 6. – S. 153–172; *Florja B. N.* U istokov religioznogo raskola slavjanskogo mira (XIII v.). – Sankt-Peterburg, 2004. – S. 155–167; *Majorov A. V.* Apostol'skij prestol i Nikejskaja imperija vo vnešnej politike Daniila Galickogo // *Rossica Antiqua*. – 2011. – Nr 1(3). – S. 60–99; *Načirnyj W.* Polityka zagraniczna księstw ziemi halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 (Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU. – T. 12). – Kraków, 2011. – S. 248–263; *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz... – S. 167–170, 265–267, 277–286, 325, 347–366, 369, 382–383.

³ W tym miejscu odwołujemy się jedynie do kilku klasycznych prac, wyżej nie wymienionych: *Hruševs'kyj M.* Istorija Ukraïny–Rusy. – Kyïv, 1993 (reprint wydania: L'viv, 1905). – T. 3: Do roku 1340. – S. 260–421 i n.; *Ščapov Ja. N.* Gosudarstvo i cerkov Drevnej Rusi X–XIII vv. – Moskva, 1989; *Senyk A.* A History of the Church in Ukraine. – Roma, 1993. – T. 1: To the End of the Thirteenth Century, (*Orientalia Christiana Analecta*. – T. 243); *Skoczyljas I.* Halyc'ka (L'vivs'ka) eparchija XII–XVIII st. Organizacijna struktura ta pravovyj status. – L'viv, 2010. – S. 134–163, 189–210, 499–509. Należy też oczywiście pamiętać np. o pracach *Ewgenija Golubinkiego* czy *Mykoły Czubato*, cytowanych w poprzednim przypisie.

⁴ Przedstawmy tutaj grupę ważniejszych prac poświęconych relacjom Daniela z Cyrylem i w ogóle postaci kanclerza i metropolity: *Golubinskij E. E.* Mitropolit vseja Rossii Kiril III (pervyj posle našestvija mongolov). – Moskva, 1894 (nadbitka z: *Bogoslovskij vestnik*. – 1894. – Nr 1–2); *Idem*. Istorija russkoj

cerkvi. – S. 50–89; *Kargalov V. V.* Vnešnepolitičeskie faktory razvitija feodal'noj Rusi. – Moskva, 1967. – S. 140–141; *Fuhrmann J. T.* Metropolitan Cyril II (1242–1281) and the Politics of Accommodation // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge. – 1976. – T. 24, z. 2. – S. 161–172; *Stökl G.* Kanzler und Metropolit // *Idem*. Der russische Staat in Mittelalter und früher Neuzeit... / Wyd. M. Alexander, H. Hecker, M. Lamlich. – Wiesbaden, 1981. – S. 150–175; *Tvorogov O. V.* Kirill // *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi*. – Leningrad, 1987. – T. 1: XI – pervaja polovina XIV v. – S. 225–227; *Ščapov Ja. N.* Gosudarstvo i cerkov... – S. 204–206; *Poppe A.* Mitropolity i knjaz'ja Kievskoj Rusi // *G. Podskal'ski (Podskal'sky).* Christianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.). – Sankt-Peterburg, 1996. – S. 468–471; *Gorina L. V.* Bolgarskij chronograf i jego sud'ba na Rusi. – Sofija, 2005. – S. 65–81; *Ljubaščenko V.* Pečatnyk knjazja Danyla: mytropolyt Kyrylo II v istorii Kyivs'koï cerkvy // *Drohyčyn 1253. Materialy Mižnarodnoi naukoj konferencii z nahody 755-i ričnicy koronacii Danyla Romanovyča*. – Ivano-Frankivs'k, 2008. – S. 106–118; *Eadem*. Kyivs'ki mytropolity Kyrylo II i Petro Ratens'kyj: istoryčni paraleli // *Knjaža doba: istorija i kul'tura*. – Lviv, 2010. – Vyp. 3. – S. 213–231, 255–256; *Musin A. E.* Drevniruskoje obščestvo, episkopat i kanoničeskoe pravo v XII–XIV vv. // *Miscellanea Slavica*. Sbornik statej k 70-letiju Borisa Andrejeviča Uspenskogo. – Moskva, 2008. – S. 358–359; *Krivošeev Ju., Sokolov R.* Aleksandr Nevskij: epoha i pamjat'. Istoričeskie očerki. – Sankt-Peterburg, 2009. – S. 126–131; *Jusupovič A.* Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269) (*Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi UKW w Bydgoszczy*. – T. 2). – Kraków, 2013. – S. 313–316.

społecznym, a więc właśnie o tym, kogo z mieszkańców Niebios darzył szczególną estymą i w jaki sposób to okazywał.

Oczywiście należy pamiętać, że sposób wyznawania był sprawą wysoce sformalizowaną, poddaną presji już ponad dwuwiekowej tradycji. Mówić więc będziemy właściwie o wypełnianiu przez władcę pewnego obyczajowego konwensu, wypełnianiu w wielu wypadkach nieświadomym. Nie chodzi przy tym oczywiście wyłącznie o obrządki, w których Daniel uczestniczył bez własnej woli, jako dziecko (chrzest)*, lecz o całą sferę norm, tak głęboko zakorzenionych, że aż nie zwracających na siebie uwagi osób ich przestrzegających (gest religijny) lub też mających głębokie uzasadnienie społeczne, ideowe i polityczne (fundacja obiektów sakralnych).

Zasady postępowania prawowiernego chrześcijańskiego władcy przedstawił w swoim *Pouczeniu* Włodzimierz Monomach. Książę podkreślił, że należy służyć Bogu, mieć w sercu Boży strach, dbać o swoją duszę i czynić dobrze⁶. To był ogólny nakaz. Dalej w tekście spotykamy szereg szczegółowych zaleceń i porad dotyczących moralności, kwestii etycznych, obrzędowości i pobożności indywidualnej, do której – co widać doskonale – Monomach przykładał olbrzymią wagę. Wystarczy wspomnieć o uwypukleniu znaczenia właściwie nieprzerwanego wychwalania Boga. Miało się ono przejawiać modlitwą zaczynaną od świtu, od Jutrznia, przez cały dzień, przy tym wypowiedaną nie tylko podczas pobytów w cerkwi, lecz również, na przykład, odmawianą cicho, podczas jazdy konnej. Nader ciekawa jest przy tym uwaga, że jeśli dany książę nie będzie znał innych modlitw, niech przynajmniej nieprzerwanie w duchu wypowiada słowa: *Gospodi pomiluj*. Lepsze to jest, niż myślenie podczas jazdy o byle czym, puentuje wątek autor⁷. Wreszcie, według zaleceń Monomacha, pobożny Rurykowicz przed położeniem się spać powinien pokłonić się do ziemi, co miało (podobnie, jak pobożne pieśni) być skutecznym środkiem zwyciężania diabła⁸. Zwróćmy jeszcze uwagę na jedną bardzo ciekawą informację dotyczącą obyczajowości religijnej. Otóż Monomach opowiada, że w pewnym momencie, podczas jednej z podróży, będąc w rozterce i nie mogąc podjąć decyzji, otworzył *Psalterz*, który miał ze sobą, i – mówiąc najkrócej – powrócił sobie z urywków, na które trafił⁹. Co bardzo ciekawe z naszego punktu widzenia, spotykamy się z identycznym działaniem Włodzimierza Wasylkowicza. Ten synowiec Daniela, w pewnym momencie zapragnął zbudować na pograniczu księstwa włodzimierskiego z ziemiami litewskimi nowy gród. Inicjatywę swoją postanowił wzmocnić odwołując się do woli Boskiej. Zdecydował się więc zasięgnąć rady świętej Księgi. Otworzył ją. Okazało się, że trafił na słowa z proroctwa Izajasza: „Duch Pana Boga nade mną, bo Pan mnie namaścił. Posłał mnie, aby głosił dobrą nowinę ubogim... Odbudują prastare rumowiska, podniosą z gruzów dawne budowle, odnowią miasta zburzone, świecące pustkami od wielu pokoleń”¹⁰.

*Przypominamy, że nie zachowały się źródłowe informacje o chrzcie Daniela. W ogóle jest ich relatywnie mało w latopisarstwie.

⁶ Lavrent'evskaja letopis' // Polnoje Sobranije Russkich Letopisiej (dalej – PSRL). – Moskwa, 2001. – T. 1. – Kol. 241.

⁷ Ibidem. – Kol. 245–247.

⁸ Ibidem. – Kol. 245.

⁹ Ibidem. – Kol. 241. Analizuje i opisuje tę procedurę Aleksandr Orłow (Wladimir Monomach. – Moskwa; Leningrad, 1946. – S. 120–122).

¹⁰ Iz 61: 1–4. Odnosimy się w cytatach biblijnych do wydania: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia. – Poznań, 2002.

Pokrzepiony wróżbą zaczął więc Włodzimierz szukać odpowiedniego miejsca do wystawienia grodu¹¹. Oto piękny przykład utrzymywania się na Rusi, w tym wśród Romanowiczów, pewnego religijno-magicznego zwyczaju. Co więcej, jest to również nader wymowne świadectwo potwierdzające wykształcenie konkretnych przedstawicieli dynastii i ukazujące model duchowości jednego z bardzo bliskich krewnych naszego bohatera. Tutaj zwróćmy uwagę na kolejny przykład wiary we wróżby i znaki, choć bezpośrednio nie mający przełożenia religijnego. Chodzi o fragment opowiadania o bitwie pod Jarosławiem, gdzie znajdujemy, różniącą się zresztą w poszczególnych zwodach Kroniki halicko-wołyńskiej, wzmiankę o znamienu na niebie, które poprzedziło samo starcie. Wojsko Romanowiczów miało – według relacji dziejopisa – obserwować rozgrywającą się na niebie niedaleko Sanu utarczkę stad orłów i wron¹². Oto przed nami typowy przykład wyjaśniania rzeczy niezrozumiałych i niepokojących poprzez traktowanie ich jako skutku zaobserwowanych zjawisk nadzwyczajnych (mirabiliów). Do tej samej kategorii informacji zalicza się też na przykład podana już w Zwodzie wołyńskim naszego źródła wzmianka o pojawieniu się komety. Miała ona wywołać u ludzi strach i zaniepokojenie. Znaczący zaś ostrzegali, że ogoniasta gwiazda jest zapowiedzią wielkiej wojny. Na całe szczęście – jak stwierdził kronikarz – Bóg miał zamiar uratować ludzi i nic takiego się nie stało. Niemniej, jak sądzimy, nieprzypadkowo, zaraz za zacytowaną, umieszczona została wiadomość o śmierci księżnej Wasylkowej¹³.

Powróćmy jednak po tej dygresji do głównego wątku. Oczywiście, ze względu na stan źródeł nie jesteśmy w stanie stwierdzić czy Daniel znał i wypełniał postulatory przedstawione przez wybitnego przodka. Na całe szczęście i tak stosunkowo dużo można powiedzieć, dzięki przekazom Kroniki halicko-wołyńskiej na temat różnych przejawów jego życia religijnego. Generalnie rzecz biorąc, w przytłaczającej swej większości dotyczą one sfery rytualnej. Przytoczmy więc, aby zobaczyć, jak się rzecz miała, przykładowe z licznych świadectw oddawania się księcia modlitwom i innych działań o charakterze obrzędowym. Mamy przy tym świadomość, że często spotykamy się tutaj z formułkami, mechanicznie umieszczanymi w narracji, niemniej i tak oddającymi przecież ducha środowiska i samego władcy.

Otóż podczas odwrotu z Halicza, jesienią 1219 r., dziękował Daniel Bogu i św. Dymitrowi, wigilia święta którego przypadała wówczas, że nakarmili ich (księcia i drużynę, uciekających na głodno). Interwencja Pana i świętego pośrednika polegała na tym, że “zesłali” w odpowiednim miejscu i czasie wozy z żywnością, które można było ograbić¹⁴. Opowiadając o wyprawie na Kalisz kronikarz stwierdził, że Bóg dopomógł Romanowiczom i dał im ze sławą i korzyściami wrócić do domu¹⁵. Nie był to zresztą jedyny wypadek wsparcia udzielonego przez Boga Danielowi podczas działań ofensywnych. Tak samo mógł liczyć nasz bohater na pomoc Nieba, za co też składał mu dziękczynienie, choćby podczas najazdu na Jaćwież z 1248 r.¹⁶ czy też wyprawy opawskiej z 1253 r.¹⁷. Jakże wymowne są wreszcie słowa skierowane przez wielkich bojarów Daniela, Mirosława i Demiana, do swego władcy podczas

¹¹ Ipaťevskaja letopis' // PSRL. – Moskva, 2001. – T. 2. – Kol. 875.

¹² Ibidem. – Kol. 802.

¹³ Ibidem. – Kol. 863.

¹⁴ Ibidem – Kol. 735.

¹⁵ Ibidem. – Kol. 758.

¹⁶ Ibidem. – Kol. 813 (“Bogu pomogšu ima, i pridosta so slavoju na zemlju svoju”).

¹⁷ Ibidem. – Kol. 826.

obleżenia Czartoryska wiosną 1228 r.: "...oddał Bóg wrogów naszych w wasze ręce"¹⁸. Znajdują one zresztą piękną analogie w życzeniu wypowiedzianym wobec wołyńskiego zięcia przez Mściława Mściławowicza Udałego: "Jeśli Bóg zechce, pójdziemy obaj na nich [na Haliczan i Węgrów], ja posadzę na konie Połowców, ty zaś swoich [ludzi]. Jeśli Bóg da pokonać nam go [królewicza Andrzeja], ty weź Halicz, a ja Ponizie. Bóg pomoże tobie"¹⁹. Dużo tu – bez wątpienia – wspomianej w początku paragrafu konwencji retorycznej, niemniej i tak z przytoczonych zdań prześwituje jako postawa nienaruszalna wiara w moc Opatrzności.

Oczywiście Bóg i jego święci równie skutecznie pomagali w ataku, jak i w obronie. Szczególnie rozbudowaną i widowiskową opowieść o takich działaniach, skomponowaną zresztą z odniesieniami do Księgi Izajasza lub II Księgi Królewskiej²⁰, znajdujemy w ustępie Kroniki halicko-wołyńskiej dotyczącym wyprawy wojsk węgierskich dowodzonych przez Bełę, syna Andrzeja II, na Halicz, która odbyła się w 1230 r. Najpierw, według słów źródła, Bóg wystąpił przeciw najeźdźcom Archanioła Michała, który wywołał tragiczne dla Węgrów w skutkach ulewy. Następnie mamy informację, że Daniel modlił się do Boga, a ten: "...zbawił go z rąk silnych". Dalej, nie licząc drobniejszych uwag, znajdujemy stwierdzenie: "Demian [dowodzący obroną Halicza – *D. D.*] że odznako krepjaesja grozy ego (*Beli – D. D.*) ubojasja Bog, pospješnik byst' emu". Zaraz potem kronikarz, tym razem ogólnie odwołując się do Księgi Wyjścia, wspominał o plagach egipskich zesłanych przez Boga na najeźdźców, a kontynuując stwierdził, że Bóg zesłał na nich karę, a anioł zabijał ich na różne okrutne i nadzwyczajne sposoby. Wreszcie, podsumowując opis kampanii, stwierdził w triumfalnym duchu: "Danil že Bož'eju voleju, oder'ža grad svoi Galič"²¹.

Już nie w tak spektakularny, ale jednak równie skuteczny sposób Niebo broniło naszego bohatera także w innych konkretnych sytuacjach. Na przykład w opowiadaniu o skutecznie powstrzymanym najeździe na państwo Romanowiczów koalicji składającej się z wojsk Michała Wsiewołodowicza, Izjasława Włodzimierzowicza, Połowców i Konrada Mazowieckiego znajdujemy słowa: "Danilovi že moljaščusja, Bogu [i] svjatomu archiereju Nikolje, iže kaza čjudo svoe"²². Nareszcie, kończąc już to wyliczanie wypadków pomocy otrzymanej od Opatrzności, możemy zaznaczyć, jak to kronikarz opisując wielkie zwycięstwo Romanowiczów pod Jarosławiem w 1245 r. stwierdził najpierw: "...javi že Bog milost' svoju, i dast' pobjedu Danilu", następnie zaś sprawę zakończonych klęską zabiegów Rościsława Michajłowicza o Halicz podsumował słowami: "...Bóg bowiem za jego [tj. Rościsława] pychę nie stworzył tego, co on myślał"²³.

Widzimy także przykłady wiary w osobistą ochronę naszego bohatera przez niebiańskich patronów. Tak właśnie się stało, gdy zapędził się on podczas bitwy pod Torczewem–Szumskiem między szeregi wrogów. Bóg wówczas spowodował, że książęcy koń nie odniósł poważnej rany i wyniósł jeźdźcę z niebezpieczeństwa²⁴. "Miłościwy Bóg, jak opowiada Kronika halicko-wołyńska, włożył w serce Wasylka myśl", by rozpocząć grę rycerską, która wypłoszyła szykujących się do

¹⁸ Ibidem. – Kol. 752.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem. – Kol. 761; Halyc'ko-Volynsk'ij litopys / Tłumaczenie i komentarze

L. Machnovec, wyd. R. Fedoriv. – L'viv, 1994. – S. 40, przyp. 20.

²¹ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 760–761.

²² Ibidem. – Kol. 775.

²³ Ibidem. – Kol. 805.

zamachu na życie Daniela Molibogowiczów²⁵. Nawiasem mówiąc, przeciwnicy księcia obdarzani byli przymiotnikiem bezbożny/bezbożni²⁶, co pokazuje, po której stronie stała w opinii dziejopisa Opatrzność.

Bóg wreszcie miał karać osoby, które na różne sposoby występowały przeciw starszemu Romanowiczowi i jego interesom. Takie, spełnione zresztą po czasie, życzenie zgłosił książę wobec Pana, gdy nie chciał go wpuścić do Drohiczyzna tamtejszy grodzierzca²⁷. Identycznie zresztą potoczyły się losy hardego węgierskiego wojewody Filli, który ośmielił się obrazić Rusinów. Jednak, jak opowiada źródło: "Bogu że tego ne terpjaščju, vo ino vremja ub'jen byst' Danilom Romanovičem', drevle pregordy Filja"²⁸. Najwyraźniej – jak widać – Bóg lubił Daniela i skutecznie mścił doznane przez niego zniewagi, czasami jego własnym mieczem.

Siły niebiańskie czasami jednak okazywały się planom naszego bohatera nieprzychylne, co z pokorą przyjmowano. Tak więc nie udało się mu zdobyć latem 1236 r. Zwienigrodu, bowiem broniła go cudna ikona Bogurodzicy²⁹. Cóż, nawet człowiek obdarzony talentami wodzowskimi, dobrze wyszkolony i uzbrojony, posiadający bitną armię i sojuszników, nic nie mógł wskórać przeciw woli Boskiej, co jakże ładnie pozwalało wyjaśnić niepowodzenie militarne.

Przykład ten pokazuje świetnie wiarę w moc świętych przedmiotów. Zaskarżenie sobie za ich pośrednictwem "wdzięczności" Niebios było zresztą jednym z czynników, motywujących i nakręcających działalność fundacyjną. Daniel bez wątpienia rozumował w przedstawiany sposób. Nie od parady znajdujemy w relacji o pierwszym najeździe Burundaja na Ruś następujące opowiadanie. Otóż chcący uniknąć spotkania z Mongołami król Rusi, równocześnie poszukujący porywawczy swego syna, Romana, trafił do Mielnika. Znajdowała się tam cerkiew Bogurodzicy, a w niej ikona Spasa (Chrystusa Zbawiciela). Starszy Romanowicz pomodlił się przed nią (w nieznaney nam intencji) i obiecał, że upiększy ją, co zresztą zrealizował. Sama zaś ikona, miała się cieszyć wielką czcią w późniejszym czasie³⁰.

Opowiadanie o założeniu, spaleniu się i odbudowie Chełma też zawiera analogiczne motywy. Oczywiście, również szereg innych powodów, praktycznych, ideowych i symbolicznych skłonił Daniela do wybudowania w Chełmie imponującego zespołu architektonicznego, niemniej wśród nich z pewnością była chęć uczczenia wybranych świętych i w ten sposób przypodobania się im, co zapewnić miało pomoc i wsparcie niebiańskich opiekunów. Widać to szczególnie w wprowadzającej partii opisu. Najpierw dowiadujemy się, że gród zbudowany został z nakazu Bożego. Następnie zaś autor relacji wspomina o obietnicy złożonej przez księcia Bogu i świętemu Janowi Złoustemu. Miał on ufundować cerkiew pod wezwaniem ostatniego z wymienionych, co zresztą uczynił. Nareszcie pojawia się w analizowanym tekście informacja o opiece, którą Bóg otoczył Chełm, co skłonić miało Daniela do rozbudowy grodu³¹. W rezultacie wzniesione tam zostały cztery cerkwie, z których

²⁴ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 769.

²⁵ Ibidem. – Kol. 762.

²⁶ Tak na przykład nazwano Filipa z Wiszni, bojara halickiego szykującego zamach na starszego Romanowicza: (Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 762. Identycznie, w stosunku do innych bojarów halickich zob.: ibidem. –

Kol. 763. Tak samo określono Grzegorza Wasilewicza: ibidem. – Kol. 774.

²⁷ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 788.

²⁸ Ibidem. – Kol. 737.

²⁹ Ibidem. – Kol. 776.

³⁰ Ibidem. – Kol. 846–847.

³¹ Ibidem. – Kol. 842–843.

trzy były murowane na pewno, jedna zaś przypuszczalnie, przynajmniej w swej drugiej fazie. Nie przypuszczamy przy tym, aby dobór wezwań tych świątyń był dziełem przypadku, a zostały one poświęcone odpowiednio na cześć Świętej Trójcy (najstarsza, wzniesiona w pierwszej fazie przypuszczalnie z drewna i po najeździe Batu chana odbudowana), świętego Jana Złotoustego (wzmiankowana jako istniejąca latem 1253 r.³²), Bogurodzicy (wzmiankowana identycznie, jak poprzednia) i św. Kuźmy i Damiana (na pewno istniejąca przed wielkim pożarem 1257 r.)³³.

Chęć uczczenia osobistego patrona stała zapewne za ufundowaniem przez władcę monasteru św. Daniela w Uhrusku. Nie ma co do tego faktu bezpośrednich danych, lecz dysponujemy przesłankami pośrednimi pozwalającymi lokować powstanie zespołu właśnie na czasy Daniela i jemu przypisać inicjatywę budowy³⁴.

Trudno natomiast mówić o motywach ideowych, które skłoniły starszego Romanowicza do wzniesienia świątyni pod wezwaniem maryjnym w Drohiczynie³⁵. Nie ma po temu żadnych danych. Tym bardziej, nie możemy się wypowiadać o tej kwestii w odniesieniu do cerkwi, o których budowie na polecenie Daniela wiemy z ogólnikowej wzmianki, zawartej w jego nekrologu³⁶. Tutaj co najwyżej można powiedzieć, że fundowanie obiektów sakralnych było obowiązkiem chrześcijańskiego władcy.

Niejednokrotnie widzimy wizyty naszego bohatera w cerkwiach i oddawanie się tam modłom, czy to proszalnym, czy dziękczynnym. Jak się wydaje, tak należy traktować wzmiankę o pokłonieniu się Bogu i św. Symeonowi w Szumsku przed

³² Jako pierwszy zwrócił uwagę na pierwsze wzmiankowanie cerkwi Jana Złotoustego i soboru Bogurodzicy Wołodmyr Aleksandrowycz (Mystectvo Cholma doby Danyła Romanovyča // Knjaža doba: istorija i kul'tura. – Lwiv, 2007. – Vyp. 1. – S. 141).

³³ Szczegółowo problem wznoszenia zespołu chełmskiego omówiliśmy w naszej części dotąd nieopublikowanych materiałów przygotowanych w latach 2010–2013 w ramach grantu Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie, kierowanego przez prof. dr. hab. Andrzeja Buko. Z tego, co nam wiadomo, mają zostać one niedługo wydane. Tam znajdują zainteresowani odniesienia źródłowe i bibliografię zagadnienia.

³⁴ Pamiętajmy, że w 1247 r. odnotowany jest Grzegorz, ihumen opactwa Mons Sancti Danielis (Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1914. – T. 3 / Wyd. J. Ptaśnik. – Nr 60). Jego klasztor utożsamiać można z monasterem świętego Daniela w Uhrusku, wspomnianym w Kronice halicko-wołyńskiej pod r. 1267 (Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 867). Naszym zdaniem rację ma petersburski badacz Aleksandr Majorow w swych wywodach co do okoliczności powstania monasteru świętego Daniela (*Majorov A. V. O*

proischożdenii imeni i utočnenii daty roždennija Daniila Galickogo // Ukraina: kul'turna spadščyna, nacional'na svidomist', deržavnist'. – L'viv, 2011. – T. 20: Actes testantibus. Juvilejnyj zbirnyk na pošanu Leontija Vojtovyča. – S. 456–459. Dodać tu wypada, że historyk ten w innym miejscu powtórzył przedstawione dowody oraz przedstawił obszernie wnioski co do genezy pojawienia się kultu słupników na Rusi halicko-wołyńskiej. Związał go z osobą bizantyńskiego pochodzenia drugiej żony Romana Mścislawowicza i przy okazji zauważył, że szczególną predylekcję dla słupników wykazywał, po okresie upadku ruchu, cesarz Izaak II Angelos. *Idem.* Halyc'ko-volyns'kyj knjaz' Roman Mstyslavyč: volodar, vojn, dyplomata: U 2 t. – Bila Cerkva, 2011. – T. 2. – S. 515–554; *Idem.* Rus', Vizantija i Zapadnaja Evropa. Iz istorii vnešnepolitičeskich i kul'turnych svjazej XII–XIII vv. (Studiorum Slavicorum Orbis. – T. 1). – Sankt-Peterburg, 2011. – S. 443–477).

³⁵ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 788. Na temat budowy przez Daniela obiektów sakralnych zob. ostatnio *Dombrovskij D.* Učreditel'naja dežatel'nost' Daniila Romanoviča v svete Galicko-Volynskoj letopisi // *Rusin.* – 2014. – Nr 2(36). – S. 136–137.

bitwą z wojskami węgiersko-halickimi³⁷. Z pewnością zaś z odwiedzinami konkretnych cerkwi mamy w podanych niżej wypadkach. Tak więc jadąc do Batu chana, Daniel udał się do monasteru wydubickiego w Kijowie. Zwołał starców i mnichów, a ihumena zgromadzenia poprosił o odbycie modłów w jego intencji. Sam zaś – jak opowiada źródło – padł przed [wyobrażeniem] archistratega Michała³⁸. W 1253 r., po powrocie z wyprawy opawskiej do Chełma, książę „...wszedł do domu Bogurodzicy i padł [przed jakimś ze świętych wizerunków] pokłoniwszy się i wysławiał Boga, następnie zaś spotkał się z bratem: i przebywali w domu św. Jana... weseląc się, sławiąc Boga i przeczystą jego matkę i świętego Jana Złotoustego”³⁹. Użyty zwrot o weseleniu się podczas pobytu w domu cerkiewnym dość wyraźnie świadczy o odbyciu się tam wówczas uczy. Znamy zresztą analogiczne wypadki⁴⁰.

Kronika halicko-wołyńska odnotowała też jeden raz przy tym bardzo ciekawy przykład pobożności księcia, jakim była pielgrzymka. Starszy Romanowicz udał się mianowicie do leżącego pod Łuckiem, a więc już poza granicami jego ówczesnego władztwa, choć niedaleko, monasteru w Żydyczynie, by złożyć hołd (klanjať'sja i molitisja) miejscowemu patronowi świętemu Mikołajowi⁴¹. Zapewne, działo się to w początkach grudnia 1227 r., właśnie na świętego Mikołaja.

Oczywiście, świątynie były też miejscem odwiedzanym w związku z odbywaniem się tam różnego rodzaju uroczystości, mających polityczny czy rodzinny charakter, jednak o sakralnej otoczce (a takich była większość). Przecież właśnie w soborze Bogurodzicy w Haliczu Daniel, nie raz zresztą sadzany był na tronie książęcym⁴². Do cerkwi powiódł nasz bohater Izjasława Włodzimierzowicza, a najpewniej także Włodzimierza Rurykowicza, by tam potwierdzić zawartą umowę sojuszniczą⁴³. W świątyniach odbywały się pogrzeby, na temat których w wypadku Romanowiczów wzmianki mamy⁴⁴, a także śluby, chrzty itd., o czym jednak konkretnie, źródła nie informują.

Niewiele jest wzmianek dotyczących rytuału wychwalania. Niemniej i tak na ich podstawie można po prostu powiedzieć, że był on w pełni konwencjonalny, czego zresztą powinniśmy jak najbardziej oczekiwać. Tak więc, na przykład, w momencie gdy do jadącego na Węgry króla dotarła wieść o zwycięstwie odniesionym przez Wasylka nad Litwinami „...wzniósł ręce, chwałę oddał Bogu i rzekł: sława Tobie Panie, ten Wasylko zwyciężył Litwę”⁴⁵. Do stałego rytuału modlitewnego należało też składanie Bogu pokłonów i padanie przed jego lub świętych wizerunkami na twarz w akcie uwielbienia. Jak już widzieliśmy, kilka przykładów

³⁶ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 862.

³⁷ Ibidem. – Kol. 767.

³⁸ Ibidem. – Kol. 806.

³⁹ Ibidem. – Kol. 826.

⁴⁰ Latopis kijowski opowiada na przykład o pirze (uczcie), który odbył się 24 września 6708 (1199) r. w monasterze Wydubickim w Kijowie z okazji skończenia budowy muru oporowego klasztoru. Przybył tam wówczas Ruryk Rościsławowicz z żoną oraz synami Rościsławem i Włodzimierzem, córką Predsławą i synową (żoną Rościsława, Wierchusławą Anastazją Wsiewołodówną).

Najpierw Ruryk postawił kutę u świętego Michała, następnie, odbyła się w trapezie (jadalni) właściwa uczta: Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 711–712.

⁴¹ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 751.

⁴² Ibidem. – Kol. 726, 778.

⁴³ Ibidem. – Kol. 770 („...i so Izjaslavom vodisja, u bożnicju, i so Volodimerom”). Cerkiew nie pomogła w tym wypadku. Izjasława umowę niemal natychmiast złamał.

⁴⁴ Przede wszystkim dowiadujemy się o złożeniu zwłok samego Daniela w soborze chełmskim: Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 862.

takiego postępowania Daniela zostało odnotowanych. Oczywiście, nasz bohater w miarę potrzeb – liczymy, że nie nadaremno – wzywał imion Boskich, co również na wybranych przykładach ukazaliśmy.

Pośród mieszkańców Niebios, jak się wydaje, szczególną estymą Daniela cieszył się Bóg Ojciec, do którego bezpośrednio kierował on najczęściej swe modlitwy. Znacznie rzadziej zwracał się książę i król do Matki Boskiej i Jezusa. Z kolei pośród świętych najczęściej modlił się starszy Romanowicz do świętego Jana Złotoustego, świętego Dymitra i świętego Archanioła Michała. Czy był to wyraz wyjątkowego upodobania, czy zjawisko umotywowane innymi czynnikami trudno w sposób w pełni przekonujący stwierdzić. Z pewnością widzimy dwie prawidłowości. Czasami adresatem supliki był święty, którego dzień wypadał w momencie rozgrywania się danych wydarzeń⁴⁶, czasami zaś niebiański opiekun miejsca, w którym książę przebywał⁴⁷.

Niełatwo wypowiedzieć się, czy Daniel był grzesznikiem. Raczej tak, bo przecież, kto jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci kamieniem. Źródła – istotnie – zanotowały kilka wykroczeń naszego bohatera przeciw Dekalogowi. Najpoważniejszym było łamanie piątego przykazania*. Nie wchodząc już w skomplikowane problemy teologiczne, takie jak choćby koncepcja wojny sprawiedliwej, gdyż ich funkcjonowanie na Rusi halicko-wołyńskiej czasów Daniela – o ile się orientujemy – nie jest potwierdzone, zwróćmy uwagę, że nasz bohater zabijał. Zabijał wrogów podczas wojny, co było w pewnym sensie obowiązkiem wojownika. Zabijał jednak także nie na polu wojny, z wysoką dozą prawdopodobieństwa własnoręcznie, choć stuprocentowej pewności co do tego nie mamy. Szczególnie głębokim cieniem na obrazie starszego Romanowicza kładzie się sprawa węgierskiego możnowładcy, Fili⁴⁹. Jak opowiada Kronika halicko-wołyńska w dwóch zresztą miejscach, ten długoletni wróg Romanowiczów został zabity przez Daniela⁵⁰. Przytoczone zapisy chyba jednak wyraźnie wskazują na dokonanie przez księcia niegodnego, niezgodnego z kodeksem rycerskim czynu zamordowania jeńca własnoręcznie.

Innych równie drastycznych przypadków przekroczenia norm religijnych i moralnych nie notujemy, choć oczywiście pewności, że ich nie było mieć nie możemy.

⁴⁵ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 857.

⁴⁶ Tak z pewnością stało się podczas ucieczki Daniela z Halicza. Kronika halicko-wołyńska wspomina, że Daniel modlił się do świętego Dymitra w przeddzień jego dnia: Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 735.

⁴⁷ Z taką z kolei sytuacją mamy do czynienia na przykład podczas odwiedzin monasteru wydubickiego w Kijowie. Daniel modlił się do patrona tego ważnego centrum życia religijnego, Archanioła Michała: Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 806.

* Posługujemy się numeracją stosowaną przez katolików.

⁴⁹ Co do identyfikacji Filii zob.: *Font M. Vengry na Rusi v XI–XIII vv. // A se ego srebro. Zbirnyk prac' na pošanu čena-ko-*

respondenta NAN Ukrainy Mykoly Fedorovyča Kotljara z nahody joho 70-riččja. – Kyiv, 2002. – S. 95–96; *Vološčuk M. "Filja drevle pregordy". Do problemy halyc'kohors'kich rodynnych svjazkiv // Halyc'ka mytropolija v istorii evropejs'koho chrystianstva. Materialy mižnarodnoi konferenci, Halyč, 14 travnia 2009 roku. – Halyč, 2009. – S. 91–96; Zsoldos A. Magyarország világi archontológiája. – Budapest, 2011. – S. 302 (nie jesteśmy przekonani, czy węgierski badacz słusznie uznał, że istniało dwóch Filiów żyjących w podobnym czasie).*

⁵⁰ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 736 ("vo imo vremja ub'en byst' Danilom Romanovičem', drevle pregordy Filja"), 804 ("togda že i Filja gordy ja' byst'... i priveden byst' k Danilu, i ub'en byst' Danilom").

Jak przedstawione przykłady pokazują, mamy do czynienia z przejawami po-
 bożności bardzo – można powiedzieć – praktycznej. Bóg i święci byli dla Daniela i
 jego bliskich opiekunami i pomocnikami. Pozwalali zwycięzać i realizować różno-
 rodne plany. Bóg przy tym był rozumiany nie tylko jako dawca łask, lecz również
 srogi mściciel krzywd doznanych przez jego wyznawcę. Postawa ta była zresztą
 absolutnie normalna zarówno dla ludzi tamtej epoki, jak i – nawiasem mówiąc –
 dla wielu współczesnych chrześcijan. Można zresztą mówić, że Daniel występował,
 podobnie jak jego szeroko rozumiane otoczenie, przewidencjalistą⁵¹.

Sam zaś władca w oczach poddanych zajmował określone miejsce w wizji
 świata. Był świeckim reprezentantem Boga, któremu należała się, z jednej stro-
 ny, Boska pomoc, z drugiej zaś, – posłuszeństwo podległych jego władzy ludzi, co
 zresztą czasami nie wykraczało poza deklaracje⁵².

Oprócz sfery obrzędowości podejście Daniela do obowiązków chrześcijanina
 charakteryzowała działalność fundacyjna – jak wiemy – imponująca.

Musimy w tym miejscu poruszyć jeszcze jeden istotny wątek, a mianowicie
 stosunek starszego Romanowicza do instytucji religijnych i ich ludzi. Wiedza na-
 sza na ten temat jest, jak zwykle, niepełna. Niemniej możemy zwrócić uwagę na
 kilka ważnych zjawisk. Zaczniemy od relacji z katolicyzmem i poganami. Otóż – jak
 się wydaje – Daniela charakteryzowała pod tym względem elastyczność i pewna
 otwartość. Przejawiało się to choćby podejściem do planów stworzenia łańciskiego
 biskupstwa na Rusi⁵³, utrzymywaniem u swego boku katolickich duchownych⁵⁴,

⁵¹ Zwróćmy uwagę choćby na wymowne
 słowa znajdujące się w opowiadaniu o bi-
 twie pod Jarosławem: „...ne dotjašim že
 oboim (chodzi tutaj o Konrada Mazowiec-
 kiego i Mendoga, którzy obiecali wesprzeć
 Romanowiczów, ale ich siły nie zdołały
 dotrzeć pod Jarosław na czas), jawlešu že
 Bogu pomošć svoju, nad nimi, jako ne ot
 pomošči čelovekom pobjeda nu ot Boga“:
 Ipať'evskaja letopis'. – Kol. 801.

⁵² Bez wątpienia w takich zsakralizowa-
 nych kategoriach rozumiano relacje po-
 między władcą i poddanymi. Doskonale
 świadczą o tym liczne zwroty określające w
 mniej lub bardziej otwarty sposób działania
 buntowników, jako wykroczenia przeciw
 Boskiemu porządkowi, a ich samych nazy-
 wające za pomocą przymiotników takich,
 jak bezbożny czy bezzakonny, zob. choćby:
 “bezbożni bojarzy halitycy” (Ipať'evskaja
 letopis'. – Kol. 762), “bezbożny Grzegorz
 Wasiliewicz” (ibidem. – Kol. 774). Szczegól-
 nie wymowna z przedstawianego względu
 jest alegoryczne ujęcie zdrady Żyrośława
 w stosunku do Mścisława Udałego. Cho-
 dzi tu o słowa: “da budeť dvor ego ego
 pust, i v celje ego ne budeť živuščago (ibi-
 dem. – Kol. 747–748) z opisu zdrady Żyro-

śława, które są przejęciem z Psalmu 108
 odczytywanego podczas nakładania ana-
 temy: *Vasilik V*. *Obraz Russoj zemli v Gal-
 licko-Volynskoj letopisi // Rusin*. – 2009. –
 Nr 4(18). – S. 41. Wygląda na to, że jednak
 zacytowane słowa bliższe są tekstowi Psal-
 mu 69(68): “Niech ich mieszkanie stanie się
 pustkowie, a w ich namiotach niech brak-
 nie mieszkańców” (Ps 69(68): 26), a oprócz
 tego cytowane są w *Dziejach Apostolskich*
 (Dz I: 20). Może jednak bezpośrednio stam-
 tąd zostały zaczerpnięte? Zwróćmy też –
 po tej drobnej dygresji – uwagę na bardzo
 ciekawe i dobrze naświetlające omawiane
 zjawisko słowa halityczan wypowiedzia-
 ne przez nich do Daniela podczas wiecu:
 “Wierni jestešmy Bogu i tobie, panu na-
 szemu. Idź z Bożą pomocą (na wrogów)“:
 Ipať'evskaja letopis'. – Kol. 763.

⁵³ Zob. w tej sprawie: *Dąbrowski D*. *Dani-
 el Romanowicz...* – S. 169 (tam literatura
 tematu).

⁵⁴ Mamy na myśli dwóch dominikanów,
 Aleksego i Henryka, których Innocenty IV
 oddelegował 3 maja 1246 r. na dwór nasze-
 go bohatera, obdarzając ich zresztą takimi
 samymi kompetencjami, jak legatów, wy-
 słanych do Mongołów: *Documenta Ponti-*

gościnnym przyjęciem legata papieskiego Jana di Piano Carpiniego⁵⁵, czy też charakterem kontaktów z papieżem, w tym podejściem do sprawy przyjęcia obediencji⁵⁶. W jakiejś mierze być może wynikało to z przebywania przez lata w otoczeniu katolickim, przede wszystkim jednak było świadectwem pragmatyzmu politycznego. Należy przy tym podkreślić, że mimo otwartego stosunku do katolicyzmu starszy Romanowicz uważał się za wyznawcę prawosławia.

Ciekawy jest odbijający się wyłącznie w zapisach Kroniki halicko-wołyńskiej stosunek naszego bohatera do bałtyjskich pogan. Nie widać w nim – co ciekawe – jakiegokolwiek misjonarskiego zacięcia, żadnych prób doprowadzenia do konwersji podbitych Jaćwiegów⁵⁷. Ujawnia się za to nawet, ale to już chyba sprawa osobistej postawy kronikarza, pewne zainteresowanie „etnograficzne” pogańską religią Litwinów⁵⁸, oczywiście, przy poczuciu własnej wyższości jako prawowiernego chrześcijanina.

Przyjrzyjmy się wreszcie relacjom Daniela z Cerkwią i jej ludźmi jako wyrazem jego postawy religijnej. Z jednej strony, obowiązkiem chrześcijańskiego władcy było dbanie o domy boże i ich personel. Należało więc miejsca kultu budować, ozdabiać i obdarowywać, zachowywać się w nich określony sposób, co wymagało uwzględniania nadrzędnego stanowiska zajmowanego tam przez duchowieństwo (trzeba było w odpowiednim czasie bić pokłony, dawać się okadzać, słuchać kazań itp., krótko mówiąc, poddawać obrządkom). Tak też, jak pokazaliśmy wyżej, nasz bohater postępował. Z drugiej strony, starszy Romanowicz w sposób bezceremonialny egzekwował w stosunku do kleru prerogatywy władzy książęcej. Widać to świetnie na przykładzie rokowań z papieżem i koronacji królewskiej. Potrafił też w sposób bezwzględny rozprawiać się z przejawami nieposłuszeństwa ze strony hierarchów. Orszak uciekającego z Przemyśla tamtejszego władcy, będącego stronnikiem Rościława Michajłowicza, jak wiemy, brutalnie ograbiono, a służący dostojnikowi pieśniarz Mitusa, z którym Daniel miał na pieńku, został uprowadzony. Sugerowaliśmy też wcześniej, że być może jedną z przyczyn zerwania między księciem halicko – wołyńskim a metropolitą Cyrylem II były zgłaszane przez pierwszego z wymienionych roszczenia, wynikające z przekonania o swej nadrzędności w stosunku do głowy ruskiej hierarchii⁵⁹. W ogóle, jak się wydaje, za nielicznymi wyjątkami relacje starszego Romanowicza z wyższym duchowieństwem

ficum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953). – Romae, 1951. – T. 1: 1075–1700 / Wyd. A. G. Welykyj (Analecta Ordini Sancti Basilii Magni. – Series 2, Sectio 3). – T. 1. – Nr 17–1). Podejrzewamy, że zakonnicy ci mieli nadzorować na miejscu przebieg rozmów w sprawie podporządkowania się ruskiego władcy obediencji papieskiej, a także pełnić funkcje kancelaryjne i łącznikowe. Po mniej więcej roku, wysłani zostali zresztą do Innocentego IV: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* – S. 278.

⁵⁵ Zob.: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* – S. 277.

⁵⁶ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* – S. 265–267, 277–286, 299–301, 325, 347–364,

382–383, 404–405.

⁵⁷ Najwyraźniej świadczy o tym relacja o skutkach wielkiej wyprawy na Jaćwież z zimy 1255–1256 r., która przyniosła okresowe podporządkowanie się najechnanych plemion władzy Daniela: *Ipat’evskaja letopis’*. – Kol. 835.

⁵⁸ *Ipat’evskaja letopis’*. – Kol. 817 (opis pogańskich obyczajów litewskich wraz z wymienieniem kilku bogów), 839 (opis zachowań i wymienienie dwóch bogów). Nie będziemy już tu wchodzić w dyskusję nad genezą wspomnianych wzmianek. Nie ma po temu powodu.

⁵⁹ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* – S. 311–312.

nie były dobre*. Widział on niechęć wobec siebie eparchów księstwa halickiego i – podobno – nie ufał władynom włodzimierskim, których znaczenie, zresztą skutecznie, starał się osłabić⁶⁰.

Na koniec jeszcze jedno istotne spostrzeżenie. Przyznajemy, że samych nas to, co zauważyliśmy, zdziwiło. Otóż zestawiliśmy nekrologi Daniela, Wasylka oraz Włodzimierza Wasylkowicza i zwróciliśmy uwagę na występujące w nich różnice. W najobszerniejszym z tych tekstów, poświęconym ostatniemu z wymienionych, widzimy cały szereg zwrotów podkreślających pobożność zmarłego, sporo miejsca zajmuje przedstawienie jego religijnych fundacji, wreszcie wyeksponowane są osobiste związki księcia z duchowieństwem i zasługi, jakie miał dla tej grupy społecznej⁶¹. Pozostałe dwa nekrologi przytoczmy dla lepszego ukazania, o co nam chodzi, w całości. Pośmiertne upamiętnienie młodszego Romanowicza brzmi następująco: "Prestavisja blgovjerni knjaz', i chrestoljubivyi velikyi Volodimer'skyi, imenem Vasilko syn velikogo knjazja Romana, i položiša tjelo ego vo cerkvi, svjatjei Bogorodici vo piskup'i Volodimer'skoj"⁶².

Widzimy, że jedyne dwa przymiotniki, jakimi obdarzono Wasylka dotyczą jego stosunku do religii. Książę był blagoverni (oddany prawdziwej wierze) i chrestoljubivyi (oddany Chrystusowi). Musiały to być ważne cechy jego osobowości, skoro właśnie je wyeksponowano, mimo oczywistych, różnorodnych zasług możliwych do wpisania na konto księcia.

Zobaczymy, jak to z kolei wygląda w wypadku Daniela. Oto jego nekrolog: "... orol' bjašet' togda vpal v bolest' veliku, v neiže i skonča život svoi, i položiša vo cerkvi svjatoje Bogorodici, v Cholmje juže sam sozdał. Se že korol' Danilo knjaz', dobryi, chorobryi, i mudry, iže sozda gorody mnogi, i cerkvi postavi, i ukrasi je raznoličnymi krasotami. Bjašet' bo bratoljub'em' svjatjasja s bratom svoim Vasilkom. Sei že Danilo bjašet' vtoryi po Solomonje"⁶³. Jak widać, wołyński autor zapisu wymienił liczne cnoty starszego Romanowicza, wspominał o niemożliwej wprost do pominięcia jego fundacyjnej działalności na rzecz Cerkwi i ani słowem się nie zająknął na temat pobożności władcy. Jest to nader wymowne, szczególnie, gdy uwzględnimy treść dwóch poprzednio przytoczonych nekrologów i definicyjne ich cechy jako formy komemoracji. Najwyraźniej, Daniel, mimo wielkiej estymy, jaką się cieszył, w opinii współczesnych, nie mógł być uznany za człowieka religijnego, co znalazło wymowny wyraz w postaci przybranej przez pośmiertną apologię. Złożyły się zaś na taką ocenę czynniki, które zostały przedstawione wyżej.

Університет Казимира Великого, Бидгощ

* Okazało się podczas rozmowy przeprowadzonej w czerwcu 2014 r. w Moskwie, że mamy co do tego wspólny pogląd z rosyjskim badaczem Andrejem Kuzminem.

⁶⁰ Zgadza się pod tym względem całkowicie z poglądem Hieronima Grali przedstawionym podczas konferencji V Colloquia Russica w Spiskiej Kapitule (16–18 października 2014 r.). Warszawski badacz stwierdził mianowicie, że był to jeden z głównych powodów wyodrębnienia z obszaru biskupstwa włodzimierskiego

na polecenie Daniela "dworskiej" eparchii uhruskiej/chelmskiej. Nawiasem mówiąc, podobnie wypowiedział się na temat relacji księcia z władzami włodzimierskimi: Sverdlov M. B. Domongol'skaja Rus'. Knjaz' i knjažeskaja vlast' na Rusi VI – pervoj treti XIII vv. – Sankt-Peterburg, 2003. – S. 648–649. Por.: Ščapov Ja. N. Gosudarstvo i cerkov... – S. 52–54.

⁶¹ Ipat'evskaja letopis'. – Kol. 920–927.

⁶² Ibidem. – Kol. 869.

⁶³ Ibidem. – Kol. 862.

ХОЛМСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК ПЕРЕМОГИ ПОБЛИЗУ ЯРОСЛАВА 1245 РОКУ

Обставини заснування Холма та його містобудівельне й архітектурно-мистецьке облаштування уже тривалий час привертають увагу медієвістів. Від поверхових і побіжних згадок у працях XIX ст. тема еволюціонувала до ряду новітніх досліджень, спрямованих на поглиблене вивчення причин будівельних та мистецьких ініціатив князя Данила Романовича першої половини – середини XIII ст.¹ Водночас ретельне джерелознавче опрацювання літописного тексту висвітлює низку дискусійних питань, навколо яких сформувався тугий вузол наукових протиріч. Однією з таких проблем, спроби осмислення якої ставлять більше запитань, ніж дають відповідей, стало повідомлення літописця про самотній холмський об'єкт, який не має безпосередніх аналогів у відомій за літописами чи археологічними дослідженнями тогочасній архітектурній практиці старокиївської традиції. Оповідючи про Холм під 1259 р. укладач Галицько-Волинського літопису, серед іншого, описав і кам'яний стовп із зображенням орла: *“стоить же столпъ поприща . ѿ горо^д камень . а на нѣмъ врель камень . изваянь . вѣсота же камени . десѣти лакоть с головами . же . и с подножьками . бѣ . лакоть”*². Наукова інтерпретація цієї лаконічної звістки виявилася непростим завданням й досі викликає суперечливі судження. Більшість літописних

¹ Пауткин А. А. “Созда град именем Холм”. Об архитектурных описаниях в Галицкой летописи // Русская речь. – Москва, 1989. – № 1 (январь – февраль). – С. 94–100; Артамонов Ю. А. Княжеская символика в архитектуре древнего Холма // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). Тез. докл. науч. конф. Москва, 3–5 дек. 1996 г. Москва, 1996. – С. 20–23; Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал. – Київ, 1997. – № 1(411). – С. 115–121; Ричка В. Холмський проєкт Данила Галицького // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукович праць. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний

збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 103–109; Александрович В. Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72; Szczygiel R. Chełm – gród stołeczny księcia Daniela Romanowicza // Нескінченна подорож: Книга пам'яті Ореста Мацюка. – Львів, 2009. – С. 86–92; Домбровски Д. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волынской летописи // Русин. – Кишинев, 2014. – Вип. 2(36). – С. 126–146.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ) – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 845.

характеристик холмського монумента не отримали задовільного пояснення, відтак контрверсійність пропонованих тлумачень є очевидною перепоною – своєрідним “камнем спотикання” – у науковому освітленні архітектурної та мистецької спадщини новозаснованого столярного міста.

З огляду на зазначене, очевидною є потреба нового аналізу літописного повідомлення про холмський монумент з орлом. Тим паче, що його повноцінного порівняння із типологією тогочасних архітектурних об'єктів та специфікою романсько-готичного мистецького вистрою все ще так і не проведено. Як немає і необхідного огляду римської та ранньовізантійської архітектурно-мистецької традиції, що їй передувала. Особливо відчутним у дотеперішніх дослідженнях є брак візуального ряду типологічних та морфологічних аналогів холмської пам'ятки. Неілюстрований текстовий виклад суттєво збіднює процедуру аналізу тогочасних архітектурно-мистецьких процесів. Тому зображальне унаочнення доказової бази є необхідною умовою якісно нової спроби звернення до інтерпретації аналізованого літописного переказу. Ця публікація має на меті заповнити вказані прогалини у контексті наукової інтерпретації типологічних та морфологічних характеристик холмського стовпа за літописним описом та виявити причини його спорудження.

Літописних характеристик, що формують образ холмського стовпа з орлом, є, щонайменше, шість:

1. Аналізований уривок описує кам'яний стовп (“*столпъ [...] камень*”).
2. Зв'язок стовпа з містом проілюстровано фразою: “*столпъ поприща . ѿ горо^о*”.
3. Специфіку виконання зображення орла та його зв'язок зі стовпом пояснено фразою: “*на нѣмь wreль камень . изваянь*”.
4. Вказано висоту каменя: “*въсота же камени . десяти лакоть*”.
5. Крім того, згадано “голови” та “підніжки”, які додають до висоти каменя ще два лікти: “*с головами . же . и с подножьками . вѣ(дванадцять) . Ю. Д.) . лакоть*”.

Кожна з цих характеристик ставить не меншу кількість непростих для наукового осмислення запитань:

1. Який саме тип архітектурного об'єкта названо “стовпом”?
2. Що за голови та підніжки згадано у тексті?
3. Які виміри вказано у тексті?
4. У якому вигляді був “изваянь” орел?
5. З якою метою спорудили стовп з орлом?
6. Що означає фраза “*столпъ поприща . ѿ горо^о*”?

Спробуємо дати на ці питання прямі відповіді, відштовхуючись від порівняння з уже висловлюваними у літературі припущеннями.

Попри, здавалося б, позірну простоту запитання – який саме тип архітектурного об'єкта названо “стовпом” – відповідь на нього далеко не очевидна. В усякому разі, давній руський (церковнослов'янський) термін ‘*стовп*’ (‘*стълпъ*’, ‘*стълпъ*’, ‘*стълпъ*’, ‘*столпъ*’, ‘*столбъ*’) має декілька значень. Так Ізмаїл Срезневський назвав дев'ять можливих варіантів вживання цього поняття у давньоруській книжній традиції³: 1) колона, стовп; 2) подоба

³ Срезневский И. И. Материалы для письменным памятникам. – Санктпетербург, 1903. – Т. 3. – Стб. 579–581.

стовпа (природні стовпоподібні утворення); 3) основа, паля; 4) ідол (культовий стовп); 5) придорожній стовп (фігура); 6) башта, вежа; 7) тюрма (місце ув'язнення); 8) храм; 9) стовп, опора. Ця типологія, звичайно, не є однозначною, адже деякі трактування перетинаються.

У переліку цитат І. Срезневського уривок про холмський стовп з орлом використано для пояснення тлумачення “колона, стовп”. Проте таке значення не набуло популярності. Переважаючою альтернативою на певний час стало розуміння пам'ятника як вежі (башти). Підстави для такого трактування знаходили у самому літописі, де згадано кілька веж-стовпів. Найдетальніше, під 1259 р., описано вежу в Холмі: “*вежа же средѣ города висока . якоже бити с нея вкрѣтъ града по^дсздана каменеємъ въ высоту . ёї . лакоть . создана же сама . девомъ тесанымъ . и оубѣлена яко сырѣ . свѣтащисѣ на всеи стороны*”⁴. Оборонну роль таких стовпів підкреслено в повідомленні про облогу русько-татарським військом Городна (Гродно): “*и начаша собѣ промышлати . в взятѣи города . столпъ бо бѣ камень . въсокъ стоя перед вороты города . и бѣхоу в немъ заперлиса Проузи и не бы^с имъ . мимо нь . поити . к городуу . побивахоутъ бо со столпа того . и тако пристоупиша к немуу и взяша и . страхъ же великъ и оужастъ паде на городѣ и быша аки мртвѣ . стояще на забролѣхъ . города . в взятѣи столпа . зане то бы^с оупование ихъ*”⁵. Подібний стовп згадано також під 1287 р., в описі облоги Любліна військами князя Юрія Львовича. Звістка про руське військо налякала претендента на люблінський стіл Кондрада Семовитовича й змусила укритися у монастирському стовпі: “*и пополошишасѣ . и выбѣже Кондратъ во столпъ . ко мнихомъ . с бояры своими и слоугами . и Доунаи Володимировъ с нимъ*”⁶. Під 1288 р. у похвалі князеві Володимиру Васильковичу серед його будівельних звершень згадано стовпи-вежі у Каменці та Берестю: “*и за Берестіємъ зроуби гор^д на поуст^м мѣстѣ нарицаемъ^м Льстнѣ , и наре^с имѣ емоу Каменецъ , зане бы^с камена землѣ . създа^ж въ не^м сто^лпъ камень высотой . зї . сажнеи . п^добенъ оудивленію всѣ^м зрѣщи^м на^т”*⁷; “*в Берестіи же създа стлпъ камень высотой яко и Каменецкыи*”⁸. Кожен з цитованих описів підштовхував дослідників до думки, що й у літописній звістці про стовп із орлом також згадано подібний архітектурний об'єкт – оборонно-житлову вежу. Адже кілька веж збереглися до наших часів. Це – житлово-оборонна вежа на дитинці Любліна, вежа у Каменці на Берестейщині (рис. 1 а), та дві вежі поблизу Холма у Білавині (рис. 1 б) та Стовпі (Столп'є) (рис. 1 в).

Вежею вважає літописний стовп Феодосій Софонович (*поч. XVII ст. – †1677): “*от города , поприще поставилъ столпъ каменныи и на немъ орель каменныи выбитыи . Высота того каменного орла десять локти з головою и с подножкомъ двенатцатъ локтии*”⁹. До літописного опису автор додав штрих від себе, який наводить на думку, що під стовпом він розумів саме вежу. Таким доповненням є вказівка, що відомі з літописної цитати виміри

⁴Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

⁵Там же. – Стб. 878.

⁶Там же. – Стб. 910.

⁷Там же. – Стб. 925.

⁸Там же. – Стб. 927.

⁹Софонович Ф. Кройніка о Русі // Його ж. Хроніка з літописців стародавніх. – Київ, 1992. – С. 155.

у ліктях стосуються саме зображення орла, чого немає в літописному оригіналі. Якщо перевести вказані ліктеві міри (візантійський лікоть = 48 см) в метричну систему, отримуємо чималі розміри. Такі виміри орла виключають можливість його встановлення на колоні:

Камінь = 10 ліктів = 0,48 м × 10 = 4.80 м.

Камінь з головами і підніжками = 12 ліктів = 0,48 м × 12 = 5.76 м.

Голови з підніжками = 2 лікти = 0,48 м

По-своєму потрактував Ф. Софонович і літописну фразу “*на ньмь шрель камень . изваянь*”, переробивши її на “*орель каменній выбитий*”. Термін “*выбитий*” підказує, що київський хроніст сприймав орла не об’ємним, а рельєфним. Рельєфне зображення орла вказаних розмірів можна вмістити (вмурувати, вмонтувати) хіба що у площину фасадної стіни вежі-стовпа. Таке трактування могли інспірувати архітектурні особливості відлілих холмських веж, які мають прямокутні обриси плану, на відміну від округлих Люблінської та Каменецької веж. Пряме ототожнення літописного стовпа зі збереженими кам’яними холмськими вежами (здебільшого – Білавинською) характерне для більшості авторів XIX – початку XXI ст.:

Автор	Характеристика стовпа	Характеристика орла
Д. Гловайській ¹⁰	Кам’яний “стовп” або чотиригранна вежа	На верху вежі стояв висічений з каменю двоголовий орел
М. Грушевський ¹¹	Сторожова вежа-замок (очевидно вежа коло с. Білавина)	Вежу прикрашено в горі великим, різьбленим з каменя двоголовим орлом
І. Крип’якевич ¹²	Кам’яний “стовп” в с. Білавин	На стовпі вирізаний кам’яний орел.
М. Макаренко ¹³	Висока на 10 ліктів кам’яна башта	Кам’яне скульптурне зображення орла увінчує башту
А. Соловйов ¹⁴	Донжон з цегли	На ньому вирізьблений з каменю орел
Л. Махновець ¹⁵	Башта кам’яна. Башта ця частково збереглася донині	На башті орел кам’яний вирізьблений

¹⁰ *Иловайский Д.* Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым. – Санкт-Петербург, 1885. – Вып. 7: Холмская Русь. – С. 4.

¹¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1905. – Т. 2: XI–XIII вік. – С. 382.

¹² *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 154.

¹³ *Макаренко М.* Скульптура й різьбяр-

ство Київської Русі перед монгольських часів // Київські збірники з історії й археології, побуту й мистецтва. – [Київ], 1930. – Зб. перший. – С. 86.

¹⁴ *Solovjev A. V.* Les emblèmes héraldiques de Byzance et les slaves // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1935. – Т. 7. – Р. 147.

¹⁵ Галицько-Волинський літопис / Пер. і післямова Л. Махновця. – Львів, 1994. – С. 102–103; Літопис руський / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця. – Київ, 1989. – С. 419.

а) "Біла вежа" у Каменці на Берестейщині
 б) вежа в Білавині коло Холма. Фото руїн поч. ХХ ст.
 в) вежа в Столн'ю коло Холма
 Рис. 1. Вежі волинського типу

а) барельєф з імперським орлом. Мармур. Між 405 і 423 рр.
 б) Малі золоті ворота. Фрагмент надбрамної частини.
 Рис. 2. Рельєф з орлом над брамою Малих золотих воріт Константинополя

А. Гречило ¹⁶	Кам'яний "стовп"	Орла вирізьбили на великій плиті (можливо, вона мала форму щита), а її верхній і нижній краї й були отими, не зовсім зрозумілими, "головами і підніжками"
--------------------------	------------------	---

Пропоновані для гіпотетичного рельєфу (вмурованого в фасадну стіну) чи фігури орла (встановленої на вежі) гігантські (близько 6 м!) розміри

¹⁶ Гречило А. До генези герба Перемишльської землі // Дрогобицький крає-

знавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 81.

абсолютно випадають з тогочасної, чи близької хронологічно, практики кам'яного різьблення. Для порівняння цілком надається рельєф з орлом (рис. 2 а), вміщений над брамою Малих золотих воріт Константинополя (Yedikule Kapı) (рис. 2 б). Співставлення із оточенням на світлинах доводить, що висота цієї кам'яної таблиці сягає близько одного метра. Вірогідність того, що зображення орла на холмському стовпі може суттєво (у даному випадку – у 5–6 разів) перебільшувати цей знаний константинопольський візирець сприймається мізерною.

Аналіз новітніх інтерпретацій аналізованого літописного повідомлення дав підстави Володимирі Александровичу критично оцінити дотеперішні здобутки у вивченні літописного уривку про холмський монумент та відзначити, що їхньою основною вадою *“є однозначне нехтування самим текстом літопису”*¹⁷. Немає підстав не погодитися з його думкою, що *“холмський літописний монумент був десятиліктєвим стовпом з орлом, поставленим на невисокому – приблизно півметровому – постаменті й був увінчаний якимись такої ж висоти “головами”*¹⁸. Подібне давніше спостереження, що йдеться не про вежу, а пам'ятник належить Павлу Раппопорту¹⁹. Колоною охарактеризував холмський стовп Александр Пауткін: *“Это редкостное на Руси сооружение напоминает колонны, возвышавшиеся в византийской столице. Конечно, холмская колонна, увенчанная орлом, – символ власти, военной победы и силы, уступала величием и мощью константинопольским образцам. Тем не менее, она должна была впечатлять современников своим изяществом и высотой. Недаром летописец решил указать точные размеры колонны в локтях”*²⁰. Щоправда, своєї позиції автор не обґрунтував, відкликавшись лише до вірогідних константинопольських аналогів. Запропоноване відчитання тексту – перший його розгорнутий докладніший аналіз із поясненням композиції та предметним висловлюванням щодо його основних складових частин²¹. Наведені висновки можна звести до наступного переліку:

1. Стовп стоїть за поприще від гóрода, а тому його залишки могли зберегтися на території, зайнятій нинішньою міською забудовою.

2. У тексті немає вказівки ні на те, що орел був двоголовим, ані на те, що він увінчував стовп. Зображення знаходилося на самому стовпі.

3. У підніжках доцільно вбачати основу, тобто постамент самого стовпа. Оскільки їх згадано в множині, можна говорити про якусь конструкцію ступінчатого характеру на зразок сходинок.

4. “Голови” в тексті літописної розповіді окреслено як завершення стовпа. Холмський літопис князя Данила Романовича згадує голови, які можна

¹⁷ Александрович В. Літописний монумент з орлом поблизу Холма // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”. – Львів, 2009. – Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. – С. 96.

¹⁸ Там само. – С. 97; *Його ж.* Мистецькі сюжети... – С. 68.

¹⁹ Раппопорт П. А. Вольнские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1952. – Т. 31. – С. 213–215.

²⁰ Пауткин А. А. “Созда град...”... – С. 99–100; *Его же.* Галицко-Вольнская летопись // Литература Московской и домосковской Руси: Аналитическое пособие / Под ред. А. А. Пауткин. – Москва, 2008. – С. 71–83 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.portal-slovo.ru/philology/37330.php>.

²¹ Александрович В. Літописний монумент... – С. 96–100.

зіставити із завершенням літописного монумента, ще тільки раз – в описі церкви святого Іоана Златоуста: “зданье же еѣ сиче бы^с. комары с каждо угла преводъ . и стоянье ихъ на четырехъ головахъ члви^скихъ . изваяно отъ нѣкогого хътрѣчь”²².

5. “Голови” та “підніжки” можуть бути об’єднані в єдине ціле разом з основною складовою – стовпом із зображенням на ньому орлом.

6. Висічений на стовпі орел мусів бути рельєфом.

7. Питання про конкретику іконографії самого орла залишається нез’ясованим. Навряд чи випадало б сприймати його як прикрасу.

В. Александрович залишив відкритим питання про причину появи холмського монумента, хоча й припустив можливість виникнення молодшої перемишльської традиції двоголового орла внаслідок перенесення на місцевий ґрунт ранішого холмського взірця²³. У викладеному переліку висновків дослідник, на наш погляд, не уникнув однієї суперечності: відзначаючи, що в тексті немає вказівки на те, що орел увінчував стовп, він (вірогідно за “підказкою” Ф. Софоновича, що орел саме “выбитый”) віддав перевагу рівнозначному припущенню, що “висічений на стовпі орел мусів бути рельєфом”²⁴. Чим, зрештою, й скористався опонент – Александр Майоров. Петербурзький історик зауважив, що вжитий в оригіналі до орла термін “изваянь” використовувався щодо об’ємних предметів, висічених з каменю. Вірогідно, до рельєфних зображень літописець вживав специфічний термін – ‘прилѣгы’ (від ‘прилѣппити’ – приліпити, прикріпити²⁵). Саме так охарактеризовано різьблені (“оузоры те изритѣ”) та поліхромовані рельєфи (“прилѣгы ѿ всѣхъ шаровъ”)²⁶ порталів холмського храму святого Іоана Златоуста, зокрема рельєфи Спаса та святого Іоана²⁷.

Загальний сенс літописного повідомлення А. Майоров подає таким чином: “на каменной колонне высотой в десять локтей стоит изваянный из камня орел; общая высота сооружения, включая орла с головами и подожками (то есть всю его фигуру), – двенадцать локтей”²⁸. Множинність голів дослідник пояснює двоголовістю орла, як геральдичний знак закріпленого на західних околицях Галицько-Волинської держави. Натомість згадані у тексті підніжки потрактовано як “кольца змеи в лапах орла и ее поднятую голову в тщетной попытке ужалить птицу под крыло”²⁹. Так А. Майоров додав до композиції стовпа з орлом ще один елемент – змію. Відтак, літописний орел перетворився на доволі дивний гібрид – “двуглавого орла, попирающего поверженного им змея”³⁰ – сформований з елементів двох різних іконографічних типів.

²² Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

²³ Александрович В. Літописний монумент... – С. 100.

²⁴ Там само. – С. 97; Його ж. Мистецькі сюжети... – С. 68.

²⁵ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Москва, 2008. – Т. 8: Пре – пробъжение. – С. 495–498.

²⁶ Якщо, звичайно, це не специфічна назва мозаїки в тимпані порталів, для якої теж пасує зворот “прилѣгы ѿ всѣхъ

шаровъ”, і яка, звично, від грец. μουσίον, називалася моусьєю. Див.: Словарь древнерусского языка... – Москва, 2002. – Т. 5: Молимъ – обѣтънь. – С. 43–44.

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

²⁸ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа: из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII веков. – Санктпетербург, 2011. – С. 517–518.

²⁹ Там же. – С. 517.

³⁰ Там же.

Доводячи можливість того, що підніжки були кільцями змії, затисненими в пазурах орла, А. Майоров відкинув пояснення про згадані в множині “підножки” як конструкцію бази ступінчатого характеру³¹. Проте й вірогідність того, що літописець не догледів змію в кігтях орла, є мінімальною. Уважність до деталей волинського книжника гідна поваги. Для прикладу, він не оминув можливості згадати змієві голови, вирізьблені навколо чаші з багряного мармуру³². Окрім того, ще більше сумнівів викликає твердження А. Майорова, що у згадані 12 ліктів загальної висоти пам’ятника входять виміри десятиліктевої колони включно із встановленим на ній дволіктевим орлом, точніше – з його “головами . же . и с подножками”. Чому літописець виміряв лише горішню та долішню частини орла дослідник не пояснив, тому й наразився на жартівливу репліку опонента, що таке “ігнорування “тушки” витлумаченню не піддається ніяк”³³.

Не знаходять якихось переконливих аргументів і давні намагання ототожнити згадані разом із “підніжками” “голови” з орлиними головами. Характерне для багатьох авторів захоплення імперською двоголовою (а, навіть, і триголовою) символікою³⁴ ніякого відношення до холмських земельних символів не має, як не існує жодних причин, аби допускати можливість пізнішого її перенесення саме з Холма на перемишльський ґрунт. Літописна фраза “врель камень . изваянь” дає пряму підказку, що це було цільне монолітне зображення, тому “розчленовувати” його на три частини (“голови” з “підножками” та нібито не відзначене тіло) й, тим більше, вказувати їх розміри, автору тексту не було потреби.

Доводячи наявність змія (потраченого “підножками”) у композиції холмського пам’ятника, А. Майоров звернув увагу на одну з архітектурних цікавинок Константинополя зламу XII–XIII ст. – фігуру орла на колоні, яка слугувала прикрасою іподрому, відому за описом Микити Хоніата: “*Был еще в ипподроме медный Орел – изобретение Аполлония Тианского и великолепное создание его волшебства. [...] [Аполлоний] поставил на столпе изображение орла – восхитительное произведение художественного искусства, любясь которым нельзя было оторвать глаз и поневоле приходилось оставаться прикованным к месту, подобно тому, кто, начав слушать пение сирен, хотел бы уйти от них прочь. Орел расширил крылья, как будто желая взлететь, между тем под его ногами лежал свившийся в кольцо Змей, который не пускал его подняться вверх и, уткнув голову в его крыло, по-видимому, хотел его ужалить*”³⁵.

³¹ Александрович В. Літописний монумент... – С. 96; Його ж. Мистецькі сюжети... – С. 68.

³² ДИБА Ю. Р. Малі форми в архітектурі України княжої доби (холмська мармурова чаша Данила Романовича – питання інспірацій) // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник. – Київ, 2012. – Вип. 30. – С. 35–42.

³³ Александрович В. Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя”. Майоров О. Галицько-волинський князь

Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 312.

³⁴ Данилевский И. Н. Скільки голов у двуглавого орла? // Норна у источника судьбы: Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. – Москва, 2001. – С. 95–105.

³⁵ Никита Хоніат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. – Санктпетербург, 1862. – Т. 2 / Пер. под ред. проф. Н. В. Чельцова. – С. 435.

Намагання А. Майорова зв'язати описаний тут іконографічний взірєць із власним баченням холмського монумента важко назвати обґрунтованим. Внутрішня суперечність цієї спроби виразно виявляється в неузгодженості між твердженням автора про двоголовість холмського орла та очевидну відсутність другої голови в орла, знаного за сюжетом боротьби зі змієм. Поставлена перед дослідником дилема – дві голови орла, або одноголовий орел зі змієм – так і залишилася нерозв'язаною. У цьому контексті необхідно нагадати спостереження Юрія Артамонова: згадуючи голови холмського монумента, волинський книжник дійсно вжив форму множини (“головами”), але не двоїни (“головома”)³⁶. Цього важливого уточнення, яке, до того ж, повторили Ігор Данилевський³⁷ та Володимир Александрович³⁸, А. Майоров “недобачив”, стверджуючи, що *“орел на столпе близ Холма был двуглавым, на что указывает грамматическая форма множественного числа выражения “с головами”, используемого летописцем”*³⁹.

Розвиток традиції зображення орла в скульптурі

Орел холмського пам'ятника був, найвірогідніше, одноголовим. Крім того, немає жодного доказу, який би доводив присутність змія в його композиції. Усе ж, такі взірці не можна оминати, адже константинопольський приклад фіксує уявлення про загальний вигляд композиції з колоною, увінчаною орлом. Констатація цього факту дає підстави детальніше проаналізувати одну зі складових частин архітектурно-мистецького оздоблення константинопольського іподрому, описану в наведеному фрагменті М. Хоніата як колона із встановленим на ній одноголовим орлом, що поборює змія.

Літературні витoki мистецького сюжету, що змальовує боротьбу орла із змією, випадає добачати в “Іліаді” Гомера. У дванадцятій пісні “Бій біля валу” давньогрецький поет розповів про військову сутичку троянців із греками біля їхнього прибережного становища. Під час бою Зевс прислав велике знамення – над загоном троянців з'явився орел, який тримав у кігтях великого змія. Звиваючись, змій вжалив орла в груди і той кинув його поміж троянців (12: 200–206):

*“Мали той рив перейти вже, як раптом ліворуч над військом
Птах із'явився, орел, що високо в небі ширяє, –
В пазурах ніс він потвору скривавлену, – змій величезний
Був ще живий і звивався, готовий з ним битись і далі.
Спритно зігнувшись, орла, що тримав його міцно, він раптом
В груди вкусив біля шиї, і той від нестерпного болю
Кинув на землю його, між троянського війська вронивши,
Сам же із клеткотом дужим за вітру дихання полинув”*⁴⁰.

³⁶ Артамонов Ю. А. Княжеская символика в архитектуре княжеского Холма // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.). Тез. докл. науч. конф. Москва, 3–5 дек. 1996 г. – Москва, 1996. – С. 20–23.

³⁷ Данилевский И. Н. Сколько голов... – С. 103.

³⁸ Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 64.

³⁹ Майоров А. В. Русь... – С. 514.

⁴⁰ Гомер. Іліада / Пер. з давньогр. Б. Тен. – Харків, 2006. – 416 с. [Електронний ресурс]

Побачивши це знамення, Полідамант радив Гектору припинити бій й не намагатися оволодіти укріпленням греків. Але Гектор не прислухався до поради і рушив зі своїм загоном до валу. Незважаючи на запеклу оборону греків, троянці взяли приступом вал і увірвалися до становища, відтіснивши супротивника до кораблів. Саме Гектор, який прорвався першим крізь ахейський вал, завоював найвищу славу.

Дослідження мистецьких паралелей до скульптурної групи, що зображала боротьбу орла зі змієм, Леоніда Мацулевича, до якого відкликається А. Майоров, спирається виключно на аналіз дрібної металевої пластики і є мало придатним для порівняльного аналізу з холмським пам'ятником⁴¹. Водночас відомо чимало взірців античного кам'яного різьблення, що відтворюють згаданий сюжет, або ж зображають орла без змія, обійдених увагою дослідників холмського монумента.

Втілені у камені приклади відтворення сюжету боротьби орла зі змієм відомі практично з усієї території Римської імперії – від її східних до західних кордонів⁴². Два такі зображення (рис. 3, а–б) походять з римської провінції Кам'яниста Аравія (Arabia Petraea), яка увійшла до складу імперії у 106 р. при імператорі Траяні, після захоплення Набатеїського царства. Скульптура із Хірбет ет-Таннур має у висоту 51 см. Ще два подібні зображення виявили на території Римської Британії (рис. 3, в–г). Висота Лондонської знахідки (рис. 3, в) сягає 40 см. Дещо меншою була фігурка, виявлена на римській віллі в Кейншем (рис. 3, г). Висота її збереженого фрагменту сягає 21 см. Сюжет боротьби орла зі змієм наявний і в рельєфних зображеннях, як на фронтальній стороні капітелі з Відня (рис. 3, д), чи кам'яному сандрику з Сіде в Туреччині (рис. 3, е).

Середня висота розглянутих кам'яних скульптур із орлом сягала 40–60 см. Тенденцію виконання кам'яних орлів у наближених розмірах підтверджує чимала колекція скульптур (рис. 4, а–д) Археологічного музею в Діоні (Македонія, Греція). Вони походять зі святилища Зевса Хипсістоса, датованого елліністичним та римським періодами. Серед знахідок виявлено інскрипції з обітницями та присвятами, які дають важливу інформацію про культ Зевса.

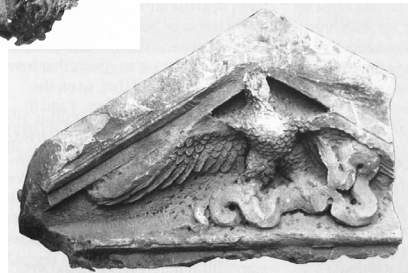
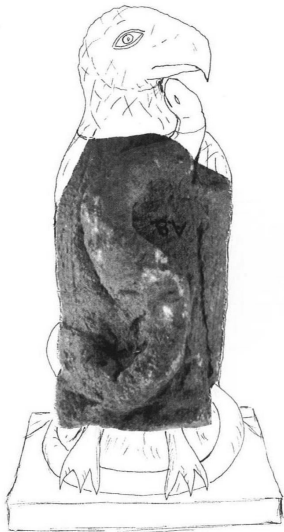
Орли діонського святилища зображені, здебільшого, в геральдичній позі, з розкритими крилами (рис. 4, а–г), хоча один з п'яти взірців має складені крила (рис. 4, д). Крім загальних морфологічних характеристик, діонські взірці дають уявлення про способи їх експонування. Мармурові фігури переважно розташовувалися на колонах, вишикуваних вздовж священного шляху, що вів до святилища. Такий спосіб ілюструє орел з експозиції діонського музею, встановлений на колоні з іонічною капітеллю (рис. 4, а).

Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm#12.

⁴¹ Мацулевич Л. А. Войсковый знак V века // Византийский временник. – Москва, 1959. – Т. 16. – С. 183–205.

⁴² Beeson A From Petra to Keynsham – a Romano-British sculpture and its ico-

nographical origins // ARA. The Bulletin of The Association for Roman Archaeology. – 2003. – Iss. 14 (March). – P. 10–12 [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.associationromanarchaeology.org/ARA_Bulletin14_pages1to12.pdf.

- а) Хірбет ет-Таннур, Йорданія. I–II ст. н. е. Художній музей Цинциннаті. США
 б) Захарет ель-Бедд, Йорданія. II ст. н. е. (Рис. А. Бісона)
 в) Лондініум. Римська Британія. I–II ст. н. е. Музей Лондона, Англія
 г) Вілла в Кейншем, Римська Британія, II ст. н. е.
 д) капітель пілястри. Лapidарій в Відні. Австрія (Фото. А. Бісона)
 е) Сандрик. Лapidарій музею в Сіде. Туреччина (Фото. А. Бісона)
 Рис. 3. Скульптурні зображення орла зі змієм римської доби

Підставкою для орлів слугували і ціппи (лат. *cirrus*) – невисокі циліндричні або прямокутні в перетині стовпи чи блоки з вирізьбленими текстами присвят, обітниць чи побажань (рис. 4, г).

Зображення орлів різьблені з одного каменя разом із прямокутною чи заокругленою підставкою. Деякі з орлів як атрибут Зевса (Юпітера) тримали в кігтях жмут (інколи – спіралеподібної форми) блискавок (рис. 4, б–в).

З Діону походять і рельєфні зображення орла, витесані на блоках жертвників (рис. 5). Одне з них вміщено над головою бика, що символізує Зевса.

Подібні за характером виконання та масштабами зображення імперських орлів побутували і в багатьох римських провінціях. Їх виявлено в Італії (49 см) (рис. 6, а), Хорватії (рис. 6, б), Франції (64 см) (рис. 6, в) та Британії (40 см без голови) (рис. 6, г). Трапляються серед знахідок і рельєфи (рис. 7, а–г).

Не можна оминати і високого професійного рівня мармурове скульптурне зображення орла з Музею Прадо, відоме під назвою “Апофеоз Клавдія” (рис. 8). Таку назву він отримав від доданого у XVII ст. (нині втраченого) погруддя імператора Клавдія. Орла (близько 60 см висоти), що тримає в кігтях промені Юпітера, вміщено над композицією зі зброєю та обладунками (трофеями). Як і перелічені приклади, скульптура теж вкладається поміж стандартні середні габарити, що сягають у сумі близько двох римських стіп/футів (62 см).

Антична язичницька семантика зображення орла у візантійському мистецтві зазнала певних трансформацій під впливом християнських ідей. Сюжет боротьби орла зі змієм, опертий на його героїчне трактування в “Іліаді” Гомера, отримав цілком нове звучання у легенді про заснування Константинополя⁴³. Вона відома за датованою XV ст. “Повістю про захоплення Царгорода турками у 1453 році”, що дійшла до нашого часу в списках XVI і XVII ст. Повість зберегла опис історії Константинополя від його початків. Заснування нової столиці відзначила наступна подія. Під час вимірювання території міста, з нори виповз змії і приповз на місце, де імператор Константин радився з вельможами. Раптом згори опустився орел, схопив змія і піднявся з ним у повітря. Змії, обвившись навколо орла, здолав його, і впав разом з ним на землю, на те ж місце. Тоді прибігли люди, вбили змія й звільнили орла. Знамення згодом трактовано як майбутнє вивищення християнського Константинополя, його наступне приниження невірними й поновне християнське відродження: *“А орель – знаменіє крестьянское, а змії – знаменіє бесерменское, и понеже змії одолъ орла, являеть, яко бесерманство одолъеть хрестьянства. А понеже крестьяне змія убиша, а орла изымаша, являеть, напоследокъ пакы хрестьянство одолъеть бесерменства и седмохолмаго приимуть, и въ немъ въцарятся”*⁴⁴. Вірогідно, саме ця легенда про заснування Константинополя і була відтворена в скульптурній композиції боротьби орла зі змієм, встановленій на колоні іподрому, яка, за описом М. Хоніата, слугувала прикрасою константинопольського іподрому. Цей сюжет присутній і серед мозаїк Великого імператорського палацу у Константинополі (рис. 9).

Згадані два приклади використання сюжету боротьби орла зі змієм (скульптура на колоні іподрому та мозаїка Великого палацу), фактично, вичерпують відомий перелік його монументального відображення у

⁴³ Славная история Царьграда и Византийские пророчества / Ред.-сост. Кузнецов В. П. – Москва, 2000. – 40 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://rus-sky.com/history/library/kuznetsov1.htm>; Пиккьо Р. Древнерусская литература. – Москва, 2002. – С. 165.

⁴⁴ Повесть о Царьграде (его основании и взятии турками в 1453 году) Нестора-Искандера XV века (По рукописи Троице-Сергиевой Лавры нач. XVI века, № 773) / Сообщил архимандрит Леонид // Памятники древней письменности. – Санкт-Петербург, 1886. – Вып. 62. – С. 3.

Рис. 4. Скульптурні зображення орла зі святилища Зевса Хипсістоса.
Археологічний музей, Діон, Греція

константинопольському мистецтві. Тут до уваги не береться дрібна метало-пластика, згадана у праці Л. Мацулевича.

Ця тема, за окремими виключеннями, фактично, не прижилася й у західному мистецтві. Можна згадати, для прикладу, близьку за суттю ілюстрацію із зображенням птаха (найвірогідніше – павича), що вбиває змія, яка тиражувалася у різних рукописних списках коментарів на Апокаліпсис Беата Лібанського (рис. 10, а–в). Зазначені мініатюри є, очевидно, алюзією на побороювання Ангелом диявола у вигляді змія з Об'явлення Іоана Богослова (Об: 20, 2–3): *“І схопив він змія, вужа стародавнього, що диявол він і сатана, і зв'язав його на тисячу років, – та кинув його до безодні, і замкнув його, і печатку над ним поклав...”*.

У кам'яному різьбленні західної традиції сюжет боротьби орла зі змієм знаний за поодинокими прикладами, що виразно тяжіють до східної візантійської традиції. Він присутній у різьбленні капітелей клуатра собору в Монреале (Палермо) на Сицилії (рис. 11, а), архітектура та декоративне оздоблення якого кінця XII ст. є сплавом різних мистецьких традицій, трактованим нормано-арабо-візантійським стилем. Нормано-візантійські впливи

Рис. 5. Рельєфи з орлом зі святилища Зевса Хипсістоса. Археологічний музей, Діон, Греція

- а) Капітолійські музеї, Палаццо консерваторе, Рим, Італія*
б) I–II ст. н. е. Археологічний музей, Задар, Хорватія
в) I–II ст. н. е. Франція. Колекція "Vaidun Fine Antiquities", Єрусалим, Ізраїль
г) I ст. н. е. Римська Британія. Колекція "Istdibs", Нью Йорк, США

Рис. 6. Скульптурні зображення орлів римської доби з різних місцевостей

а) Петра. I ст. н. е. Департамент старожитностей, Амман, Йорданія

б) Сарди. I ст. н. е. Археологічний музей, Маніса, Туреччина

в) Emerita Augusta. Національний музей римського мистецтва, Меріда, Іспанія

г) Рим. Поч. III ст. Кронштейн з Терм Каракалли

Рис. 7. Рельєфи з орлом римської доби

Рис. 8. "Апофеоз Клавдія"
(Орел на трофеях).
I ст. Музей Прадо, Мадрид,
Іспанія

Рис. 9. Боротьба орла зі змієм.
Мозаїка Великого палацу у Константинополі.
V ст.

а) Герона Беатус. X ст.

б) Апокаліпсис Сент-Севера. XI ст.

в) Манчестерський кодекс. XII ст.

Рис. 10. Птах (Павич?) вбиває змія.

Коментарі на Апокаліпсис Беата Лібанського

а) колони клуатра собору в Монреале. Сицилія, Італія. XII ст.

б) портал собору в Галатіні. Апулія, Італія. 2 пол. XIV ст.

в) орли на парних колонах portalу собору в Галатіні. Апулія, Італія.
2 пол. XIV ст.

Рис. 11. Сюжет боротьби орла зі змієм в романо-готичному кам'яному різьбленні

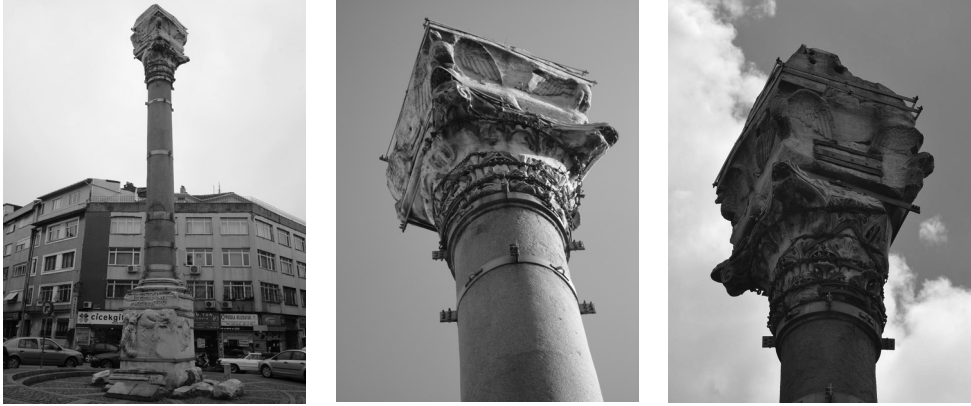

Рис. 12. Колонна Маркіана в Константинополі. 455 р.

а) 2 пол. V – поч. VI ст. Колонна з Археологічного музею в Істанбулі

б) VI ст. Колонна, віднайдена біля іподрому у Константинополі

в) VI ст. колонна, віднайдена біля Вуколеона у Константинополі

Рис. 13. Константинопольські колони з орлами

Рис. 14. Капітелі з орлами замку Вартбург. XII ст.

характерні також для мистецької традиції Апулії – найсхіднішої області Італії. Близькосхідного походження є, очевидно, й скульптурні зображення орла з парної композиції порталу базиліки святої Катерини Олександрійської в Галатіні (рис. 11, б, в). Фігури орлів встановлено на колонах обабіч головного порталу храму. Одного з них обвиває змія. Візантійську базиліку IX–X ст. перебудовано між 1369 і 1391 рр. з волі Раймондо Орсіні дель Балцо.

Значно поширенішим у кам'яному різьбленні виявляється зображення орлів без змія. Особливо популярними є орли у капітелях. Найвідомішим візантійським твором такого зразка є капітель із кутовими орлами колони Маркіана в Константинополі (рис. 12, а–в). Подібні капітелі, менші за розмірами, не рідкість в оздобленні архітектурних об'єктів Константинополя V–VI ст. (рис. 13, а–б). Трапляються капітелі з орлом на композиційній осі (рис. 13, в). У романській архітектурі обидва типи капітелей з орлами виступають масово, що яскраво демонструє різьблення замку Вартбург (рис. 14, а–в).

Очевидно, фраза *“врель камень . изваянь”* з опису холмського пам'ятника не могла бути використана щодо капітелей з кількома орлами. Не могла вона стосуватися і зображень, в яких орел є основним і єдиним елементом композиції капітелі (рис. 15, а–в). Перепоною для такого тлумачення виявляються згадані у множині голови. Залишається ще можливість, коли основою композиції капітелі є двоголовий орел. Капітель з двоголовим орлом відома нам у єдиному пізньому прикладі з царського палацу у Великому Тирново (Болгарія) (рис. 16, а). До того ж, вона мала з різних сторін й інші зображення – грифона і двох орлів з переплетеними шиями та монограмою болгарського царя Михаїла Шишмана (1323–1331) (рис. 16, б).

Якщо б зображення двоголового орла було в капітелі єдиним, то його голови під верхом капітелі, разом із *“шпорами-підніжками”* в основі бази колони, дійсно могли бути згаданими у описі повних вимірів колони у дванадцять ліктів. Проте на заваді такої інтерпретації стає вже згадане зауваження, що, оповідаючи про голови холмського монумента, літописець вжив форму множини (*“головами”*), а не двоїни (*“головама”*).

Аналіз можливих варіантів композиції холмського пам'ятника доводить, що згадка про голови не має відношення до орла, на чому наголошував В. Александрович. Правда, він схилився до того, що сам орел міг бути зображеним рельєфно на тілі стовпа. Таким чином вирізьблено хрест на стовбурі колони, що походить з лапідарія константинопольської Софії (рис. 15, в). Подібного взірця з окремим рельєфом орла виявити не вдалося. Орли на тілі колони чи пілястри виступають лише як один з елементів складнішого килимового декорування. Для прикладу, сюжет боротьби орла зі змієм присутній у завершенні різьблених панелей, що прикрашають пілястри обабіч невеликої сакральної ніші (2 пол. I ст.) – експонату Ватиканського музею (рис. 17, а–б). Знаходимо його і в різьбленні римської доби, повторно використаному в пілястрах обрамлення порталу собору в Беневенто (рис. 18, а–б).

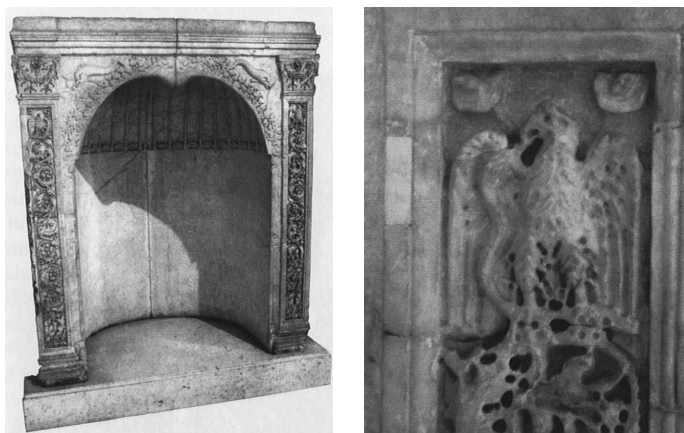
Зображення орлів трапляються також у різьбленому оздобленні колон (колонок) романської доби (рис. 19, а–в), проте немає підстав вважати їх самостійним декоративним елементом, як немає певності, що літописець

а) Звартноц, Вірменія. Поч. 40-х років. VII ст.
 б) Колекція Палаццо Веккіо. Флоренція. 1 пол. XIII ст.
 в) Лapidарій Софійського собору. Істанбул.
 Рис. 15. Орел закомпонований у капітель колони

а) б)
 Рис. 16. Капітель царського палацу в Велико Тирново. Болгарія.
 Поч. XIV ст.

а) б)
 Рис. 17. Сакральна ніша 2 пол. I ст. з Тоді. Ватиканський музей
 (Фото. А. Бісона)

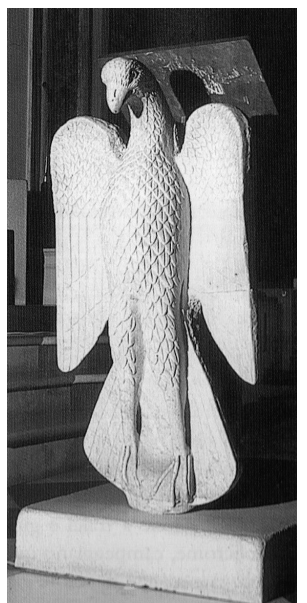
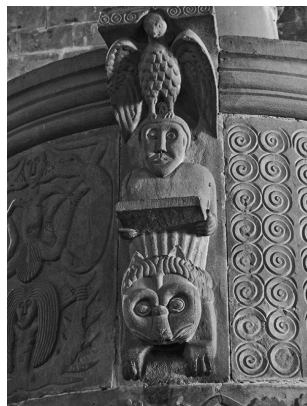

Рис. 18. Пілястри порталу собору в Беневенто

а) Західний портал собору в Лінкольні. Англія. Кін. XI ст.
 б) Колони клуатра собору в Монреале. Сицилія, Італія. XII ст.

Рис. 19. Орли в декоруванні романських колон

- а) конкattedра в Бітонто, кін. XI – поч. XII ст.
Апулія, Італія
- б) храм Сан-Джуліо в Орта-Сан-Джуліо, XII ст.
П'ємонт, Італія
- в) храм св. Петра в Гропіна, XII ст. Тоскана, Італія
- г) скульптура орла 2 пол. XIII ст. роботи Джованні
Пізано. Пістоія. Тоскана, Італія
- д) скульптура орла, XII ст. Музей образотворчих
мистецтв в Монреалі, Канада
- е) скульптура орла поч. XIII ст. Фрагмент
кафедри собору в Амальфі. Кампанія, Італія.
- Рис. 20. Орли романських кафедр

виділив би подібне зображення, вплетене у декоративний орнамент тіла (стовбура) колони холмського пам'ятника.

Романська скульптура демонструє чимало варіантів об'ємного вирішення орла, безперечно, заснованих на античній спадщині. Можливість такого зв'язку засвідчують, передусім, орли романських проповідницьких кафедр (англ. pulpit, нім. Kanzel, фр. chaire (eglise), іт. pulpito). Виконані у високому рельєфі чи об'ємі, ці скульптури (рис. 20, а–е) зображають орла євангеліста Іоана. У мистецтві романської доби зафіксовані й різьблені фігури Іоана Богослова з орлом (рис. 21, а, б).

Увінчані орлом стовпоподібні композиції і фольклорний образ холмського пам'ятника

Наочно проілюстрований конкретними прикладами розвиток традиції зображення орлів античному, візантійському та романському мистецтві дає підстави схилитися до висновку, що орел, згаданий у контексті літописного опису холмського пам'ятника, найвірогідніше увінчував стовп-колону. Таке композиційне вирішення, близьке до згаданих вище колон з орлами, що фланкують портал базилики в Галатіні (рис. 22), розв'язує перелічені суперечності у трактуванні композиції холмського пам'ятника.

Датовані 2 пол. XIV ст. зображення орлів на колонах з Галатіні мають, вірогідно, значно давніший близькосхідний прототип. Фундатор базилики Раймондо Орсіні дель Балцо (Раймонделло), втративши спадщину, відбув до Святої Землі, де перебував до 1380 р. Повертаючись, він дійшов до гори Синай, де відвідав храм, у якому зберігалися мощі великомучениці Катерини. За родовою легендою, нахилившись у поцілунку до руки святої, він відкусив їй палець. Релікварій з часточкою мощів великомучениці досі переховують у скарбниці базилики в Галатіні.

Не відомо, чи в одній зі своїх численних подорожей господар Галатіні відвідував місцевість Каракуш Тюмулюс (Курган Чорного птаха), розташовану на колишніх землях Едеського графства хрестоносців. Назва цього урочища походить від скульптури орла на колоні, яка була складовою поховального комплексу з надмогилямним насипом висотою 35 м – родинного кладовища жіночої частини царського роду Комагенів, яке звів цар Мітридат II у 38–20 рр. до Р. Х. Саме зображення цього орла (рис. 23, а–в), надзвичайно близьке за морфологічними характеристиками до орлів portalу базилики в Галатіні, наштовхує на думку щодо можливого перебування графа Раймондо Орсіні дель Балцо у цій місцині.

Згадуючи пам'ятники, завершені орлом, не можна оминати і самотній південнонімецький поховальний монумент римського походження, що знаходиться поблизу кордону з Люксембургом, у населеному пункті Ігел (рис. 24, а–в). Назва цієї місцевості походить від латинської назви орла – aquila. 23-метровий стовп мавзолею створений у середині III ст. на замовлення родини Секундінів, яка займалася торгівлею тканинами. Монумент виготовлено з червоного пісковика і вкрито декоративними рельєфами із зображенням сцен повсякденного життя торговців тканинами і міфологічних сцен. Колона увінчана скульптурою орла з широко розпростертими крилами. Барвисто

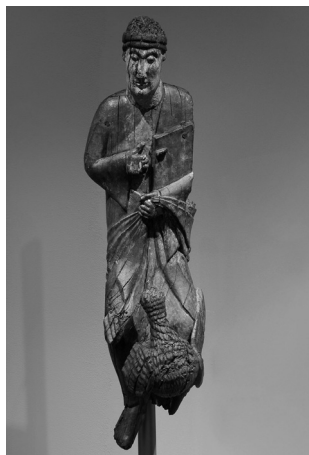

Рис. 21. Дерев'яна скульптура Іоана Богослова з орлом, XII ст. Музей VINSEUM у Вільяфранкадель-Пенедес. Каталонія, Іспанія.

Рис. 22. Орли на парних колонах порталу собору в Галатіні. Апулія, Італія. 2 пол. XIV ст.

Рис. 23. Орел на колоні в Каракуш Тюмюлюс. Провінція Адіяман, Туреччина. I ст. до Р. Х.

пофарбований пам'ятник не лише увічнював пам'ять про родину Секундініїв, але також рекламував родинну крамницю текстилю в Трірі.

Підтвердження думки, що орел увічнював стовп холмського монумента, зберегла історична пам'ять українців. Відтворений у тексті самотньої колядки образ є яскравою аналогією до літописного повідомлення про спорудження холмського монумента з орлом:

*“Ой позволь Пан Хазяїн нам Колядочку сказати
Свят-Свят Свят Вечір нам Колядочку сказати
І весь Світ звеселять Свят Вечір
Навкруги Твого Двора та Залізній Тина
Свят-Свят Свят Вечір навкруги Твого Двора
Та Залізній Тина Свят Вечір
Посеред Твого Двора стоїть Стовп Золотий
Свят-Свят Свят Вечір посеред Твого Двора
Стоїть Стовп Золотий Свят Вечір
А на тім же Стовпі сидить Птиця-Орел
Свят-Свят Свят Вечір а на тім же Стовпі
Сидить Птиця-Орел Свят Вечір
А по тім же Дворі Пан Хазяїн походить
Свят-Свят Свят Вечір а по тім же Дворі
Пан Хазяїн походить Свят Вечір”⁴⁵.*

Цитований текст як опис реального об'єкта не розглядався, його звичайно трактують образом упорядкованого Космосу: *“Обгородженість двору “залізними тинами” гарантує захист від злої сили дикої, некультурної, неосвоєної світу. Двір організований уявною вертикаллю “золотого стовпа” – стовпа, а не дерева, оскільки стовп – культурний еквівалент дерева; двір – світ культури, а не натури. Стовп золотого – адже золото символізує вогняну природу світопорядку, приховану в світовому дереві”⁴⁶.* Акцентування у колядці на золоті як матеріалі стовпа, на перший погляд, виглядає фантастичним, але й ця деталь знаходить логічне пояснення у візантійсько-романській архітектурній традиції.

Найперше необхідно згадати бронзове (мідне? – Ю. Д.) окуття колони Юстиніана в Константинополі (рис. 25, а–в), зірване під час латинського завоювання міста⁴⁷. Опис окованого міддю стовпа подає Георгій Амартол: *“на красотоу же ємоу [столу] и на лѣптоу мѣдны оброчи прекова и мнози поперсьци”⁴⁸.*

Традиція окуття кам'яних архітектурних елементів та прикрашання різьблених в камені деталей золоченими накладками з кольорових металів практикувалася і в романському мистецтві. Така практика відома і в

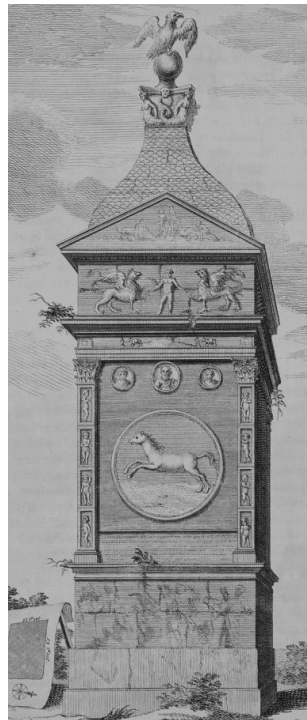
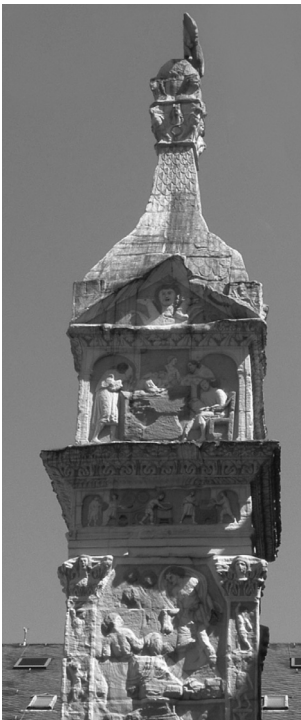
⁴⁵ Ой позволь, пан хазяїн [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://proridne.com/Українські%20народні%20пісні/ОЙ%20ПОЗВОЛЬ,%20ПАН%20ХАЗЯІН.html>; Ой позволь, Пан Хазяїн нам Колядочку сказати [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pisni.org.ua/songs/229798.html>.

⁴⁶ Попович М. Нарис історії культури

України. – Київ, 1998. – С. 35–36.

⁴⁷ Белоброва О. А. Статуя візантійського імператора Юстиніана в древнеруских письменних джерелах і іконографії // Візантійський часопис. – Москва, 1960. – Вип. 17. – С. 114.

⁴⁸ Словарь древнерусского языка... – Москва: 2000. – Т. 7: поклепань – працюорь. – С. 208.

- а) сучасний вигляд*
б) поліхромована репліка в Landesmuseum у Трірі
в) гравюра ХІХ ст.

Рис. 24. Увінчаний орлом мавзолей в Ігел. Середина ІІІ ст.

- а) сучасний вигляд*
б) гіпотетична реконструкція ХІХ ст.
в) сучасна гіпотетична реконструкція

Рис. 25. Колонна Юстиніана в Константинополі

архітектурі старокіївської традиції. Про неї, зокрема, згадано в описі церкви Різдва Богородиці в Боголюбіві: *“издну цркѣи ѿ верха . и до долу . и по стѣнамъ и по столпомъ ковано золотомъ . и двѣри же и вбодѣтѣрье цркѣи златомъ же ковано и башеть же и сѣнь златомъ оукрашена . ѿ вѣрха и до дѣйсиса”*⁴⁹. Обкоувалися золоченими пластинами і архітектурні деталі Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі: *“и въ Володимѣрѣ городѣ . вѣрхъ бо златомъ . оустрои и комары позѣоти . и поясъ златомъ . оустрои каменъемъ оусвѣти . и столпъ позлати . и изовну цркѣи . и по комаромъ^х . поткы золоты и кубѣкы и вѣтрила золотомъ оустроена постави . и по всеи цркѣи и по комаромъ вколо”*⁵⁰.

Отже, текст української колядки з описом встановленого посеред двору “золотого” стовпа, на якому *“Сидить Птиця-Орел”*, цілком реалістично відтворює композиційні та технологічні особливості холмського монумента з орлом. Яких габаритів міг сягати орел, встановлений на холмському стовпі? Не доводиться очікувати, що він може суттєво перебільшувати виміри у дві стопи (дві візантійські стопи = 64 см), характерні для більшості античних творів. Сумарний розмір капітелі з базою додавав до висоти холмської колони ще два лікті, або три стопи (1 лікоть = 1,5 стопи). Висота капітелі звичайно перевищувала висоту бази у співвідношенні, приблизно, один до півтора, як у колонках аркатурного поясу церкви Богородиці на Нерлі, що спираються на кронштейни у вигляді голів (рис. 26). На цій підставі можна допустити висоту капітелі $\approx 1,8$ стопи, а встановлене на ній дещо більше скульптурне зображення орла могло сягати у висоту 2 стопи, що цілком відповідає простеженій історичній традиції, закоріненій в античності.

“Підніжки” холмського пам’ятника

Уважне ставлення до деталей дає підстави пояснити дискусійні складові літописного опису холмського пам’ятника, зокрема, згадку про підніжки, які А. Майоров вважав кільцями змії в лапах орла. Запропоноване трактування підніжок ступінчастою базою стовпа не влаштувало петербурзького дослідника, який уточнив, що цей вираз вживається у значенні *“ножки, стойки (у мебели, утвари)”*⁵¹. Тут виявляється очевидне лукавство, адже вжитий на заперечення думки опонентів аргумент не підтримує і власного припущення, що цими підніжками були кільця змія в пазурах орла. Крім того, для пояснення аналізованої літописної фрази автори згаданої в А. Майорова словникової статті вжили цілком інше означення: *“То, что служит опорой, подставка, основание”*, натомість цитована характеристика використана у словнику для тлумачення двох фрагментів тексту другої половини XVII ст. з описом срібного церковного начиння⁵². Надаючи перевагу пізнім московським прикладам, автор також оминув значення *“постамент”*, вжите для характеристики терміна *“подъножка”* в *“Словнику давньоруської мови XI–XIV ст.”*⁵³, як і давніше трактування І. Срезневського – *“подставка, подножие”*⁵⁴.

⁴⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 581–582.

⁵⁰ Там же. – Стб. 582–583.

⁵¹ Майоров А. В. Русь... – С. 516.

⁵² Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1990. – Вып. 16 (Поднавѣс – По-

манути). – С. 12.

⁵³ Словарь древнерусского языка... – Москва, 2000. – Т. 6: овадь – покласти. – С. 554.

⁵⁴ Срезневский И. И. Материалы... – Т. 2. – Стб. 579–581.

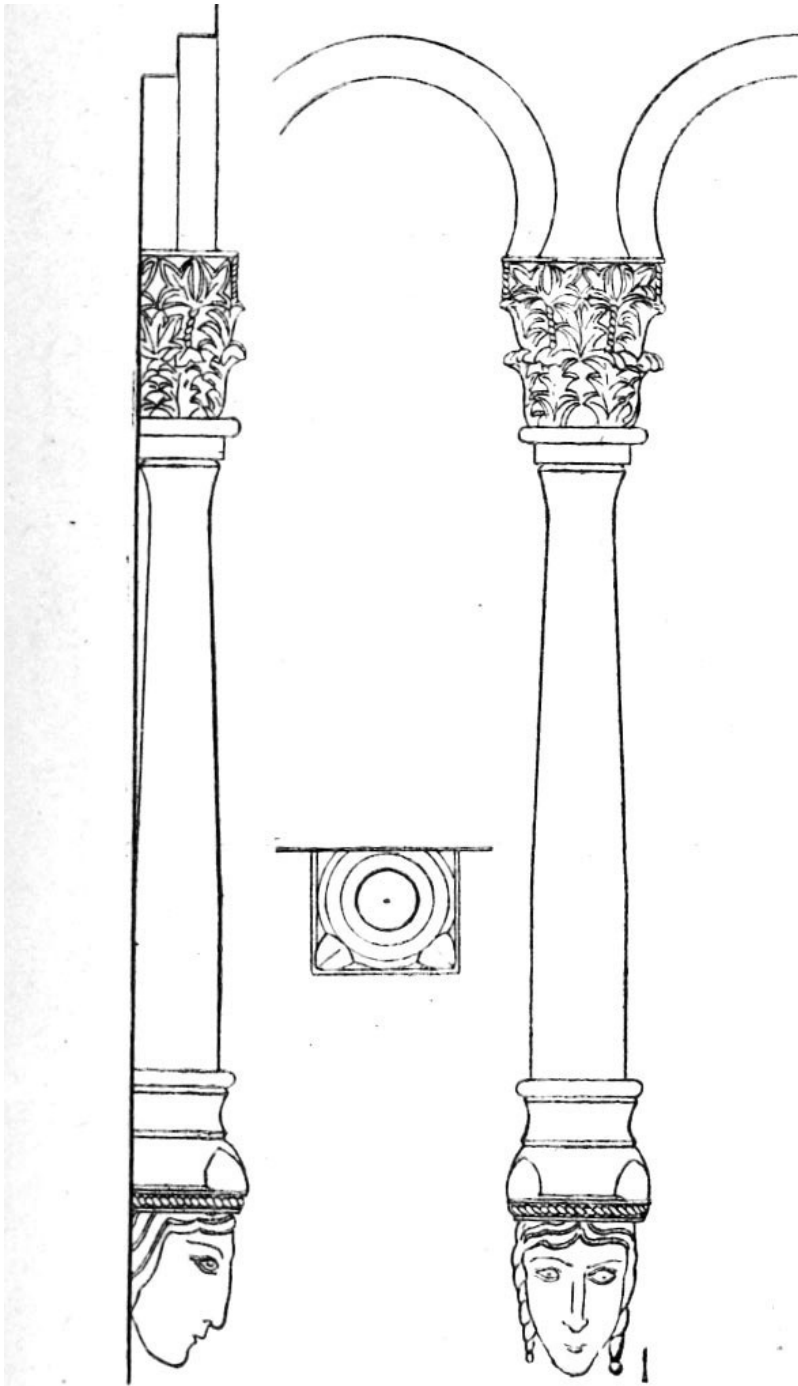

Рис. 26. Колонки аркатурного поясу церкви Богородиці на Нерлі, друга пол. XII ст.

Попри некоректність критичних зауважень А. Майорова, спрямованих на доведення власної думки, відзначене використання терміна “подножки” в характеристиці як кам’яного архітектурного пам’ятника, так і декоративних ніжок срібного начиння вимагає логічного витлумачення. Множинність згаданих в описі холмського стовпа підніжок можна пояснити не лише ступінчастою композицією бази колони, а й наявністю у ній специфічних декоративних елементів, що мають назву “шпори” (англ. – spur; фр. – griffe; нім. – eckblatt, eckknollen). Такі чотири “шпори”–“підніжки” знаходяться по кутах прямокутного плінта з’єднуючись з тором бази колони (рис. 27, а–в).

У романському мистецтві згадані шпори виконували у вигляді невеликих декоративних листків, зооморфних або антропоморфних масок чи фігурок (мармосетів). Звідси, очевидно, і зменшувальна форма – “подножки”, яка викликала сумніви в А. Майорова. Його припущення, що згадані у літописі “подножки” є кільцями змії в лапах орла, абсолютно бездоказове. У спрощеному, лаконічному вигляді ці деталі присутні і в збережених досі базах колонок порталів (рис. 28, а), фасадних пілястр (рис. 28, б) та колонок аркатурного поясу (рис. 26) білокам’яних храмів Владимиро-Суздальщини, тому їх наявність в основі холмської колони (що, зрештою, й відзначив літописець) була б цілком обґрунтованою.

Голови холмського пам’ятника та їхній символічний зміст

Назріла також необхідність повернутися до розшифрування сенсу згадки про голови холмського пам’ятника. Припущення, що літописець мав на увазі голови двоголового орла, не знаходить підтвердження у земельній геральдиці Холмщини та суперечить мовній логіці тексту. Уже згадувалося, що літописець у цьому контексті не вжив форму двоїни, а саме множини. Тобто голів було більше ніж дві, а, відтак, – множинність згаданих в описі голів цілком узгоджується з інтерпретацією В. Александровича, який вважав їх чотирма ликами капітелі. Логіка дослідника цілком прозора і знаходить підтвердження у самому тексті літопису в згадці про чотири людські голови, на які спіралася склепіння холмської церкви Іоана Златоуста: *“созда же цркъвь ст҃го Ивана красною и лѣпоу . зданье же еѣ сиче быѣ . комары с каждо угла преводѣ . и стоянье ихъ на четырехъ головахъ члвиѣкихъ . изваяно отъ нѣкогого хътрѣчь”*⁵⁵.

На думку В. Александровича, вірогідне зображення чотирьох ликів в капітелі холмської колони перегукується із відзначеним у літописі визнанням небесного покровительства новозаснованому Холмові⁵⁶. Розглядаючи семантику чотирьох зображень, дослідник відкликався до версії Алексея Лідова, який вважав їх зображеннями ангелів. Так німбовані лики вирізьблені на чотирьох гранях кам’яного блоку, виявленого на території резиденції Андрія Боголюбського у Боголюбовому (рис. 28, а–в), А. Лідов інтерпретував ликами ангелів-охоронців (Херувимів) храму, явленого старозавітному пророку Єзекиїлу⁵⁷.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 543.

⁵⁶ Александрович В. Літописний монумент... – С. 100; *Його ж.* Мистецькі сюжети... – С. 67.

⁵⁷ Лидов А. М. О символическом замысле скульптурной декорации владимиро-суздальских храмов XII–XIII вв. // Древнерусское искусство. Русь. Византия.

а) собор в Міндені, Північний Рейн-Вестфалія, Німеччина

б) церква в Мемлебені, Саксонія-Ангальт, Німеччина

в) церква в Шато Ландон, Іль-де-Франс, Франція

Рис. 27. “Шпори” баз романських колон західноєвропейських храмів

а) церква Різдва Богородиці в Боголюбовому, бази колонок північного порталу

б) церква Богородиці на Нерлі, база пілястри фасаду

Рис. 28. “Шпори” баз романських колон владими́ро-суздальських храмів

Проте цю паралель можна прийняти лише із застереженням. Текст видіння не дає підказок щодо кількості Херувимів, розташованих у храмі “при кожній стіні кругом” (Єз. 40: 17). У середньовічному ілюмінованому манускрипті, відомому під назвою “Апокаліпсис Сент-Севера”, їх зображено по три на кожній з чотирьох сторін Єрусалиму (рис. 30, а). Ні ця ілюстрація, до якої відкликався А. Лідов, ні біблійна цитата не є прямими аналогіями до скульптурних чотириликих композицій. Інше походження має, очевидно, задум мініатюри “Поклоніння Агнцю” (з чотирма архангелами

Балканы. XIII век. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 172–184; *Его же*. Видение храма и града. О иерусалимской символике скульптурных икон на фасадах русских храмов XII–XIII веков // Cahiers du Monde

russe. – Paris, 2012. – Vol. 53/2–3: Avril-septembre. – P. 301–318 [Електронний ресурс] Режим доступу: http://hierotopy.ru/contents/PostedPapers_13_Lidov_VisionOf-ChurchAndCity_CahiersRusse_2012.pdf.

по кутах) із Манчестерського кодексу (рис. 30, б), який також ілюструє коментар на Апокаліпсис Беата Лібанського.

Саме в “Апокаліпсисі” знаходимо цілком відповідну цитату, яка логічно розкриває сенс чотириликх композицій, орієнтованих на різні сторони світу: “А по цьому я бачив чотирьох Анголів, що стояли на чотирьох кутах землі та тримали чотири вітри землі, щоб вітер не віяв на землю, ані на море, ані на жодне дерево” (Об. 7, 1) (“И по семь видѣх четы агглы стоаща на четыре^x оуглѣхъ землѣ . да не дыше^m вѣтръ на землю , ни на море ни на всако дрѣво⁵⁸”). Тут відразу впадає у вічі пряма співзвучність із цитованим літописним текстом про голови, на яких утримувалося склепіння холмської церкви Іоана Златоуста: “с каждо угла преводъ . и стоянье ихъ на четырехъ головахъ члвч^eкихъ”.

Чотирьох Ангелів у “Одкровенні” Іоана Богослова охарактеризовано володарями небесних стихій, здатних тамувати руйнівну дію вітрів. Цю їх здатність підкреслюють слова іншого ангела – володаря печатки Бога Живого: “І він гучним голосом крикнув до чотирьох Анголів, що їм дано пошкодити землі та морю, говорячи: «Не пошкодьте ні землі, ані морю, ані дереву, аж поки ми покладемо печатки рабам Бога нашого на їхніх чолах»” (Об. 7, 2–3) (“и възопи глсо^m великы к четыре^m аггло^m . им же дано бы^e врѣдити землю и море глѣ . не вре³те ни землѣ ни море ни древа , донде^ж запечатл^bемь рабы бѣ нашего , на чал^xѣ ихъ⁵⁹”). В ілюмінованих середньовічних рукописах цих Ангелів, як володарів вітрів, зображали такими, що самі дмуть (рис. 31, а) чи тримають у руках голови вітрів, що дмуть на землю, море та дерева. Вітри в руках Ангелів мали вигляд голів тварин (рис. 31, б) або людських голів (рис. 31, в). У деяких текстах астрологічного забарвлення по кутах вже зображалися фігури чи маски самих вітрів, що дмуть на землю (рис. 31, г). Інколи ці ангели-охоронці подавалися такими, що прикривають роти вітрам, оберігаючи землю від їхньої згубної дії (рис. 31, в).

Зображення кола землі з чотирма Ангелами по кутах аркуша мініатюри (рис. 31, б) є буквальною проекцією плану храму під його купольним склепінням. Саме в кутах підкупольного простору (“с каждо угла преводъ”) розташовувалися, вірогідно, чотири голови в інтер’єрі холмської церкви Іоана Златоуста. Натомість чотириликі центричні композиції, зокрема ті, в основі яких є стовп-колона, маркують зовнішній, навколишній простір і, як відзначив В. Александрович, демонструють визнання небесного покровительства над видимими навколо землями (над містом чи князівством). У святого Іоана Богослова це покровительство здійснювалося над обраними групами, до яких входять “сто сорок чотири тисячі попечатаних від усіх племен Ізраїлевих синів” (Об. 7, 5). Запорукою ангельського захисту було хрещення, тому зображення чотирьох ликів охоронців практикувалося, зокрема, на середньовічних хрестильних купелях⁶⁰ (рис. 32, а–в).

⁵⁸ Апокаліпсис, півустав, XVI ст. // Рукописні збірки Троїце-Сергієвої лаври, Головна збірка (НИОР РГБ, ф. 304. П). – № 84 (1830): Арк. 20 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=1&manuscript=084&pagefile=084-0028>.

⁵⁹ Там само. – Арк. 20–20 зв.

⁶⁰ Добірку середньовічних хрестильних чаш із чотирма ликами див.: Средневековые купели северной Европы [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://nap1000.livejournal.com/33300.html?thread=765716>.

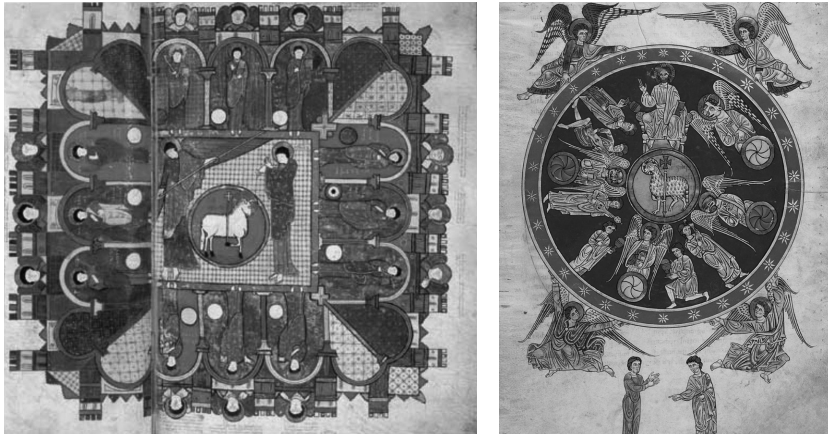

а) загальний вигляд блоку

б) фрагмент з німбованим ликом ангела

в) стовп з чотирма ликами (реконструкція Г. К. Вагнера)

Рис. 29. Кам'яний блок XII ст. із чотирма ликами. Боголюбово, палацовий комплекс Андрія Боголюбського

а) Апокаліпсис Сент-Севера. XI ст.

б) Манчестерський кодекс. XII ст.

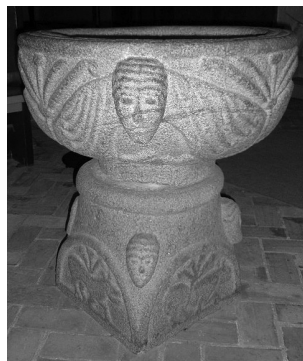
Рис. 30. Мініатюри рукописів з коментарями на Апокаліпсис Беата Лібанського

У традиції блокам'яного романського різьблення на Русі багатолікі капітелі не рідкісні. Крім віднотованих літописцем чотирьох голів у холмській церкві святого Іоана Златоуста, можна пригадати, хоча б, комплекс кам'яного оздоблення Георгіївської церкви Юр'єва-Польського (перекладений 1471 р. після руйнувань першої половини XV ст.) з різноманітними ликами в його капітелях (рис. 33, а-в). Ця традиція була привнесена на Русь із Заходу і творчо переосмислена на місцевому ґрунті візантійського родоу.

Західні взірці не менш вимовні. Характерною семантичною деталлю деяких романських ликів є хвилі та завитки, що струмують із їхніх ротів

- а) Ангели з чотирьох боків дмуть на землю. Коментарі на Апокаліпсис Беата Ліббанського. *Morgan Beatus*, Іспанія, X ст.
- б) Ангели з чотирьох боків землі, що тримають чотири вітри у вигляді голів звірів. *Одкровення Іоанна Богослова*, Франція, 1370–1390 рр.
- в) Ангели з чотирьох боків землі, що тримають голови чотирьох вітрів. *Одкровення Іоанна Богослова*, Німеччина, бл. 1450 р.
- г) Зодіакальне коло з вітрами по чотирьох кутах. *Тюбінгенська домашня книга*, Німеччина, 1430–1480 рр.
- Рис. 31. Ілюстрації до тесту про чотирьох ангелів-володарів вітрів з Об'явлення Іоана Богослова (Об. 7, 1–5) та похідних текстів

- а) Альтенкірхен на о. Рюген, Мекленбург-Передня Померанія, Німеччина
- б) Рінгкебінг-Скерн, Центральна Ютландія, Данія
- в) Хуселт, Лімбург, Бельгія

Рис. 32. Чотири лики на північноєвропейських та скандинавських християнських чашах

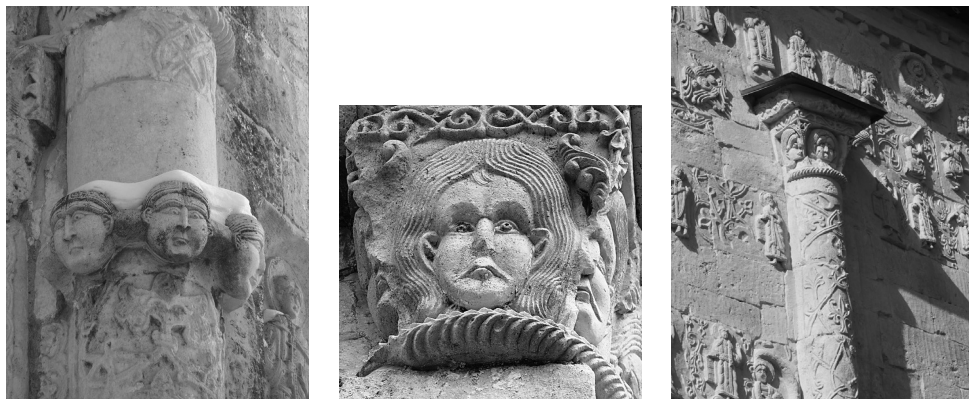

Рис. 33. Лици капітелей Георгіївської церкви в Юр'єві-Польському (1230–1234)

Рис. 34. Подвійна капітель. Франція, регіон Тулуза, Лангедок (?). Музей Метрополітен

(рис. 34, а–б). У наведеному прикладі з однієї сторони парної капітелі є голова людини, а з іншого – мавпи. Так, з одного боку продемонстровано життєдайну та цілющу здатність погожого вітру, а з іншого – його руйнівну й безглузду природу.

Позитивна животнова властивість вітру в ликах романської архітектури змішувалася з язичницьким за своєю природою образом, відомим під назвою “зелена людина” (“green man”) (рис. 35, а–в). А вітри чотирьох кінців землі у чотирьох ликах романських капітелей трансформувалися у представників чотирьох країв землі (різних рас), як для прикладу, в капітелі, що походить з регіону Апулія в Італії (Нью Йорк, Музей Метрополітен, рис. 36, а–б) чи близькій стилістично капітелі з того ж регіону (Троя, Єпархіальний музей, рис. 36, в).

Отже, символіка стихії вітру є важливою складовою чотириликих композицій романського мистецтва. У своїй основі вона заснована на розповіді про чотирьох Ангелів “Одкровення” Іоана Богослова, “що стояли на чотирьох кутах землі” й стримували (регулювали) руйнівну дію вітрів на землю. Не варто відкидати також можливості, що ця символіка була закладена в чотирьох ликах капітелі холмського монумента. Які ж причини спонукали до його створення?

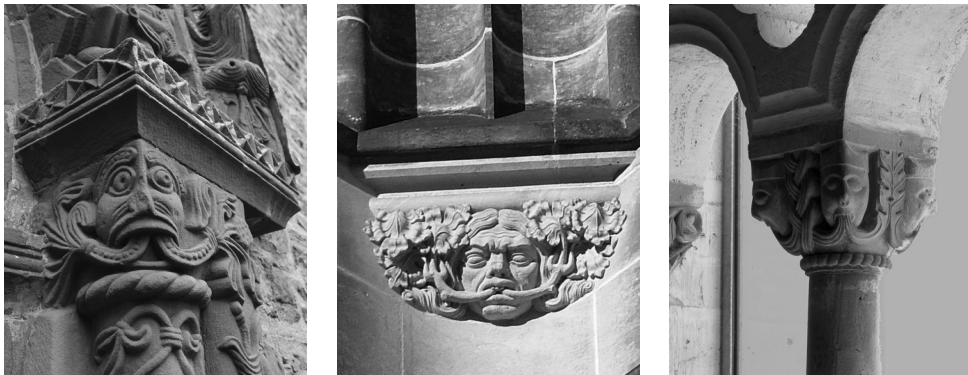
Три знамення битви поблизу Ярославла 1245 р. і причини спорудження холмського монумента з орлом

Не останню роль у появі холмського пам’ятника могли відігравати родинні пов’язання з Константинополем князя Данила Романовича – сина візантійської принцеси, доньки імператора Ісаака II Ангела – Єфросинії. Практика взорування на імперські взірці дійсно мала місце. Вона простежується, для прикладу, у літописній звістці про оздоблену змієвими головами холмську чашу з багряного мармуру, яка буквально кореспондує зі свідченнями Продовжувача Феофана та М. Хоніата про оббиті драконами константинопольські порфірові чаші⁶¹. Проте, запропоноване в А. Майорова трактування холмського монумента копією константинопольського оригіналу, відомого за описом М. Хоніата, має очевидні вади. За намаганням дослідника будь-що довести присутність у холмській композиції змія, невідомого руському книжнику, та суперечливим ототожненням згаданих у літописі голів із двома головами імперського орла геть губиться місцевий контекст у його конкретних ситуаціях, знаних, передовсім, з літописного викладу.

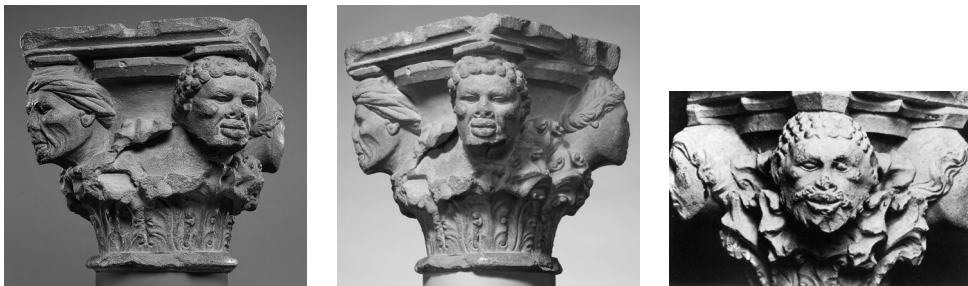
Спорудження холмського монумента ніяк не пов’язане з якимось практичними потребами, проте й суто декоративним елементом його теж не випадає визнавати. Зважаючи на значні, як на малу архітектурну форму, розміри й чималі фінансові затрати, причина його появи теж мала бути достатньо істотною. Як і в будь-якому монументі чи пам’ятнику, вона закладалася в його образній мові. Літописець відзначив лише дві частини, що могли нести якесь семантичне навантаження, – голови (чотири лики капітелі) та орел. Підніжки стовпа відігравали винятково декоративну та

⁶¹ Дибя Ю. Малі форми в архітектурі України княжої доби (холмська мармурова чаша Данила Романовича – питання ін-

спірацій) // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Науково-технічний збірник. – Київ, 2012. – Вип. 30. – С. 35–42.

а) Кілпек, Херефордшир, Англія. Середина XII ст.
 б) Кьонігслутере-ам-Ельме, Нижня Саксонія, Німеччина. XII ст.
 в) Прага, Чехія. Собор св. Віта. Середина XIV ст.
 Рис. 35. Образ “зеленої людини” в романській архітектурі

а–б) Нью Йорк, Музей Метрополітен
 в) Троя, Єпархіальний музей

Рис. 36. Романські капітелі зі зображенням представників різних країв землі

конструктивну роль. Саме два названі елементи повинні складати єдину семантичну програму монумента, читабельну для його творців і замовників й, вірогідно, знану також літописцю.

У контексті аналізу літописної звістки про холмський пам'ятник з орлом у літературі неодноразово, хоча й побіжно, згадувався літописний сюжет з опису битви 1245 р. поблизу Ярослав з згадкою про появу над полем битви орлів, потрактованих у літописному викладі добрим знаменням (знаком) війську Романовичів: *“и бывшоу знамениу . сице надъ полкомъ . сице прише^дшимъ врломъ . и многимъ ворономъ . яко вболокоу великоу играющимъ же птичамъ . врлом же клекъщоуцимъ . и плавающимъ криломъ своими . и воспромѣтающимъ^с на воздоусѣ якоже никогда и николи же не бѣ . и се знамение надобро бы^с”*⁶². Так А. Гречило процитував цей уривок за хронікою Ф. Софоновича, акцентуючи увагу на приписці автора, який вважав, що *“ихъ гербъ орелъ”*⁶³. На цю ж обставину звернув увагу і В. Александрович⁶⁴.

⁶²Ипатьевская летопись. – Стб. 802.

⁶³Гречило А. До генези... – С. 81.

⁶⁴Александрович В. Літописний монумент... – С. 98.

Володимир Пашуто⁶⁵, а вслід за ним й А. Майоров⁶⁶ акцентували на холмському походженні тексту.

Увага науковців до цього знамення незаслужено обмежилася вказаними формальними спостереженнями. З таким сприйняттям не можна погодитися, адже епізод із орлами прямо кореспондує із символікою холмського монумента. Небесну стихію цієї знакової події мала б нагадувати чотирилика капітель монумента, яку випадає трактувати алюзією на текст “Апокаліпсису” про чотирьох ангелів, здатних керувати вітрами, а встановлений на колоні орел прямо відображає акцентований літописцем орнітологічний характер знамення. Літописний холмський монумент є буквальною ілюстрацією аналізованого епізоду, що дає підстави трактувати його пам’ятником перемоги поблизу Ярослава.

Втілення пам’ятного знака військової перемоги Романовичів у кам’яному різьбленні не випадкове. Його продиктувало ще одне знамення, відзначене наприкінці літописної оповіді про битву біля Ярослава: “яви же Бѣ млѣть свою . и дастъ побѣдоу Данилоу . на канонунъ великоую мчѣноу . Фрора и Лавра”⁶⁷. Святи мученики брати Фрол і Лавр були різьбярями-каменотесами: “Баху же художествомъ каменосѣчцы”⁶⁸. Їх поставлено до будівництва язичницького храму: “инья страны нѣкїй князь моли Іллуреческаго игемона, послати ему искусныхъ каменноздателей, еже создати каменный краснѣйшїй храмъ богомъ ихъ Еллинскимъ”⁶⁹. Коли споруда була завершена, брати зібрали християн, які допомагали при будівництві, розтрошили ідолів і поставили в східній частині будівлі хрест, за що й прийняли мученицьку смерть – були вкинуті в порожній колодязь і засипані землею.

Літописець прямо ув’язує військову перемогу Романовичів із Господнею милістю, явленою напередодні дня святих “искусныхъ каменноздателей” Фрола та Лавра. Це небесне знамення не могло бути проігнорованим. Прикладом такого мислення є відомий літописний факт, коли князь Володимир Василькович шукав у Книгах пророків підтвердження свого наміру заснувати за Берестям город. Відкриваючи навмання сторінку, князь, за переказом літописця, промовив таке: “Гѣ и Бѣ сильнии . и всемогии. своимъ словомъ всѣ созидаю . и растряю . што ми Гѣ и проявишь грѣшномуу рабоу своему и на томъ станюу”⁷⁰. На підтвердженням замислів йому випало пророцтво про відновлення запустілих городів: “ѡ сего прѣрчѣтва . оуразоумѣ млѣть Бїю . до себе . и нача искати мѣста подобна . абы кдѣ поставить городѣ”⁷¹. Прочитаний текст утвердив князя Володимира в його задумі.

Подібно й виявлена у професійній діяльності мучеників Фрола та Лавра підказка спонукала князя Данила до спорудження в стольному городі кам’яного пам’ятника перемоги біля Ярослава у вигляді колони (стовпа), увінчаної скульптурним зображенням орла. Місце для цього монумента теж, як видається, обране не випадково, а підказане ще одним знаменням.

⁶⁵ Пашуто В. Т. Очерки истории Галицко-Волынской Руси. – Москва. – С. 85.

⁶⁶ Майоров А. В. Русь... – С. 518.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 805.

⁶⁸ Туптало Дмитро (Ростовський). Кни-

га житій святих. – Київ, 1764. – Кн. 4: Іудній, Іудій, Аугустъ. – Арк. фкѣ (529) зв.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 875.

⁷¹ Там же.

Треба відзначити, що битву поблизу Ярославом знамення супроводжували від самого початку. Крім двох уже згаданих, зауважених у літописному викладі під час битви та після неї, ще одним знаменням потрактована подія, що відбулася напередодні й торкалося суперника Романовичів – князя Ростислава. Готуючись до битви й вихваляючись перед воїнами, що проти Данила й Василька він міг би виступити навіть з десятком воїнів, Ростислав затіяв лицарський турнір: *“гордѣщоу же сѧ емоу и створѣти игроу предѣ градомъ . и сразивъшоусѧ емоу со Воршемъ . и падесѧ под нимъ конь . и вырази собѣ плече . и не на добро слоучисѧ емоу знамение”*⁷². Це нещасливе для Ростислава лицарське змагання сприйнято знаком майбутньої перемоги Романовичів. І переможці підкреслили цю обставину, встановивши пам'ятник битви біля Ярославом на території, де проводилися лицарські турніри – поприщі. Звичне трактування використаного літописного терміна ‘поприще’, як відстані від города до стовпа, є, у цьому випадку, помилковим. У фразі *“столъ поприща . ѿ гороу камень”* термін *“поприще”* вжито у родовому, а не називному відмінку. Тут йдеться про стовп міського (гродського) поприща (поприща від гóрода). Для порівняння, на означення відстані це слово вживається (у називному відмінку) у такому контексті: *“Поприще єдино ѿ стго шердана. лавра єсть стго єрасима”*⁷³. Наголос на належності поприща до гóрода мав би засвідчувати присутність в околиці й інших місць, призначених для громадських забав, свідчення про які збереглися у вигляді топонімів “Ігровище” та “Ігрець”, знаних з різних місцевостей. Так, у документі 1572 р. шляхтичі Ільницькі з Самбірщини, доручаючи перемишльському хорунжому й депутатові сейму Миколаєві Тарлу домогтися повернення їхніх маєтностей, обіцяли змурувати для нього замок “на ігровищі” в Ільнику: *“na igrowiszu na pasowisczu naszym spólnem”*. Цитуючи цей уривок, Василь Інкін допускав, що на таких “ігровищах” могли відбуватися відзначені в Повісті временних літ “ігрища межі селами”⁷⁴. Серед подібних топонімів згадується й гайок в Сороках неподалік від Львова, який “звуть Ігрець”, та тієї ж назви скелі (знані як Чортові) біля прильвівських Лисинич та Винник⁷⁵.

Термін “поприще” є синонімом до слова “ристалище”, під яким належить розуміти обгороджену територію, призначену для проведення кінних та інших змагань, турнірів, те саме, що й гр. *“στάδιον”* та лат. *“stadium”*⁷⁶. У грецькому та латинському термінах назва спортивної арени є також похідною від міри довжини. Термін ‘поприщ’ означав і самі змагання, зокрема – олімпійські: *“олимпияда же въ Юлинѣ(х) оунѣ нарицаєть(с) иже за дѣ: лѣ(т) свершаємъ поприщъ четвертолѣтняго ради и слнчънаго течения ѿ коєгождо лѣ(т) тако свершаєть(с) днь”*⁷⁷.

⁷² Там же. – Стб. 801.

⁷³ Словарь древнерусского языка... – Т. 7. – С. 208.

⁷⁴ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 169.

⁷⁵ Мицько І. Свята Ольга в епосі Украї-

ни // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ, 31 травня 2008 р. – Львів, 2009. – С. 32. Дякую п. Ігорю Мицькові, який привернув мою увагу до згаданих топонімів.

⁷⁶ Виноградов В. В. История слов. – Москва, 1999. – С. 515–517.

⁷⁷ Словарь древнерусского языка... – Т. 7. – С. 208.

Традиція лицарських турнірів походить від змагань між обраними представниками ворогуючих сторін на полі бою у польових умовах. Без спеціально підготованого майданчика проводилися і найдавніші турніри. Згодом (у XIII ст.) місце турніру почали огороджувати частоколом та ровом. Пізніше таке поприще/ристалице огороджували подвійним бар'єром: зовнішній формувався частоколом, а внутрішній – загорожею із перекладин по стійках. Між цими бар'єрами знаходилися слуги, що допомагали лицарям під час двобою та не допускали натовп на майданчик⁷⁸.

Про огорожений залізними тинами двір йдеться й у цитованій колядці: *“Навкруги Твого Двора та Залізній Тина”*. Серед цього двору знаходився стовп з встановленим на верхівці зображенням орла: *“Посеред Твого Двора стоїть Стовп Золотий. [...] А на тім же Стовпі сидить Птиця-Орел”*. Принцип розташування пам'ятного стовпа з орлом на спортивній (турнірній) арені дійсно міг бути запозиченим із Константинополя й взоруватися на колону з орлом тамтешнього іподрому. Проте переносити константинопольський сюжет боротьби орла зі змієм (припасувавши цьому орлу другу голову) на холмський ґрунт, як пропонував А. Майоров, неправомірно. Поява холмського монумента має свої, місцеві причини, що спираються на ретельно відготовані в літописі історичні факти.

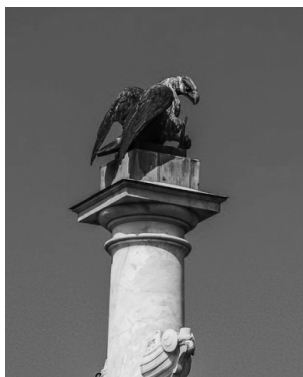
Окрім того, необхідно взяти до уваги, що практика встановлення колони з орлом на спортивній арені не є суто Константинопольською. Її, очевидно, експортовано з Риму. Про це свідчить кам'яна плита із зображенням увінчаного імперським орлом стовпа, розміщеного посеред арени, віднайдена в руїнах римського храму Аполлона Сосіана на Марсовому полі, поруч з театром Марцелла (рис. 37). Запозичена з Риму ідея трансформувалася у Константинополі під впливом місцевої легенди про заснування міста. Тому на колоні, встановлену на Царгородському іподромі, вміщено композицію, що відтворює місцевий сюжет боротьби орла зі змієм.

Це рельєфне зображення також засвідчує римське походження специфічного декоративного оздоблення колон у вигляді “очей” павичевого пір'я, чи, можливо, – сучків, утворених на місці обрубаних гілок стовбура дерева. У Константинополі таке оздоблення мали колони тріумфальної арки Феодосія й “колона сліз” із Цистерни Базиліки. Подібні процеси запозичення композиційних та декоративних принципів у мистецтві та їхню “міграцію” через віки та стилі ніхто не заперечує. Численні приклади орлів, встановлених на пам'ятних колонах у значно пізніші часи, є тому яскравим підтвердженням (рис. 38, а–в). Водночас, попри формальну схожість, кожен такий пам'ятник несе власне змістове навантаження. Орел у Бронксі (Нью-Йорк) символізує доблесть воїнів Першої світової війни. Орел “Чесменської колони”, крім символу військової звитяги, є ще й алюзією на прізвище головнокомандувача морської битви в бухті Чесма – графа Алексея Орлова. А коронований орел на колоні в Равенні демонструє заслуги перед містом кардинала Боніфачо Каетані.

⁷⁸ Носов К. С. Рыцарские турниры. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 46–47.

Рис. 37. Рельєф із зображенням орла на колоні в межах спортивної арени.
Рим, Марсове поле

а) Пам'ятна колона полеглим у Першій світовій війні (фрагмент). Нью-Йорк,
Бронкс. 1921 р.

б) Пам'ятна колона присвячена Чесменській битві 1770 р. (фрагмент).
Єкатерининський парк, Царське село. 1776 р.

в) Пам'ятна колона в честь кардинала Боніфачо Каетані (фрагмент). Площа
20 вересня, Равенна. 1609 р.

Рис. 38. Монументи з орлами на колонах у мистецькій традиції XVII–XX ст.

Свій семантичний зміст мав і холмський монумент з орлом. Зі значною достовірністю його дозволив розкрити літописний текст – як опис самого монумента, так і розлогий виклад подій битви поблизу Ярославла 1245 р. Змістове навантаження композиції холмського монумента з орлом є впізнаваним у трьох знаменнях Ярославської битви й, крім того, прочитується у “Одкровенні” Іоана Богослова. Звернення до буквального змісту повідомлень джерела пропонує достатньо підстав, аби дати відповіді на поставлені на початку публікації запитання, що стосуються літописної звістки про холмський монумент з орлом:

1. Який саме тип архітектурного об’єкта названо “стовпом”?

У літописному описі холмського монумента стовпом названо колону – архітектурно оформлену вертикальну опору. Як елемент архітектурного ордеру колона, переважно, складається з трьох частин – стовбура, бази та капітелі. Основна частина колони – стовбур (тіло колони), здебільшого, – циліндрична, округла у перетині стійка. Стовбур колони спирається на базу, розташовану у її підніжжі. Верхньою частиною колони, що завершує її стовбур, є капітель. Колона переважно слугує головним елементом архітектурної конструкції споруди й підтримує антаблемент архітектурного ордеру, арки чи склепіння. Водночас вона може утримувати лише фрагмент антаблемента, не сприймаючи все його навантаження, а також слугувати виключно декоративною прикрасою. У такому разі колону встановлювали без яких-було додаткових прикрас, або ж увінчували статуєю, декоративною вазою, урною чи кассолітом тощо.

2. Які голови та підніжки згадано у тексті?

Під головами у тексті варто розуміти антропоморфні голови чотирилікою капітелі колони. Ці чотири голови необхідно співвідносити із символікою небесних стихій, заснованою на тексті “Апокаліпсису” святого Іоана Богослова про чотирьох ангелів, здатних керувати вітрами та спрямовувати на землю їх життєдайну чи руйнуючу силу, або ж – стримувати вітри від руйнувань. У капітелі холмської пам’ятної колони-монумента могли бути зображеними як ангели, так і вітри. Ангельські лики мали б бути німбованими, а персоналізації вітрів зображали такими, що дмуть на чотири сторони світу, можливо – з декоративними хвилями та завитками, що струмують із їхніх ротів. Підніжками літописного стовпа названо базу колони, декоровану чотирма кутовими елементами, характерними для романської архітектури й відомими під назвою “шпори”, що буквально нагадують чотири декоровані ніжки-опори.

3. Які виміри вказано у тексті?

Фраза “*въисота же камени . десѣти лакоть*” пояснює, що висота стовбура колони, виконаного з цілокам’яного блока (каменю), сягала 10 ліктів. При довжині візантійського ліктя у 48 см висота стовбура сягала 4,8 м. Уточнення розмірів колони виразом – “*с головами же . и с подножьками . вѣ . лакоть*” – мало за мету вказати, що загальні розміри колони, разом з капітеллю та базою, дорівнювали вже 12 ліктям (≈ 5,76 м). До того ж, ці докладні цифри дають підстави для припущення, що пам’ятник мали

обмірювати на замовлення літописця. Такі обміри практично виконували, й звичайно виконують досі за допомогою жердини та мірничого шнура, прив'язаного до її вершини. Вершину жердини прикладали до необхідного горішнього рівня обмірюваного елемента, а шнуром вимірювали його висоту до долішнього рівня. Найзручніше було міряти колону до найширшої горішньої частини – абаки, що вкривала капітель. При такій методиці обмірів значне розширення капітелі не давало змоги виміряти висоту вужчого пластичного декоративного елемента, який міг бути встановленим на цій капітелі, адже шнур заламувався об це розширення на рівні абаки. Відтак, найвірогідніше, обмірювали лише колону. Зважаючи, що сумарна висота капітелі з базою сягала двох ліктів (або ж три стопи), при тому, що бази були нижчими за капітелі, висота капітелі приблизно дорівнювала 1,2 ліктя (1,8 стопи).

4. У якому вигляді був “изваянь” орел?

Орел увінчував колону як кам'яна різьблена скульптура. Об'ємну фігуру орла встановлено на плиту абаки, що прикривала згори чотири лики капітелі. Термін “изваянь” застосовувався для характеристики висічених з каменю об'ємних предметів. Традиція виконання фігур орлів від античності до романської доби підказує, що колону увінчувало цільнокам'яне зображення орла (“*врель камень*”) зі складеними, розкритими, чи, навіть, розпростертими крилами. Зважаючи на розміри аналогів, таке скульптурне зображення могло мати близько двох стіп (64 см) висоти й навіть за найоптимістичнішими підрахунками не мало перевищувати 80 см.

5. З якою метою спорудили стовп з орлом?

Холмський монумент з орлом споруджено в пам'ять про перемогу Романовичів в битві поблизу Ярослава влітку 1245 р. Таку можливість підказують відзначені в літописній розповіді два ‘знамення’ Ярославської битви. Під ‘знаменням’ (стійке словосполучення – ‘небесне знамення’) розуміють певний знак (ознаку) чи прикмету, зокрема – явище природи чи календарний факт, що передвіщають певну майбутню подію й сприймаються згодом вказівкою для її розпізнання. Перше з цих знамень літописець добачав у появі над полем битви орлів, що ширяли, кружляли й клекотіли над військами “*якоже никогда и николи же не бѣ*”. Скульптурне зображення орла, встановлене на холмському стовпі, в алегоричній формі відображало це яскраве явище, а зображення голів чотирилікої капітелі демонстрували його повітряно-просторову природу, розкрити в рядках про чотирьох Ангелів (чи вітрів, яких вони приборкували) з “Одкровення” святого Іоана Богослова. Прославлення битви поблизу Ярослава було виконане в архітектурно-різьбярській формі за “підказкою” ще одного знамення: як відзначив літописець, битва відбулася напередодні дня святих Фрола та Лавра – “*искусныхъ каменноздателей*”.

6. Що означає фраза “*столпь поприща . ѿ горо^о*”?

Ця фраза свідчить, що стовп з орлом знаходився на міському (“*ѿ горо^о*”), тобто – грідському поприщі. Цим поприщем (інакше – ристалищем) було місце, призначене для проведення лицарських (втім також кінних) турнірів, те саме, що й гр. ‘*στάδιον*’ та лат. ‘*stadium*’. Місце розташування стовпа

із орлом на міському турнірному майданчику (поприщі) підказали дві обставини. Першу з них варто добачати у римсько-візантійській традиції встановлення монумента у вигляді увінчаної орлом колони на спортивних аренах. Друга обставина відчитується у літописній згадці про несприятливе для ворога Романовичів знамення, яке передувало Ярославській битві. Це знамення літописець добачав у невдалому для князя Ростислава лицарському турнірі, на якому він був переможений у двобої з угорцем.

Отож, у образно-композиційному ладі холмського монумента з орлом закладено низку алюзій на конкретні історичні факти та явища, потрактовані літописцем небесними знаменнями битви поблизу Ярослава 17 серпня 1245 р. Відзначені паралелі дають підстави вважати аналізований архітектурно-мистецький об'єкт пам'ятником славетної перемоги Романовичів над об'єднаною коаліцією претендента на галицький стіл Ростислава Михайловича, військами угорського короля Бели IV і малопольського князя Болеслава V. Відтак, холмське поприще із монументом Ярославської битви необхідно долучити до переліку об'єктів, що формують цілісний архітектурно-містобудівельний комплекс новозаснованого столярного гóрода.

Національний університет "Львівська політехніка"

Леонтій ВОЙТОВИЧ

“ПОДВІЙНА” КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА: ЗАГАДКА ЛЕГЕНДИ ЧИ РЕАЛЬНИЙ ФАКТ

29 листопада 2001 р., виступаючи на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 800-річчю від народження короля Данила Романовича, Ярослав Дашкевич звернув увагу, що сучасна українська історіографія “продовжує тенденцію ... радянського часу – консервувати та заново прищеплювати почуття меншовартості, поширюючи твердження, що, мовляв, не було держави (!), не було володарів, які досягли найвищого можливого рангу в тогочасній державній ієрархії, тобто не було королів ... термін “держава”, “король” історики офіційного тлумачення пишуть у лапках”¹.

Противники визнання факту коронації Данила Романовича*, намагаючись оправдати підстави своїх тверджень, часто спираються на давню легенду “подвійної” коронації, яка змусила сумніватися у коронації ще Олександром Гваньїні (1534-1538–1614). Італійський офіцер на польській службі з критичним ренесансним мисленням у своїй хроніці “Опис Сарматії Європейської” (1578), подаючи “підступні наміри” Данила Романовича стати королем, а також нібито “власну ініціативу” легата Опізо щодо цього, з приводу самого акту коронації зазначив щодо легата: “чого мало й не здійснив”². Потрібно з’ясувати звідкіля взялися сумніви щодо коронації взагалі і сама версія про “подвійну” коронацію.

Найповнішу інформацію про обставини і перемовини, які передували коронації Данила Романовича, подає Іпатіївське літописне зведення, власне його третя частина, яку історики називають Галицько-Волинським літописом. Там же наведено й короткий опис самої коронації, яка відбулася у Дорогичині пізньої осені 1253 р.³, взимку

¹ Дашкевич Я. Проблема державності на галицько-волинських землях (кінець Х – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової університетської конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 8–9.

* Уже в 2014 р. рада м. Хелма (Польща), колись столиці короля Данила Романовича, уступаючи місцевим дослідникам, не врахувала рекомендації провідних польських вчених і присвоїла скверу поблизу базиліки Діви Марії, що стоїть на

місці собору Різдва Богородиці, у якому був похований король Данило, ім’я “великого князя” Данила, хоча такого титулу він ніколи не мав.

² Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упорядкування і переклад о. Ю. Мицика. – Київ, 2007. – С. 494.

³ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1901. – Т. 41, кн. 3. – С. 36–37; Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. –

1253–1254 р.⁴ чи на початку 1254 р.⁵: “Присла папа послы ч̄тны носаше в̄н̄ѣць и скипетръ и короноу еже нарѣтъ королевскый санъ рекыи с̄ноу приими ѿ насъ в̄н̄ѣць королевства. Древле бо того прислалъ к нему пискоупа Беренського и Камецького река емоу и приими в̄н̄ѣць королевства. Ун же в то время не приалъ бѣ рѣка рать Татарьская не престаеъ злѣ живоущи с на то како могоу приати в̄н̄ѣць без помощи твоеи. Шпиза же приде в̄н̄ѣць носа Убѣщаеаъся ѿко помощь имѣти ти ѿ папы. Уномоу же Удинако не хотащюу и оубѣди его м̄ти его и Болеславъ и Семовитъ и боаре Ладскыѣ рекоуще да бы прыалъ бы в̄н̄ѣць а мы есмь на помощь противоу поганымъ. Ун же в̄н̄ѣць ѿ Ба̄ приа, ѿ ц̄рви ст̄апостоль и ѿ стола ст̄ого Петра и ѿ Уца̄ своего папы Некѣнтиа̄ и ѿ всӣ еп̄иовъ своихъ. Некенимм бо кльнаше тѣхъ хоулащимъ в̄роу Грѣцкоую правовѣрноую и хотащюу емоу сборъ творити У правою вѣрѣ У воединени цр̄ькви. Данило же приа ѿ Ба̄ в̄н̄ѣць в городѣ Дорогычинѣ идущюу емоу на воиноу ср с̄мъ Лвомъ и со Сомовитомъ княземъ Ладскимъ”⁶. Текст однозначно розкриває причини коронації, її перебіг, а також умови унії.

Інформацію про коронацію Данила Романовича залишив також добре поінформований сучасник, якого не випадає запідозрити у фальшуванні, – Ніколо де Курбіо (Ніколо де Кальві) (†1273) – францисканець, особистий духівник римського папи Інокентія IV. 1250 р. він став єпископом Ассізі (Умбрія, Італія) і перебував на цій посаді до самої смерті, однак більшу частину часу надалі проводив при папському дворі⁷. Його “Житіє папи Інокентія IV”⁸ – важливе джерело для дослідження церковної історії XIII ст. – подає наступне: “At Rutenos quoque, qui ad Romanam curiam suos solemnes nuntios destinarunt ut eis Legatum mitteret, per quem instruerentur et informarentur in fide catholica,

Lwów, 1904. – Т. 1. – С. 133–134; Włodarski B. Polska i Ruś (1194–1340). – Warszawa, 1996. – С. 143, 145; Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). – Санкт-Петербург, 2004. – С. 165; Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – Львів, 2003. – С. 70; Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 294.

⁴ Хрусталёв Д. Г. Северные крестовосцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 365.

⁵ Чубатий М. М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 60; Пауцто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 259.

⁶ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). –

Москва, 2001. – Т. 2. – Стб. 826–827.

⁷ Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009. – С. 72–73; Його ж. Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV? // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 169–170; Його ж. Галицький єпископ Петро – ставленник і дипломат Данила Романовича // Український історичний журнал. – Київ, 2013. – № 5. – С. 84–85. Див. також: Майоров О. Звістка Ніколо де Кальві, капелана папи Інокентія IV, про коронацію Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 189–190.

⁸ Nicolaus de Curbio. Vita Innocentii Papae IV // Scriptores Rerum Italicarum / Ed. L. A. Muratori. – Mediolani, 1723. – Т. 3. – Р. 584–610.

cum more Graecorum et ritu viverent, missus est Dominus Albertus Archiepiscopus Livoniae et Prussiae. Ubi quidem ad Regem subsequenter ab apostolica sede Legatus missus Dominus Abbas de Mazario, qui coronavit eundem”⁹.

Ця інформація цілком узгоджується з повідомленням Іпатіївського літопису. Але в Ніколо де Кальві сама подія не датована. Редактори видання вважали, що коронація відбулася 1246 р.¹⁰, йдучи за не завжди точними щодо хронології повідомленнями італійського історика Одоріка Рейналді (1595–1671), який датував її саме так¹¹.

Підтверджують відповідну інформацію також польські “Аннали Крассінських”¹². Цю компілятивну хроніку, доведену до 1341 р., склав невідомий автор орієнтовно у XIV ст. Вона, загалом, заснована на свідченні “Анналів краківської капітули” та “Каталогу краківських єпископів”. Видавцеві джерела Августу Бельовському був відомий одинокий пізній список XVI ст., втрачений у 1944 р.¹³. За цим джерелом “Anno Domini 1253 Daniel dux Russiae in regem coronatur” (“Року Божого 1253 Данило, князь Русі, на короля коронований”)¹⁴. Ця звістка давно відома в історичній науці¹⁵ як поважне свідчення про саму подію.

Угорський король Бела IV після 1253 р. визнавав Данила Романовича не інакше як королем¹⁶. “Королем русинів” його титуловано в тексті угоди, укладеної у Рачонжі 1254 р.¹⁷, внаслідок якої організовано похід проти ятвягів і розділено їх територію¹⁸. Кампанія розпочалася наприкінці 1254 – на початку 1255 р.¹⁹ (за уточненою версією О. Майорова – у листопаді–грудні

⁹ “Також до русинів, які зверталися через своїх надзвичайних послів до Римської курії, щоб вислала їм легата, який би навчив їх і просвітив у католицькій вірі, бо ж жили за звичаєм і обрядом Греків, був направлений кир Альберт, архієпископ Лівонії і Пруссії. Згодом до короля Русі Апостольський Престол відправив легата кир абата з Мазаріо, який його ж і коронував” (*Nicolaus de Curbio. Vita...* – Р. 592–592e (переклад: *Паславський І. Український епізод...* – С. 72–73). Олександр Майоров звернув увагу на описку “абат з Мазаріо”, усунену у пізніших виданнях – *Mezano: Майоров О. Звістка...* – С. 192.

¹⁰ *Nicolaus de Curbio. Vita...* – Р. 600.

¹¹ *Odorici Raynaldi Annales ecclesiastici denuo excusi et ad nostra usque tempora perducti / Ab A. Theiner.* – Parisiis, 1870. – Vol. 21. – Р. 326–327.

¹² *Rocznik Krasińskich / Ed. A. Bielowski // Monumenta Poloniae Historica.* – Lwów, 1878. – Т. 3. – Р. 128–133.

¹³ *Dąbrowski J. Dawne dziejopisarstwo polskie (do 1480).* – Wrocław, 1964. – С. 68.

¹⁴ *Rocznik Krasińskich.* – Р. 132.

¹⁵ *Майоров О. Звістка...* – С. 189.

¹⁶ *Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. // “А се его сребро...”*. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 98.

¹⁷ *Codex diplomatycus Poloniae / Ed. L. Ryszczewski, A. Muczkowski.* – Varsoviae, 1858. – Т. 3. – Nr 30; *Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарий.* – Москва, 2002. – С. 366–367.

¹⁸ *Кралоук П. Ятвяги та боротьба Київської Русі й Галицько-Волинського князівства за Полісся // Визвольний шлях.* – 2005. – № 9–10. – С. 190–191; *Войтович Л. В. Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* – 2010. – № 22. – С. 10; *Майоров А. Пруссский вопрос во внешней политике Даниила Галицкого // Rossica Antiqua.* – 2011. – № 2. – С. 105.

¹⁹ *Котляр М. Коментар до літопису // Галицько-волинський літопис.*

1254 р.²⁰) і завершилася швидкою перемогою Данила Романовича, про що натхненно писав літописець²¹.

Зі зрозумілих причин літописи Північно-Східної Русі не відобразили коронації, але вона залишалася добре відомою у середовищі української еліти навіть ранньомодерного періоду.

Пізній Густинський літопис під 1247 р. подав наступну інформацію “Данило Романович по сей славної побѣдѣ въ Чехахъ (тобто після походу 1253 р. – Л. В.) начать повсюду славенъ быти, яко и папа Римский величаше его, и присла ему свое благословение и знаменія кролевская, си ест корону, скипетро и проч. И моли его, да помагаеть христианом на Татар, онъ же общася. И коронова его на кролевство Руское легать папежа Инокентия Четвертого во градъ Дорогичинъ”²².

Киево-печерський архимандрит Захарія (Копистенський) (†1627) теж подав цю подію як результат військових подвигів князя Данила, що змусили папу звернутися до нього, додавши, що “през принятіє той коруны Даниїл не отступовал віры, юно за почестъ ко болшей своѣй славі принял оную”²³.

Київський книжник Феодосій Софонович (†1672), добре обізнаний з давнім літописанням, у “Кройніці з літописців стародавніх” зазначив, що “Опиж, опат мезанский и бискуп маденский, на Лугдунскомъ (Ліонському – Л. В.) соборѣ назначени”²⁴. Його версія коронації дещо відмінна від Іпатіївського зведення: “Теды кнзь Данииль принялъ в Дорогичинъ корону королевскую и скипетръ от Гсда Бга и от престола свѣтых апостоль Петра и Павла, от папы римского Инокентия и укоронованыи от православных епископов зосталъ всея Руси, на полудню лежачеи королемъ. Инокентии албо вѣмъ то и папа проклинал тых, которьи гонили вѣру правовѣную Грецкую, и в тои часъ не было гонения на вѣру грекорускую, ни гонили еи, и в овшемъ хотѣл соборъ собрати папа, жебы церковъ западную, восточную соединити”²⁵.

Ф. Софонович був останнім українським хроністом, якого цікавила історія Галицько-Волинської держави²⁶. Після приєднання козацької України до Москви інтерес до галицько-волинських земель відпав. У популярній історичній праці “Синописис”, яка від 1674 р. витримала близько 30 видань²⁷,

Дослідження. – С. 301; *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264.* – Kraków, 2011. – С. 281.

²⁰ *Майоров А.* Прусский вопрос... – С. 114–119.

²¹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 831–835.

²² *Густынская летопись // ПСРЛ.* – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 40. – С. 121.

²³ *Копистенский З.* Палинодия // *Памятники полемической литературы в Западной России.* – Санкт-Петербург, 1878. – Кн. 1. – Стб. 1109.

²⁴ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – Київ, 1992. – С. 151.

²⁵ Там само. – С. 152.

²⁶ *Паславський І.* Хто був ініціатором... – С. 164.

²⁷ *Маслов С. И.* К истории изданий киевского “Синописиса” // *Сборник Отдела русского языка и словестности.* – Ленинград, 1928. – Вып. 101, ч. 3: *Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского.* – С. 341–348.

про Данила Романовича згадки немає, хоча ряд фрагментів з Ф. Софоновича повторено майже дослівно²⁸.

Польський хроніст Ян Длугош (1415–1480) першим подав інформацію, відмінну від інших джерел. Хоча він і користувався руськими літописами, але свідомо і несвідомо допускав значні неточності, особливо хронологічні²⁹. Його повідомлення про коронацію Данила Романовича, датоване 1246 р. (ця дата пізніше через інших польських хроністів дійшла до О. Рейналді), укладене зовсім у іншому ключі: Данило, князь Русі, Києва і Дорогичина, бажаючи королівського титулу і відповідних, пов'язаних з ним переваг, був коронований папським легатом Опізо, який зажадав переходу до правдивої віри латинської. Польські єпископи, а власне краківський Прандота, були проти, бо вважали Данила облудним і підступним. Але легат настояв на своєму і коронував Данила у його столиці Дорогичині. А Данило обіцяв з усіма землями і князями дотримуватися підлеглості папі і церемоніалу костела римського³⁰.

²⁸ Синописис или краткое собрание различных летописцев о начале славяно-русского народа. – Киев, 1836. – С. 17–19, 21–23 (и др.); *Еремин И. П.* К истории общественной мысли на Украине второй пол. XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР (далее – ТОДРЛ). – Москва; Ленинград, 1954. – Т. 10. – С. 212–222; *Пеитич С. А.* “Синописис” как историческое произведение // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 15. – С. 284–298.

²⁹ *Перфецький Є.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша // ЗНТШ. – Львів, 1927. – Т. 147. – С. 6–54; *Idem.* Historia polonica Jana Długosze a ruske letopisectvi. – Praha, 1932. – S. 15–17 (i in.); *Генсьорський А. І.* Помилкова інтерпретація Длугошем деяких місць Галицько-Волинського літопису // Дослідження і матеріали з української мови. – Львів, 1960. – Вип. 3. – С. 16–26; *Лимонов Ю. А.* Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси // Проблемы истории феодальной России. Сб. стат. К 60-летию проф. В. В. Мавродина. – Ленинград, 1971. – С. 76–79; *Его же.* Ян Длугош и русские летописи // Его же. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. – Ленинград, 1978. С. 6–96; *Wyrozumski J.* 55 lat pracy and krytyczną reedycją dziejów Polski Jana Długosza // Nauka. – 2006. – Nr 3. – S. 153–166.

³⁰ *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego.* – Warszawa,

1974. – Ks. 7–8. – S. 70–71. В оригіналі: “Claritarem et preeminenciam regalis nominis atque fastigii Daniel Ruthenorum Kyoviensis et Drohicziensis dux atque Monarcha et qui pro ea tempestate devitiis terris, gentibus, factivitate et industria pollens inter Ruthenorum principes celebrior habebatur, adepturus, intelligens Opiszonom abbatem de Meszano Apostolice Sedis legatum Poloniam advennise largisque facultatibus apostolicis predictum esse, missis ad illum notabilibus nunciis, etiam numera magne importancie per illos sibi transmittit, rogans, ut ipsum in Ruthenorum regem auctoritate apostolica evehat, coronet atque inungat, offerens se cum omnibus Russorum terris sue dicioni subiectis, Grecorum ritu derelicto, in obedientiam et comunem universalis Ecclesie Romanae et sui summi pontificis transiturum. Et tam Ruthenorum quam aliorum catholicorum terras a Thartarorum invasione potenter et animose protecturum. Exhilaratus admodum hiis nunciis eaque legacione Opiszono legatus apostolicus, et credens vehementer rebudfidei et religionis Christiane conducere, se quoque beate et feliciter legacionis sue officium obiturum fore, si Daniele Drohiczenci duce in Ruthenorum regem evecto plures et insignes provincie atque regiones, innumerabiles quoque anime, et kaligine Ruthenica erepte, in katholice fidei reducerentur puritatem, nunciis Danielis ducis benigne appellatis et bene de negotio sue legacionis sperare iussis illos ad Danielem ducem remittit, pollicens se propediem venturum et illum, si erroribus Grecorum desertis,

Цікаво, що у первісному автографі цей пасаж автор вписав на полях у процесі редагування тексту, тоді як первісно під 1253 р., після розповіді про те, як краківський біскуп Ян Прандота передав чеському королю Пшемислу II Оттокару реліквію святого Станіслава, була інформація зовсім іншого змісту, яку пізніше Я. Длугош закреслив: "Opiszo abbas de Meszano Apostolice Sedis legatus de mandato Innocentii pape quarto, assumpto sibi Prandotha Cracoviensi episcopo et nonnullis aliis Polonie episcopis, Daniele duces Russie altera vice priorem coronationem innovando et confirmando in castro Drohiczin in regem Russie inungit et coronat, sponsione iurisiurandi ab eo assumeret et Summo Pontifici Romano fideliter obediret. Et plurimis honoratur a Daniele rege novo insignibus donis"³¹.

Як звернув увагу Даріуш Домбровський³², більшість дослідників про первинну звістку, закреслену в тексті Я. Длугоша, не знали³³: тільки в одному виданні латинського тексту є примітка про усунутий фрагмент³⁴.

veram katholicoorum religionem cum terris et populis suis complexus fuerit, in Ruthenorum regem coronatum... Et licet pontifices Polonie, et signanter Prandotha Cracoviensium antistes, promissum tam temerarium Danieli duci et suis nunciis factum rescindere Opisonem legatum apostolicum multiphariis argumentis persuaderent, quippe qui probe naturam et mores Danielis ducis et eius fluxam vaframque fidem optime dinoscentes, certo certius sciebant Daniele duces suis promissionibus temeratis et religioni nostre summo pontifices Polonie parum fideliter et magis ex invidia existimabat dissuasionem ingesisse, a sententia dimoveri non potuit, sed in Drohiczin, que tunc ducis Danielis principalis sedes erat, perveniens, duces prefatum Daniele mastantepincipum et baronum Russie ad id specialiter invitata et accersita multitudine in castro Drohiczin regem super Russiam coronat et inungit, prefato duce Daniele solenniter promittente et se iureiurando in manibus prefati Opiszonis legati astringente, se cum omnibus principibus et baronibus, terris et dominiis suis, fidem, ritum et cerimonias Romane Ecclesie de centro fideliter et sincere sectaturum et Innocencio quarto summo pontifici Romano eiusque successoribus parituum". Див.: Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia / Ed. A. Przezdziecki. – Kraków, 1873. – Т. 2. – Р. 309–310.

³¹ "Opiszo, abbat Merano, legatus Apostolice sedis pontificis Innocentii IV, Prandotha, краківський єпископ і інші

польські єпископи Данила, князя Русі, два рази бувшу коронацію відновлюють і закріплюють в замку Дорогичин на королівство Русі помазують і коронують, пропонують скласти клятву добросовісно підпорядковуватися Верховному Римському понтифіку. І вельмишанований король Данило [отримує] нові цінні подарунки": *Semkowicz-Zarembina W. Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 1952. – Seria 2, t. 47. – S. 27–28.*

³² *Dąbrowski D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów // Дорогичинь 1253: Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 64–65.*

³³ *Карамзин Н. М. История государства Российского. – Москва, 1992. – Т. 4. – С. 195–196; Girgensohn J. Kritische Untersuchung über das VII. Buch des Historia Polonica des Długosz. – Göttingen, 1872. – S. 89; Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów Jana Długosza (do roku 1384). – Kraków, 1887. – S. 266; Чубатий М. Західна Україна... – С. 56–57; Labuda G. Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Proba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 151; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. – С. 280–282.*

³⁴ *Długosz J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsaviae, 1975. – Ks. 7. – P. 94.*

Звідкід Я. Длугош взяв інформацію за 1246 р. – не відомо³⁵. Укладення цієї церковної унії, мабуть, ґрунтувалося на засадах римсько-болгарської умови 1204 р. зі збереженням східного обряду³⁶. Про це свідчать і відповідні булли папи Інокентія IV. До проблеми використання латинського обряду звернувся папа Олександр IV (Рінальдо Конті), який відновив жорстку політику свого дядька папи Григорія IX щодо східного обряду і взагалі показав себе недалекоглядним політиком, що справедливо відзначив Іван Паславський³⁷. Але відмова Я. Длугоша від первинного тексту і вторинна вставка, безперечно, несуть сліди міжконфесійного протистояння³⁸ і небажаність для автора підняття Данилового престижу, через що й залучено звичне перекручення фактів³⁹.

На такий підхід вказують і наступні повідомлення хроніста, витримані у ворожому до короля Данила дусі. Так, під 1249 р. він подає, що папа прислав до Данила єпископа армаганського Альберта, іменованого архієпископом руським, щоби прийняти від короля присягу Риму, але Данило Романович начебто відіслав посланця назад без належної поваги⁴⁰. Альберт Зуєрбер з Кельна, який закінчив паризьку Сорбонну, у 1228 р. був поставлений єпископом Риги, але його не прийняв місцевий капітул та клір, тому він до 1236 р. залишався бременським каноніком. Потім його поставлено примасом Ірландії (з резиденцією в Армі), а на соборі в Ліоні у 1245 чи 1246 р. іменовано архієпископом і легатом Пруссії, Ліфляндії і Естляндії. З травня 1246 р. його іменовано архієпископом і легатом для Русі, а також Готланда, Рюгена і Гольштейну, нарешті він став архієпископом Риги (1253–1272)⁴¹. Відома булла Інокентія IV про призначення Альберта легатом на Русь і з дорученням прийняти унійну присягу від князя і єпископів⁴². Присяга ця, очевидно, була прийнята⁴³, бо папа Олександр IV у бреве від 3 лютого 1257 р. дорікав королю Данилові, що той перервав зв'язок з Римом, порушивши клятву⁴⁴, а Василько звертався до папи для вирішення своїх матримоніальних проблем⁴⁵.

³⁵ *Semkowicz A.* Krytyczny rozbiór... – S. 271.

³⁶ *Войтович Л.* Король Данило Романович: політик і полководець // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.* – Львів, 2008. – С. 91–92.

³⁷ *Паславський І.* Коронація... – С. 80–81.

³⁸ *Gawęda S.* Ocena niektórych problemów historii ojczystej w “Rocznikach” Jana Długosza // *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza / Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.* – Warszawa, 1980. – Т. 561: *Prace Historyczne, zesz. 65.* – S. 196–197.

³⁹ *Dąbrowski D.* Koronacja... – С. 66–67.

⁴⁰ *Jana Długosza Roczniki...* – Ks. 7–8. – S. 85.

⁴¹ *Mantels W.* Albert II (Suerbeer) // *All-*

gemeine Deutsche Biographie. – Leipzig, 1875. – Vol. 1. – S. 202–203; *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques.* – Paris, 1912. – Т. 1. – P. 321–323.

⁴² *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953).* – Romae, 1953. – Vol. 1 / *Collegit introductione et aadnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykuj, OSBM.* – Nr 26. – P. 39; *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану і унії (X – початок XVII ст.).* Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – № 21. – С. 26–27.

⁴³ *Паславський І.* Коронація... – С. 53–54.

⁴⁴ *Documenta...* – Nr 34. – P. 49–51; *Боротьба Південно-Західної Русі...* – № 26. – С. 29–30.

⁴⁵ *Documenta...* – Nr 28–29. – P. 40–41.

Погоджуюся з Д. Домбровським і в тому, що тут Я. Длугош не використовував інформацію Галицько-Волинського літопису⁴⁶, а запозичив переказ з невідомої грамоти кола краківського єпископа Я. Прандоти, або ж втрачених польських анналів⁴⁷. А твердження про зрадливість Данилових обіцянок скомпонував на основі добре йому відомої булли папи Олександра IV від 1257 р.⁴⁸. Очевидно, що на цю конструкцію вплинули також сучасні Я. Длугошу реалії трансформації королівства Русі у польську провінцію з невдалими спробами ліквідації місцевої православної церковної організації.

Мацей Меховський (Меховіта) (1457–1523) у своїй “Хроніці Польщі” використав працю попередника. Тому в нього “Danielem Drohicensem et Kiouiensem principem, знатнішого серед князів руських, який просив і обіцяв, що разом з усіма землями руськими залишить віросповідання грецьке і перейде до підпорядкування і єдності з Церквою Римською, названий легат Опізо в тому ж році 1246 коронував і помазав у замку на короля руського, що викликало спротив усіх єпископів польських, які знали хитрість і непостійність Данила, в чому пізніше переконалися”⁴⁹. Але, маючи під рукою і друге (закреслене в Я. Длугоша повідомлення), від подав під 1253 р. “відновлення попередньої коронації” “за дорученням папи Інокентія IV”. На цю коронацію 1253 р. легат Orizo de Meszano “...забрав із собою єпископа краківського Прандоту (Prandotha episcopo Cracoviensi) і деяких інших єпископів у замок Дрогичин (Drohiciensi)”⁵⁰, де отримав від Данила Романовича “...клятву, що як він, так і народ руський, залишивши віросповідання грецьке, будуть віддано сповідати віросповідання римське”⁵¹.

Звичайно, біскуп Прандота не з’явився у тексті внаслідок комбінації М. Меховіти, як вирішив Юрій Лимонов⁵². Ян Прандота з Бяличева (1200–1266) гербу Одворонж, біскуп краківський (20.05.1242–20.09.1266), був вірним сподвижником краківського князя Болеслава Сором’язливого, а останній підтримував Данила Романовича, як і потім Лева Даниловича. Тому й біскуп не пішов би проти свого князя, який переконував Данила Романовича прийняти корону і унію. Продовження 1254 р. святкування у Кракові канонізації краківського біскупа Станіслава, яка відбулася 8 вересня 1253 р. в Ассізі, проходило за участі краківського князя Болеслава Сором’язливого, великопольського князя Пшемисла I, куявського князя Казимира, мазовецького князя Земовита та опольського князя Владислава IV⁵³ під керівництвом папського легата Опізо, аббата з Мессани⁵⁴. У чеських регестах збереглася інформація

⁴⁶ *Dąbrowski D.* Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę “Annalium” korzystał z Kroniki halicko-wotyńskiej lub źródła jej pokrewnego? // *Ruthenica*. – Київ, 2004. – Т. 3. – С. 154–158.

⁴⁷ *Ejusdem.* Koronacja... – С. 66.

⁴⁸ *Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia*. – Р. 401–402.

⁴⁹ *Miechovita M.* De Chronica Polonorum. – Cracoviae, 1521. – Р. CLII.

⁵⁰ *Ibidem*. – Р. CLXI.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Лимонов Ю. А.* “Трактат о двух Сарматиях” Матвея Меховского и его русские источники // *Лимонов А.* Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII вв. – Ленинград, 1978. – С. 145–146.

⁵³ *Prokop K. R.* Poczest biskupów krakowskich. – Kraków, 1999. – С. 61–64.

⁵⁴ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Под ред. В. Л. Янина. – Москва, 1987. – С. 170.

про грамоту від 19 липня 1255 р., яка мала сприяти налагодженню стосунків між польськими князями, Данилом Романовичем та Пшемислом-Оттакаром II: “*Przemysl rex Bohemiae mediante Prandota episcopo Cracoviensi concordat cum principibus Poloniae nec non Daniele rege Russiae, qui terras euis, praesertim territorium Oppraviense, devastaverunt*”⁵⁵. Найправдоподібніше, польські біскупи, насамперед краківський, разом з Опізо брали участь у церемонії в Дорогичині, прибувши туди відразу ж після завершення урочистостей у Кракові. Це і знайшло відображення у польському джерелі, яким користувався Я. Длугош. А пізніше джерело, як і цю звістку, він відкинув.

Цікава особа самого легата. Він походив з родини тосканських аристократів Маласпіна з П’яченци, графів ді Луна. Наймолодший син Моруелло ді Луна обрав духовну кар’єру, ставши спершу папським нотарем, а потім абатом бенедиктинського монастиря святого Павла у Мезано поблизу П’яченци⁵⁶. Папа Інокентій IV (Сінібальдо де Фієскі), з родини лігурійських графів Лаванні довіряв йому складні дипломатичні місії. Тому в 1245–1246 рр. він був легатом у Польщі та Пруссії, а в 1253–1254 рр. – Польщі, Пруссії та на Русі⁵⁷.

Не менш цікаво звідкіля взялося “відновлення попередньої коронації”. Якщо у М. Меховіті це виглядає цілком логічно, то в Я. Длугоша повідомлення про 1246 р. з’явилося пізніше, ніж інформація про “відновлення”. Конструюючи свою версію, хроніст допустився двох помилок. Перша з них могла бути і несвідомою. Він знав, що абат Опізо був легатом у Польщі в 1246 р., але, напевно, не знав, що на той час у нього не було повноважень щодо земель Русі. Друга помилка була, радше, конструкцією: він не міг не знати, що жоден легат не зважить на коронацію без повноважень папи, а також присланих від папи регалій.

На основі конструкції Я. Длугоша, яку разом з його первинною інформацією перейняв М. Меховіта, виникла теза про дві коронації. Наступні хроністи по-різному ставилися до цих версій, напевно, маючи можливість користуватися й іншими матеріалами. Мартин Кромер (1512–1589), докладно описуючи взаємини польських князів, боротьбу за Ятвягію, участь у цих подіях легата Опізо⁵⁸, короля Данила майже не згадує. А епізод коронації у 9-й книзі подано за Я. Длугошем без дати, в контексті подій щойно початку 1260-х років: Данило, прагнучи отримати більше достоїнство, послав до легата Опізо посольство, обіцяючи з усім народом перейти в католицьку віру та боронити від татар польські землі. І хоча краківський єпископ Прандота застерігав легата, той все одно коронував князя, який не тільки не боронив християн, а й із татарами та литвинами пустошив їх

⁵⁵ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / J. Emler. – Prague, 1882. – Pars 2: *Annorum 1253–1310*. – P. 23 (“Пшемисл, король Богемії, за посередництвом Прандоти, єпископа краківського, доходить згоди з князями Польщі та Данилом, королем Русі, які землі його, особливо околиці Опави, понищили”).

⁵⁶ *Nasalli Rocca E. Il monastero del*

Mezzano di Piancenza e l’abate Obizzo (sec. XIII) // *Benedictina*. – Roma, 1956. – Vol. 10. – P. 143–147.

⁵⁷ *Gołab K. Opat Obizo i jego legacie // Nasza Przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. – Kraków, 1959. – T. 10. – S. 113–142.

⁵⁸ *Kronika Marcina Kromera*. – Sanok, 1857. – Ks. 9. – S. 441–442, 456–457, 465.

землі⁵⁹. Тому, відкликаючись до нього, О. Гваньїні написав, що коронація не принесла Данилові Романовичу користі, бо він зрадив католицькій вірі⁶⁰.

Мартин Бельський (1495–1575) повторив за Я. Длугошем ряд його помилок, зокрема, подавши під 1270 р., що з Ногаєм і Телебугою йшли дружини Лева та Романа Даниловичів⁶¹ (похід мав місце у 1287/1288 р., а Роман загинув у 1260 р.). Йоахім Бельський (бл. 1540–1599)⁶², переробляючи працю батька, зазначив, що до смерті Данила (яку він, за Длугошем, відносив до 1266 р.) вся Русь залишалася католицькою. Коронацію він датував 1260 р., при цьому не втримався, щоби не зачепити якимось королем Данила. Мовляв, унію прийнято, аби разом з поляками боронитися проти татар, але князь сам напав на польські землі⁶³. Так уже за умов релігійного протистояння відбувалося міфологізування минулого.

Мацей Стрийковський (бл. 1547–1582) при укладанні свого зведеного літопису користувався різноманітними джерелами. Тому він уже впевнено розгорнув версії про дві коронації “папськими легатами: раз – у Дорогичині, а другий – у Києві”⁶⁴. Данило у нього король київський і дорогичинський князь, а Василько – князь волинський і галицький⁶⁵. За М. Стрийковським, Данило відправив послів до Ліону, прохаючи у папи корону, ще в 1240 р. (ця інформація подана з відсиланнями до Я. Длугоша, М. Меховіти та М. Кромера). У 1246 р. два легати – абат Опізо з моденським єпископом у Києві коронували Данила, незважаючи на протести краківського єпископа Прандоти. Тому папа повторно у 1253 р. послав легата Опізо, який із Прандотою та іншими польськими єпископами коронували Данила Романовича у Дорогичині. При цьому М. Стрийковський знову відкликався до Я. Длугоша та М. Меховіти⁶⁶.

Спосіб конструювання аналізованої версії зрозумілий. Д. Домбровський слушно звернув увагу, що ні Олександр Рогов⁶⁷, ані Криштоф Кв'ятковський⁶⁸ так і не зрозуміли, звідкіля взялися “дві коронації”⁶⁹. Польський дослідник також докладно проаналізував фрагменти запозичені від М. Меховіти та М. Кромера⁷⁰.

Пізніші польські історики, черпаючи різноманітну інформацію, продовжували творення легенди. Станіслав Сарніцький (1532–1597) подав дві

⁵⁹ Kronika Marcina Kromera... – S. 473.

⁶⁰ Гваньїні О. Хроніка... – С. 404.

⁶¹ Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego. – Sanok, 1856. – Т. 1. – S. 309–310.

⁶² Joachima Bielskiego Dalszy ciąg kroniki Polskiej Marcina Bielskiego zawierającej dzieje od 1587 do 1590 roku. – Warszawa, 1851.

⁶³ Kronika Polska Marcina Bielskiego. Nowo przez Joach. Bielskiego syna jego wydana. – Kraków, 1597. – S. 183.

⁶⁴ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Пер. Р. Івасів, І. Козовик, Р. Паранько, В. Пепа. – Львів, 2011. – С. 362, 368.

⁶⁵ Там само. – С. 363.

⁶⁶ Там само. С. 368.

⁶⁷ Rogov A. I. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). – Москва, 1966. – С. 145–147.

⁶⁸ Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253/1254 r. // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. – 2004. – Т. 5. – S. 51.

⁶⁹ Dąbrowski D. Koronacja... – С. 66.

⁷⁰ Ibidem. – С. 69–70.

коронації під 1246 та 1260 р.⁷¹. Бартош Папроцький (1543–1614) обмежився інформацією, що Данила помазав на королівство і коронував у Дрогичині абат Опізо з Мезано, папський легат, не подавши дати⁷². А єзуїт Ян Алоїз Кулеша, з відсиланням до М. Стрийковського, Я. Длугоша, М. Меховіти й М. Кромера, писав, що король Данило присягнув Опізо та Прандоті “з цілим Руським народом”, визнавши не тільки зверхність Риму, а й погодившись “*nawet Ceremonie Greckie opuścić*”⁷³, а до смерті Данила (1266 р., за Я. Длугошем) уся Русь залишалася католицькою.

Отже, за результатами проведеного аналізу можна ствердити, що ніяких підстав для сумнівів у коронації не існує: жодне автентичне джерело таких не дає. Усі відомості різних з походження і незалежних одне від одного джерел узгоджуються у часі і стосовно учасників цих подій та їх мотивів. Я. Длугош першим, маючи повну і правдиву інформацію про відповідні події, відмовився від неї на користь свідомо сфальшованого викладу, який принижував короля Данила. Ця реляція виникла під впливом сучасного хроністу міжконфесійного протистояння, породженого намаганням замінити православну ієрархію католицькою на анексованих Польщею землях королівства Русі. Його наступники модернізували версію, додаючи деталі власних конструцій, при цьому польські автори ганили короля Данила за зраду католицькій вірі, приписуючи йому спустошення польських земель і далі заплутуючи хронологію вслід за Я. Длугошем, а українські автори наголошували на його вірності православ'ю. Сучасні історики, не зауважуючи досліджень В. Семкович-Зарембіни та Д. Домбровського, надалі шукають джерела цих версій хроністів.

Але яка “попередню коронацію” мав на увазі Я. Длугош чи його джерело у повідомленні 1253 р.: можливу коронацію у Відні в 1237 р., гіпотезу про яку висунув О. Майоров⁷⁴, чи коронацію Ярополка Ізяславовича у Римі в 1075 р., інформацію про яку відшукали папські архівісти і в такий спосіб вона потрапила до тексту документа Я. Прандоти? А, можливо, цей пасаж – плутанина самого Я. Длугоша, у його праці, як віддавна показали дослідники, не така вже й рідкісна. Це питання надалі залишається відкритим.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁷¹ *Sarnicki S. Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lithvanorum libri octo...* – Kraków, 1587. – P. 277, 280.

⁷² *Paprocki B. Herby Rycerstwa Polskiego na pięcioro xięg rozdzielone.* – Kraków, 1584. – S. 349.

⁷³ *Kulesza J. A. Wiara Prawosławna Pismem Świętym...* – Wilno, 1704. – S. 112–113.

⁷⁴ *Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века // Вопросы истории.* – 2011. – № 7. – С. 32–52; *Його ж. Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II // Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 4. – С. 180–186.

Александр МАЙОРОВ

КОГДА ДАНИИЛ РОМАНОВИЧ СТАЛ “КОРОЛЕМ РУСИ”?

Как следует из сохранившихся регестов Секретного архива Ватикана, королевский титул в официальной переписке с галицко-волынским князем Даниилом Романовичем римский папа использовал задолго до коронации князя в 1253 г.

Подобное отличие в отношении Даниила могло быть проявлено с одной стороны, в силу его высокого происхождения (мать князя, Евфросиния-Анна, была дочерью бывшего византийского императора Исаака II Ангела¹), а с другой – стремлением апостольского престола включить Юго-Западную Русь и ее правителя в число государств латинского культурного круга, признающих верховную власть римского понтифика.

Именно такую цель, несомненно, ставил перед собой Иннокентий IV в отношениях с русскими князьями во второй половине 1240-х годов. Ни в какое другое время интенсивность контактов Апостольского престола с Русью не была столь высока, как в сравнительно краткий период 1246–1248 гг., что, несомненно, было связано с происходившими тогда же переговорами об объединении Церквей между папой и никейским императором Иоанном III Ватацем².

В 1246 г. Иоанну III, опиравшемуся на союз с германским императором Фридрихом II, удалось присоединить к своей державе значительные территории на Балканах – бывшие владения византийских императоров в Северной Фракии и Македонии с городами Адрианополь и Фессалоники, а также часть Эпирского царства. Эти успехи привели к прекращению существования Фессалоникийской империи, правители которой не желали подчиняться власти Никеи³.

Альянс германского и никейского императоров представлял серьезную угрозу для Апостольского престола и поддерживаемой им Латинской империи. Объявляя о низложении Фридриха II на заседании Лионского собора 17 июля 1245 г., среди его многочисленных злодеяний папа указал

¹ См.: *Maierov A. V. The daughter of a Byzantine Emperor – the wife of a Galician-Volynian Prince // Byzantinoslavica. – 2014. – Vol. 72, Fasc. 1–2. – P. 188–233. См. также: Его же. Даниил Галицкий и начало формирования культа св. Даниила Столпника у Рюриковичей // Древняя Русь: вопросы*

медиевистики. – 2011. – № 4(46). – С. 32–51.

² См.: *Майоров А. В. Первая уния Руси с Римом // Вопросы истории. – 2012. – № 4. – С. 33–52.*

³ См.: *Bredenkamp Fr. The Byzantine Empire of Thessalonike (1224–1242). – Thessalonike, 1995.*

на “нечестивый союз” с “греческими раскольниками”⁴. Чтобы склонить Иоанна III на свою сторону, Иннокентий IV предложил переговоры об унии Церквей и в обмен на признание главенства папы обещал вернуть грекам Константинополь. Осенью 1247 г. в Никею прибыл посол папы монах-минорит (францисканец) Лаврентий, встретившийся с патриархом Мануилом II и передавший послания Иннокентия IV⁵.

Власти Никеи охотно приняли предложение. В марте 1249 г. в Лион к папе прибыл никейский посол монах Салимбен⁶. 28 мая 1249 г. датируются письма Иннокентия IV к Иоанну III и патриарху Мануилу, которые папа отправил в Никею вместе со своим посольством, возглавляемым генеральным министром Ордена миноритов Иоанном Пармским⁷. После успешных переговоров Иоанн вернулся в сопровождении ответного посольства, везшего письма от Иоанна III и Мануила⁸.

Вопрос об унии с Римом обсуждался практически одновременно в Никее и Галицко-Волынской Руси на переговорах, которые вели два близких к Иннокентию IV минорита Лаврентий и Иоанн (Джованни дель Плано Карпини). Осенью 1245 г. последний на пути в Монголию проследовал через земли Юго-Западной Руси, встретился с князем Василько Романовичем, епископами и боярами и зачитал им грамоту папы о “единстве святой матери Церкви”⁹. Продолжив путешествие, посланник весной следующего года где-то в придонских степях повстречался и с самим князем Даниилом, возвращавшимся из Орды. На обратном пути из Монголии в Лион в июне 1247 г. папский легат еще раз посетил Галицко-Волынскую Русь, вновь встретился с князьями Даниилом и Васильком, а также епископами и “достойными уважения людьми”, которые подтвердили, что “желают иметь владыку папу своим отцом и господином, а святую Римскую Церковь владычицей и учительницей”¹⁰.

Вскоре после возвращения из Орды Даниил Романович отправил в Лион своего посланника игумена Григория, чье имя упоминается в письме папы к майнцскому архиепископу и эрцканцлеру Священной Римской империи

⁴ Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio IV: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum / Ed. L. Weiland. – Hannoverae, 1897. – Т. 2. – P. 508–512.

⁵ См. послания Иннокентия IV от 3 и 7 августа 1247 г.: Acta Innocentii PP. IV (1243–1254) / Ed. T. T. Haluščynskij et M. M. Wojnar. – Romae, 1962 (Pontificiae commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes. – Series 3, Vol. 4/1). – Nr. 37. – P. 81; Nr. 39. – P. 82–84; Nr. 40. – P. 84–85.

⁶ Chronica fratris Salimbene de Adam / Ed. O. Holder-Egger // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Hannoverae, 1913. – Т. 32. – P. 304–305.

⁷ Acta Innocentii PP. IV... – Nr. 70. – P. 122–124; Nr. 71. – P. 125–126.

⁸ Norden W. Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches. – Berlin, 1903. – S. 325.

⁹ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli / Ed. E. Menestò. – Spoleto, 1989. P. 304. Русский перевод см.: Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов // Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Перевод А. И. Малеина. – Москва, 1957. – С. 67.

¹⁰ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli. – P. 330. Русский перевод см.: Джованни дель Плано Карпини. История Монгалов. – С. 81–82.

Зигфриду III фон Эпштейну от 13 сентября 1247 г.¹¹. Владислав Абрахам показал, что этим Григорием был игумен монастыря св. Даниила под Угровском¹². В июне 1247 г. галицко-волынские князья, по-видимому, направили в Лион еще одно посольство, прибывшее туда вместе с делегацией И. Плато Карпини¹³.

В период с 3 мая 1246 г. по 22 января 1248 г. папа Иннокентий IV отправил в адрес Даниила Романовича несколько посланий, тексты которых сохранились в виде регестов. В них последовательно используется инскрипция “светлейшему королю Руси” (*illustri regi Russiae*), а также значится имя адресата – Даниил (*Daniel*)¹⁴. Исключение составляет только булла от 3 мая 1246 г., в которой имя адресата не обозначено, однако не вызывает сомнения, что ее получателем мог быть только Даниил¹⁵. Указанное в копии Марино Марини и воспроизведенное в тургеневских актах имя Иоанн¹⁶, отсутствует в оригинале папских регестов и, по-видимому, возникло в результате неточности копииста.

Титул “король Руси” (*regis Russiae, rege Rusciae illustri*) в отношении Даниила Романовича (иногда без указания имени) Иннокентий IV использовал и в других своих документах, адресованных третьим лицам: послании к братьям-проповедникам (доминиканцам) Алексею и “товарищу его”, чье имя не обозначено, от 3 мая 1246 г.¹⁷; письме своему легату архиепископу Прусскому, Ливонскому и Эстонскому Альберту фон Зурбееру от 7 сентября 1247 г.¹⁸; упомянутом послании майнцкому архиепископу Зигфриду III от 13 сентября 1247 г.¹⁹; окружном послании христианам Восточной Европы с призывом к крестовому походу против татар от 14 мая 1253 г.²⁰.

Вопрос о коронации Даниила, судя по всему, был решен задолго до официальной церемонии, состоявшейся в Дрогичине в декабре 1253 г. Может быть, поэтому в Ватиканском архиве не сохранилось документов, подтверждающих факт самой коронации, что вызвало у некоторых историков сомнения насчет реальности этого события. О совершенном папским легатом Опизо из Мезаны ритуале известно только из сообщений нарративных источников – Галицко-Волинской летописи и Жизнеописания Иннокентия IV, составленного Николо да Кальви²¹.

¹¹ Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J. Ptaśnik. – Cracoviae, 1914. – Т. 3. – Nr 60. – P. 33.

¹² Abraham W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т. 1. – S. 122.

¹³ См.: Nagirnyy V. “Curientes tuis votis annuere”: Kto był inicjatorem rokowań między książętami halicko-wołyńskimi a stolicą apostołską w połowie lat 40-ch XIII wieku? // Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 134–141.

¹⁴ Acta Innocentii PP. IV... – Nr. 26a. –

P. 66; Nr. 28. – P. 69; Nr. 29. – P. 70; Nr. 41. – P. 85; Nr. 42. – P. 86; Nr. 43. – P. 87; Nr. 48. – P. 91; Nr. 57. – P. 108.

¹⁵ Ibidem. Nr. 26a. P. 67, n. 3.

¹⁶ Historica Russiae Monumenta / Ed. A. J. Turgenewio. – Petropoli, 1841. – Nr. 62. – P. 57.

¹⁷ Acta Innocentii PP. IV... – Nr. 29a. – P. 71.

¹⁸ Ibidem. – Nr. 46. – P. 89.

¹⁹ Monumenta Poloniae Vaticana. – Nr. 60. – P. 33.

²⁰ Acta Innocentii PP. IV... – Nr. 89. – P. 152, 154, n. 6.

²¹ См.: Майоров А. В. Был ли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV? // Русин. – 2011. – № 3(25). – С. 42–49.

В папских буллах середины XIII в. русские князья различаются в ранговом отношении. Римский понтифик как бы выстраивает между ними определенную иерархию, в соответствии с которой употребляет различную титулатуру. Очевидно, высшему рангу в этой иерархии соответствовал титул *король Руси* (*rex Russiae*), закрепившийся за галицко-волынским князем Даниилом Романовичем. Других русских князей в ранговом отношении апостольский престол, очевидно, ставил ниже *короля Руси*, воспринимая их как правителей отдельных земель и городов, частей Руси. Среди таковых правителей папа различал *короля Лодомерии* (*rex Lodomeriae*) и *короля Новгорода* (*rex Novgradiae*), а также *князя Суздальского* (*dux Susdaliensis*).

В период между 27 августа и 6 декабря 1247 г. Иннокентием IV было отправлено несколько посланий в адрес брата Даниила, волинского князя Василька Романовича (*Wasylco*). В инскрипции всех этих булл папа последовательно титулует Василька “Светлейший король Лодомерии” (*illustri regi Lodomeriae*)²².

Обращаясь к новгородскому и киевскому князю Александру Ярославичу в булле от 23 января 1248 г., Иннокентий IV использует титул “князь Суздальский” (*dux Susdaliensis*)²³. Разница в титулах Даниила и Александра не была случайной. Она видна в еще одном папском документе того же времени – послании к братьям и магистру Тевтонского ордена в Пруссии Генриху фон Вейде от 22 января 1248 г. Призывая рыцарей внимательно следить за всеми перемещениями татар, Иннокентий IV сообщает, что с аналогичной просьбой он обратился также к королю Руси Даниилу и князю Суздальскому Александру: “Даниилу, светлейшему королю Руси и... брату его, а также благородному мужу Александру, князю Суздальскому, направили мы наши грамоты с тем, чтобы, как только станет им известно, что полчище татар движется на христианский мир, они поспешили бы уведомить нас об этом”²⁴.

В булле от 15 сентября 1248 г. Иннокентий IV титулует Александра “светлейшим королем Новгорода” (*illustri regi Novgardiae*) и называет “королевским величеством” (*regiam*). Ссылаясь на сведения, полученные от прусского архиепископа Альберта фон Зуербеера, папа выражает радость по поводу намерения Александра перейти в католичество и построить во Пскове католический храм²⁵. Очевидно, повышение ранга князя Александра было связано с открывшимися перспективами приобщения его вслед за Даниилом и Васильком к числу католических государей латинского круга.

Такой же градации следует и папский посланник И. Пано Карпини. В составленном сразу после возвращения в Европу отчете о путешествии на восток он называет имена и титулы нескольких правителей. Среди них только Даниил Романович представлен как король – “король Даниил Руси” (*rex Daniel Ruscia*)²⁶. Великого князя владимирского и киевского Ярослава Всеволодовича Карпини называет князем – “князь/великий князь Руси” (*Ierozlai ducis Ruscie; Ierozlaum, magnum ducem Ruscie*)²⁷, или “князь

²² Acta Innocentii PP. IV... – Nr. 41. – P. 85; Nr. 42. – P. 86; Nr. 48. – P. 91; Nr. 51. – P. 94.

²³ Ibidem. – Nr. 59. – P. 110.

²⁴ Ibidem. – Nr. 58, 58a. – P. 109.

²⁵ Ibidem. – Nr. 65. – P. 117–118.

²⁶ Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli. – P. 330.

Суздальской Руси” (*dux Ierozlaus de Susdal Ruscie*)²⁸, или “великий князь в части Руси, именуемой Суздаем” (*Ierozlaus, dux magnus in quadam parte Ruscie que Susdal nominator*)²⁹. Князьями папский легат именует также Михаила Всеволодовича Черниговского, “который был одним из могущественных князей Руси” (*Michael, qui fuit unus de magnis ducibus Ruscie*)³⁰, брата Даниила Василько Романовича (*dominus Vasilico dux Ruscie*)³¹, Андрея из рода черниговских князей (*Andreas dux de Chernegloue*)³² и др.

Свое ранговое преимущество перед другими русскими правителями признавал и подчеркивал и сам Даниил. Об этом можно судить по единственному известному ныне документу, зафиксировавшему международно-правовые отношения и обязательства Даниила, именовавшего себя “первым королем рутенов”. В XIX в. был известен подлинный экземпляр договорной грамоты, составленной от имени вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена, хранившийся в женском монастыре в селении Станётки (Краковское воеводство), а затем в библиотеке князей Чарторыйских в Кракове. Согласно договору, Тевтонский орден передавал “великому мужу Данилу, первому королю рутенов” (*excellenti viro Danieli, primo regi Ruthenorum*), и мазовецкому князю Земовиту третью часть земель ятвягов в вечное наследственное владение при условии предоставления ими военной помощи против “этого варварского племени”. Грамоту скрепили своими печатями плоцкий епископ Андрей, к диоцезу которого относился город Рачёнж (где был составлен документ), и вице-магистр Бурхард. По-видимому, грамоту скрепляли также печати Даниила и Земовита, от которых уцелели лишь шнуры³³. Документ не имеет полной даты. По нашему мнению, договор в Рачёнже был заключен 24 ноября 1254 г., в самый канун Крестового похода в Пруссию 1254–1255 гг.³⁴.

По-видимому, королевский статус Даниила признавал также германский император Фридрих II. Этому, безусловно, способствовала энергичная внешняя политика Даниила и его контакты с Никейской империей. Неожиданное вмешательство русского князя в австрийские дела, начавшееся во второй половине 1230-х годов, вслед за Владимиром Папуто можно с полным основанием связывать с наметившимся в это же время союзом Никеи с императором Фридрихом³⁵.

Возникновение никейско-германского союза можно отнести к 1237 г. Создание альянса, хотя и не нашло прямого отражения в источниках, *post factum* подтверждается многочисленными свидетельствами. С его осуждением в марте 1238 г. выступил папа Григорий IX, крайне обеспокоенный намерениями Фридриха вернуть Константинополь Иоанну III

²⁷ Ibidem. – P. 246–247, 313.

²⁸ Ibidem. – P. 319.

²⁹ Ibidem. – P. 323.

³⁰ Ibidem. – P. 337, 338.

³¹ Ibidem. – P. 303, 304.

³² Ibidem. – P. 338.

³³ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. – Königsberg, 1882. – Bd. 1: Die

Bildung des Ordensstaates (1140–1309) / Hrsg. von R. Philippi und S. Woelky. – Hft. 1. – Nr. –298. – S. 221–222.

³⁴ См.: Майоров А. В. Даниил Галицкий и Крестовый поход в Пруссию // Русин. – 2011. – № 4. – С. 26–43.

³⁵ Папуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 257.

Ватацу³⁶. Весной того же 1238 г. никейские войска уже сражались в Италии на стороне императора³⁷. Фридрих II был посредником в отношениях Никеи с Латинской империей, а также покровителем Греческой Церкви на юге Италии³⁸. В 1238 г. император запретил войскам крестоносцев во главе с латинским императором Балдуином II, выступившим против Иоанна III Ватаца, следовать через свои владения, закрыв для них порты в Южной Италии³⁹.

В рифмованной хронике Филиппа Муске, епископа Турне, сохранились сведения о том, что контакты германского императора с правителем Никеи начались еще в 1237 г., когда Ватац предложил Фридриху признать себя его ленником в обмен на обязательство освободить Константинополь и выпроводить Балдуина II во Францию⁴⁰.

Заключение военно-политического союза Иоанна III с Фридрихом совпадает с началом австрийской эпопеи Романовичей⁴¹, в ходе которой галицко-волынские князья поддерживали контакты с германским императором. Первый из них произошел в начале того же 1237 г. В период пребывания в Вене Фридриха II (январь – первая половина апреля 1237 г.) состоялась его встреча с неким “королем Руси”, которому император распорядился выплатить через послов пятьсот марок серебром, о чем сохранились сведения в мандате от 15 января 1240 г.⁴². Упомянутым в документе королем Руси мог быть только Даниил Романович, находившийся тогда в Австрии⁴³. Еще одна встреча Даниила с послами Фридриха, описанная в Галицко-Волынской летописи, состоялась в Прессбурге (Братислава) летом 1248 или 1249 г. На этой встрече князь неожиданно для других участников предстал в пурпурном облачении византийского императора⁴⁴.

По всей видимости, первым прецедентом использования королевского титула в отношении Даниила Романовича в дипломатических документах можно считать послание папы Григория IX от 18 июля 1231 г. В этой булле папа приветствует своего не названного по имени корреспондента как “светлейшего короля Руси” (*illustri regi Russiae*). Далее понтифик выражает радость по

³⁶ Norden W. Das Papsttum... – S. 325.

³⁷ *Annales Placentini Gibellini a. 1154–1284* / Ed. Ph. Jaffé // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. – Hannoverae, 1863. – Т. 18. – P. 479.

³⁸ Hofmann T. *Papsttum und griechische Kirche in Suditalien in nachnormannischer Zeit (13.–15. Jahrhundert): ein Beitrag zur Geschichte Suditaliens im Hoch- und Spätmittelalter*. – Bamberg, 1994. – S. 98–99.

³⁹ *Historia diplomatica Friderici Secundi. Sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus; accedunt epistolae paparum et documenta varia* / Ed. A. Huillard-Bréholles. – Paris, 1858. – Т. 5, pars 1. – P. 181–183.

⁴⁰ *Chronique rimee de Philippe Mous-*

kes / Ed. baron F. de Reiffenberg. – Bruxelles, 1838. – Т. 2. – Verl. 29855–29860.

⁴¹ Подробнее см.: Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения в середине XIII в. // *Вопросы истории*. – 2011. – № 7. – С. 32–52. См. также: *Его же*. “Король Руси” в битве на Лейте // *Русин*. – 2012. – № 3(29). – С. 54–77.

⁴² *Historia diplomatica Friderici Secundi...* – Paris, 1860. – Т. 5, pars 2. – P. 677–678.

⁴³ См.: Майоров А. В. Неизвестный факт биографии Даниила Галицкого // *Rossica antiqua*. – 2010. – № 2. – С. 140–148.

⁴⁴ См.: *Maïorov A. V. The Imperial purple of the Galician-Volynian Princes* // *Русин*. – 2014. – № 2(36). – С. 147–161.

поводу полученного им от прусского епископа известия о желании “короля Руси” “оказать почтение и повиновение апостольскому престолу” и просит, чтобы он “благочестиво принял и соблюдал культ и обряды латинских христиан”, подчинив власти Римской Церкви себя и “все свое королевство”⁴⁵.

В литературе распространено мнение, что наиболее вероятным получателем послания был владими́ро-суздальский князь Юрий Всеволодович⁴⁶. По-видимому, такой вывод в значительной мере основывается на первой публикации документа в Актах Александра Тургенева, где в заголовке, предваряющем основной текст послания, значится: “Георгию, светлейшему королю Руси” (*Georgio illustri regi Russie*)⁴⁷. Георгий, как известно, – крестильное имя Юрия Всеволодовича. В основу этой публикации был положен список, который ныне хранится в Архиве Санкт-Петербургского института истории РАН, снятый с оригиналов папских регестов, представленный русскому дипломату префектом Секретного архива Ватикана Марино Марини, занимавшим этот пост в 1815–1855 гг.⁴⁸.

Александр Востоков, готовивший тургеневские акты к публикации, пользовался еще одним списком, который также был в распоряжении Тургенева, снятым с папских регестов Джамбаттистой Альбертранди (1731–1808) для польского историка Адама Нарушевича. Как явствует из издательского примечания, в копии Д. Альбертранди нет имени Георгия в заголовке к документу⁴⁹. Этого имени нет и в списке папских регестов, которым пользовался Николай Карамзин. В описи переданного его сыновьями Императорской Публичной библиотеке в 1867 г. архива историка под № 69 значится рукописный сборник, озаглавленный “Грамоты римские”, на 26 листе которого помещалось “письмо Григория IX королю Руси 1231 г.” (*Gregorii pape IX epistola ad regem Russiae an. 1231*), предназначавшееся, по мнению Н. Карамзина, псковскому князю Ярославу Владимировичу⁵⁰.

После публикации Люсьеном Оврэ полного текста Регестов папы Григория IX по оригиналу, хранящемуся в Секретном архиве Ватикана, стало ясно, что в подлинных записях, касающихся послания на Русь от 18 июля

⁴⁵ *Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241)* / Ed. A. L. Tautu. – Romae, 1950 (Pontificiae commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes. – Series III. – Vol. 3). – Nr. 167. – P. 221–223.

⁴⁶ Голубинский Е. Е. История русской церкви. – Москва, 1901. – Т. 1/1. – С. 599–600; *Zatko J. J. The Union of Suzdal, 1222–1252* // *The Journal of ecclesiastical history*. – 1957. – Vol. 8. – P. 36; *Паушто В. Т. Внешняя политика...* – С. 350, прим. 80; *Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой.* – Москва, 2013. – С. 412–413. См. также: *Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках.* – Москва; Ленинград, 1959. –

С. 139–140, прим. 168.

⁴⁷ *Historica Russiae Monumenta.* – Nr. 33. – P. 30.

⁴⁸ См.: *Шаркова И. С. Археографическая комиссия и издание иностранных источников о России. (Из истории публикации тургеневских актов) // Вспомогательные исторические дисциплины.* – Ленинград, 1989. – Вып. 20. – С. 303–309.

⁴⁹ *Historica Russiae Monumenta.* – Nr. 33. – P. 31.

⁵⁰ Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1867 год. – Санкт-Петербург, 1868. – С. 55. 104. См. также: *Карамзин Н. М. История Государства Российского.* – Москва, 1991. – Т. 2–3. – С. 629, прим. 341.

1231 г., как и в тексте самого послания, нет упоминания имени “короля Руси”⁵¹. Во всех последующих публикациях интересующего нас документа, выполненных по оригиналу ватиканских регестов (Reg. Vat. Vol. XV. Fol. 109v.), также нет обозначения имени получателя⁵².

После устранения неточности, допущенной в копии М. Марини и воспроизведенной в тургеневских актах, перед исследователями заново встал вопрос об идентификации “светлейшего короля Руси”, получателя буллы Григория IX.

В. Абрахам первым пришел к выводу, что адресатом, вероятнее всего, мог быть галицко-волинский князь Даниил Романович. Хронологически письмо относится к тому непродолжительному периоду, когда ему удалось отбить Галич у венгров, и он действительно нуждался в признании своего статуса и мог искать расположения папы, ранее признававшего венгерских принцев законными “королями Галиции”. Предлагая папе церковную унию, князь как бы брался выполнить то, что ранее безуспешно пытались осуществить в Галиче венгерские правители. Кроме того, Даниил – единственный из русских князей, кто мог быть в близких отношениях с прусским епископом Христианом, который, в свою очередь, был близок ко двору мазовецкого князя Конрада I – ближайшего союзника Романовичей в рассматриваемое время. Как явствует из документа, именно от прусского епископа папа узнал о желании “короля Руси” повиноваться апостольскому престолу⁵³. С доводами В. Абрахама соглашается большинство исследователей⁵⁴.

По-видимому, Даниил Романович был одним из участников организованного Римом и руководимого епископом Христианом крестового похода

⁵¹ Les Registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits... du Vatican / Ed. L. Auvray. – Paris, 1896. – Vol. I (1227–1235). (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome. – Ser. 2. – Vol. 9). – Nr. 684. – Col. 433.

⁵² Monumenta Poloniae Vaticana. – Nr 31. – P. 15; Acta Honorii III et Gregorii IX... – Nr. 167. – P. 221; Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1953. – T. 1. – Nr. 5. – P. 19.

⁵³ Abraham W. Powstanie organizacyi... – S. 106–107.

⁵⁴ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1917. – Т. 123–124. – С. 28–29; Його ж. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. 1: Від початку до 1353 р. – С. 586–588; Altaner B. Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der

kirchlichen Unionen und der Mohammedaner- und Heidenmission des Mittelalters. – Habelschwerdt, 1924 (Breslauer Studien zur historischen Theologie. – Bd. 3). – S. 215; Gieysztor A. Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego // Nasza Przeszłość. – 1948. – T. 4. – S. 95 nn.; Matuszewski J. O biskupstwie lubuskim: Uwagi krytyczno-polemiczne // Czasopismo Prawno-Historyczne. – 1949. – T. 2. – S. 43 nn.; Winter E. Russland und das Papstum. – Berlin, 1960. – T. 1: Von der Christianisierung bis zu den Anfängen der Aufklärung. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. – Bd. 6/1). – S. 103; De-kański D. A. Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jac-ka w zakonie. – Gdańsk, 1999. – S. 145; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – S. 75; Zientara B. Henryk Brodaty i jego czasy. – Warszawa, 2007. – S. 287–288; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. – Kraków, 2012. – S. 167–168.

в Пруссию 1222–1223 гг. В “Хронике земли Прусской” Петра из Дусбурга (первая треть XIV в.) сообщается о военных действиях “рутенгов” против родственных пруссам племен скальвов (скаловов) (III. 181): “рутенгы с огромным войском” осаждали крепость скаловов близ Раганиты (Raganita)⁵⁵.

Исследователи единодушны в том, что упомянутым здесь огромным войском рутенгов могли быть, прежде всего, полки княжившего на Вольныи Даниила, выступившего в поддержку своего союзника Конрада Мазовецкого – одного из главных участников крестового похода в Пруссию⁵⁶. В Хронике Альбрика из монастыря Трех Источников (середина XIII в.) под 1221 г. сообщается о распространившихся во Франции слухах, как некий “король Давид” (rex David) победил команов и руссов, после чего также “убил бесчисленное множество язычников пруссов” (de Prutenis quoque paganis absque numero interfecit)⁵⁷. Очевидно, в этом известии смешались слухи о победоносном походе против половцев и русских князей передовых отрядов монголов (1223 г.) и сведения о победах крестоносцев в Пруссии. Возможно, истребление пруссов было приписано мифическому королю Давиду ввиду сходства этого имени с именем князя Даниила, реального участника похода в Пруссию.

По всей видимости, обращение к папе Даниила Романовича, выразившего готовность подчиниться Римской Церкви, стоит в связи с созданием на Руси первого католического епископства. Об этом факте известно только из сообщения Великопольской хроники (вторая половина XIII в.). Под 1228 г. здесь говорится о передаче вроцлавским князем Генрихом I Бородастым Любушскому костелу Опатовского монастыря, аббат которого недавно стал первым епископом в части Руси (in partibus Russiae); ниже раскрывается имя епископа – Герард (Gerhardus)⁵⁸. По-видимому, рукоположение Герарда, своего собрата по Ордену цистерцианцев, совершил прусский епископ Христиан, имевший для этого специальные полномочия. Произойти это могло уже в 1232 г.⁵⁹. Никаких других следов деятельности русского епископа Герарда в источниках нет.

⁵⁵ *Petrus de Dusburg. Chronicon terrae Prussiae / Ed. M. Töppen // Scriptores Rerum Prussicarum.* – Leipzig, 1861. – Т. 1. – Р. 133. Русский перевод см.: *Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Изд. подг. В. И. Матузова.* – Москва, 1997. – С. 124.

⁵⁶ *Abraham W. Powstanie organizacyi...* – S. 107, przyp. 2; *Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego.* – Toruń, 1968 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – R. 74, zes. 1). – S. 154, przyp. 254; *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* – S. 109–110.

⁵⁷ *Albrici monachi Triumphontium Chronicon / Ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* – Leipzig, 1925. – Т. 23. – Р. 911.

⁵⁸ *Kronika Wielkopolska / Wyd. B. Kür-*

bis. – Warszawa, 1970. – Р. 82, 99 (Monumenta Poloniae Historica. – Т. 8).

⁵⁹ *Abraham W. Powstanie organizacyi...* – Т. 1. – S. 110–112; *Чубатуї М. Західна Україна...* – С. 31–32; *Gieysztor A. Początki misji...* – S. 96; *Manteuffel T. Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.* – Warszawa, 1955. – S. 114–115; *Щавелева Н. И. Древнерусские известия Великопольской хроники // Летописи и хроники.* 1976 год. – Москва, 1976. – С. 63–64; *Dunin-Wąsowicz T. Kilka uwag w sprawie działalności misyjnej cystersów na Rusi w XII–XIII wieku // Społeczeństwo Polski średniowiecznej.* – Warszawa, 1992. – Т. 5 / Red. S. K. Kuczyński. – S. 169; *Dekański D. A. Początki zakonu dominikanów...* – S. 145–147; *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* – S. 169–170.

Таким образом, уже в 1230-х годах в западноевропейских актовых источниках за Даниилом Романовичем закрепился титул “короля Руси”. Важно заметить, что этот титул за ним признавали как римский папа, так и германский император. Тем самым, обе верховные институции западно-христианского мира, обладавшие, по традиции, правом предоставления королевского титула светским правителям, не только признавали таковой за князем Галицко-Волынской Руси, но и, несомненно, выделяли его среди правителей отдельных русских земель и городов как короля всей Руси. Такой статус в прежнее время в Западной Европе признавался только за великими киевскими князьями Владимиром Святым, Ярославом Мудрым и их ближайшими потомками⁶⁰.

Как нам представляется, титул короля Руси, признаваемый за Даниилом Романовичем в Западной Европе, соответствовал его собственным царским амбициям, унаследованным от родителей. Об этих амбициях можно судить по многочисленным случаям применения царского титула и соответствующих ему статусных эпитетов в письменных памятниках Галицко-Волынской Руси к местным князьям, начиная с Романа Мстиславича, отца Даниила⁶¹.

Санкт-Петербургский государственный университет

⁶⁰ См.: *Hellmann M. Vladimir der Heilige in der zeitgenössischen abendlandischen Oberlieferung // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. – 1959. – Bd. 7, H. 4. – S. 411.*

⁶¹ См.: *Майоров А. В. Царский титул галицко-волынского князя Романа Мстиславича и его потомков // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2009. – № 1–2. С. 250–262.*

Александр МУСИН

КНЯЗЬ АЛЕКСАНДР ЯРОСЛАВОВИЧ И КОРОЛЬ ДАНИИЛ РОМАНОВИЧ КАК ЛЮДИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Современное восприятие политических деятелей Средневековья во многом определяется тем вниманием, которое им уделили на страницах летописей современники. Чем чаще встречается имя князя в летописных статьях, чем пространнее сами статьи, связанные с его именем, тем значительнее кажется его фигура. Однако это представление сегодня воплощается в новых категориях сознания, которые не были присущи людям эпохи, что создает неизбежное искажение восприятия истории современным обществом. Таковы князь Александр Ярославович (“Невский”) и король Даниил Романович (“Галицкий”), их жизнь и жития.

Современное общество подчас оценивает этих средневековых людей с точки зрения “цивилизационного развития” подконтрольных им земель сквозь призму “основного мифа” современности, а именно мифа о геополитике, в котором средневековые представления о религиозном столкновении добра и зла секуляризуются и опошляются до столкновения “сверхдержав” и противостояния цивилизаций. При этом общество старается забыть, что оба князя принадлежали к “другому Средневековью”. Оно оказывается иным не только по отношению к современности, несправедливо назначенной человеком XXI в. “мерилом всех вещей”, но и по отношению к тем стереотипам, в рамках которых этот человек воспринимает Средние века. Чтобы понять то время и его обитателей, необходимо признать, что оно было иным, и всякая попытка представить его по своему образу и подобию есть насилие над историей¹.

Одним из основополагающих моментов в сегодняшнем восприятии обоих правителей является ставшее привычным противопоставление внешней политики “евразийца” Александра и “западника” Даниила. Однако еще Михаил Грушевский писал о “хаотичности” во внешнеполитической деятельности короля Руси², а современные историки не находят в источниках подтверждения его последовательной “антиордынской политики”³, указывая на факт пусть и “насильственного”, но “союзничества”

Руси: В 11 т., 12 кн. – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 91.

¹ Ср.: Александрович А., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 5.

² Грушевський М. Історія України-

³ Иванова Е. Е. К вопросу об ордынской политике князя Даниила Романовича Галицкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2013. – № 2. – С. 37–48.

с Ордой⁴. Политика Даниила Романовича оказывается весьма похожа на “евразийство” владими́ро-суздальских князей, с которыми он находился в родственных и союзнических отношениях.

Король, как представляется, был прагматиком, и этот прагматизм реализовывался в категориях своего времени. Его открытость Европе и участие в присущей ей политической конкуренции, в том числе и за королевский титул, были обусловлены не его личными симпатиями или футурологическими прозрениями, а, прежде всего, пограничной географией его земель, их неизбежной вовлеченностью в общеевропейские культурные и политические процессы. Однако подобным прагматиком был и князь Александр, чьи “латинофильские” деяния разрушают его образ как последовательного “евразийца”. Он первый на Руси стал помещать на своих печатях изображение конного воина с мечом, восприняв его из культуры латинской Европы и декларируя тем самым свое равенство с европейскими правителями⁵. Очевидно, что Александр эксплуатировал те европейские идеи королевской власти, что и Даниил, лишь прибегая к их демонстрации с помощью иной системы образов. Не был князь чужд и европейской дипломатии, в том числе и конфессионально окрашенной. Не позднее весны 1239 г. должны были состояться его переговоры с Андреасом фон Вельвеном, вице-ландмейстером Ливонского ордена⁶. Он отвечает на послание папы Иннокентия IV от 23 января 1248 г., посвященное воссоединению с Римской церковью⁷. В послании князь исповедует христианскую веру, без всякой богословской полемики, и дает согласие на строительство в Пскове храма латинского обряда. Об этом мы узнаем из нового папского послания 15 ноября 1248 г.⁸. Мнение

⁴ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С. 190–192.

⁵ Хорошкевич А. Л. Конные печати Мстислава Мстиславича Удалого – источник по истории международных отношений Руси начала XIII века // Славяне и их соседи: Международные отношения в эпоху феодализма / Г. Г. Литаврин (отв. ред.). – Москва, 1989. – С. 24–27; *Ее же*. “Конные печати” Александра Невского и традиции средневековой сфрагистики // Александр Невский и его эпоха / Ю. Н. Бегунов, А. Н. Кирпичников (ред.). – Санкт-Петербург, 1995. – С. 140–145.

⁶ Назарова Е. Л. Крестовый поход на Русь в 1240 г. (организация и планы) // Восточная Европа в исторической ретроспективе. К 80-летию В. Т. Пашуто / Т. Н. Джаксон, Е. А. Мельников (ред.). – Москва, 1999. – С. 190–201 (здесь с. 195–196).

⁷ *Historica Russiae monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliotecis depromta* / A. I. Turgenev (ed.)

(=Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым). – Saint-Petersbourg, 1841. – Т. 1. – P. 63, Nr 78; Матузова В. И., Пашуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому // *Studia historica in honorem Hans Kruus / J. Kahk, A. Vassar* (eds.). – Tallinn, 1971. – С. 136–138; Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь, конец XII в. – 1270 г. Тексты. Перевод. Комментарий. – Москва, 2002. – С. 262–265.

⁸ Рошко Г. Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниила Галицкому и Александру Невскому // Символ. – Париж, 1988. – Т. 20. – С. 92–113 (здесь с. 112–113); Горский А. А. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского // Александр Невский и история России. Материалы научно-практической конференции. 26–28 сентября 1996 г. – Новгород, 1996. – С. 64–75.

о том, что папские буллы выдают желаемое за действительное и вообще были адресованы “не тому князю”, безосновательно. Церковь латинского обряда во Пскове, несомненно, существовала⁹. Чуть позже, в 1251–1252 гг., князь ведет переговоры с королем Норвегии Хаконом Хаконарсоном и даже сватает своего сына Василия за его дочь Кристину¹⁰.

Непредвзятый взгляд на обоих правителей способен заметить весьма приметное сходство и временные совпадения в их судьбах. Как и Даниилу и Васильку, которым в детстве пришлось покинуть отцовский стол в Галиче и затем бороться за него большую часть жизни, Александр с братом Феодором тоже был вынужден бежать из Новгорода по политическим причинам в 1229–1230 гг., пусть и на более короткий срок. Однако возвращение в Новгород не принесло ему политической стабильности и независимости. Только в 1236 г. Александр Ярославич оказывается здесь самостоятельным князем, а не наместником отца. Это не избавило его от неизбежности повторных изгнаний: противоречия с общиной заставили князя вновь покинуть город в 1240–1241 гг., а затем переживать вдали от Новгорода в 1255–1259 гг. очередные восстания против собственной власти¹¹. Напомним, что конец 1230-х годов оказывается рубежными и для князя Даниила – в 1238 г. волынский князь практически окончательно подчиняет себе Галич после многолетней борьбы и объединяет Галицкие и Волынские земли, хотя ее финальный аккорд приходится на 1243–1245 гг.

Как и в деятельности Даниила Романовича, где рядом часто встречается его младший брат Василько, в судьбе Александра постоянно присутствовали собственные братья: сначала, до 1233 г., старший Феодор, вместе с которым он оказался новгородским наместником, затем младший, Андрей, важная роль которого в “Ледовом побоище” 1242 г.¹² оказалась забыта потомками. Братья были не только союзниками, но и соперниками. В 1246 г. после смерти Ярослава Всеволодовича, бывшего великим князем, этот титул от ордынских ханов получил дядя Александра – Святослав Всеволодович, однако уже в 1247 г. инициативу перехватывают его энергичные младшие братья – сначала Михаил, а потом Андрей Ярославичи. В том же году в Орде Александр, сохраняя за собой Новгород и Переславль-Залесский, получает княжение в Киеве и Русской земле – Среднем Поднепровье. Великий князь по-прежнему остается во Владимире. Только в 1251 или в следующем, 1252 г., Александр приезжает в Орду и, наконец, получает Владимирское княжение, “старейшинство во всей братии его”¹³, что окончательно портит отношения с родными братьями – Андреем и Ярославом. Системе территориально-административного управления Чингизидов всегда была присуща двойность¹⁴, однако раздел

⁹ Псковские летописи / А. Н. Насонов (изд.). – Москва, 1955. – Вып. 2. – С. 161 (под 6973 [1465]).

¹⁰ Джексон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе: тексты, перевод, комментарий. – Москва, 2012. – С. 535–542.

¹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. –

Москва, 2001. – Т. 1. – Стб. 475.

¹² Там же. – Стб. 470.

¹³ Там же. – Ст. 473; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. 159–160.

¹⁴ Рыкин П. О. Дуальная система власти на Руси при Александре Невском // Клепенин Н. А. Святой благоверный

Руси осуществлялся не только в соответствии с монгольскими традициями в намерении создать иерархию и конкуренцию среди русских князей. Он отражал особенности семейного отношения Рюриковичей к Восточной Европе в эпоху, когда поддержание семейных связей было необходимым условием победы и успеха, и братские союзы оказывались залогом суверенного существования. Разрыв с братьями неизбежно вел к сужению княжеской автономии и подчинению внутренней и внешней политики воле Золотой Орды.

Размолвка с братьями была не единственной чертой, отличающей Александра от Даниила. Если в Галицко-Волынской летописи последний предстает воином, постоянно пребывающим в походах и сражениях, то “послужной список” Александра Ярославича много скромнее. В XVI в. “Степенная книга царского родословия” припишет князю всего пять побед, по числу ран Христовых¹⁵. Символичность такого итога, как и избыточное внимание, уделенное агиографом князя Александра “Невской битве” и “Ледовому побоищу”, свидетельствуют о скудости его военной биографии, которую было необходимо искусственно конструировать ввиду неоднократного и подчиненного участия в походах татарских войск. Князья Романовичи тоже не избежали этой участи; так, князь Василько вместе с Бурундаем был вынужден ходить на Литву в 1257 г.¹⁶ Однако приведенное сравнение, по моему мнению, достаточно красноречиво и способно убедить, что различие двух правителей стоит видеть совсем не там, где его традиционно принято усматривать.

Отмеченные выше параллели в судьбах двух исторических деятелей касаются не только их политики и житейских превратностей, но и особенностей отражения в их биографиях “структур повседневности” Средневековья: рождения, имянаречения, веры, смерти и посмертной участи. Именно эти моменты оказываются наиболее значимыми для средневекового человека, жившего в эпоху, главным отличием которой от всех предшествующих и последующих периодов истории было принципиальное совпадение границ социальной и церковной организации. Аналитическое сравнение этих категорий средневековой культуры, преломившихся в судьбах правителей, способно просветить нас, в чем и каким образом Даниил и Александр были близки или различны, и что послужило тому причиной.

Прежде всего, интересно отметить одинаковую неопределенность многих прижизненных фактов Александра и Даниила, отразившуюся в современных им литературных памятниках. Александр Невский почитается как святой благоверный князь, и его церковная память празднуется не единожды в год. Однако мы крайне мало и недостоверно знаем о земной жизни князя, особенно о его детстве и отрочестве. Нам даже неизвестна наверняка дата рождения. Упоминаемые в исследованиях и публицистике даты — 30 мая 1219 г., 30 мая или ноябрь 1220 г., 13 мая 1221 г. не могут быть принимаемы на веру¹⁷.

и великий князь Александр Невский / Ю. В. Кривошеев, Ю. В. Сандулов (ред.). — Санкт-Петербург, 2004. — С. 209–226.

¹⁵ Книга Степенная царского родословия // ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1908. — Т. 21: 1. — С. 281–287.

¹⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Москва, 2001. — Т. 2. — Стб. 846.

¹⁷ Кучкин В. А. О дате рождения Александра Невского // Вопросы истории. — Москва, 1986. — № 2. — С. 174–176.

Скорее всего, родился он не ранее 1221 г. в Новгороде, где в то время княжил его отец Ярослав Всеволодович, а не в Переяславле-Залесском.

Подобную неопределенность можно увидеть и в судьбе Даниила Романовича. Пятилетняя разница в возрасте князя, отраженная Галицко-Волынской летописью – четыре года на момент гибели его отца, князя Романа Мстиславича в 1205 г., и 18 лет во время битвы на Калке в 1223 г. – создает источниковедческое противоречие, справедливо решаемое в пользу более ранней даты рождения¹⁸. Согласно одной из новых гипотез, ошибка летописца была связана с плохой сохранностью текста, которым пользовался позднейший сводчик¹⁹, хотя ее преимущества не кажутся безусловными. Впрочем, имеющиеся в историографии уточнения, что Даниил родился 11 декабря 1201 г. или около этой даты представляются слишком смелыми²⁰.

Невнимание летописца к житейским подробностям такого рода вполне объяснимо: для средневекового человека рождение в этот мир было пришествием в юдоль скорбей и болезней, тогда как настоящий *dies natalis* в жизнь вечную был днем кончины. В данном случае – перед нами не литературный или агиографический топос, а отражение единства условий и условностей средневековой жизни, порождавшей сходные ситуации в области исторической памяти. Однако подобной неопределенностью отличается и имянаречение обоих князей. Нельзя с уверенностью сказать, какой святой Александр был небесным покровителем Александра Ярославича²¹. Пожалуй, лишь упоминание о чуде от иконы Спасителя во Пскове, пришедшееся на “память святого мученика Александра” 18 мая 1243 г.²², может свидетельствовать в пользу одного из майских святых с этим именем, прежде всего святого мученика Александра Римлянина. Напомним, что чудо случилось через год после освобождения города от власти Ордена новгородско-суздальским войском под предводительством Александра и Андрея Ярославичей. Возможно, в сознании летописца между этими двумя событиями существовала определенная связь. Усвоение памяти мученика

¹⁸ Толочко А. П. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? // Средневековая Русь. – Москва 2007. – Вып. 7. – С. 221–236; Домбровский Д. К вопросу о датах рождения Даниила и Василька Романовичей (заметки к статье А. П. Толочко) // Средневековая Русь. – Москва, 2009. – Вып. 8. – С. 85–101; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 13–16.

¹⁹ Шаблага А. В. Опыт моделирования социальных процессов: причины военных конфликтов в Галицко-Волынской Руси. – Москва, 2003. – С. 30–40.

²⁰ Майоров А. В. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого // Украина: культура спадщи-

на, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / М. Литвин (відп. ред). – С. 453–478.

²¹ Кучкин В. А. О дате рождения... – С. 174–176, Зиборов В. К. О новом экземпляре печати Александра Невского // Князь Александр Невский и его эпоха / Ю. Н. Бегунов, А. Н. Кирпичников (ред.). – Санкт-Петербург, 1995. – С. 148–150; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: династическая история сквозь призму антропоники. – Москва, 2006. – С. 465–466.

²² Новгородская первая летопись / А. Н. Насонов (изд.). – Москва; Ленинград, 1950. – С. 79, 297.

Александра этому календарному дню вызывает некоторое недоумение, поскольку 18 мая празднуется мученица Александра Анкирская, а отнюдь не ее тезка мужского пола. Впрочем, известно, что память святого Александра, мученика или святителя, могла отмечаться на христианском Востоке 13, 14, 15, 16, 17 и 20 мая, хотя древнерусские месяцесловы знают для этого месяца лишь память мученика Александра, приходящуюся на 13 мая²³. Возможно, соименность святых Александра и Александры могла повлиять на смешение дат или имен²⁴. Попутно заметим, что и монашеское имя Александра Ярославича, полученное им в предсмертном постриге, к которому мы привыкли – Алексей, появляется в позднем житии, когда традиция нарекать человека в монашестве именем, начинающимся с той же буквы, что и его мирское имя, уже вполне сложилась²⁵.

Выбор имени для второго из сыновей князя Ярослава Всеволодовича оказывается необычным, как неординарным был и выбор имени для старшего сына Романа Мстиславича. Здесь начинается череда исторических касаний и переплетений, которые сопрягают судьбы обоих правителей. В литературе уже высказывались предположения, что первый выбор обусловлен существовавшими тогда прочными отношениями суздальских Рюриковичей с династией волыньских князей, поддерживавших тесные контакты с Византией. Именно на Волыни появляется первый носитель этого имени среди Рюриковичей – владимирский, а затем белзский князь Александр Всеволодович, двоюродный брат Даниила, который получает его примерно за 15 лет до рождения своего северного тезки²⁶. Именно этот Александр, а не Александр Ярославич, окажется одним из политических соперников Даниила Романовича.

Такое имянаречение вскоре получит симметрично-династический ответ. Даниил Романович нарекает Шварном своего сына, родившегося в конце 1220-х годов от брака с Анной, дочерью князя Мстислава Мстиславича Удатного. Его другая дочь, Ростислава-Феодосия, ранее вышла замуж за Ярослава, сына князя Всеволода и Марии Шварновны, в браке с которой и рождается князь Александр, правнук Шварна. Шварн, киевский боярин и воевода 1146–1167 гг., не исключено, чешского происхождения, мог быть тестем сразу трех князей: кроме Всеволода Юрьевича, его дочери выходят замуж за Ярослава Владимировича и Мстислава Святославича²⁷.

²³ *Сергий (Спасский), архиепископ. Полный месяцеслов Востока. – Москва, 1997. – Т. 2: Святой Восток, ч. 1. – С. 141, 142, 143, 146, 147, 150; Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV веков. – Москва, 2001. – С. 338, 342.*

²⁴ Смешение почитания соименных святых хорошо известно в древней Руси (См.: *Мусин А. Е. "Два Кирилла, три Леонтия..."*. Особенности восприятия небесного патрона в древнерусском сознании // *Восточная Европа в древности и средневековье. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии. XIV чтения памяти член-корреспондента АН СССР*

В. Т. Пашуто. Москва, 17–19 апреля 2002 г. Материалы конференции / Е. А. Мельникова (ред.). – Москва, 2002. – С. 164–168).

²⁵ *Сазонов С. В. Монашеское имя Александра Невского и традиции монашеского имянаречения в средневековой Руси // Сообщение Ростовского музея. – Ростов, 1994. – Вып. 6. – С. 16–24.*

²⁶ *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени... – С. 463.*

²⁷ *Кишкин Л. С. Мария Всеволожа – ясыня или чехиня? // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь*

В обоих случаях прямого родства между ономастическим “донором” и “рецептором” нет. Однако Ярослав Всеволодович – вероятный претендент на княжение в Галиче в 1206 г. из числа владими́ро-суздальских князей. Именно он в этом году возглавил посольство к венгерскому королю²⁸. В 1230-х годах Ярослав нарекает своего сына Даниилом, как бы продолжая ономастическую экспансию в культурное и политическое пространство Галицко-Волынской земли²⁹. Таким образом, представитель владими́ро-суздальских Рюриковичей, некогда претендовавший на галичское княжение, апеллирует к имянарчению волыньских претендентов на Галич, тогда как волыньский князь, стремящийся получить галичский стол, использует имя, не только связанное с суздальской династией, некогда рассчитывавшей на наследие его отца, но и, предположительно, имеющее интернациональное звучание и объединяющее Киев и Чешские земли.

Эти “ономастические касания” для надежности должны быть помещены в контекст известных брачных связей между галицко-волыньскими и владими́ро-суздальскими землями: Елена, дочь Юрия Всеволодовича и двоюродная сестра Александра Ярославича, в 1226 г. выходит замуж за брата Даниила Василька Романовича, а сам Даниил в 1250 г. выдает свою дочь Ульяну за Андрея, брата Александра³⁰. Через 11 лет, в 1261 г., младший сын Александра Ярославича получит имя Даниил³¹, что дополнительно роднит короля Руси с его внучатым племянником по женской линии.

Зададимся вопросом: откуда вдруг в ономастиконе Восточной Европы в первой четверти XIII в., прежде всего на землях Галича и Волыни, появилось целое созвездие княжеских имен, объединяющих всемирную историю, историю Византии и историю локальную – Даниил, Александр, Иракий, Лев? Как показывают новейшие наблюдения за древнерусским летописанием, следы заимствования событий всемирной истории из Хронографа, подобного т. н. Иудейскому хронографу 1262 г., встречаются лишь в Галицко-Волыньском своде середины – второй половины XIII в., тогда как полный перевод Александрии Хронографической, совместно с другими византийскими памятниками в их “нехронографической” редакции, впервые использует Киевский свод начала XIII в.³². Очевидно, не позднее конца XII в. в Древней Руси появилась одна из переводных редакций этой истории, которая активно использовалась в нарративной культуре Галича и Волыни. Около того же времени стали складываться и различные хронографические компиляции по всемирной истории, ранее всего обнаружившие себя именно в Галицко-Волыньской

и ее славянские соседи. Сборник статей / В. Д. Королюк (отв. ред.). – Москва, 1972. – С. 253–269. Ср.: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени... – С. 368–381.

²⁸ Грушевський М. Хронологія подій галицько-волинського літопису // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72 (здесь с. 7–8). Ср.: Ипатьевская летопись. – Стб. 723.

²⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб. 521.

³⁰ Там же. – Стб. 472.

³¹ Там же. – Стб. 476; Кучкин В. А. Первый московский князь Даниил Александрович // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 93–107.

³² Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. – Київ, 2015. – С. 77, 287, 310, 313, 317, 371, 387, 443.

земле. Присущий им стиль изложения определенно повлиял на непогодный характер повествования Галицко-Волынской летописи. Почти одновременно, в конце XII – начале XIII в., один из главных сюжетов Александрии – вознесение Александра находит отражение в храмовой декорации Владимиро-Суздальской земли и прикладном искусстве Киева и Рязани³³.

Сегодня наиболее правдоподобной версией происхождения супруги князя Романа Мстиславича и матери Даниила является мнение о ее византийских корнях, даже если конкретное отождествление еще способно породить дискуссии³⁴. Не принесла ли эта женщина с собою на Русь интерес к всемирной истории и ее персонажам: пророку Даниилу, царю Александру, императорам Ираклию и Льву, что и воплотилось в именах ее сыновей, внуков и племянников? Эти вопросы сегодня оказываются лишь постановкой проблемы, однако положительный ответ на них не так уж и невозможен, учитывая совпадение социо-культурной среды и синхронность событий. Высок был и авторитет Александрии в окружении князя Даниила Романовича, где этот текст уравнивался в достоинстве с Писанием, например, в сообщении под 6739/1231 г.³⁵. Обогащение княжеского ономастикона в XIII в., как представляется, было опосредовано книжной культурой, конкретно – развитием хронографической письменности, а не явилось прямым продолжением славяно-византийских дипломатических и династических контактов. В целом, ономастические переплетения отражают во многом скрытые для нас ценности и амбиции людей Средневековья, одновременно выявляя их культурные и социальные связи.

С небесным покровителем будущего короля Руси, казалось бы, существует большая ясность, чем в истории новгородского князя. Если отбросить библейскую ассоциацию с пророком Даниилом, то возможно заключить, что сын князя Романа Мстиславича был крещен в честь святого Даниила Столпника (память 11 декабря), на что косвенно указывает появление в Угровске к 1264 г. монастыря святого Даниила³⁶, который, подобно самому городу, может рассматриваться как ктиторская постройка князя. Гипотеза о том, что князь обладал вторым христианским именем Иоанн, несмотря на уважение к ее сторонникам, представляется дискуссионной³⁷. Упоминание в

³³ Чернецов А. В. “Полет Александра Македонского”: новые материалы к иконографии // Московская Русь. Проблемы археологии и истории архитектуры / Н. А. Макаров (ред.-сост.). – Москва, 2009. – С. 52–63; Чумакова Т. В. Сюжет “Вознесение Александра Македонского на небо” в древнерусской культуре // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 17: Философия. Конфликтология. Культурология. Религиоведение. – 2014. – № 2. – С. 103–107.

³⁴ Обзор мнений и библиографию см. в: Александрович А., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 21–28.

³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 767. См.: Вилкул Т. Л. “Литредакция” летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // Герменевтика древнерусской литературы. – Москва, 2008. – Вып. 13. – С. 425–446.

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 786. Ср.: Майоров А. В. О происхождении имени... – С. 457–458.

³⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – Москва, 1977. – С. 188; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 14–15.

адресованных королю папских посланиях имя *Ioannis* связано, скорее всего, с неточностью воспроизведения источника³⁸. Однако зафиксированное летописью сугубое почитание князем святого Иоанна Златоустого, которое иногда рассматривается как косвенное указание на его крестильное имя, требует отдельного источниковедческого сюжета.

По моему мнению, упоминание этого имени в связи с Даниилом Романовичем стоит сопоставить с ролью первого холмского епископа Иоанна как в создании города, так и в работе над Галицко-Волынской летописью. Принято считать, что между 1236 и 1238/1239 гг. князь обещает Богу и святому Иоанну Златоусту создать город Холм с соименной церковью³⁹. Эта церковь могла входить в комплекс княжеской резиденции, хотя конкретная интерпретация раскопанных фундаментов, как и локализация сакральной постройки, остается нерешенной проблемой⁴⁰.

Епископ Иоанн, судя по летописной похвале, принимал деятельное участие в градостроительстве и занимал Холмскую кафедру до начала 1260-х годов⁴¹. Это может снять вопрос о причинах почитания святого Иоанна Златоуста в Холме. Храм, скорее всего, был патрональным для первого епископа, как это имело место, например, в Новгороде, где епископ Иоаким Корсунянин заложил в Детинце церковь святых Богоотец Иоакима и Анны, как можно полагать, еще в конце X в.⁴²

В связи с существованием полифонии мнений о начале холмской кафедры, в целях обоснования нашей гипотезы, считаю нужным дать более развернутый экскурс в этот исторический сюжет. Традиционно считалось, что, предположительно, после смерти епископа Иосафа не позднее конца 1230-х годов кафедра была перенесена из Угровска в Холм⁴³. Недавно выдвинуто

³⁸ *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – Москва, 1976. – С. 123; *Майоров А. В.* О происхождении имени и уточнении... – С. 473–475.

³⁹ Ср.: *Пуцько В. Г.* Літописне оповідання про місто Холм // Український історичний журнал. – 1997. – № 1(411). – С. 115–121.

⁴⁰ *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T.* A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm // Sprawozdania Archeologiczne. – Kraków, 2014. – Vol. 66. – S. 102, 120–121, 127–128, 134–135, 147, 152, 154.

⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 849.

⁴² Дискуссию и источники см. в.: *Мусин А. Е.* Семисоборная роспись Великого Новгорода как исторический источник //

Великий Новгород и средневековая Русь. Сборник статей. К 80-летию академика В. Л. Янина / Н. А. Макаров (ред.). – Москва, 2009. – С. 104–122 (здесь с. 111); *Его же.* Церковная организация средневекового Новгорода в XI в. // Новгород и Новгородская земля в эпоху Ярослава Мудрого: источники и исследования / В. Л. Янин (ред.). – Великий Новгород, 2010. – С. 155–197.

⁴³ *Щанов Я. Н.* Епископы древней Руси (конец X – середина XIII в.) // Его же. Государство и Церковь в Древней Руси. – Москва, 1989. – С. 207–212 (здесь с. 212); *Gil A., Skoczylas I.* Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795. – Lublin; Lwów, 2014. – S. 62–63. Существует мнение, что кафедры в Угровске и Холме были основаны значительно ранее: в 1213–1223 гг. См.: *Воитович Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів. 2015. – С. 41.

предположение, что окончательное утверждение епископской кафедры в этом городе произошло не ранее возвращения Даниила из Мазовии на Во-льнь в 1241 г.⁴⁴. Однако как логика изложения летописи, так и топография средневекового Холма предполагают, что новый урбанистический комплекс на Высокой Горке изначально включал в себя княжеский дворец, кафедральный храм Рождества Божией Матери и епископскую резиденцию. Последняя могла быть заложена одновременно с княжеским палатиумом, составляя его неотъемлемую часть. Такое неразрывное соседство правителя светского и духовного предполагает и византийское каноническое право⁴⁵.

Заметим к тому же, что ученое мнение, основывающееся на чтении Хлебниковского списка об Иоасафе Угровском как первом холмском епископе⁴⁶, не может быть принято без дополнительных оснований. Не исключено, что попытка Иоасафа “скочить на стол митрополичь” относится не к 1238–1240 гг., а должна быть датирована более ранним временем, как на это может указывать сообщение Новгородской первой летописи под 1229 г. о кандидатуре епископа Владимирского “Осафа” на новгородский архиепископский стол⁴⁷. Это рассматривается как свидетельство того, что к весне 1229 г. Иоасаф был лишен кафедры, очевидно, еще в 1225 г. новым митрополитом Кириллом II, за попытку занять вакантный митрополичий престол в 1220–1224 гг.⁴⁸. Следовательно, появление Холма между 1236 и 1239 гг. есть *terminus ante quem* для основания кафедры в Угровске. Согласно имеющемуся нарративу, Даниил княжит во Владимире, когда и создает град Угровск и ставит в нем епископа, и лишь потом основывает Холм, тогда как участие Иоасафа в выборах в Новгороде в 1229 г. служит *terminus post quem* для получения им новой кафедры⁴⁹.

Заметим, что создание епископии в Угровске и назначение на нее Иоасафа должно расцениваться как акт покровительства опальному епископу со стороны владимир-волинского князя. Возможно предположить, что попытка волинского епископа занять митрополичью кафедру в 1220-е годы могла произойти не только с ведома и согласия Даниила Романовича, но и по его инициативе. На это как будто указывает и последующее участие князя в судьбе Иоасафа. Дополнительно заметим, что именно в это время деятельность Даниила Романовича отмечена активным церковным строительством⁵⁰. Если наше предположение верно, то князь Даниил в этот период закладывает традицию активного вмешательства правителей Галича

⁴⁴ Юсупович А. “Богу же изволившу Даниль созда градъ Холмъ”: когда и как Холм стал столичным городом // *Rossica Antiqua*. – Санкт-Петербург, 2014. – № 1(9). – С. 44–62.

⁴⁵ Мусин А. Е. Древнерусское общество, епископат и каноническое право в XII–XIV вв. // *Miscellanea Slavica*. Сборник статей к 70-летию Б. А. Успенского / Ф. Б. Успенский (ред.). – Москва, 2008. – С. 341–361 (здесь с. 358–361).

⁴⁶ Юсупович А. “Богу же изволившу...” – С. 52–54.

⁴⁷ Новгородская первая летопись. – С. 68, 274–275. Комиссионный список ошибочно именуется епископа Иосифом.

⁴⁸ Поппэ А. В. Митрополиты Киевские и всяя Руси (988–1305 гг.) // Шапов Я. Н. Государство... – С. 191–206 (здесь с. 202–203, прим. 10).

⁴⁹ Первое упоминание Угровска относится, возможно, именно к 1229 г. См.: Ипатьевская летопись. – Стб. 721.

⁵⁰ Александрович А., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 63–74.

и Волыни в замещение киевской кафедры. Наиболее ярким результатом такой политики является поставление в митрополиты в 1242–1247 гг. Кирилла II – человека, предположительно, из собственного окружения самого Даниила, а также успех внука короля, Юрия Львовича, в создании Галицкой митрополии и интронизации в Киеве игумена Петра Ратского между 1303 и 1308 гг. Отметим, что масштаб церковных амбиций галицко-волинских князей в XIII – начале XIV в. отличается от светского вмешательства в процесс замещения кафедр в Руськой и Владимиро-Суздальской землях. Такая политика может с большим правом сравниваться с западноевропейской борьбой за инвеституру, пусть и осуществленной на востоке Европы столетием позже. В свою очередь, это может свидетельствовать об определенном отношении Даниила Романовича к духовенству, отражающем его представление о прерогативах светской власти по отношению к духовной.

Добавим, что непредвзятое прочтение известия Галицко-Волинской летописи под 6731 г. о созданном Даниилом Холме, куда “Божиею же волею избранъ бысть и поставленъ бысть Иванъ пискоупъ”, а “бе бо преже того пискоупъ Асафъ Воугровскый иже скочи на столь митрофоличъ и за то свержень бысть со стола своего и переведена бысть пискоупье во Холмъ”, не свидетельствует о причинно-следственной связи, предполагающей, что Иоасаф был первым холмским епископом, переведенным сюда из Угровска из-за претензии на киевскую кафедру. Оно лишь повествует о хронологической последовательности событий. Известие Хлебниковского списка о том, что в Холм был переведен именно епископ, а не просто епископия, стоит считать вторичным чтением.

Можно было бы дополнительно предположить, что в 1238–1240 гг. Иоасаф вторично предпринял попытку утвердиться на митрополии, когда Даниил Романович номинально становится киевским князем, что вновь привело к лишению его кафедры, на сей раз угровской. Однако такую интерпретацию можно считать избыточной. В условиях дезорганизации церковной жизни на Руси остается неясным, какой орган духовной власти мог лишить потенциального узурпатора кафедры. Сообщение летописи, по нашему мнению, может быть интерпретировано следующим образом: до епископа Иоанна церковной жизнью Холмщины руководил непосредственно из Угровска епископ Иоасаф, который некогда, в бытность волинским епископом, пытался занять митрополичий стол, за что и был низвергнут с предшествующей кафедры. Тот факт, что Иоасаф назван в этой истории не владимирским, а угровским епископом, не является хронологическим индикатором событий, или же анахронизмом, а отражает нормы канонического права: на момент записи сообщения, как и на момент своей кончины, Иоасаф был угровским, а не владимирским епископом, что и зафиксировал сведущий в церковных диптихах летописец. Таким образом, альтернативная версия история Угровской и Холмской епархий, предполагающая, что первым холмским епископом был Иоасаф, а не Иоанн, основывается, по нашему мнению, на необязательном прочтении источника.

Нельзя, впрочем, исключить, что некоторые нюансы этой истории могли быть снивелированы летописной редакцией. Предположительно, Повесть о

построении града Холма принадлежит именно Иоанну как второму редактору Галицко-Волынской летописи, который трудился, по мнению исследователей, в конце 1250-х годов⁵¹. Отметим изящный литературный параллелизм Повести, в двух строках трижды отсылающий читателя к Богу и Иоанну: Даниил “обещая Богу и святому Ивану Златоусту” основать “во имя его (святого Иоанна – А. М.) церковь” и “градець маль” (очевидно, во славу Божию) и увидел, что “Богъ помощникъ ему и Иоанъ спешникъ ему”⁵². Вполне естественно, что редактор подчеркивает собственную роль и роль персонального святого в устройении нового города, однако для усвоения ему радикальной переработки предания, приписывающей себе, вместо предшественника, заслуги в основании новой кафедры, нет источниковедческих оснований.

Итак, почитание Даниилом Романовичем святого Иоанна Златоуста было непосредственно связано с близким ему первым холмским епископом Иоанном, который и способствовал проникновению свидетельств этого культа на страницы летописи. Напомним, что этот святой еще не раз выступает помощником князя: непосредственно перед Повестью о построении града Холма говорится об осаде Луцка армией Куремсы (1255 или 1257 гг.) и о “чудесном ветре” святого Иоанна и святого Николая, который защитил город от камнететных орудий татар⁵³. После возвращения из похода на Чехию (под 6762/1254 г.) король славит Бога, Богородицу и святого Иоанна Златоуста, поскольку его резиденция – Холм – есть не только “дом Пречистой”, по посвящению кафедрального собора, но и “дом святого Ивана”⁵⁴, по посвящению, как я предположил, церкви архиерейского дома. Дополнительно отметим еще одно свидетельство почитания святого с этим именем в княжеской семье. Иоанном в крещении был и сын князя Даниила Шварн, родившийся около 1230 г., хотя он мог быть назван в честь другого соименного святого.

История со святым Иоанном Златоустом представляется для нас, скорее, заслугой редактора летописи, нежели следствием персональной религиозности князя, публичность проявления которой в молитве старательно фиксировалась летописцем. Так, Даниил Романович молится об избавлении от врагов и об отчине непосредственно Богу (6737 / 1229, 6748/1240, 6757/1249 гг.), иногда персонифицированному в иконе Спасителя в Богородичной церкви в Мельнике (6768/1260 г.)⁵⁵, прославляет Его после возвращения из походов (6762/1254 г.)⁵⁶. Ему, как, впрочем, и брату Васильку, Бог помогает в победах (6754/1246, 6756/1248, 6759/1251, 6761/1253 6766/1258 гг.)⁵⁷. Князь создает города по Божьему велению (6767/1259 г.)⁵⁸.

⁵¹ Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – Москва, 1941. – Т. 12. – С. 228–253. Ср.: Ужанков А. Н. Летописец Даниила Галицкого. Проблема авторства // Герменевтика древнерусской литературы X–XIII в. – Москва, 1992. – Вып. 3, ч. 1. – С. 149–180; Его же. Летописец Даниила Галицкого: к вопросу об авторстве второй редакции // Герменевтика древнерусской литерату-

ры XI–XVII вв. – Москва, 1994. – Вып. 5. – С. 154–169.

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 842–843.

⁵³ Там же. – Стб. 842.

⁵⁴ Там же. – Стб. 826.

⁵⁵ Там же. – Стб. 760, 790, 801, 846.

⁵⁶ Там же. – Стб. 826.

⁵⁷ Там же. – Стб. 798, 799 813, 819, 840.

⁵⁸ Там же. – Стб. 842–846.

Очевидно, перед нами летописные топосы, которые соответствуют как нормам жизни средневекового правителя, так и ожиданиям средневекового человека, обращенным к этому правителю. В этой связи интересно уточнить имена конкретных святых, связанных на страницах летописи с молитвенным настроением князя Даниила. Возможно, именно здесь возможно увидеть особенности его религиозности. Так, летописец специально отмечает, что поездка в Орду к Батюю в 1245 г. пришлось на праздник святого великомученика Дмитрия, что тоже сопровождалось сугубой молитвой князя, обращенной к Богу и, как можно полагать, – святому⁵⁹. Возможно, что построенная некогда в Холме церковь святых Козмы и Дамиана с придельным алтарем во имя святого великомученика Дмитрия⁶⁰ как раз отсылает нас к событиям этого года, на что дополнительно указывает близость дат памяти этих святых – 26 октября и 1 ноября.

Во время войны с венгерским королевичем Андреем, упомянутой под 6739/1231 г., князь молится Богородице и святому архангелу Михаилу (8 ноября), а при переходе р. Вилии у Шумска кланялся Богу и святому Симеону⁶¹. М. Грушевский полагал, что Шумская битва должна приходиться на март 1233 г.⁶², когда календарные памяти этого святого неизвестны. Следовательно, в этом случае речь может идти о местном храме святого Симеона. Однако существует исследовательская возможность отнести всю компанию к зиме 1232/1233 гг. в целом⁶³ и, соответственно, датировать это событие месяцем раньше. В этом случае пребывание князя у Шумска вполне могло приходиться на 3 февраля, т. е. на память святого праведного Симеона Богоприимца, что делает весьма логичным обращение к нему с сугубой молитвой.

Стоит отметить, что начало почитания святого Симеона в Восточной Европе может быть связано с латинским влиянием, как об этом свидетельствует история Симеоновского монастыря в Киеве, впервые упомянутого под 1147 г., основание которого, скорее всего, следует связывать с женой князя Святослава Ярославича Одой Шгаденской: ее брат Бурхард, возглавивший немецкое посольство на Русь в 1075 г., как раз был аббатом монастыря святого Симеона в Трире⁶⁴. Это замечание важно в понимании следующего сюжета.

⁵⁹ Там же. – Стб. 806.

⁶⁰ Там же. – Стб. 845.

⁶¹ Там же. – Стб. 764. 767.

⁶² *Грушевский М.* Хронологія... – С. 24.

⁶³ См.: *Котляр Н. Ф.* Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование. – Санкт-Петербург; Киев, 2008. – С. 203.

⁶⁴ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 354; *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Траектория традиции. Главы из истории династии и Церкви на Руси конца XI – начала XIII века. – Москва, 2010. – С. 9–20. Отметим, что этой работе присуще в целом случайное смешение святого Симеона Сиракузского или Трирского (†1035 г.), основателя немецкого монастыря, со свя-

тым Симеоном Столпником младшим или Дивногорцем (†596 г., память 24 мая), в честь которого мог быть именован трирский святой. Не исключено, что его небесным покровителем мог быть и святой Симеон Столпник старший, скончавшийся в 459 г. (память 1 сентября). В честь одного из этих древних святых и должен быть основан при князе Святославе Симеоновский монастырь в Киеве. Впрочем, существует мнение, что культ святого Симеона столпника в Галицкой земле обусловлен “особой сакральной связью” Даниила Романовича со столпничеством (*Майоров А. В.* О происхождении имени... – С. 463, 476). Оно, хотя и не затрагивает

Выше было упомянуто несколько святых, к которым Даниил Романович обращался в молитве. Однако не они оказываются в центре его пантеона. Князь – единственный из правителей Восточной Европы, который на протяжении более 30 лет демонстрирует верность почитанию святителя Николая Мирликийского, не будучи с ним связан через ономастикон. Так, под 6735/1227 г. он отправляется в Жидычин “кланяться и молиться святому Николаю”, очевидно, чтимой иконе в соименном монастырском храме, отказываясь во время этого богомолья под религиозным предлогом от вокняжения в Луцке. Под 6743/1235 г. он молится этому святому о чуде избавления от грядущей войны с захватившими Галич Михаилом Всеволодовичем Черниговским и Изяславом Мстиславичем Киевским; в 1255 г. во время татарского набега Куремсы и похода сына Романа Даниловича на Галич, после охоты на вепря, он молится в церкви святителя Николая в Грубешове⁶⁵.

Чем объясняется эта верность князя заступничеству святителя Николая? Скорее всего, перед нами свидетельство влияния европейского культа, пришедшего в Галич и на Волынь из Польши. Мнение о широком распространении почитания святителя Николая на Руси уже в ранний период и повсеместного установления еще в XI в. празднования перенесения мощей святителя из малоазийских Мир Ликийских в итальянский Бари 9 мая не находит подтверждения в источниках⁶⁶. Почитание этого святого в Восточной Европе до XIII–XIV вв. было преимущественно ограничено княжеской семьей черниговской династии. Ситуация кардинально меняется с началом второго южнославянского влияния и реформой Иерусалимского устава в XIV–XV вв. Однако именно Волынская и Галицкая земли в ранней период свидетельствуют о развитии здесь почитания святителя Николая, что проявится как в храмоздательстве (Жидычин, Грубешов), так и в имянаречении и топонимике (Микулин)⁶⁷. При этом известно, что культ этого святого был распространен как в латинской Европе вообще, так и в соседней Польше в частности⁶⁸.

На этом фоне подчеркнутого современником благочестия Даниила Романовича религиозность Александра Ярославича кажется практически не отраженной на страницах летописи, хотя Житие, по понятным причинам, оказывается ею перенасыщенным. Однако таков критерий жанра. Князь вообще, в отличие от будущего короля, появляется в летописи очень поздно, лишь в связи с началом совместного с братом, а потом и собственного княжения в Новгороде в 1230–1236 гг. и татарским нашествием 1238 г. Суздальскому и новгородскому летописцу он был не интересен, коль скоро летописец вопроса европейского происхождения самого культа, все же, переносит акцент на его византийский контекст XIII в.

⁶⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 751, 775, 830, 842.

⁶⁶ Musin A. Le second avènement de saint Nicolas: les origines du culte d'un saint et sa transformation en Europe de l'Est aux XIe–XVIe siècles // En l'Orient en l'Occident: le culte de saint Nicolas en Europe (X^e–XXIe siècles). Actes du Colloque / C. Vincent,

C. Guyon, V. Gazeau (dir.). – Nancy, 2015. – P. 195–227.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 666, 717, 763.

⁶⁸ Starnawska M. Saint Nicolas en Pologne médiévale // En l'Orient... – P. 257–272. Для более позднего периода см.: *Ejusdem*. Świątych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu. – Warszawa, 2008. – S. 82, 89, 133, 145, 238, 239.

принадлежал не княжескому, а епископскому, как можно догадываться, окружению. Иная ситуация наблюдается в Галицко-Волынской летописи, княжеской по происхождению, где князь оказывается основным действующим лицом, превращая тем самым летописание в жизнеописание. Однако для целей нашего исследования важно, что жизнеописание отличается от жития как прижизненная слава разнится с посмертной похвалой.

Попробуем все же увидеть меж летописных строк христианскую личность князя. Князь не строит храмов, и летопись не застаёт его сосредоточенным в молитве к Богу. Однако это не означает, что его христианская личность была незаметна окружающим. В 1246 г. Александр хоронит своего отца, а 1249 г. погребает дядю Василия Всеволодовича и двоюродного брата Василия Константиновича, провожает их в последний путь и “плачет” по ним⁶⁹. Для той эпохи это была не ритуальная формула и не формальный ритуал. Не только погребение усопших, к тому же, – сродников, было одной из главных христианских добродетелей. Вопреки мнению о “бесчувственности” Средневековья, глаза этих людей всегда находились “на мокром месте”, что не считалось постыдным. Это были слезы “страха смертного”, который тоже воспринимался одним из положительных качеств средневекового человека. В лицо смерти князь смотрел и в 1251 г., когда с ним в Новгороде приключилась “болезнь тяжка”⁷⁰. Исцеление от этой болезни летописец объясняет как прощение Божие, которое случилось не только по молитвам Кирилла, митрополита Киевского, некогда сподвижника Даниила Романовича, и Кирилла, епископа Ростовского, но и по молитвам отца князя Александра – скончавшегося в Орде за пять лет до этого князя Ярослава Всеволодовича. Чудесность этого исцеления в восприятии современников не может быть проигнорирована, когда мы говорим о религиозном сознании Александра Ярославича, поскольку окружающая людская среда во многом формировала личностные установки.

Для правильного понимания веры князя Александра нельзя упустить из виду и то, что в общественном мнении его выздоровление было связано не только со здравствующими церковными иерархами, но и с молитвенным предстательством покойного отца. Известно, что Ярослав Всеволодович никогда не почитался Церковью как святой, однако в жизни своего сына именно он выполняет функцию небесного заступника. Родственные связи не утрачивали своей значимости и за гробом⁷¹ – уверенность общества в праведности правителя, его оправданности пред Богом этому способствовали. Впервые предки Александра Ярославича, согласно его агиографу, на сей раз официально признанные святыми князья Борис и Глеб Владимировичи, пришли ему на помощь накануне сражения на Неве в 1240 г. Примечательно, что не князь обращается в молитве к святым – они приходят ему на подмогу по собственной воле⁷², что превращает князя в

⁶⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб. 471, 472.

⁷⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 472.

⁷¹ Ср.: *Комарович В. Л.* Культ рода и

земли в княжеской среде XI–XIII вв. // Труды Отдела древнерусской литературы (далее – ТОДРЛ). – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 16. – С. 84–104.

⁷² Лаврентьевская летопись. – Стб. 479.

безынициативное орудие высших сил. В глазах современников Даниил Романович с его постоянной публичной молитвой должен был занимать более активную христианскую позицию.

Религиозные установки обоих правителей можно увидеть не только в отношении к предшествующим, но и последующим поколениям, в частности, – своим сыновьям. Старших детей Даниил Романович назвал Ираклий и Лев, старший сын Александра Ярославича – Василий. На лицо византийская ориентация имянаречения. Здесь стоит вспомнить, что и сама Византия, и существующая в ней императорская власть несли на себе отпечаток сакральности, особенно в глазах народов, недавно приобщившихся к христианству. В тоже время допустимо, что Василий был назван в честь крестителя Руси – князя Владимира Святого, основателя новой христианской династии.

Сыновья Даниила сопровождают отца в военных походах и выглядят вполне состоявшимися политическими деятелями, которые наследуют земли своего отца. Ни о каком конфликте поколений в этой семье нам вроде бы неизвестно. Складывается впечатление, что Даниил придал своим чадам необходимую легитимность, дав им должное имя и приобщив к управлению государством. Иначе сложилась судьба Василия, который умрет в 1271 г., будучи правителем новообразованного Костромского княжества. А в 1257 г. Новгород, где в то время находился княжич, был охвачен восстанием против проводимой Ордой “переписи населения”, которую осуществлял князь Александр⁷³. Протест новгородцев носил не только прагматический характер, связанный с желанием “уклониться” от уплаты налогов. Религиозное сознание со времен царя Давида рассматривало перепись как вызов, брошенный Богу, поскольку переписчик покушался на “Божественную собственность”, на обладание “святыми людьми”, сначала израильянами, а потом и христианами, которых Бог взял в Свой удел (2 Цар. 24: 1–25). И князь, и татары рассматривались как нарушители Божьей воли. В результате Александр “казнил” зачинщиков в соответствии с нормами византийского уголовного наказания, а своего сына, бежавшего в Псков, по свидетельству летописи, “выгна из Плескова и посла в Низ”, т. е. во Владимиро-Суздальскую землю.

Роль Василия Александровича в протесте против переписи не вполне ясна. Однако публичность наказания сына, похоже, была обычной мизансценой средневековой постановки под названием “священное призвание царской власти”. Она представлялась частью ритуала, общественной игры, в которую зачастую играли византийские императоры. Основатель Македонской династии Василий I (867–886) так же демонстративно в 883 г. по доносу лишил титула соправителя и заключил в темницу вплоть до 886 г. собственно сына, будущего императора Льва VI Мудрого. В этих сложных взаимоотношениях отца с сыном угадывается некая продуманность. Для Льва это было своеобразной инициацией, обрядом перехода (*rite du passage*), который подготовил его к принятию императорской власти и сообщал необходимую легитимность⁷⁴. К тому же, император в

⁷³ Новгородская первая летопись. – этот о византийском “цезарепапизме” / Пер. с франц. А. Е. Мусина. – Санкт-

⁷⁴ Дагрон Ж. Император и священник: Петербург, 2010. – С. 148, 257, 265.

Византии рассматривался как “подражатель Христу” по преимуществу. Уподобляясь Богу, император следовал Евангелию, принося собственного сына в жертву, пусть и текущей политике: “Ибо так возлюбил Бог мир, что отдал Сына своего едиnorodного, дабы всякий верующий в Него не погиб, но имел жизнь вечную” (Ин. 3: 16). Князь на Руси тоже воспринял императорскую идеологию и старался быть *imitator Christi*. Демарш с Василием напоминает историю Льва Мудрого.

Князь Александр Ярославович окончил свои дни 14 ноября 1263 г. Он умер в среду, накануне Рождественского поста, в Городце на Волге, возвращаясь из Орды. Накануне смерти князь принимает монашеский постриг. Погребение состоялось в пятницу, 23 ноября, в Рождественском монастыре во Владимире. Примечательно, что церковная память, вошедшая в святцы, совпала не с днем кончины, а именно с днем погребения. Отпевавший князя митрополит Кирилл сравнит его кончину с крестной смертью Христа и скажет: “Зашло солнце земли суздальской!”, а митрополичий эконоом Севастьян расскажет, что когда митрополит хотел разжать княжескую десницу, чтобы вложить в нее разрешительную молитву, то князь сам, словно живой, простер свою руку⁷⁵. Как видим, первые слова об особой загробной участи князя, обеспечившей ему святость, принадлежат митрополиту и его ближайшему окружению, а день поминовения оказался воспоминанием не о человеческой кончине, а памятью о богослужебном обряде, совершенном первоиерархом и соборным клиросом. Именно этой среде принадлежит составление жития Александра Невского в присущей Галицкой земле литературной традиции⁷⁶ и, соответственно, инициатива его посмертного почитания. Почему именно этот круг лиц оказался заинтересован в прославлении князя, обеспечив тем самым его новую жизнь как святого?

В историографии достаточно прочно обосновалось мнение, что причиной, не позволившей королю Даниилу стать святым, была его “прозападная” политика, вызывавшая недовольство духовенства и митрополита Кирилла. В результате король, “являвший своими деяниями альтернативу политическим усилиям Александра [Невского], не сподобился канонизации”⁷⁷. Однако, как мы видели, в своей политике оба правителя были весьма схожи. Никаких оснований для утверждения об антилатинской клерикальной оппозиции Даниилу Романовичу в источниках не существует⁷⁸.

Рассмотрим предсмертные жесты обоих правителей и задумаемся об их адресованных духовенству послыхах. Предсмертный постриг, который принял Александр Ярославович, уже не был редкостью на Руси того

⁷⁵ Житие Александра Невского // Древнерусские княжеские жития / В. В. Кусков (ред.-сост.). – Москва, 2001. – С. 200; Летопись по Воскресенскому списку. – С. 164. Ср.: Книга Степенная... – С. 293.

⁷⁶ Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в Житии Александра Невского // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1947. – Т. 5. – С. 36–56.

⁷⁷ Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия // Из истории русской культуры. – Москва, 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 13–410 (здесь с. 361).

⁷⁸ Ср.: Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – Москва, 1997. – Т. 2: Период Московский от нашествия монголов до митрополита Макария включительно, 1-я половина. – С. 86.

времени, он распространялся здесь с конца XII в.⁷⁹ Но постриг великого князя, старейшего в своей братии, расставлял все небесные и земные ценности по подобающим им местам, не оставляя сомнений в превосходстве одних над другими. Это был акт покаяния с большой буквы. Покаяние императора в византийской традиции, как и князя в древнерусской, имело особое значение. Для византийского василевса это был плач об утерянной легитимности, ибо грех не только лишал его звания христианина, изводя вон из Церкви, но и угрожал самой власти, поскольку законная власть в христианском обществе обреталась лишь через признание того, что Церковь выше Царства⁸⁰. Покаяние правителя, будь то император или князь, было смиренным признанием существующего миропорядка, отказом от претензий на власть над Церковью и признанием власти церковного клира отпускать человеческие грехи. Отметим, что с точки зрения общественных последствий этого жеста не важно, был ли он свободным выбором религиозной личности князя, или же был навязан авторитетом духовенства.

Это послание предназначалось одновременно и церковной иерархии, и княжеской власти. Не случайно на древнейшем изводе иконы князя, ставшего иноком, он держит в руках свиток со словами из книги Проповедника: “Братия моя, Бога бойтесь и заповеди его [соблюдайте]” (Екклесиаст 12: 13). “Братия моя” могла быть только княжеской братией. Именно в этих словах, а не в чем-либо другом, заключалось истинное завещание святого князя, транслированное от Церкви обществу. Одновременно с подчинением княжеской власти церковному авторитету агиограф пропагандировал особый тип патерналистической религиозности князя Александра, которая станет господствующей в Московской Руси. Митрополит и его клирос, организуя ежегодные панихиды при гробе князя и редактируя его житие, что составило основу будущего общецерковного почитания, рассчитывали донести до общества нужный иерархии общественно-политический месседж. *Is fecit, qui prodest...*

Со временем из достоинств Александра государством оказались востребованы лишь достоинства авторитарного правителя. Монашеская кончина постепенно забывалась, на первое место вышли его действительные и мнимые заслуги, отраженные в житии: красота Иосифа, сила Самсона, мудрость Соломона, храбрость Веспасиана, Иисуса Навина, Давида и Езекии. Общественно-политические потребности трансформировали смиренного инока в основателя и покровителя Российской, советской и постсоветской империй.

Иначе сложилась посмертная судьба короля Даниила, которая не оставила нам ни дня его кончины, ни его жития, ни его гроба. Если верить погодному разделению Ипатьевской летописи, король скончался в том же году, что и Александр Невский: эпоха “знаковых фигур” XIII в. закончилась одновременно. Под 6771/1263 г. Галицко-Волынской летописец кратко скажет о его болезни, кончине и погребении в созданной им церкви Рождества Богородицы в Холме и подведет краткий итог его жизни: король был

⁷⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 679–681.

⁸⁰ Дагрон Ж. Император... – С. 194–200.

добрый, храбрый, мудрый и братолюбивый, основывал города и строил церкви⁸¹. В некроложной записи присутствуют и пример всеобщего подражания средневековых правителей – библейский царь Соломон: Даниил назван здесь “вторым по Соломоне”.

Именоваться “вторым по Соломоне” в глазах средневекового человека связывалось не с иерархией достоинства, а с иерархией времени. Даниил становился “новым Соломоном”. Подобным образом в Киевском своде князь Андрей Боголюбский именовался “вторым мудрым Соломоном”, что повлияло на летописный образ Даниила Романовича. Идеология обновления в деятельности правителя качеств библейских царей Давида и Соломона была как никому присуща византийским императорам, которые в своей политике во многом ориентировались не на новозаветные, а ветхозаветные образцы⁸². Однако не многие из них сподобились посмертной канонизации: императорская святость является редкостью в Византии. В этом смысле Даниил логично наследовал судьбе византийских и, добавим, – европейских правителей, на которых он походил своей активностью в церковных делах и публичной религиозностью. Этот вполне самостоятельный правитель не нуждался для подтверждения своей легитимности в предсмертном постриге и особом признании княжеских заслуг со стороны духовенства.

Однако главным средневековым “церемониймейстером”, преображающим жизнь, в том числе и посмертную, оставался древнерусский книжник⁸³. Именно он создавал образ покойного правителя, соответствующий или не соответствующий требованиям агиографии. Для понимания ситуации с перспективами посмертного почитания короля Даниила стоит обратиться к другим известиям Галицко-Волынской летописи мемориального характера.

Принято считать, что этот свод посвящен прославлению галицко-волыньских Романовичей. Однако в нем отсутствует обширный и хвалебный некролог не только Даниилу, но и его младшему брату Васильку, который, однако, упоминается в записи о кончине короля Руси как объект его “братолюбия”. В некотором смысле уже в прощании с Даниилом внимание современников переключается с личности покойного на младшего из Романовичей. Нельзя исключить, что Галицко-Волынский свод и сам образ короля Даниила уже в 1260-е годы могли подвергнуться редакции летописца Василька Романовича⁸⁴. Конфликт Даниила с братом и племянниками ощущается уже во время Тернавского снема 1262 г. и находит свое продолжение во взаимоотношениях Льва Даниловича и Владимира Васильковича⁸⁵.

Знакомство с финальной частью Галицко-Волынской летописи, представленной гипотетическим сводом Владимира Васильковича 1269–1277–

⁸¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 860.

⁸² Дагрон Ж. Император... – С. 14, 64, 74–75, 147, 157, 186, 191, 236, 255.

⁸³ Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 111.

⁸⁴ См. о сложении образа князя в ле-

тописании: Bartnicki M. Wizerunek “безчестного князя” w Kronice Halicko-Wolynskiej // Україна... – С. 93–100.

⁸⁵ Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 206–208; Войтович Л. Лев Данилович, князь галицко-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). – Львів, 2014. – С. 138–168, 199–210.

1289 г.⁸⁶, позволяет ответить на некоторые интересующие нас вопросы. Известно, что в Хлебниковском списке содержится только одна дата – дата кончины князя Владимира, чему посвящена обширная летописная статья, которая превращает своего героя в главное действующее лицо местной истории⁸⁷. Владимир, который, как и Даниил, уподобляется Соломону, сравнивается здесь с солнцем, а его смерть – с заходом солнца, что находит параллели и в Повести о житии Александра Невского. Перед нами – развернутый конспект будущего жития, пусть и весьма компилятивного характера, и программа канонизации, включавшая признание нетленности останков князя.

Реализация этой программы была остановлена лишь последующим развитием Галицко-Волынской земли, власть в которой от бездетного Владимира перешла в руки клана Даниловичей. Сыновья короля смогли предотвратить канонизацию своего двоюродного брата, но истекшие с момента кончины Даниила Романовича 25 лет – жизнь целого поколения – уже не позволили им воскресить в Холме память о собственном отце для его церковного прославления. Очевидно, перед правителями Галича и Волыни стояли другие задачи, решаемые другими методами.

В описании кончины Владимира Васильковича содержится ряд важных деталей, позволяющих увидеть ситуацию культурного соперничества между сродниками за право распоряжаться памятью о покойном короле. Уже в крестильном имени князя заложена своеобразная претензия на наследие Даниила Романовича. В крещении он был назван не Василием, как следовало бы ожидать, учитывая традиционность ономастической пары – Владимир-Василий, идущей от крестителя Руси, а, судя по всему, в честь святителя Иоанна Златоуста. В глазах летописца это оправдывается его жизнью, ибо князь не только был подобен святому своей добродетелью, но и “многыа досады примь от своихъ сродникъ”, под которыми в данном случае могут пониматься Даниил и его сыновья. Напомним, что к моменту рождения Владимира Холм как “дом святого Иоанна” уже был основан Даниилом Романовичем.

Память об усопших родителях становится решающим аргументом в переговорах Льва Даниловича и Владимира Васильковича при посредстве перемышльского епископа Мемнона о владении Берестьем в 1288 г. Образом политического торга становится свеча, которую двоюродным братьям надлежит поставить на гробах своих дядьев. Апелляция Льва к месту упокоения Даниила в Холме и к идее поддержания здесь регулярного заупокойного поминовения, в том числе и путем пожертвования Берестья на помин его души, подается летописцем как дипломатическая хитрость политика, намеревавшегося распространить свою власть на чужие земли⁸⁸. Ответ Владимира уравнивает память обоих Романовичей, противопоставляя гробу Даниила раку Василька

⁸⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 92–101; Орлов А. С. О Галицко-Волынском летописании // ТОДРЛ. – Т. 5. – С. 29.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 903–927.

⁸⁸ “Стрьи твои Данило король а мои

отец лежить в Холме оу святеи Богородицы и сынове его брата моа и твоа Романъ и Шварно и всихъ кости тоуто лежать... абы ты брат мои не изгасилъ свече надъ гробомъ стрья своего и брати своей”. См.: Ипатьевская летопись. – Стб. 913.

у святой Богородицы во Владимире. Князь сам упрекает Льва в непочтении к своему покойному отцу: “много ль есь над нимь [Василько] свечь поставил?”. В своей деятельности он вообще претендует на наследство Даниила, переступая через поколение и взывая непосредственно к памяти Романа Мстиславича, своего деда: летопись сообщает о раздаче им “мониста великаа золотая бабы своей”, жены Романа, в которой некоторые исследователи видят старшую дочь византийского императора Исаака II Ангела Ефросинию.

В описании погребения князя Владимира прослеживается та же заместительная логика, в которую вписываются даже, казалось бы, случайные совпадения. Князь умер в Любомле 10 декабря 1288 г. и был погребен во Владимире 11 декабря, на память святого Даниила столпника, который являлся небесным покровителем старшего Романовича. Даже кузен усопшего князя Мстислав Данилович, приехав из Луцка, плакал над гробом его “плачем великымъ zelo аки по отце своем по короле”. Итак, в деятельности и идеологии Владимира Васильковича и его окружения мы наблюдаем полное замещение и вытеснение прижизненного и посмертного авторитета Даниила личностью самого вольнского князя. Для наследников Даниила и Василько борьба за память и поминовение стала одной из форм межкняжеского соперничества. В условиях подобной конкуренции признание святости короля Руси и формирование культа вокруг его гроба в периферийном уже к тому времени Холме оказались проблематичными, поскольку, очевидно, нарушили бы баланс политических сил.

Основным же фактором, исключившим канонизацию короля Даниила Романовича, стало отсутствие в Холме авторитетной и стабильной церковной организации во второй половине XIII в. Возможно, епископ Иоанн не пережил короля Даниила. Последние упоминания о нем относятся к 1260 г. Холмская кафедра, как и луцкая, были выделены из состава Владимирской епархии, что каноническое право хоть и допускало, но смотрело на подобное деление неодобрительно⁸⁹. В любом случае, по смерти короля, центр религиозной и культурной жизни края переместился во Владимир. Холм, оставшийся во владениях сначала Шварна, а затем Льва Даниловича, который в вольнских делах лишь безуспешно апеллировал к памяти великого отца, не мог составить ему конкуренции. В 1303–1304 гг. эта епархия, вместе с Луцком и Владимиром, вошла в состав Галичской митрополии⁹⁰ и окончательно потеряла значение самостоятельного церковного центра.

Совершенно иная ситуация была на месте погребения Александра Ярославича во Владимире-Клязьменском, где монолитная митрополичья власть не позволила подвергнуть сомнению пропагандируемую ею святость князя. Для понимания решающей роли митрополичьего клироса в этом процессе стоит напомнить, что Александр Ярославович не являлся главным героем ни владимиро-суздальского, ни новгородского летописания,

2010. – С. 77–79.

⁸⁹ Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова: историко-археологическое исследование. – Санкт-Петербург,

⁹⁰ Darrouzes J. Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae. – Paris, 1981. – P. 403.

в отличие от Даниила Романовича, не сходявшего со страниц Галицко-Волынской летописи.

Иногда говорят, что короля делает свита. В этом смысле святого делают его ближайшие потомки, ученики и почитатели, в кругу которых оказывается востребованной ежегодная поминальная служба на гробе почившего⁹¹. Совершенно очевидно, вокруг гроба короля Даниила не сложилось какого-либо авторитетного и стабильного религиозно-политического круга, способного вдохновить его посмертное почитание и составление жития, что в ту эпоху и являлось канонизацией. Процесс разобщения земель и правителей Галицко-Волынской державы, некогда скрепленной властью Даниила, лишил эту потенциальную группу перспектив консолидации. Именно указанный фактор, в конце концов, и определил разницу посмертной судьбы двух правителей. Различия, присущие их религиозности и церковной политике, важны, скорее, современному исследователю, занятому изучением тонкостей средневековых ментальностей и построением их типологии, чем человеку той эпохи, привыкшему полагаться на духовные авторитеты и континуитет социальных практик⁹².

Інститут історії матеріальної культури РАН

⁹¹ Об этом процессе в средневизантийский период см.: *Oikonomides N. How to become a saint in eleventh century Byzantium // Oi êrôdes tês Orthodoxês Ekklesiâs : oi neoi agioi, 8os-16os aiônas / E. Kountoura-Galakê (ed.). – Athêna, 2004. – P. 473–491; Мусин А. Е. Соборы митрополита Макария 1547–1549 гг. и проблема авторитета в культуре XVI в. // Древнерусское искусство. Русское искусство позднего средневековья: XVI век / А. Л. Баталов (ред. сост.). – Санкт-Петербург, 2003. – С. 146–165 (здесь с. 146–147).*

⁹² Статья написана по итогам моего доклада и дискуссии на семинаре “Два обличчя Київської Русі: Великий Новгород і Галицько-Волинське князівство”, організованом 7 мая 2015 г. на Гуманитарном факультеті Українського католицького університету, г. Львів. Пользуясь случаем, хочу поблагодарить організаторів цього мероприятия и участников дискуссии: Ігоря Скоциляса, Леонтія Войтовича, Володимира Александровича, Андрія Ясиновського и др.

Віктор МЕЛЬНИК

НОВИЙ ШТРИХ ДО МИСТЕЦЬКОГО ОБРАЗУ СОБОРУ БОГОРОДИЦІ В ХОЛМІ (ЗА ЛІТОПИСНИМ ПЕРЕКАЗОМ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ)

Найважливіші писемно зафіксовані явища мистецької культури холмського регіону середини XIII ст. належать до середовища князя Данила Романовича. Винятково вимовні, хоча й, відповідно для свого часу, достатньо скупі з огляду викладених реалій перекази про мистецькі моменти діяльності короля Данила Романовича вціліли у холмській частині Галицько-Волинського літопису¹. Виклад стосується достатньо широкого спектру різних аспектів мистецької активності, проте має принагідний і нерідко насамперед випадковий та мало конкретний характер.

Однією з особливостей відповідного тексту виявляється те, що укладач літописного оповідання мало торкався малярства та декоративно-ужиткового мистецтва, дещо докладніше йдеться про окремі особливості скульптурного оздоблення та елементи архітектури. Зокрема, згадуються різьблені з каменю рельєфи Спаса та святого Іоана Златоуста над порталами храму святого Іоана Златоуста. При цьому одинокий раз для Холма відзначено їх автора – майстра Авдія². До його ж доробку віднесено й описані в церкві святого Іоана Златоуста капітелі “з головами”, що на них спіралися конструкції завершення³, а також літописний монумент з орлом і так само “головами”⁴.

Монументального малярства в літописному викладі стосується тільки унікальна лаконічна нотатка щодо однієї з рідкісних особливостей

¹Ипатьевская летопись. – Стб. 843–846. Найдокладніший їх аналіз див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72. Пор.: *Пуцько В.* Літописне оповідання про місто Холм // *Український історичний журнал*. – 1997. – № 1. – С. 115–121.

²Ипатьевская летопись. – Стб. 844. Найновіший коментар до цього запису див.:

Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 46, 47–48, 52–53.

³Ипатьевская летопись. – Стб. 843. До доробку майстра їх віднесено: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 48–49.

⁴Ипатьевская летопись. – Стб. 845. Атрибуцію запропоновано: *Александрович В.* Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 146. Найдокладніший коментар до цього сюжету з оглядом давнішої літератури див.: *Його ж.* Мистецькі сюжети... – С. 60–68.

оздоблення інтер'єру княжої церкви святого Іоана Златоуста, спорудженої в ансамблі зведеної у Холмі резиденції⁵. Коротко описуючи її конструкцію та структуру, літописець при цьому зазначив: "...входящи во олтарь. стояста два столпа. от цела камени. и на нею комара. и выспрь же верхъ оукрашенъ. звъздами златыми на лазоурь"⁶. Наведене трактування Володимира Александровича показало в закінченні зацитованої фрази вказівку на верх та оздоблення бані. Така лаконічна й не зовсім однозначна нотатка виявилася єдиним літописним свідченням до історії монументального малярства княжих часів на терені Холма.

Собор Богородиці у Холмі у літописному повідомленні описано значно скромніше, ніж церкву святого Іоана Златоуста, – як "...церков превелику, величеством, красотою не менее сущих древних"⁷. У тексті стверджено також, що князь "украшив ю пречудными іконами"⁸, хоча докладніше їх не відзначено. Однією з них, здогадно, мала бути знана згодом Холмська чудотворна ікона Богородиці (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей – Музей волинської ікони)⁹, віднайдена й впроваджена до наукового вжитку 2000 р.¹⁰ Вона підтвердила винятково високий рівень тих взірців, які прибували зі столиці східнохристиянського світу й слугували зразковими орієнтирами для місцевої практики¹¹.

У лаконічному описі головного холмського храму – собору Богородиці (у пізнішій традиції – Різдва Богородиці) про малярське оздоблення інтер'єру чи екстер'єру не згадано. Водночас під час археологічних досліджень, що їх проводили члени міжнародної українсько-польської археологічної експедиції 2013–2014 рр., виявлено фрагменти тиньку зі слідами поліхромії, що стало уже само по собі неоціненним відкриттям. Матеріали для досліджень передав безпосередній учасник експедиції – науковий працівник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, викладач кафедри РАМС Національного університету "Львівська політехніка", кандидат історичних наук Юрій Лукомський, за що висловлюю йому щиру

⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 843–844. Найдокладніший аналіз літописного опису храму див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 48–59.

⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 843. Трактуюча заключної частини наведеної фрази як опис завершення храму запропоновано: Александрович В. Мистецькі сюжети... – С. 48–52.

⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

⁸ Там же.

⁹ Найкращу репродукцію див.: Музей волинської ікони. Книга-альбом. – Київ, 2012. – С. 37–39.

¹⁰ Найдокладніше про неї як унікальну пам'ятку релігійної мистецької культури див.: Александрович В. Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. – Т. 1). – Львів, 2001. Правда, в соборі ікона принагідно відзначена шойно 1622 р.: Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. – Вильна, 1896. – Т. 23. – С. 39.

логічні студії. – Т. 1). – Львів, 2001. Правда, в соборі ікона принагідно відзначена шойно 1622 р.: Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. – Вильна, 1896. – Т. 23. – С. 39.

¹¹ Про візантійське аристократичне малярство як найважливішу складову мистецького імпорту в Україні й, зокрема, на Волині за умов княжої доби див.: Александрович В. Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 17–27.

подяку. Фрагмент належить до поліхромії західного порталу собору й відкриває цілком нову сторінку у вивченні оздоблення не тільки самого храму. Адже це перший зафіксований на західноукраїнських землях приклад монументального малярського оздоблення храмового екстер'єру княжої доби.

Фрагменти тиньку з верствою поліхромії було виявлено біля збереженої долішньої частини перспективного порталу собору (розкоп – шурф 14). При попередньому візуальному дослідженні зауважено, що поверхня тиньку має, очевидно, різноколірне забарвлення, але це потребувало наукового підтвердження. При мікроскопічному дослідженні (бінокулярний мікроскоп МБС-10) на поверхні тиньку виявлено сліди пофарбування. Невизначеною залишалася і технологія малярства. Враховуючи важливість унікального відкриття для різних аспектів культурної практики епохи, стала очевидною потреба провести глибше хіміко-технологічне дослідження віднайденого фрагмента. Його здійснила хімік-технолог, художник-реставратор вищої категорії, працівник Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького Ірина Мельник*.

За результатами проведених мікроскопічних досліджень зроблено наступні попередні висновки: з мінеральних пігментів наявні

- вохра червона
- вохра золотиста
- чорний пігмент (вірогідно, сажа), розбілений вапняними білилами.

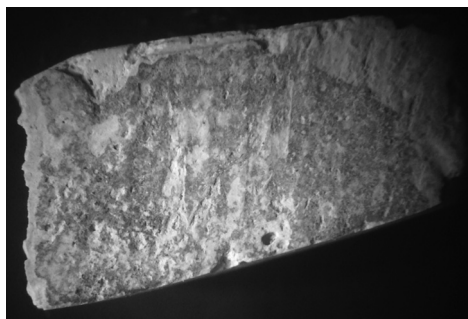
Доступний фрагмент дав змогу провести також попередні хіміко-технологічні дослідження фрескового тиньку.

При дії на фрагмент тиньку HCl він бурхливо реагує, що свідчило про наявність у його складі вапна. В осаді наявний дрібний пісок, незначні, проте **не випадкові** вугільні включення.

Поверх тиньку спостерігається вапняний набіл, на якому виконано пофарбування. Білків тваринного походження не виявлено.

Загальний вигляд фрагмента зі слідами триколірної поліхромії

Вигляд зверху зі слідами на поверхні червоної вохри, нанесеної поверх сірого пофарбування

* Автор висловлює щиру подяку пані

Ірині Мельник за всебічну допомогу у проведенні досліджень.

Після розчинення вапняного набілу з сірим фрагментом на поверхні виділено тонку клейову, можливо, – пізнішу плівку у залишку. Такий технологічний різновид фрески відомий, але для підтвердження чи заперечення цих результатів потрібно провести додаткові аналізи на більшій кількості матеріалу.

При візуальному обстеженні наданого для вивчення зразка виявлено залишки фарбових шарів, нанесених безпосередньо на поверхню вапняного тиньку. Пігменти ідентифіковано завдяки специфічним аналізам за методиками аналітичної хімії, що застосовують у реставраційних дослідженнях. Для цього пробу роздрібнено на окремі мікропроби, кожен з яких розглянуто окремо.

У результаті мікрохімічного аналізу пігментів, виявлених на поверхні фрагмента фрески з археологічного розкопу, виявилось наступне: сірого відтінку фарбовий шар, що лежить під охристими шарами, має у своєму складі чорний пігмент (при прожарюванні проби чорний колір вигорає, у залишку – сірий попіл) та вапно (що активно реагує з розчином соляної кислоти HCl). Висновок: у сірому пофарбуванні – сажа, розбілена вапном.

У малярському шарі виявлено, також, іони заліза Fe⁺⁺⁺. Це дало підстави ствердити, що пігменти наявних у пробах кольорів, які мають у складі іони Fe⁺⁺⁺, – це вохри світла та червона (болосна глина).

На підготовлених мікрошліфах (поперечних перерізах проб) можна побачити, що фарбові шари нанесені один поверх іншого. У складі тиньку виявлено одне зернятко цемянки теракотового кольору та декілька слідів дрібних трубчастих волокон. Це спостереження дає певне уявлення про технологію приготування та нанесення тиньку під фрескове малярство.

Як бачимо, навіть невеличкий за розмірами уламок тиньку подає триколірне криволінійне пофарбування в одній площині, що може свідчити про наявність орнаментального оздоблення порталу. Необхідно зазначити, що усі проведені аналізи зроблено на основі єдиного наявного фрагменту, тому вони повинні вважатися попередніми. Без сумніву, об'єкт такого історичного значення потребує подальшого поглибленого міждисциплінарного дослідження.

Один з польських дослідників собору – Станіслав Голуб, публікуючи матеріали археологічного сезону 2013 р., оприлюднив дані про знайдені фрагменти золотої смальти, кольорового віражного скла та вітражних спайок, фрагменти полив'яних різнокольорових плиток від підлоги княжої святині¹³.

Відповідь на запитання, яким був план Данилової церкви Богородиці в Холмі, і – відповідно – його реконструйований вигляд, повинні дати археологи та архітектори, натомість, оперуючи наявними на сьогодні даними, можемо резюмувати наступне:

Зовні портал собору від самого початку був поліхромованим. Тиньк дослідженої поліхромії вказує на те, що її виконано одразу і це, очевидно,

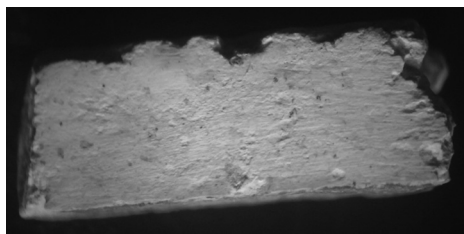
¹³ *Gołub S. Polsko-ukraiński project badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza*

w XIII wieku. Wstępne wyniki badań // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2013. – T. 17. – S. 298.

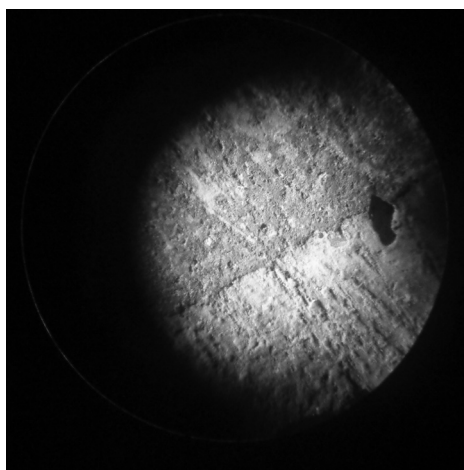

входило до первісного планувального задуму. Чи мав інтер'єр холмської святині хоча б орнаментальну поліхромію стін інтер'єру на цьому етапі комплексних досліджень ствердити не можна. Частинки золотої смальти однозначно свідчать про наявність золотого тла, проте воно не могло належати до якихось композицій монументального характеру, оскільки слідів мозаїки в залишках собору не виявлено. Поки немає підстав робити будь-які конкретні висновки. Зазначимо лише, що фрагменти смальти віднайдені й при дослідженнях Успенської церкви в Дорогобужі Гощанського р-ну Рівненської обл. Тобто, може йтися про ширшу регіональну традицію княжого часу. Підлогу собору вкривали полив'яні керамічні плитки, вікна прикрашали вітражі. Головною святинею храму, очевидно, була, щасливо збережена досі, згадана ікона Холмської Богородиці. Натомість, аби стверджувати наявність чи відсутність фрескових розписів в інтер'єрі, потрібно мати більше даних. На сьогодні підтвердження ми не маємо, але відомо що в пізнішій традиції, пов'язаній з діяльністю князя Лева Даниловича, монастирські церкви у Спасі та Лаврові фресок теж не мали, отож були прикрашені винятково іконами.

Тож можемо бачити, що за декілька років інтенсивних досліджень холмський собор як надзвичайно важливий для національної історії та культури об'єкт починає увиразнюватися, а літописна фраза про його красу та велич набуває не абстрактних, а реальних рис. Маємо надію, що подальші археологічні пошуки принесуть нові матеріали, що дадуть змогу провести глибше міждисциплінарне вивчення фрагментів малярства собору Богородиці короля Данила Романовича та краще розуміти образ цієї знакової для епохи сакральної споруди.

Поперечний переріз з червоним пофарбуванням та дрібним піском у складі тиньку

Макрозйомка поверхні проби, мікроскоп МБС-10

Олександр ГОЛОВКО

НЕКОРОНОВАНИ І КОРОНОВАНИ КОРОЛІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ

*Не моя вина, що породжено мене не як герцога,
і не ваша вина, що вас не привели на світ як короля,
то чи варто через те супитися та закушувати губи?
Погоджуйся з тим, що є, та бери з того, що можеш.*

Марк Твен. Пригоди Гекльберрі Фінна

У середині XIII ст., за часів великих випробувань для багатьох європейських країн і народів, що зазнали нападів полчищ монгольських ханів, відбулися дві події, які певною мірою стали знаковими в історії Центрально-Східної Європи. 6 липня 1253 р. у присутності віце-магістра Андреаса фон Фельфена та лицарів Лівонського ордену кульмський єпископ Генріх здійснив коронацію литовського князя Міндовга (Міндавгаса)¹, а в грудні того ж року (можливо, 25 грудня) у північноволинському місті Дорогичині легат римського папи Інокентія IV Опізо коронував королівськими інсигніями володаря Волинсько-Галицького князівства Данила Романовича².

Попри те, що коронації відбулися у двох значних на той час державних утвореннях, які в 40–50-х роках XIII ст. змагалися одне з одним за лідерство у міжнародному житті, вели активну діяльність зі зміцнення власних позицій у Центрально-Східній Європі, обставини надання володарям Литви і Волинсько-Галицького князівства авторитетного у католицькому світі визначення монархів істотно відрізнялися. У Литві королем став володар країни, яка лише за два роки прийняла християнство, і, зрозуміло, переважна більшість населення якої реально залишалася

¹ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. – Königsberg, 1909. – Bd. 1, h. 2 / Ed. A. Seraphim. – P. 33–35; *Gudavicius E. Mindaugas*. – Vilnius, 1998. – P. 237; *Краўцэвіч А. К.* Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мінск, 1998. – С. 152–154.

² *Паславський І. В.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – Львів, 2003. – 111 с.; *Kwiatkowski K.* Przeciw Batuschanowi czy Mendogowi – okoliczności,

wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253–1254 roku // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. – Toruń, 2004. – Nr 5. – S. 37–60; *Головко О. Б.* Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних зв'язків слов'янства Східної Європи // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 23. – С. 213–230 (та ін.).

язичницькою. Інша ситуація склалася у Південно-Західній Русі, яка впродовж двох з половиною століть була християнською, але населення якої належало до православного (візантійського) обряду.

Коронація Данила Романовича, поява в центрі Європи нового королівства були не стільки свідченнями значної активності римської курії на сході європейського континенту, а, перш за все, визнанням великої потуги держави Данила та його брата Василька, її значного місця у системі міжнародного життя європейського континенту. Коронація князя Данила у значній мірі стала апогеєм державно-політичного розвитку Волині та Галичини, корені якого тягнуться від "Доби великого переселення народів" та розселення слов'ян по величезній території Східної Європи в період раннього Середньовіччя³.

Історія коронації князя Данила "королем Русі" давно стала предметом уваги дослідників⁴. Особливо багато про неї пишуть останнім часом⁵. Проте далеко не всі обставини цієї події, її значення для розвитку Волинсько-Галицького князівства достатньо вивчені. Чимало питань виникає також при розгляді значнішої у хронологічному вимірі й багатопланової теми поширення і сприйняття королівської титулатури на Русі.

Говорячи загалом про ідеологічні аспекти політичного статусу суспільства, необхідно наголосити на важливості для його функціонування державних символів. Якщо на сучасному етапі ознаками держав є герб, прапор, гімн, то в Середньовіччі головними символами були інсигнії монаршої (князівської) влади (князівські регалії, печатки, знаки, амулети

³ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи доби раннього і класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – 575 с.

⁴ Дашкевич Н. П. Переговори пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством // Киевские университетские известия. – № 8. – С. 136–181; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwow, 1904. – Т. 1. – 418 s.; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–108; Його ж. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. 1: Від початку до 1353 р. – 816 с.; Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 9. – С. 77–82; Андрусак М. Унія з Римом і коронація Данила // Збірник матеріалів з наукової конференції Наукового товариства ім. Шевченка. – Торонто, 1954. – С. 39–45; Корона Данила Романовича // Записки

Наукового товариства ім. Шевченка. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – Т. 164. – 80 с.; Котляр М. Ф. Примарна корона Данила Галицького // Жовтень. – 1987. – № 7. – С. 103–111; Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – Київ, 1999. – Вип. 31–32. – С. 84–101 (та ін.).

⁵ Див. прим. 2, а також: Харди Ї. Наслідниці Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положаји Галичке и Галичко-Волинска княжевина до 1264. година. – Нови Сад, 2002. – С. 197–203; Bendza M. Koronacja Daniela Halickiego w świetle planów unijnych Kościoła łacińskiego // Над Бугом і Нарвою. – 2003. – № 3. – С. 25–29; Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. – Kraków, 2013. – S. 347–366; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – Львів, 2013. – С. 141–154 (та ін.).

тощо). Оскільки з огляду тодішнього патерналістського світогляду держава часто сприймалася через персону володаря, то зрозуміло, наскільки істотними для ідейно-політичного життя, дипломатичних взаємин були саме ці ознаки монаршої влади. До цього необхідно додати, що дуже важливою як у внутрішньополітичному житті, так і міжнародних взаєминах була титулатура володарів – носіїв влади⁶. Питання про титул володаря тісно пов'язане з сучасними політологічними уявленнями про саму сутність такого явища, як володар. Дослідження володарської титулатури дає важливий матеріал для з'ясування рівня суверенності як носія державної влади, так і самого державного утворення, сприйняття його в тогочасному світі, розгляду системи міждержавних відносин цього формування з оточуючими сусідами.

У рамках християнського світогляду в ідеологічному житті середньовічної Європи панували загальні концепції існування вселенської християнської імперії. Їх поширювали християнські ідеологи, починаючи від Августина Блаженного. В основу цих доктрин християнського світосприйняття була покладена створена на підставі Святого писання і праць Отців церкви періодизація історичного процесу за чотирма імперіями, які послідовно змінювали одна одну. Вона стала стрижнем візантійських та західноєвропейських політичних концепцій, поширювалася в державних трактатах та історичних працях. Згідно з поглядами одного з Отців церкви – Євсевія, після Вавилонського світового царства починається володарювання Персидської держави, яку послідовно змінили на міжнародній арені держава Олександра Македонського і Римська імперія. Остання, згідно з поглядами християнських ідеологів, не загинула в V ст., а продовжувала існування після “Великого переселення народів” й у сучасну історичну епоху, тобто відбулося “продовження імперії (translatio imperii)”⁷. Претензії на “заземлення” такої імперії, перш за все, висунули візантійські василевси, які вважалися намісниками Бога на землі.

Візантійський василевс до кінця VIII ст. вважався юридичною главою існуючих християнських держав і в “імперських” концепціях у Західній Європі⁸. Його офіційним титулом був “во Христі вірний імператор і самодержець Ромеїв” (“ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ πιστὸς βασιλεὺς”). Під час

⁶ Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии // *Etudes balkaniques*. – 1978. – No 3. – S. 89–101; *Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme “tzar” applique aux princes russes avant le milieu du XV siècle* // *Oxford Slavonic Papers*. – 1979. – Vol. 11. – P. 1–41; *Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi* // *Przegląd historyczny*. – 1984. – Nr 3. – S. 423–439; *Головко О. Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин* // *Феодалізм на Україні*. – Київ, 1990. – С. 42–52; *Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів*

у Східній Європі // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29; *Ejusdem. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe* // *Journal of Ukrainian Studies*. – Summer-Winter 2004. – Vol. 29, No 1–2. – P. 219–244 (та ін.).

⁷ *Вайнштейн О. Л. Западноєвропейская средневековая историография*. – Москва, Ленинград, 1964. – С. 11–12.

⁸ *Ронин В. К. Византия в системе внешнеполитических представлений раннекарولينгских авторов* // *Византийский временник*. – Москва, 1986. – Т. 47. – С. 86.

утворення так званих варварських держав на території колишньої Римської імперії титул місцевих плеємних вождів "dux" ("герцог" або "князь") поступово стає визначенням глав раннях політичних формувань, а з появою великих територіально-політичних утворень на базі кількох герцогств починає вживатися значніший в ієрархічному відношенні титул "rex" ("цісар", "цар").

Римський історик II ст. н. е. Корнелій Тацит вказав на існування у германців носіїв влади, яких він називав титулом "rex" і титулом "dux"⁹. За доби "Великого переселення народів" джерела застосовують перший титул до володарів практично всіх знакових народів, які брали участь у тодішніх подіях, тому помилково було б дивитися на таких носіїв влади лише як винятково керівників одного племені.

За прерогативами, а не тільки могутністю у середині I тис. н. е. влада носіїв титулу "rex" була значнішою, ніж влада плеємних князів. Перші виступали головними воєначальниками, репрезентували свою спільність у переговорах з іншими державами та народами. Носії титулу "rex" також виявлялися гарантами суспільного порядку, виконували функції суддів та керували виконанням рішень влади (говорючи сучасною мовою, були виразниками поліцейської влади).

Носії титулу "rex" були вихідцями з однієї родини. Язичницькі традиції пов'язували їх походження від богів. Із представників цієї родини громада обирала нового володаря замість померлого. Згодом влада цих володарів у міру розвитку суспільства перетворилася з обмежено обраної на спадкову. На етапі такого переходу старі володарі часом пропонували громаді обрати свого наступника з членів його роду. Після запровадження християнства відбулося піднесення ролі володаря до статусу "Помазаника Божого (Christus Domini)". Від цього часу його постать стає особою недоторканою. Будь-який заколот проти нього розглядається як святотатство. Священний характер влади носія титулу "rex" визначається тепер не через походження його та його родини від богів, а формується обрядом коронації, помазання на володарювання, після завершення якого він стає представником Христа у свого народу¹⁰.

Давні германці іменували своїх володарів словом "kuninga", дещо пізніше у скандинавів набуло поширення найменування "konungr", а в англосаксів – "cyning". Надалі в англійській мові утвердилося визначення глави держави як "king", у германській – "König", шведській – "kung", норвезькій – "konge". У романомовних країнах титул таких володарів походить від латинського їх визначення "rex", а саме, у французькій мові – "roi", іспанській – "rey", італійській – "re", румунській – "rege", португальській – "rei".

Слов'янський відповідник титулу "rex" – "король" (польське – "król", словацьке – "kráľ", чеське – "král", словенське і хорватське – "kralj", сербське – "краљ", болгарське і македонське – "крал") – походить від імені глави

⁹ Tac. Ger., 7. Працю Корнелія Тацита "Германія" наводимо з вказівкою розділу твору за вид.: *Корнелій Тацит. Сочинения: В 2 т. – Ленинград, 1969. – Т. 1: Анналы. Малые произведения. Перевод*

А. С. Бобовича. – С. 353–372.

¹⁰ *Ejerfeldt L. Myth of the State in the West European Middle Ages // Myths of the State. – Scripta Instituti Donneriani Aboensis. – Stockholm, 1972. – Vol. 6. – S. 166–167.*

Франкської держави Карла Великого (Carolus Magnus) (768–814), постать якого стала підставою для формування в ідеологічному житті католицького світу парадигми ідеального володаря, виникнення значної кількості епічних переказів та легенд¹¹. Від слов'ян цей титул запозичили візантійці у формі “κράλυσ”, угорці – “király”, литовці – “karalius”, латиші – “karalis”. Знавець угро-фінських і самодійських мов Євгеній Хелімський, розглядаючи тему запозичення угорцями титулу “király”, вважав, що воно відбулося через південних слов'ян (вихідне – “kral'ъ”), але не безпосередньо, а за посередництвом тюркського населення (можливо, кабарів) у добу переселення його разом з уграми до Паннонії в умовах існуючої тоді угро-тюркської двомовності¹². Цей висновок дає змогу припускати вірогідність використання слова “király” і на схід від Паннонії у тюркського населення Північного Причорномор'я, перш за все печенігів.

Як відомо, 25 грудня 800 р. Карла Великого коронував у Латеранському соборі Риму папа Лев III як імператора (imperātor), але зазначений титул “король” відповідав не імператорському, а рангом нижчому титулу суверенного володаря незалежної країни, який латиною звучав саме як “rex”. Вірогідно, це було пов'язано зі значно більшим поширенням у західнослов'янському середовищі саме останнього визначення носіїв влади володаря. Щодо слов'янських володарів титул “король” почав використовуватися до особи великоморавського князя Святополка, іменованого так як у латиномовних пам'ятках, так і творах кирило-мефодіївського циклу¹³. Офіційно він не мав королівського титулу, а його вживали для підкреслення гідності влади князя.

У літературі поширений погляд, що останній акорд історії Західноримської імперії стався 4 вересня 476 р., коли варварський полководець Одоакр позбавив влади останнього імператора зазначеної імперії Ромула Августула (прізвисько “Августул” дослівно перекладається як “малий Август”). Але формально останнім імператором цієї держави після 476 р. необхідно вважати Юлія Непота. Він уже був імператором в Римі в 474–475 рр., поки його не позбавив влади батько Ромула Августула, полководець Флавій Орест. Після вересневих подій 476 р. на вимогу східноримського імператора Зенона (474–491) Одоакр, який отримав від константинопольського двору звання патріція і “короля Італії”, відновив владу Юлія Непота. Але той після 476 р. до Італії не повернувся, а перебував у Далмації. 480 р. його вбили власні охоронці. З цього часу вже не тільки фактично, а й формально юридично практика імперського життя у Західній Європі перервалася. Одоакр

¹¹ Беркут Л. Про ідеологію в німецьких цезаристів Середніх віків // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Київ, 1927. – С. 116–131; Ронин В. К. Славянская политика Карла Великого в западноевропейской средневековой традиции. – Средние века. – Москва, 1986. – Т. 49. – С. 5–25.

¹² Хелімський Е. А. Kirali и olasz: к исто-

рии ранних славяно-тюркско-венгерских отношений // Славяне и их соседи: место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. – Москва, 1988. – С. 53–55.

¹³ Labuda G. Rozprestrenianie się tytułu ‘króla’ wśród słowian // Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin. – Warszawa, 1962. – S. 61–62, 65–67.

відправив регалії імператорській владі до Константинополя до імператора Зенона, який став єдиним володарем усього християнського світу. У той же час чимало інших варварських “королів”, втім і могутній франкський володар Хлодвіг, визнали себе васалами візантійського імператора.

Процес набуття королівського статусу мав багато складових. Безумовно, для легітимізації майбутнього короля важливим було його походження з монаршої родини. Але головною складовою сприймалася сама процедура коронації: місце здійснення церемонії (французькі королі, наприклад, відколи єпископ Ремігій 499 р. коронував Хлодвіга, традиційно коронувалися у Реймсі), її учасники, сценарій проведення, регалії володарської влади.

Виникнення королівської влади мало величезне значення для упорядкування системи внутрішнього життя середньовічних держав, оскільки вона надавала першість в управлінні одній особі, чим формально обмежувала можливості інших представників правлячого клану.

Від часів Карла Великого внаслідок завойовницьких війн франкських феодалів у Західній Європі набуває реального політичного змісту тенденція до “*renovatio imperii*” (“відродження імперії”), яка відображала претензії володарів Франкської імперії до панування у Західній Європі¹⁴. Значимо, що в 812 р. акт коронації Карла Великого були вимушені визнати і в столиці Візантійської імперії Константинополі¹⁵. З цього часу коронація в Римі стає обов’язковим атрибутом в інвеститурі західних королів імператорськими інсигніями. Імператорський титул недовго проіснував у нащадків Карла Великого: на межі X ст. послаблення франкських державних утворень, що виникли після Верденського договору 843 р., привело до зменшення політичної влади їх монархів. Але “імперська ідея”, яка завжди пов’язувалася з реальними планами володарів, залишалася життєздатною надалі. Перед носіями імператорської корони відкривалися широкі можливості для успішної міжнародної діяльності (наприклад, у дипломатичній конфронтації із Візантією), вони могли претендувати на владу над Церквою, яка була не лише ідеологічною опорою феодалного ладу, а й великим землевласником.

Необхідно, однак, зазначити, що світські монархи Західної Європи (навіть у період найбільшої могутності) не зуміли повністю підкорити собі папство, хоча такі спроби робилися постійно. Ідеологічним забезпеченням такої політики стала концепція “цезарепапізму”, тобто залежності римської курії від імператора. У свою чергу, папський престол, особливо від середини XI ст., створив свої вселенські теологічні концепції, відображені у відомому документі папи Григорія VII “*Dictatus papae*” і теорії “папоцезаризму”, де “Римська імперія трактується як світський меч в руках церкви божої і її глави римського папи¹⁶. Одним зі спірних питань, які призвели

¹⁴ Пакуль Н. М. Итальянская политика Карла Великого // Ученые записки Харьковского университета. – Харьков, 1940. – Т. 19. – С. 105–115.

¹⁵ Ostrogorski G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review. –

1956. – Vol. 35, No 84. – P. 6; Dölger F. Byzanz und die europäische Staatenwelt. – Etal, 1953. – S. 303–309.

¹⁶ Беркович М. Е. Из истории формулы средневековой Германской империи // Средние века. – Москва, 1967. – Т. 30. – С. 235.

в XI ст. до тривалої боротьби між папами й імператорами, було питання про їх зверхність над суверенними володарями католицької Європи – королями. І імператори, й папи вважали останніх своїми васалами. Відомо, що на початку XIII ст. папа Інокентій III піддав інтердикту (відлученню від Церкви) декількох королів, втім англійського і французького.

У середині X ст. претензії на одержання імперської корони висунули германські королі. У 962 р. папа Іоан XII коронував представника саксонської династії Оттона I. З цього часу кожен новий германський король повинен був упродовж свого правління здійснити подорож до Риму: без цього він не міг вважатись “римським імператором”. Така нестійкість імператорської корони на голові саксонських, а пізніше (від XI ст.) франконських королів, безперервна боротьба з герцогами в самій Германії, незадоволення італійського населення постійними вторгненнями з півночі германських військ, опозиція римських пап, інших монархів Західної Європи зростаючим претензіям германських монархів на світове панування багато в чому пояснюють прискіпливе ставлення Оттона I та його нащадків до титулатури сусідніх з Германією держав: Польщі, Чехії та Угорщини, які в X ст. починають відігравати значну роль у міжнародному житті Європи.

Володарі цих країн, які мали титул “dux” (герцог, князь), після входження їх країн в ідеологічну систему Західної Європи прагнули отримати авторитетніший у католицькому світі титул суверенного монарха – “rex” (“король”). Ці намагання викликали незадоволення не лише верховного володаря Германії, який триалий час був тільки “римським королем”¹⁷ (він, як зазначалося, отримував статус імператора лише після коронації в Римі), а й германських герцогів (князів). Останні не бажали зростання суверенітету сусідніх країн в умовах активної східної політики, яка в давнішій літературі часто називалася “натиском на Схід” (“Drang nach Osten”). Правда, в 1000 (або 1001) р. угорському князю Стефану (Іштвану) I Святому вдалося, все таки, отримати королівську корону, яка стала спадковою для володарів цієї держави, але такий крок-уступка германської дипломатії був викликаний занепокоєнням, що угорський князь одержить корону з Константинополя від візантійського імператора*.

Про можливість подібного перебігу подій свідчить пізніший факт, коли у тому ж XI ст. угорський король Геза I (1074–1077) отримав корону від візантійського василевса Михайла III Дуки. У зв’язку з цією подією у візантійських документах трапляються титул “король торків (угорців. – О.Г.)” (“*κραλος Τουρκιας*”). Цікаво, що тоді угорський володар вважався васалом константинопольського василевса, хоча водночас королів Германії і Франції візантійські політики розглядали лише як братів візантійського монарха¹⁸. Такі ж “коливання” характерні і для міжнародного життя інших країн Центральної

¹⁷ Титул “римський король” відносно германських королів почав вживатися з XI ст. Див.: Беркович М. Е. Из истории... – С. 233.

* За часів Середньовіччя угорські королі використовували часто титул “апо-

сольський король”, чим підкреслювали зв’язок своєї влади з учнями Христа.

¹⁸ Ostrogorski G. The Byzantine Emperor... – Р. 11; Литаврин Г. Г. Рец. на кн.: Moravczik G. Einfurung die Bezaninologie. – Budapest, 1976 // Вопросы истории. – 1980. – № 10. – С. 200.

Європи та Балкан: Болгарії, Сербії, Венеції, Хорватії, монархи яких, залежно від власних інтересів, брали титулатуру як західного, так і грецького типу¹⁹.

Проблему отримання суверенної – з позиції ідеологічних уявлень католицького світу – титулатури володарі західнослов'янських країн вирішували складним шляхом. Князі Чехії, які тривалий час були союзниками германських імператорів у боротьбі з полабськими слов'янами, папством, Угорщиною та Польщею, стали королями лише в 1086 р., коли їх держава фактично стала немало залежною від влади германського імператора. Коронація чеського князя Владислава IV була викликана умовами дипломатичної гри, яку вів германський імператор Генріх IV проти Польщі. На з'їзді в Майнці Генріх проголосив Владислава “королем Чехії та Польщі”, намагаючись зіштовхнути обидві країни²⁰.

Зі значними труднощами щодо коронації своїх правителів зіткнулася Польська держава – головний суперник Германії у Центральній Європі. 18 квітня 1025 р. польський князь Болеслав, а згодом після смерті того і його син Мешко II здійснили самостійні (без санкції імператорської влади) коронації, але це викликало різкий осуд в Германії²¹. Наприкінці 1076 р., використовуючи підтримку римського папи Григорія VII, інший польський князь, Болеслав II Сміливий, також проголосив себе королем²², проте через три роки представники проімперських сил у Польщі позбавили його і корони, і трону. Названі коронації польських князів в XI ст. не створили через протидію германської імперської влади підґрунтя для виникнення спадкової королівської влади у Польщі. Лише на початку XIV ст. за умов створення централізованої Польської держави, після коронації її монарха, польського князя Владислава Локетка, Польща стала спадковою монархією – королівством.

Тривалий час офіційний королівський титул був у володарів хорватів. У 925 р. вперше його прийняв хорватський князь Томислав із роду Трпимировичів. Останній король із цієї династії Степан II помер 1091 р. У 1097 р. угорський король Кальман Книжник розбив хорватів у битві на горі Гвозд, після чого припинилася незалежність Хорватії. Її підкорено й на правах особистої унії 1102 р. включено до Королівства Угорщини.

¹⁹ Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии. – С. 96–97; Соколов Н. П. Образование Венецианской колониальной империи. – Саратов, 1963. – С. 202, 222.

²⁰ Cosmae Chronicon – L. II, 37. Хроніку Козьми Празького наводимо з вказівкою номера книги та розділу хроніки за вид.: Cosmae Chronica Voemorum / Ed. R. Köpke // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS) / Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1851. – Т. 11. – Р. 1–132. Див. також: Benyskiwicz K. Władysław Herman. Książę Polski 1079–1102. – Kraków, 2014. – С. 263–289.

²¹ Annales Hildesheimenses // MGH SS /

Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 90; Dragan M. Koronacja Bolesława Chrobrego. – Warszawa; Kraków; Lublin, 1925. – С. 37; Головка О. Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 69–76.

²² Lamberti Annales, pars 2. Ed. L. F. Hosse // MGH SS / Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1844. – Т. 5. – Р. 235; Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Śródkowej i Wschodniej. – Toruń, 1959. – С. 110.

Угорсько-хорватська угода (Pacta Conventa) передбачала, що Угорщиною і Хорватією управляє один володар, але вони є двома королівствами; хорватським магнатам надано особливі права. Упродовж перших 150 років існування унії відбувалися окремі коронації володаря Угорщини власне угорською і хорватською коронами. Пізніше лише коронувалися в Угорщині, після чого хорватський парламент своїм актом затверджував угорського монарха на хорватському престолі.

В ідеологічних уявленнях Русі (на відміну від католицьких країн) князь був самодостатнім володарем, титул якого не потребував конкретизації і підвищення рангу в титулярному плані, проте в конкретному політичному житті князі не були у повній мірі суверенами, оскільки їм завжди доводилося рахуватися з політичними претензіями інших князів – представників однієї династії Рюриковичів. В обігу у слов'ян Східної Європи, втім і в міжнародних відносинах, з давніх часів до володарів використовувався загальнослов'янський титул “князь” (польське – “kniaz”, чеське – “kniže”, сербохорватське – “knez” та ін.). Як вважають, цей титул походить від давньослов'янського визначення “kъnedzъ”, а той був запозичений від давньогерманського “kuningaz”²³. Останній близький до давньоскандинавського найменування верховних володарів “конунг” (давньоскандинавське “konungr”, давньоанглійське – “cyning”). В зрілому Середньовіччі титул “конунг” відповідав у скандинавських країнах значенню титулу “король”.

Отже, як бачимо, існує єдиний корінь поширення уявлень про королівську владу в західноєвропейському середовищі і князівську владу на Русі, але зрозуміло, що титул “король” був іноземним для слов'ян Східної Європи. Вперше до слов'янських, точніше, – антських володарів титул “rex (король)” використав готський хроніст VI ст. Йордан. Розповідаючи про готського короля Вінитарія, історик повідомляє про розправу того над антським королем Божем із синами та сімдесятьма старійшинами (“primatibus”)²⁴.

Розглядаючи питання про можливість поширення королівської титулатури на Русі, Атанасій Великий висловив думку, що володарів Русі задовго до офіційної коронації у середині XIII ст. князя Данила Романовича визнавали на Заході повною мірою королями²⁵. Дійсно, в середині X ст., розповідаючи про контакти Русі та Германської імперії, сучасний подіяч хроніки Регінона під 959 р. повідомляє, що послі “королеви русів Олени” (християнське ім'я київської княгині Ольги) звернулися до імператора Оттона I з проханням прислати єпископа та священників²⁶. Саксонський хроніст Титмар

²³ Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси: VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 72.

²⁴ Jordanis. Getica, § 251. Текст Йордана з вказівкою номера параграфу наводимо за вид.: Йордан. О происхождении и деяниях гетов (“Getica”) / Подг. Е. Ч. Скржинская. – Москва, 1960.

²⁵ Великий А. Г. Проблема коронації Данила // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – Т. 164: Корона Данила Романовича. – С. 7–16.

²⁶ Continuator Regininis Trevirensis // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS). Ed. G. H. Pertz. – Hannoverae, 1829. – Т. 1. – P. 624–625.

Мерзебурський, розповідаючи про події, що сталися на Русі на початку XI ст., наділив її володаря Володимира Святославовича титулом короля²⁷.

Крім згаданих в А. Великого фактів визнання королівської гідності Ольги та Володимира, відомо ще також, що 839 р. у столиці Східнофранкської імперії Інгільгеймі перебували послы народу "Рос", які, за інформацією автора Бертинських анналів Пруденція, свого "короля", називали хакан ("rex illorum chascanus vocabulo")²⁸. Окремі дослідники на підставі вивчення тогочасних пам'яток дійшли висновку, що країна "Рос" – ранньодержавне формування слов'ян у Середньому Придніпров'ї (поляни та західна частина сіверян), що отримало назву "Руська земля"²⁹. Хоча існує і інший погляд, згідно з яким цей фрагмент до східних слов'ян не має стосунку³⁰. Підтримуючи позицію першої групи авторів, хотів би привернути увагу до значної ролі в житті "Руської землі", особливо її зовнішньополітичній активності, скандинавів, які входили до правлячої верхівки цього формування³¹.

І княгиня Ольга, і князь Володимир спілкувалися з високими ієрархами Католицької Церкви. Ольга, як уже відзначалося, – з архієпископом Адалбертом, що його відіслав Отгон I, а Володимир – архієпископом Бруно Кверфуртським, який під час подорожі до печенігів у 1008 р. відвідав Київ і залишив свідчення в листі до германського короля Генріха II про свою мандрівку до Східної Європи. Зокрема, Бруно називає Володимира Святославовича "володарем, могутнім своїм королівством та багатством"³². Згадки в хроніках та анналах відносно володарів Русі – княгині Ольги, князя Володимира та ін. найменування "король" або "королева" не є підтвердженням їх офіційного статусу носіїв королівської гідності, а свідченням визнання їх сусідами як володарів суверенних держав³³.

²⁷ Thietmari Chronicon. – L.VII,74. Хроніку Тітмара Мерзебурзького наводимо, вказуючи номер книги та розділу, за виданням: Thietmar von Merseburg, Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. – Berlin, 1962. – 516 S. Є також чудове польське видання: Kronika Thietmara. Wyd. M. Z. Jedlicki. – Poznan, 1953. – 440 s. Фрагменти хроніки, що стосуються історії Русі, неодноразово перекладалися російською мовою. Останні переклади див.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. Составление, перевод и комментарий М. Б. Свердлова. – Москва; Ленинград, 1989. – С. 57–103; Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 1999. – С. 317–332. Повне видання хроніки російською мовою: Титмар Мерзебургский. Хроника / Пер. с лат. И. М. Дьяконова. – Москва, 2005. – 254 с. (перевидання: Москва, 2009).

²⁸ Annales Bertiniani // MGH SS. – Т. 1. – Р. 434.

²⁹ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С. 25–33; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской государственности. – Ленинград, 1970. – С. 72–110; Шаскольский И. П. Известия Бертинских анналов в свете данных современной науки // Летописи и хроники за 1980 г. – Москва, 1981. – С. 49 (та ін.).

³⁰ Петрухин В. Я. "Русский каганат", скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1999 г. – Москва, 2001. – С. 127–142.

³¹ Войтович Л. В. Князь Рюрик. – Біла Церква, 2014. – С. 36–37.

³² Epistola Brunonis Henricum regem // Monumenta Poloniae historica. – Leopoli, 1864. – Т. 1. – Р. 224–225.

³³ Головка О. Б. Титулатура... – С. 42–52.

Російський дослідник Володимир Шушарін писав, що західноєвропейські автори сприймали Русь як самостійну суверенну державу – “королівство”³⁴. Німецький історик Манфред Хельман твердив, що критерієм при застосуванні королівського титулу у германських хроністів завжди була одна обставина: чи був той чи інший володар залежним від германського імператора³⁵. У польських джерелах також, незважаючи на численні факти конфронтації Русі й Польщі, володарі східнослов'янської держави часто іменуються королями. За часів князя Володимира стало питання піднесення авторитету київського володаря, але східнослов'янські ідеологи вирішували його в контексті запозичення візантійських політико-релігійних канонів. Зокрема, свідченням цього стало карбування перших руських монет – златників та срібляників, поява яких мала перш за все політичний характер. Монети зроблені за візантійськими зразками, київський володар зображений на них в усіх імператорських регаліях з короною на голові. Велике значення мав напис “Володимир на столі” та зображення Христа, що свідчило про намір руського монарха підкреслити рівність князів й імператорів перед Богом, надати своїй владі сакрального характеру³⁶. Саме від цього часу титул “князь” в ідеологічній практиці Русі починає прирівнюватися не тільки до східного титулу “каган”, а й візантійського “імператор”³⁷.

Для нашої теми важливим є розгляд обставин перебування у 1073–1076 рр. поза Руссю у країнах Центральної Європи князя Ізяслава Ярославовича разом з дружиною Олісавою-Гертрудою та сином Ярополком. Воно стало наслідком серйозних конфліктів наприкінці 60-х – у 70-х роках XI ст. в князівській династії. Тоді згаданий Ізяслав, старший нащадок Ярослава Володимировича Мудрого, двічі втрачав владу в столиці. Причому, якщо в першому випадку втрата сталася внаслідок поразки від половців та заворушень у столиці при відносному нейтралітеті братів Ізяслава – Святослава і Всеволода, то в другому конфлікт виник саме між Ізяславом і згаданими братами, які до цього певною мірою виступали співволодарями Русі (триумвірами). Внаслідок другого зіткнення Ізяслав вимушений був спершу шукати притулок у польського князя Болеслава II Сміливого (до зими 1074–1075 рр.), а на початку 1075 р. марно домагався прихильності германського імператора Генріха IV. Навесні 1075 р. син Ізяслава провів переговори з папою Григорієм VII³⁸.

³⁴ Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 425.

³⁵ Hellmann M. Vladimir de Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. – 1959. – В. 7, h. 4. – С. 400–408.

³⁶ Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. –

Москва, 1983. – С. 6, 80, 86; Свердлов М. Б. Изображения княжеских регалий на монетах Владимира Святославича // Вспомогательные исторические исследования. – Ленинград, 1972. – Вып. 4. – С. 151–159.

³⁷ Львов А. С. Лексика “Повести временных лет”. – Москва, 1976. – С. 197–199.

³⁸ Grudziński T. Polityka... – S. 74–105; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 52–56; Подоляк Н. Питання віри у політиці Ізяслава Ярославовича // Четвертий Міжнародний конгрес українців. – Одеса; Київ; Львів,

Для нас важливим є питання про офіційно-протокольне ставлення на Заході до руських князів. Про перебування Ізяслава Ярославовича в Германії декілька цікавих переказів зберегла хроніка Ламберта Герсфельдського. Зокрема, він повідомив, що в січні 1075 р. до Майнцу до імператора Генріха прибув “король руський Димитрій”³⁹. Зазначимо, що Димитрій – християнське ім'я Ізяслава. Дещо пізніше, розповідаючи про наслідки переговорів посольства імператора Генріха на чолі з графом Бурхардом, титул “король” вжито до актуального київського князя, а не князя-вигнанця, як було у випадку з Ізяславом, – Святослава Ярославовича⁴⁰. Тісні взаємини Русі із західноєвропейським світом виключають випадковість використання королівської титулатури для найменування східноєвропейських правителів. Отже, можна зробити висновок, що Русь на Заході і в цей час розглядалася як королівство, а її володарі, що правили у Києві, сприймалися королями.

Конкретніші уявлення про ставлення у католицькому світі до Русі дає листування папи Григорія VII. Ще під час посольства Бурхарда до Києва Ізяслав Ярославович, відчувачи, що й германський король навряд чи зможе відстояти його права на Київ, здійснив черговий політичний крок. Не чекаючи повернення посланця, князь, як уже відзначено, вислав свого сина Ярополка до Риму. На думку Миколи Чубатого, пораду щодо цієї поїздки Ізяславу дав маркграф Деді, який знав про тісні союзні стосунки римського понтифіка з польським та угорським дворами⁴¹. У Римі Ярополк звернувся до папи Григорія VII з проханням допомоги батькові повернути київський престіл. Добре знаючи вселенські претензії римської курії, Ярополк Ізяславович, здається, пообіцяв підпорядкувати Русь престолу святого Петра. Така пропозиція, підкріплена переходом Ярополка на католицизм⁴², сподобалася папі, який зацікавився проблемами далекої від Італії Русі. У квітні 1075 р. Григорій VII надіслав листи Ізяславу Ярославовичу (17 квітня) і Болеславу II Сміливому (20 квітня). Першому папа пообіцяв надати допомогу. У листі до польського володаря, присвяченому реформі Церкви у Польщі, він наполягав на поверненні Болеславом руському володарю конфіскованих поляками коштів⁴³.

У літературі інколи перебільшується загроза для зовнішньополітичного суверенітету Русі, яка начебто виникала від переговорів Ярополка з папою Григорієм VII⁴⁴. При цьому часто звертають увагу на події середини липня 1054 р., коли начебто відбувся офіційний розкол християнського світу після того, як папські посланці на чолі з кардиналом Гумбертом в

1999. – Частина 1: Історія. – С. 34–39; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 521–539.

³⁹ Lambertii Annales. Pars 2. – P. 219.

⁴⁰ Ibidem. – P. 230.

⁴¹ Чубатий М. Історія християнства... – С. 303.

⁴² Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1963. –

Т. 4. – С. 158, 160–161.

⁴³ Gregorii P. VII ad Demetrium Regem Russorum et reginam uxorem ejus // *Historica Russiae Monumenta* / Ed. A. Turgenov (далі – HRM). – Petropoli, 1841. – Т. 1. – P. 1; Gregorii P. VII ad Boleslaum ducem Poloniae // HRM. – Т. 1. – P. 2–3.

⁴⁴ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. – Москва, 1958. – С. 67–69; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – Київ, 1983. – С. 66.

Константинополі прокляли патріарха Михаїла Керуларія і відлучили від Церкви всіх його послідовників⁴⁵. Проте значення цієї події в історії між-релігійних відносин Заходу і Сходу християнського світу перебільшено⁴⁶. Хотілось би привернути увагу до того, що немає підстав демонізувати саму подію – перебування посланця папи Лева IX у Константинополі. Понтифік відрядив свого легата – кардинала Гумберта де Сільва Кандидського, насамперед, з конкретною і суто світською метою – домовитися з греками про спільні дії проти норманів на півдні Апенінського півострова. Під час перебування у столиці Візантійської імперії Гумберт розсварився з канонічних питань з патріархом Михаїлом Керуларієм, що призвело до обопільного прокляття із заявами про відлучення від Церкви. Проте ця сварка а) стосувалася практично тільки конкретних осіб – кардинала і патріарха, б) не могла мати при будь-яких обставинах якихось офіційних правових наслідків, оскільки на момент конфлікту 15 червня 1054 р. Гумберт втратив офіційні повноваження: його патрон вже не жив (помер у норманському полоні 19 квітня 1054 р.).

Суперечності між римською і константинопольською Церквами існували задовго до середини XI ст. і часом сягали значно більшої гостроти, ніж у 1054 р. У перші десятиліття після “розколу церков” релігійні суперечки не створювали нездоланих перешкод між православними і католицькими країнами: теологічна полеміка часто вичерпувала себе і починались переговори з відновлення єдності християнського світу. Справжній розкол християнського світу випадає сприймати щойно щодо пізнішого часу – після розгрому Константинополя 1204 р. й утвердження хрестоносців на Балканах.

Полеміка з “латинцями” мала відгомін і на Русі, але за умов, коли верхівка прагнула підтримувати стосунки із західними сусідами, теологічні суперечки не знаходили належної підтримки серед світської влади⁴⁷. Коливання між Римом і Константинополем як релігійними центрами виявлялися у міжнародній політиці багатьох держав – Венеції, Хорватії, Угорщини, Болгарії, Сербії та ін. і не позначалися на їх політичному житті⁴⁸. Тим більше не міг мати якихось наслідків для розвитку східнослов'янського суспільства одинокий епізод контактів римської курії з представником князівської династії Рюриковичів, який, до того ж, був позбавлений реальної влади.

Як уже йшлося, у згаданому листі папи Григорія VII до “Деметрія, короля Русі, і королеви, дружини його” (Дмитро – “Деметрій” – християнське ім'я київського князя Ізяслава Ярославовича) йдеться про визнання

⁴⁵ *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composite extant* / Ed. C. Will. – Lipsiae: Marpurgi, 1861. – P. 150.

⁴⁶ *Magolias H. Byzantine Christianity: emperor, church and the West.* – Detroit, 1982. – P. 113–116; *Angold M. The Byzantine Empire 1025–1204. Political history.* 2 ed. – London, 1997. – P. 53–54.

⁴⁷ *Головко О. Б. Зовнішня політика і міжнародні зв'язки Давньоруської держави // Запровадження християнства на Русі.* – Київ, 1988. – С. 154–156.

⁴⁸ *Соколов Н. Н. Образование Венецианской колониальной империи.* – С. 202, 216; *Коларов Х. Титулатура...* – S. 96–97; *Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor...* – P. 10–11.

королівського статусу Ізяслава Ярославовича, його дружини Олісави-Гертруди. Проте це найменування Ізяслава не може вважатися свідченням набуття королівської гідності.

Складнішою є тема із визначенням титулування на Заході дружини та сина князя Ізяслава. Олісава-Гертруда була донькою польського короля Мешка II і сестрою польського князя Казимира I Відновителя. Відомо, що Мешко II в 1032 р. відмовився від королівської корони, але його дружина і мати Гертруди Рикса виїхала до Германії і до кінця життя зберігала титул королеви⁴⁹. Проте навряд чи її донька Гертруда успадкувала цей титул. Ще важче знайти відповідь у питанні про королівське визначення сина Ізяслава і Гертруди. Треба звернути увагу, що в листі до Ізяслава Ярославовича імені його сина немає. З джерел відомо, що у вигнанні Ізяслава супроводжували два сини – Ярополк та Святополк⁵⁰. Микола Кондаков довів, що переговори з римським першоієрархом вів саме Ярополк⁵¹.

Для правильного розуміння ситуації наведемо лист Григорія VII повністю: *“Єпископ Григорій, раб рабів Божих, Деметрію, королю Русі, і королеві, дружині його, посилає привіт і апостольське благословення. Ваш син під час відвідин апостольського престолу прибув до нас, і оскільки хотів отримати королівство як дар святого Петра з наших рук, то виказав святому Петру, главі апостолів, свою вірність. Він звернувся до нас з покірною мольбою і заявив, що його прохання здійснено за вашої згоди. А тому, з причини відданості прохача, ми передали йому управління вашим королівством як частиною володінь святого Петра.*

Зрозуміло, що з побажаннями блага висловлюємо також побажання, щоб святий Петро охороняв вас, ваше королівство і всю вашу власність своїм посередництвом і щоб він сприяв володінню цим королівством у мирі, почесті і славі до кінця вашого життя; а коли завершиться ваша життєва служба, щоб він вимолив для вас перед Царем небесним вічну славу.

Нехай знає ваша світліша величність (і ми виявляємо велику готовність до цього), як він, виходячи з власних потреб, звернеться до нашого престолу про будь-які справедливі справи, всі його прохання, без сумніву, будуть задоволені.

Крім цього, щоб як це, так і інше, що не потрапило до цього послання, достатньо глибоко залишилося у ваших серцях, ми відсилаємо до вас послів, один з яких – ваш відомий і вірний друг. Те, що є у посланні, вони передадуть вам, а інше додадуть при розмові. Перед ними, через свою відданість святому Петру, предстаньте смиренними і привітними, з витривалістю вислухайте те, що вони передадуть від нас, без сумніву довіртеся їм, і ті справи, які вони захочуть владною апостольського престолу впорядкувати і вирішити, не дайте знищити чужим злим намірам, але, навпаки, допоможіть у їх реалізації своїм щирим сприянням і доброзичливістю.

⁴⁹ Brunvilarensis monasterio fundacio. Ed. R. Köpke // MGH SS. – Hannoverae, 1854. – Т. 11. – Р. 403.

⁵⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских

летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 100.

⁵¹ Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 84.

Наймогутніший Бог хай просвітить ваші душі і зробить так, щоб ви, оминувши тимчасові блага, перейшли до вічної слави.

*Дано у Римі на другому році нашого понтифікату, 17 квітня*⁵².

Перша частина листа прямо свідчить, що учасники переговорів розглянули питання про входження Русі (інша справа наскільки князь-вигнанець Ярополк міг це реалізувати!) під опіку престолу святого Петра. Чи означало це, що молодий князь при цьому був коронований? Відповіді на це питання у тексті немає, а сам зміст стосується особливих взаємин не з молодим князем, а з Ізяславом Ярославичем. Впадає у вічі, що, при всій риторичності листа, він укладений вкрай дипломатично. Папа безпосередньо натякає, що важливу інформацію Ізяслав отримує під час зустрічі з папськими посланцями. Не роз'ясняє ситуацію і лист папи до Болеслава II Сміливого, відісланий через три дні, оскільки в ньому йшлося лише про вимогу папи повернути "королю Русі (Regi Ruscorum)" Ізяславу Ярославичу захоплене майно. Дослідник діяльності Григорія VII Андрій Вязігін відзначив крайню обережність папи у веденні дипломатичних стосунків: важливу інформацію він не вмщував у листах, а передавав через посланців⁵³. Зазначимо, що взяття під опіку святого Петра якогось володаря або його країни не вело до надання королівського титулу.

Важливим джерелом з історії взаємин князя Ярополка з папою Григорієм VII є дві мініатюри Трирського Псалтиря. На одній з них зображені Ярополк Ізяславович і його дружина Кунігунда (донька мейсенського маркграфа Оттона і падчерка тюрінгського маркграфа Деді⁵⁴; вони одружилися під час приїзду князя до Германії у 1075 р., княгиня мала православне ім'я Ірина), одягнуті у князівські шати, – вони протягують руки до святого Петра, а мати Ярополка Олісава-Гертруда цілує ногу апостола⁵⁵. На іншій зображено Христа, який у присутності святих Петра та Ірини вінчає Ярополка і його дружину стеммами (коронами). М. Кондаков твердив, що використання цього типу вінця є свідоцтвом, що зображено вінчання Ярополка на велике княжіння, яке може бути прирівняним до царства⁵⁶. Можна погодитися з відомим істориком мистецтва, що цей акт передбачав перебування Ярополка на той час у лоні Католицької Церкви, проте М. Кондаков не вказав, чи означало зображене на мініатюрі вінчання надання князю королівської гідності.

Так чи інакше, але необхідно констатувати, що події, пов'язані з перебуванням князя Ярополка в Римі, не отримали резонансу на Русі. Вірогідно, після повернення, перебуваючи в іншому релігійному середовищі, князь уже однозначно належав до православ'я. Зазначимо, що в той час чимало європейських монархів (правда, в основному, невеликих держав),

⁵² *Gregorii P. VII ad Demetrium Regem...* – Р. 1.

⁵³ *Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность.* – Санкт-Петербург, 1899. – С. 58.

⁵⁴ *Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд // Rossica Antiqua.* –

Санкт-Петербург, 2010. – № 2. – С. 70.

⁵⁵ Володимир Пашуто писав, що Ярополк одружився з Кунігундою "біля 1073 р." (*Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси.* – Москва, 1968. – С. 124), проте тоді руського князя в Германії ще не було.

⁵⁶ *Кондаков Н. П. Изображения...* – С. 84.

перейшли під опіку святого Петра, але це ніяк не вело до їх королівської коронації⁵⁷. Дмитрій Айналов вважав, що Ярополк Ізяславович одружився з Кунігундою після повернення з Риму, і саме нова система стосунків князя з главою римської Церкви, що склалися внаслідок недавніх переговорів, відображена в мініатюрі Трірського Псалтиря⁵⁸.

Після повернення на батьківщину Ярополк від батька, який у липні 1077 р. відновив свою владу у Києві, отримав Вишгородське князівство. У жовтні наступного року після смерті Ізяслава в битві на Нежатиній ниві дядько Всеволод Ярославович надав Ярополку Волинське князівство разом з приєднаним до нього Турівським князівством. Непрямий нащадок київського князя отримав таке велике володіння вперше. До складу Волинського князівства тоді входило Прикарпаття, боротьба за яке з нащадками князя Ростислава Володимировича через декілька років призвела до трагічного фіналу: Ярополк Ізяславович загинув у листопаді 1086 р. біля міста Звенигорода від руки найманого вбивці Нерадця⁵⁹. Не дивлячись на те, що Ярополк мав тісні контакти із західною Церквою, жваву полеміку з якою у цей час вели ієрархи Руської Церкви, князь з часом став святим Православної Церкви. Таке ставлення духовенства Русі до Ярополка, вірогідно, обумовили не тільки обставини життя і смерті князя, а й значна підтримка, яку він надав Печерському монастирю. Відомо, що він передав монахам “Небльскую волость и Дервьскую и Лучьскую и около Киева”⁶⁰.

На початку XII ст. представник південноруської духовної еліти чернігівський єпископ Данило під час подорожі до Святої землі в 1107 р. познайомився одним із найкolorитніших володарів католицького світу – “охоронцем гробу Господнього” та володарем Єрусалимського королівства Балдуїном Фландрським⁶¹. Разом з його лицарями Данило подорожував містами, які контролювали хрестоносці. У розповіді про мандрівку він показав добре ставлення до хрестоносців, що визволили від мусульман “Святі землі”, а головною метою своєї місії вбачав уславлення Русі: “Аз поставил кандило на гробе святемь от всея Руськия земли”⁶².

Децентралізація Русі в середині XII ст. внесла певні корективи у використання королівської титулатури щодо її князів. Так, германський хроніст Оттон Фрейзінгенський називає численних давньоруських князів специфічним титулом “regulis” (“корольок”)⁶³. Цим, з одного боку, як і в назві “rex” (“король”), підкреслювався суверенітет князів Русі щодо імператорської влади, а з іншого – вказувалося, що ці монархи були володарями невеликих

⁵⁷ Вязигин А. С. Григорий VII. – С. 52–54.

⁵⁸ Айналов Д. В. К истории древнерусской литературы. I. Эпизод из сношений Киева с Западной Европой // Труды Отдела древнерусской литературы Института литературы. – Москва, Ленинград, 1936. – Вып. 3. – С. 6.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 200–207.

⁶⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. –

Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 492.

⁶¹ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 628–629, 640–648.

⁶² Книга хождений: Записки путешественников XI–XV вв. / Перевод, вступительная статья и комментарии Н. И. Прокофьева. – Москва, 1984. – С. 74–75.

⁶³ Шушарин В. П. Древнерусское государство... – С. 430.

держав. Проте і в період феодальної роздробленості щодо наймогутніших князів традиційно застосовувався титул “rex” (“король”). Королями, наприклад, в західноєвропейських хроніках названо перемишльського князя Володаря Ростиславовича і галицько-волинського князя Романа Мстиславовича⁶⁴. У XII ст. у дипломатичних джерелах до історії Південно-Західної Русі постійно виступають володарі з титулом “король”, але здебільшого руській верхівці доводилося мати справу з королями однієї країни – Угорщини.

У першій редакції “Історії Російської” Василя Тагіщева в розповіді про обставини походу Романа Мстиславовича на Польщу, написаній під очевидним впливом пізніх польських хроністів (Яна Длугоша, Мацея Стрийковського, Мартина Бельського), після інформації, начебто польський князь Лешко Білий направив до Романа послів, йдеться, що тоді ж “...и папа, слыша, иж Роман угре и ляхи победы и всю Русь под себе приведе, сла к нему свой посол намовляти в латинскую веру свою, обещаваея ему городы и королем в Руси учинити. Роман же препирашея от письма, а они не срамляся належаху его лагодными словесы. Единою же молвлящу послу тому к Романови, как папа мочный и может его богата, сильна и честна мечем Петровым устроить. Он же, изъяв меч свой, рече послу: “Такий ли то меч Петров у папы? Иж имат такий, то может городы давати, а яз доколе имам при бедре не хощу куповати ино кровию, якоже отци и деды наши размножити землю Рускую”⁶⁵.

В історіографії XIX – початку XX ст. по-різному ставилися до цього повідомлення про переговори посланців папи Інокентія III з князем Романом Мстиславовичем, хоча, як не дивно, буквально його майже не сприймали. М. Чубатий, виходячи з власної схеми пошуків слідів унії Русі з Римом, вважав, що це повідомлення не є свідомством релігійних протиріч Романа з папою, стосується лише “справ чисто політичних”, оскільки, на думку історика, посланці прагнули залучити Романа до війни між Вельфами та Гогенштауфенами⁶⁶. Михайло Грушевський відзначив пізній характер оповідання літопису, вплив на нього фольклорних легенд про Романа та антиуніатської літератури, проте не відкидав можливої самої події, яка лягла в основу повідомлення⁶⁷.

Найбільший вплив на наступні наукові дослідження щодо цього питання мала позиція відомого історика Церкви Євгенія Голубінського. На підставі відсутності слідів у літописах та архіві римської курії, він заперечив це посольство⁶⁸. Його думку постійно враховують у спеціальних дослідженнях, хоча автори популярних та синтетичних праць розглядають посольство Інокентія як достовірну подію, що не потребує додаткових доказів⁶⁹.

⁶⁴ Herbordi Vita Ottonis babenbergensis // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Leopoli, 1872. – Т. 2. – Р. 224; Albrici monachi Trium fontium chronicon // MGH SS. – Hannoverae, 1874. – Т. 23. – Р. 885.

⁶⁵ Тагіщев В. Н. История российской. – Москва, 1964. – Т. 4. – С. 331.

⁶⁶ Чубатий М. Західна Україна... – С. 9–10.

⁶⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 11–12.

⁶⁸ Голубинский Е. История русской Церкви. – Москва, 1900. – Т. 1, ч. 1. – С. 598.

⁶⁹ Аркас М. Історія України-Руси. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 75; Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 75; Томашівський С. Українська історія. – Львів, 1919. – С. 88–89; Вернадский Г. В. Киевская Русь. – Москва, 2004. – С. 252 (та ін.). Історіографію питання див.: Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i

Аргументи Є. Голубінського, однак, виявляються не досить переконливими. У давньоруських літописах практично немає повідомлень про поїздки будь-яких релігійних католицьких діячів на Русь у X–XIII ст., хоча такі подорожі відбувалися і є незаперечними фактами (згадані місія архієпископа Адальберта до княгині Ольги, подорож Бруно Кверфуртського та ін.). До цього необхідно додати, що й у Ватиканському архіві збереглися далеко не всі документи тих часів. Так, порівняно нещодавно у Львівському історичному архіві знайдено доти невідоме послання папи Григорія IX (1227–1241) до домініканців, які вирушали у місії до Русі або до сарацинів з 1233 р.⁷⁰ На нашу думку, дуже важливо цю тему розглянути в контексті, а чи було можливо саме в цей час таке посольство.

І тут треба нагадати значну політичну активність на початку XIII ст. римської курії і самого Інокентія III (1198–1216)⁷¹, а також взагалі широкомасштабне проникнення католицького світу до Східної Європи від Полярного кола по Балкани, спрямоване на навернення язичників та схизматиків. У 1204 р. після захоплення Константинополя хрестоносці утворили на території Візантії низку власних католицьких держав. На декілька десятиліть зверхність римських понтифіків була вимушена визнати Болгарія, володаря якої Калояна в 1204 р. коронував папа Іннокентій III. Уже після смерті Інокентія при папі Гонорії III у 1217 р. відбулася коронація сербського жупана (князя) Стефана Неманича (Першовінчаного)⁷².

Католицькі місіонери стали проникати до половецького степу, де їм навіть вдалося створити єпископство. Держави хрестоносців, спираючись на підтримку римської курії, германських та датських феодалів, утворено в Східній Прибалтиці, а шведські королі здійснили військові акції проти угромовного населення карелів та ємі⁷³. До цього можна додати, що саме тоді хрестоносці продовжили бойові дії на Близькому Сході, надали допомогу християнам у боротьбі з маврами під час реконквісти на Піренейському півострові, піддали жорстокому розоренню міста альбігойців у Лангедоці (Південна Франція)⁷⁴.

wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 115–118.

⁷⁰ Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові. Каталог склали і підготували до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – Київ, 1972. – С. 25.

⁷¹ Лозинский С. Г. История папства. – Москва, 1986. – С. 120–133; Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке. – Москва, 1980. – С. 196–262.

⁷² Ферјанчић Б. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина // Историја српског народа. – Прва књига / Уред. С. Ћирковић. – Београд, 1981. – С. 297–307; Харди Ђ. Наследници Кијева... – С. 89–90.

⁷³ Див., наприклад: Пашуто В. Т. Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. – Berlin, 1966. – S. 33–40; Lowmiański H. Początki i rola polityczna zakonow rycerskich nad Baltykiem w wieku XIII–XIV // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław, 1973. – S. 233–296; Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. – Ленинград, 1988.

⁷⁴ Лозинский С. Г. История папства. – Москва, 1986. – С. 126–129; Эпоха крестовых походов / Под редакцией Э. Лависса и А. Рамбо. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 443–447.

Через два роки після смерті Романа Мстиславовича, у вересні 1207 р. Інокентій III звернувся з посланням до архієпископів, єпископів, кліру Русі і до всього руського народу із закликом: "...країна греків (Візантія – О. Г.) і їх церква майже повністю повернулася до визнання апостольського престолу і підкорилася його розпорядженням. Тому уявляється оманною, що частина не з'єднується з цілим і що часткове відколось від спільного"⁷⁵. Того ж року Інокентій III направив до Русі місію на чолі з кардиналом Григорієм, яка повинна була на практиці здійснювати плани папи у південно-західних її регіонах⁷⁶.

Отже, на нашу думку, зміст повідомлення В. Татищева про контакти Романа з римським папою не суперечить історичним реаліям життя Католицької Церкви початку XIII ст. Повідомлення про посольство, як і взагалі вся історія про події у Польщі під час походу туди Романа, носить ознаки розповіді, яка, попри опрацювання зусиллями пізніх авторів, зберегла основу, що виникла внаслідок реальних подій у Польщі. Тут однозначно необхідно враховувати застереження М. Грушевського, що на виклад інформації у пам'ятці наклалися пізніші уявлення середньовічних авторів. Олександр Майоров висловив певні аргументи на користь давнього походження зазначеної інформації⁷⁷.

На нашу думку, на виникнення сюжету, викладеного у В. Татищева, могла вплинути реальна подія, що мала місце на початку XIII ст. Ймовірні переговори з папою, точніше, його представниками не знайшли відображення у літописах та інших документах, стали предметом якоїсь усної традиції, що обросла певними пізніми фольклорними прикрасами. Саме в такому вигляді розповідь про переговори Романа з представниками курії і стала відома В. Татищеву. До речі, в ній, що дуже цікаво, повідомляється про обіцянку папи Інокентія в разі укладення домовленості надати Роману якісь польські міста⁷⁸. Можливо, логічним наслідком цих переговорів і стала місія кардинала Григорія до Галицької землі в 1207 р. Однозначно, що її здійсненню мали передувати певні попередні домовленості між галицьким князем і курією.

Через десять років після смерті князя Романа на Русі з'явилися "справжні" (короновані) королі, що було значною мірою наслідком втручання Королівства Угорщина та римської курії до справ західноруських князівств. Зазначимо, що вже наприкінці XII ст. угорський двір свої зовнішньополітичні претензії до сусідів підкріплював застосуванням титулатури. Зокрема, угорський король Емерік III, який вважав Сербію підлеглою країною, включив її до свого титулу.

⁷⁵ Innocentii P.III litterae Archiepiscopos, Episcopos et universis tam clericis quam laicis per Rutheniam constitutes (Cardinalis sti Vitalis mittitur Legatus in partibus eorum) // *Historica Russiae Monumenta*. – Nr 3. – P. 3–4.

⁷⁶ *Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. – Lwow, 1904. – T. 1. – S. 101.

⁷⁷ *Майоров О.* Чи відвідували послани римського папи Романа Мстиславовича в Галич (З приводу аргументів О. Толочка) // *Дрогоичин 1253*. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 119–133.

⁷⁸ *Татищев В. Н.* *История...* – С. 331; *Свідерський Ю. Ю.* *Боротьба...* – С. 78.

Від кінця XII ст. у зовнішній політиці Королівства Угорщина, аналогічно із Сербією, спостерігається й стосовно південно-західних земель Русі прагнення не лише поширити вплив, а й обґрунтувати ці претензії ідеологічно. У грамоті від 2 травня 1189 р. Бела III (1172–1196) титулується “славним королем Угорщини, Далмації, Рами та Галиції (*gloriosissimi regis Ungariae, Dalmatiae, Ramaeque et Galaciae*)”⁷⁹. Враховуючи тогочасні угорсько-галицькі відносини, такий титул був виявом лише претензій королівського двору на Прикарпаття і не носив офіційного характеру. Це не перший документ, у якому зазначаються претензії володарів Угорщини до Галича. Вперше формула “король Угорщини, Далмації, Хорватії, Галиції і Болгарії” застосована в грамоті 1124 р., проте вчені одноставно висловлюють сумнів у її достовірності⁸⁰.

Є певна недовіра і до згадки під 1189 р., оскільки там зазначено непоширене формулювання поняття Галичина – “Galacia” замість поширеного в XIII ст. “Gallicia” або “Galicia”. До того ж, документ 1189 р. не є офіційним актом угорського королівського двору, а документом однієї з церковних канцелярій. Як би не було, але надалі, до початку XIII ст., більше подібних формулювань в угорських грамотах не виявлено.

У 1206 р. син Бели III Андрій II включив землі Південно-Західної Русі до свого титулу, виступивши як “король Галичини і Волині” (“*Rex Galiciae Lodomeriaeque*”) ⁸¹. Це значною мірою обумовлено ситуацією у Галицькій та Волинській землях після смерті Романа Мстиславовича. Перебуваючи під тиском князів Придніпров’я на чолі з князем Рюриком Ростиславовичем та чернігівськими князями Ольговичами, вдова Романа Мстиславовича зустрілася з королем Андрієм у Саноку й уклала з ним угоду.

Розглядаючи обставини переговорів у Саноку, М. Грушевський писав, що “вдова Романа звернулася по допомогу до короля, а король бере в свою опіку Романовичів і їх землі”. На думку історика, Андрій за це “приймає на себе ролю зверхника цих земель: від тепер він титулює себе все королем Галичини і Володимирії (*Galiciae Lodomeriaeque*)”⁸². Необхідно зазначити, що присвоєння титулу короля “Галиції і Лодомерії” Андрієм, очевидно, не йшло врозріз із ходом сяноцьких переговорів⁸³. Від цього часу вказане доповнення постійно присутнє у титулі угорського короля (згодом і австрійського імператора) аж до 1918 р., незалежно від політичної ситуації у Південно-Західній Русі. Однозначно, включення Волині і Галичини до титулу Андрія II не означало реального підкорення Угорщині Галицької і, щобільше, – Волинської земель. Тим більше немає підстав стверджувати, що цьому включенню передували якісь церемоніальні дії.

⁷⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer (далі – CDH). – Budaе, 1829. – Т. 2. – Р. 247.

⁸⁰ Ibidem. – Р. 67.

⁸¹ CDH. – Budaе, 1829. – Т. 3, в. 1. – Р. 51.

⁸² Грушевський М. Історія... – С. 18.

⁸³ Tyliński G. J. Przyczyny zjazdu saskiego w 1205 roku // Watra. – Kraków,

2000. – Т. 10. – С. 75–76; Головка О. Б. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205–1214 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – Луцьк, 2009. – № 13. – С. 82–83.

Невдовзі на Русі з'явилися справжні, тобто короновані за всіма вимогами королі, що було значною мірою наслідком втручання Королівства Угорщина та римської курії у справи західноруських земель. Восени 1214 р. у словацькому місті Спіші між угорським королем Андрієм II і краківським князем Лешком Білим підписана угода про поділ Галичини. Її скріпив шлюб п'ятирічного сина Андрія II Коломана і трирічної доньки Лешка Соломії. До реалізації Спішської угоди монархи вимушені були залучити папу Інокентія III. Він мав не тільки дати згоду на шлюб неповнолітніх дітей Андрія II і Лешка, а й дозволити коронацію Коломана. Останнє фактично дезавуювало всі попередні обіцянки Кракова і Буди щодо підтримки претензій молодого князя Данила Романовича на Галич. За все це Андрій II і Лешко повинні були дати згоду на активізацію діяльності католицького духовництва у Південній Русі⁸⁴.

Про взаємодію угорського королівського двору з курією свідчать листи короля Андрія II, укладені в королівській канцелярії зразу ж після договору у Спіші 1214 р.). У першому з них король просив папу доручити естергомському архієпископу Іоану коронувати сина Андрія Коломана як короля Галичини⁸⁵. В. Шушарін з цього приводу писав: "Дії угорських королів свідчать про їх прагнення об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною особистою унією на підставі визнання її галицьким боярством (як це мало місце в Хорватії)"⁸⁶. Різниця статусу Хорватії і Галицької землі щодо угорського монарха полягала у тому, що король Хорватії був водночас королем Угорщини, а король Галицької землі Коломан був підлеглим угорського володаря Андрія II – "молодшим королем (*rex minor*)".

Твердячи про начебто бажання галичан бачити у себе володарем Коломана, Андрій II звертав увагу, що населення Прикарпаття не буде проти приведення краю у підпорядкування папі, але при умові збереження давніших релігійних обрядів. Цю пересторогу надалі не врахували представники римської Церкви і угорської окупаційної влади, дії яких в Галицькій землі викликали велике незадоволення місцевого населення: "Король угорський посади сына в Галичи, а епископа и попы изгна из церкви, а свои приведе латыньскыя на службу"⁸⁷. Ці літописні свідчення узгоджуються зі

⁸⁴ Головка О. Б. Південно-Західна Русь у відносинах Королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII століття // Україно-угорські етюди. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 119–137; Його ж. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2013. – Вип. 12–13. – С. 128–148.

⁸⁵ CDH. – Т. 3, v. 1. – Р. 163–164; *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram Illustrantia* / Ed. A. Theiner. – Т. 1. – Romae, 1859. – Р. 1. Мартин Гомза помилково вважав, що Коломан тоді отримав і все жит-

тя мав титул "король Русі (*rex Russiae*)". Див.: *Homza M. Coloman king of Galicia (1208?–1241) on the background of Arpad dynasty's and home policy in the first half of the 13th century* // *Principalities in lands of Galicia and Volhynia relations in 11th–14th centuries*. – Kraków, 2012. – Р. 236. Насправді Коломан був лише "королем Галіції".

⁸⁶ *История Венгрии*. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 143 (автор – В. П. Шушарін).

⁸⁷ *Воскресенская летопись* // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 117. Пор.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью* // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10. – С. 66.

змістом наступного листа Андрія II до папи Інокентія III (помер 16 липня 1216 р.). У ньому король висловив вдячність за допомогу у коронації Коломана і докладно розповів про події після неї у Галицькій землі, – боротьбу місцевого населення проти угорського панування⁸⁸.

Розглядаючи змагання різних монарших родин за галицький стіл, Леонтій Войтович вважає, що претензії на Галич угорських королів із династії Арпадів мали законніші підстави, ніж волинських Романовичів⁸⁹. Як нам здається, з цим складно погодитися, оскільки аналіз політичного життя Русі засвідчує, що православне східнослов'янське населення по-різному ставилося до представників династії Рюриковичів та іноземних правителів, які претендували на руські землі. Як зазначив Дюра Харді, тільки руський князівський рід мав право володарювати на Русі, а претензії іноземних правителів на владу у Східній Європі не були легітимними, їх необхідно розглядати як спроби узурпації влади⁹⁰.

У джерелах немає інформації про місце та обставини коронації Коломана. Проте можна погодитися з висновком Герарда Лябуди на підставі аналізу двох зазначених листів Андрія II до папи Інокентія III, що коронація Коломана відбулася у Галичі. Оскільки Андрій II в листі обіцяв Інокентію III прислати на Вселенський собор Католицької Церкви, який відбувся у листопаді 1215 р., “єпископів Рутенів (Episcopos Ruthenorum)”⁹¹, можна припустити, враховуючи хронологію подій, що другий лист написано десь у першій половині або середині 1215 р. Якщо так, то можна прийняти припущення Г. Лябуди про коронацію Коломана на Різдво – 25 грудня 1214 р. Польський автор припускає, правда, як другу можливість коронації на Трійцю 1215 р., проте аналіз подій цього року свідчить про неможливість датування коронації початком літа 1215 р.⁹² Очевидно, під час коронації Коломан отримав у Галичі від естергомського архієпископа Іоана не корону, а діадему (вінець)⁹³. Саме ця обставина пояснює прохання Андрія II до папи вже після коронації надіслати Коломанові повноцінну королівську корону, що мало б підняти його авторитет в очах підданих⁹⁴. Відзначений епізод свідчить про важливе значення інсигній королівської влади в ідеології середньовічного, у нашому випадку – угорського суспільства.

Необхідно зазначити, що з весни 1215 до кінця 1218 рр. та від середини 1219 до середини 1221 рр. Галицька земля була васальним – щодо Королівства Угорщина – державним утворенням зі своїм володарем – королем Коломаном, який повністю залежав від влади батька – угорського короля

⁸⁸ CDH. – Т. 3, в. 1. – Р. 374–375. Головки О. Південно-Західна Русь... – С. 119–137; Його ж. Спільська угода... – С. 128–148.

⁸⁹ Войтович Л. В. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес україністів. – С. 82; Його ж. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. – Львів, 2006. – С. 482.

⁹⁰ Харди Ї. Наследници Киїєва... – С. 49.

⁹¹ CDH. – Т. 3, в. 1. – Р. 374.

⁹² Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Krolestwa Polskiego Jana Długosza: Proba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – S. 34.

⁹³ Про цю коронацію “короля Галіції (Regnum Galetiae)” згадує папа Гонорій III у листі до угорського короля Андрія II в 1222 р.: CDH. – Т. 3, в. 1. – Р. 356.

⁹⁴ Labuda G. Zaginiona kronika... – S. 33–35.

Андрія II⁹⁵. Є підстави думати, що ще під час окупації Галича в 1189 р. батько Андрія II – король Бела III розробляв концепцію розбудови Королівства Угорщина на чолі з “великим королем (rex-major)” за системою включення до нього малих королівств на чолі з “меншими королями (rex-minor)”. Наприкінці 80-х років XII ст. таким “меншим королем” Галичини був сам королевич Андрій, син Бели III, майбутній король Андрій II, а в 1215 р. таким “меншим королем” став Коломан.

Аналіз латиномовних джерел першої половини XIII ст. свідчить, що і в цей час вони до наймогутніших володарів Русі вживають іменування “король”, що не було свідченням наявності у них цього титулу, а виразом визнання їх суверенності і сили. Зокрема, автор “Лівонської хронічки” Генріх Латвійський “великим королем Новгородом” називає новгородського князя Мстислава Мстиславовича, який невдовзі почав боротися за “Галицьке королівство”⁹⁶. Знаково, що навіть у самій Угорщині, не дивлячись на претензії її монархів на Галичину, включення її та Волині до титулатури угорського володаря задовго до офіційної коронації 1253 р. королем сприймався князь Данило Романович. Наприклад, в одній з угорських грамот, де розповідається про битву 17 серпня 1245 р. поблизу Ярослава, Данило названий “король Русі (rex Ruthenorum)”, а його суперник – союзник угорського короля Бели IV, князь Ростислав Михайлович – лише “князь Галичини (dux Galliciae)”⁹⁷.

Постійно титул “король” до князя Данила використовував папа Інокентій IV під час їх листування у 1246–1248 рр.⁹⁸. У ході контактів з Данилом Романовичем папа прагнув використати його допомогу для організації розвідувальної діяльності своїх агентів щодо монголів, а також робив певні кроки стосовно реалізації намірів підкорення руської Церкви престолу святого Петра. Проте друга частина діяльності курії досить швидко почала давати збої і це спостерігається у листі, відісланому 27 серпня 1247 р., де папа йде на певні поступки у відправленні церковної служби. Поява цього листа свідчила, що папа був вимушений за складних умов поступатися навіть у питаннях віри. Тоді ж папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння у землях князів Данила та Василька⁹⁹. Курія взяла під свою опіку землі Романовичів, що Юрій Свідерський справедливо потрактував як дипломатичну перемогу¹⁰⁰.

⁹⁵ Про політику Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. див.: Головка О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. – Київ, 2006. – Вип. 15. – С. 151–169; Його ж. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века // *Rossica Antiqua*. – Санкт-Петербург, 2010. – Вып. 2. – С. 113–139 (та ін.).

⁹⁶ *Heinrici Chronicon Livoniae / Rec. L. Arbusow et A. Bauer // Scriptores rerum*

Germanicarum et Monumentis Germaniae Historicis. Separatim editi. – Hannoverae, 1955. – Cap. XXI, 2.

⁹⁷ CDH. – Т. 4, в. 3. – Budaе, 1829. – P. 197–198.

⁹⁸ *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г. – Москва, 1975. – С. 123–126.

⁹⁹ Там же. – С. 126–127.

¹⁰⁰ *Свідерський Ю. Ю.* Боротьба... – С. 112.

Генріх Латвійський назвав “великим королем”, крім Мстислава Мстиславовича, також полоцького князя Володимира¹⁰¹, київського князя Мстислава Романовича¹⁰², не названого на ім'я суздальського князя (можливо, Ярослава Всеволодовича, який брав активну участь у прибалтійській політиці)¹⁰³, а королями практично всіх князів Русі. Цікаво, що володаря невеличкого князівства на р. Західна Двіна (Даугава) Кукейнос Вячка хроніст назвав, крім титулу “король”, зменшеним титулом “regulus”¹⁰⁴, що, вірогідно, пов'язано з невеликим розміром його володінь. У посланнях Інокентія IV до північноруського князя Олександра Ярославовича папа називає того “князем” (“Alexandro Duci Susdaliensi (Александрю, князю Суздальському)”, коли той був володарем у Суздалі¹⁰⁵, і “королем” (“Alexandro... Illustri Regi Novgardii (Александрю... ясновельможному королю Новгороду)” коли правив у Новгороді¹⁰⁶.

Повертаючись до взаємин Данила Романовича з папською курією, значимо, що у другій половині 40-х років XIII ст. взаємини Південно-Західної Русі та курії, яка тоді знаходилася у південнофранцузькому місті Ліоні, не набули якоїсь конкретної реалізації як відносини двох політичних суб'єктів міжнародного життя. Тому листування між курією та галицько-волинськими князями припинилося. Мар'ян Бендза відзначає, що в папських листах 40-х років не йдеться про допомогу Данилові проти монголів, тому, на думку історика, була зірвана ідея унії¹⁰⁷. На нашу думку, в другій половині 40-х років Романовичам взагалі не потрібна була така допомога, оскільки вони чудово використовували ситуацію перебування між латинським Заходом і ординськими володіннями для вирішення власних потреб.

Отже, наприкінці 40-х років XIII ст. виникла ситуація, коли князь Данило зрозумів, що йому не вдасться домогтися якоїсь користі від курії, а остання відчула, що холмський володар не налаштований на поступки у питаннях віри. Тому відбулося припинення активних стосунків між курією та Холмом. Мирон Стасів справедливо відзначав, що воно не було наслідком конфлікту сторін, тому слушно говорити про застій, а не зрив у взаємних стосунках¹⁰⁸.

Ситуація у взаєминах Данила Романовича із Заходом докорінно змінилася на початку 50-х років і на цю зміну вплинуло багато факторів. Перш за все, в цей час, приблизно в 1252 р., спостерігається напруженість на східному кордоні держави Романовичів, яким починає загрожувати монгольський темник Куремса. У 1251 р. прийняла християнство Литва, а її володар – суперник князя Данила – литовський князь Міндовг 6 червня 1253 р. коронувався королівською короною.

Сам процес прийняття володарем Волині і Галичини Данилом Романовичем королівської корони варто розглядати як багатоплановий. Перш за все в ньому необхідно бачити дві складові: релігійну і політичну. У свою

¹⁰¹ Heinrici Chronicon Livoniae. – Cap. XI,9.

¹⁰² Ibidem. – Cap. XXVI,1.

¹⁰³ Ibidem. – Cap. XXVIII,6; Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии. – Москва, 2002. – С. 185.

¹⁰⁴ Heinrici Chronicon Livoniae. – Cap. X,9.

¹⁰⁵ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 262.

¹⁰⁶ Там же. – С. 268.

¹⁰⁷ Bendza M. Koronacja... – S. 25–29.

¹⁰⁸ Стасів М. Корона Данила і татари // Корона Данила Романовича. – С. 60.

чергу, у першій складовій виділялися два аспекти. Однозначно, що папа прагнув поширити на Русь уявлення західної Церкви (релігійно-канонічний аспект коронації), проте, щоб не зірвати навернення Данила, Інокентій IV погодився на збереження на Русі грецьких обрядів (очевидно, на таку позицію папи вплинули згадані події 1215 р., коли дії католицьких священників, яких привели угорські окупанти, викликали обурення і повстання місцевого населення), але при умові підпорядкування Православної Церкви римській курії (церковно-адміністративний аспект коронації).

Про коронацію Данила згадує під 1253 р. Рочник Красінських: *“Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatus (Року Божого 1253 Данило князь Русії королем коронувався)”*¹⁰⁹. Як і ще один доказ проведення коронації часто наводять текст угоди між Данилом, мазовецьким князем Семовитом і віце-магістром Тевтонського ордену у Пруссії Бурхардом фон Хорнхаузенем, підписаної у Рачонжі-Мазовецькому 1254 р., де записано про передачу Ордену частини ятвязьких земель *“Данилу першому королю рутенів (Danieli primo regi Ruthenorum)”*¹¹⁰. Але й раніше, до коронації Данила в офіційних документах також називали королем, однак це було лише визнанням його рівня як могутнього володаря. Ярослав Ісаєвич звертав увагу, що слово “перший (primus)” у зазначеному документі не означало порядкового номеру (на зразок, наприклад, Оттон I, Оттон II, Оттон III), оскільки тоді не було практики нумерації в документах правителів з однаковими іменами. На думку вченого, слово “перший” означало, що в документі зверталась увага на першості Данила в отриманні титулу, який на офіційно-церемоніальному рівні ніхто з князів Русі до нього не мав¹¹¹. На нашу думку, в тексті угоди підкреслювалося, що Данило був першим (головним) серед інших “королів” Русі, які, однозначно, на офіційному рівні не були такими. Отже, угода 1254 р. не є свідомством проведення коронації Данила Романовича.

Незаперечним сучасним подіям доказом навернення Данила Романовича до королівської гідності є лист папи Олександра IV від 13 лютого 1257 р., у якому понтифік нагадує князю, що римська церква *“твоїй персоні надала королівську гідність, висвітлила тебе священним елеєм і поставила на твою голову королівську діядему (personam tuam ad regalis dignitatis apicem blimavit, faciendo te inugri sancti crysmatis oleo, tuoque imponi capiti regum diadema)”*¹¹².

Владислав Абрагам дійшов висновку про перебування папського легата Опізо на Русі у серпні–вересні або грудні 1253 р.¹¹³. Проте перебіг подій того

¹⁰⁹ Rocznik Krasieńskich // МРН. – Леопольд, 1878. – Т. 3. – Р. 132. Див. також: Майоров А. В. Был ли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV? // Русин. – 2011. – № 3. – С. 42–49 (наведено перекази деяких іноземних джерел про коронацію князя Данила Романовича, які не отримали досі належної оцінки).

¹¹⁰ Матузова В. И., Назарова Е. Л. Кре-стоносцы... – С. 364–368; Паишито В. Т.

Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 247; Włodarski B. Rywalizacja o ziemie Pruskie w połowie XIII wieku. – Toruń, 1958. – S. 42–43; Котляр М. Ф. Данило Галицкий. Біографічний нарис. – Київ, 2002. – С. 295.

¹¹¹ Ісаєвич Я. До історії... – С. 10.

¹¹² Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia / Ed. A. Welikij. – Romae, 1953. – Т. 1. – Р. 49–51.

¹¹³ Abraham W. Powstanie... – S. 134.

року (наприкінці серпня 1253 р. Данило зустрічався з легатом у Кракові!) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки під кінець року. Найправдоподібніше, коронація, як вважають багато дослідників, була проведена наприкінці, ймовірно у грудні, 1253 р., хоча не виключено, що могла статися у січні 1254 р.¹¹⁴

Коронація Данила в північноволинському Дорогичині, вірогідно, не була випадковою. У цей час руський князь вів активні бойові дії проти прибалтійських племен, а місто на Бузі було центром, де збиралися військові сили, що воювали проти литовців та ятвягів. В урочистій церемонії, крім сина Лева, взяли участь польські князі Болеслав і Земовит, союзники Данила, представники руського духовенства.

В істориків ця подія ще не знайшла належної всебічної і більш-менш єдиної оцінки, оскільки тривалий час на висновки впливали різні обставини, часто далеко не наукові. Переважна більшість дослідників погоджується, що згода на коронацію пов'язана зі сподіваннями Данила Романовича отримати, врешті, допомогу від Заходу проти монголів¹¹⁵. Ці сподівання не справдилися, водночас папство постійно вимагало навернення до католицизму, що на Русі не дуже схвально сприймалося.

Проте коронація Данила Романовича мала й інше політичне значення для Русі, оскільки сприяла зростанню авторитету холмського володаря у контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи¹¹⁶. Коронація мала показати і литовському королю Міндовгу, з яким Волинь веда боротьбу за прибалтійські землі, і угорському королю Белі IV, який у своїх грамотах титулувався королем Волині і Галичини, і чеському королю Пжемислу-Оттокару II, з яким Романовичі воювали за спадщину австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга¹¹⁷, що руський володар також має високе й освячене визнання. Отримання авторитетного у Європі титулу відіграло значну роль у піднесенні політичної значимості руського володаря і в східнослов'янському середовищі. Не випадково, прихильний Данилові літопис відтоді постійно згадує його саме як короля¹¹⁸. Є підстави думати, що це робилося не тільки для вшанування постаті Данила Романовича, а й для підкреслення особливого походження його нащадків.

У літературі існує думка, що в Дорогичині відбулося визнання прав Данила, який де-факто вже давно був королем Русі, на всю давньоруську

¹¹⁴ [Махновець Л. Є. Коментар] // Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – Київ, 1989. – С. 413; *Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi...* – S. 50–51 (та ін.).

¹¹⁵ О. Майоров висловив припущення, що під час переговорів з легатом Опізо йшлося про можливу допомогу папи Данилу Романовичу не проти монголів, а язичників Прибалтики (Майоров А. В. Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию // Русин. – 2011. – № 4. – С. 26–43), але таке твердження суперечить інформації Галицько-Волинського

літопису: “Рать Татарская не престаеъ, зле живуци с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоий”. Див.: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 827.

¹¹⁶ *Гарди Д. “Rex Ruscie” olim “Rex Gallicie” // Дрогичин...* – С. 39–41.

¹¹⁷ *Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340*. – Warszawa, 1966. – S. 136–158; *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278 // Ziemia Raciborska. Rocznik historyczno-przyrodniczy*. – 2005. – R. 8(86). – S. 58–87.

¹¹⁸ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 828, 829, 830 (і далі.).

спадщину¹¹⁹. Визнання його саме королем Русі, а не Галичини і Волині, вірогідно, можна пояснити тим, що більша частина Русі на той час через монгольську експансію втратила суверенітет, тому незалежна держава Романовичів з центром у Холмі тепер “успадкувала” традицію називатися королівством, яка колись поширювалася на всю Русь зі столицею у Києві.

Необхідно декілька слів сказати з приводу “вагань” щодо прийняття корони князя Данила. М. Грушевський слушно зазначив, що вони, вірогідно, були викликані певною боязню можливої негативної реакції верхівки монголів¹²⁰. Це дійсно було можливим на певному етапі взаємин Данила з монголами, проте в той час на східному кордоні його держави вже йшла війна з Куремсою¹²¹, тому холмський володар міг остерігатися лише реакції на налагодження контактів із Заходом самого хана Бату. Коронація також у певній мірі обмежувала суверенітет руського князя щодо курії, оскільки будь-яка інвеститура, навіть коронація германського короля в Римі імператорською короною, створювала ефект залежності володаря від папського престолу.

Не можна відкидати і негативний бік релігійного аспекту коронації, оскільки упродовж XIII ст. спостерігався значний тиск католицизму на Східну Європу. Діяльність католицьких місіонерів на Русі викликала незадоволення (виступи проти католицьких священників у Галичі в 1215 р., вигнання домініканців з Києва 1238 р. тощо)¹²². Із такими настроями Данило і Василько Романовичі також мусили рахуватися.

Серед питань, пов'язаних з коронацією, в історіографії недостатньо уваги, на нашу думку, приділяють особі легата, який привіз королівські регалії і провів коронацію. Опізо був абатом бенедиктинського монастиря святого Павла (заснований в IX ст.) з містечка Мезано (провінція П'яченца)¹²³. Від

¹¹⁹ Великий А. Г. Проблема коронації... – С. 15; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 201; Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 141–144.

¹²⁰ Грушевський М. Історія... – С. 158.

¹²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 838; Паицто В. Т. Очерки... – С. 259.

¹²² Воскресенская летопись. – С. 119; Щавелева Н. И. Киевская миссия польских доминиканцев // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г. – Москва, 1984. – С. 139–151; Головки О. Б. Зовнішня політика... – С. 166.

¹²³ У літературі досить часто можна натрапити на помилкове твердження про приїзд Опізо з сицилійського міста Мессана (див., наприклад: Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы... – С. 364). Насправді абат прибув з північноїталій-

ського міста Мезано. Популярною є думка про походження абата з відомого аристократичного роду Маскарано з провінції П'яченца: *Nasalli Rossa E. Il monastero del Mezzano di Piacenza e l'abato Obizzo // Benedictina. – Roma, 1956. – Т. 10. – Р. 143–147* (цит. за: *Golqb K. Abat Obizo i jeho legacije // Nasza przeszłość. – 1959. – Т. 10. – S. 113–142*). За найновішими даними, він походив з аристократичного генуезького роду Фієскі – був близьким родичем папи Інокентія IV (Синібальдо Фієскі), тривалий час був номінально католицьким патріархом Антіохії (1247–1292): *Calgagno D. Il patriarca di Antiochia Opizzo Fieschi, diplomatico di spicco per la Santa Sede fra Polonia, Oriente Latino e Italia del XIII secolo // I Fieschi tra Papato e Impero. – Lavagna, 1997. – Р. 145–268*. Зазначимо, що в XIV ст. представник роду Фієскі побудував у генуезькому місті Судак у Криму вежу, яка збереглася дотепер (вежа Лучано ді Фієскі).

самого початку понтифікату Інокентія він був наближений до папи, виконував різноманітні дипломатичні та церковно-адміністративні доручення у багатьох країнах. Він мав значний досвід взаємин з польською світською та духовною верхівкою, оскільки в 1246–1247 рр. виконував у Польщі важливі доручення Інокентія IV¹²⁴. “Великопольська хроніка” розповідає про значний вплив легата на політичні процеси в країні, в 1253–1254 рр. під його проводом відбулася канонізація святого Станіслава¹²⁵.

Відзначають, що згода курії на канонізацію виходила з особливої ролі, яку Рим відводив польській Церкві в реалізації політики Католицької Церкви у Східній Європі¹²⁶. У буллі від 14 травня 1253 р. до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії і Померанії папа відзначив небезпеку для християнського світу від монголів і надав для організації хрестового походу проти них значні повноваження “люб'язному брату абату із Мезано, людині дивовижної чесності, який ознайомлений з вказаними посланнями (йдеться про отриману від Данила інформацію про монгольську загрозу – О. Г.) і який здобув своїми чеснотами повагу нашу і братів наших”¹²⁷. За метою і змістом папське послання від 14 травня 1253 р. було буллою типу *Cum hora undecima* (дослівно грамота “Одинадцятої години”). Вперше подібну буллу надав у 1235 р. папа Григорій IX домініканському монаху Гійому де Монферрату, який відбував з місіонерською місією на Схід. Така грамота римської курії давала їй власнику величезні права, зокрема давати причастя, навертати до віри, надавати відпущення гріхів та відлучати від Церкви, і стосувалася країн “схизматиків і еретиків”. У грамоті Інокентія IV, підготовленій на початку 1254 р. під назвою *Cum hora undecima*, конкретно перераховувалися народи, на які поширювалися дії таких грамот. До них, крім мусульман і язичників, відносилися греки, вірмени, грузини, копти, несторіани, мароніти та ін.¹²⁸

Повертаючись до розгляду грамоти від 14 травня 1253 р., зазначимо, що сам перелік країн, до населення яких звертався в ній Інокентій IV, свого часу ми сприйняли виявом небажання папи реально займатися організацією хрестового походу проти монголів¹²⁹. Насправді в документі йшлося про країни, з якими в умовах тодішньої жорстокої боротьби за “Австрійську спадщину”, понтифік підтримував добрі стосунки і яким, що головне, реально в перспективі могла загрожувати монгольська небезпека. Крім польських князів, які саме в травні 1253 р. визнали над собою зверхність папи, адресатами були чеський король Вацлав (1230–1253, вересень), моравський маркграф Пшемисл Оттокар (з вересня 1253 по серпень 1278 рр. Пшемисл Оттокар II,

¹²⁴ Rocznik kapitulny krakowski // МРН. – Т. 2. – С. 804; Rocznik Sędziwoja // МРН. – Т. 2. – С. 877.

¹²⁵ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XII вв. / Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева. – Москва, 1987. – С. 168–170.

¹²⁶ Historia Polski. – Warszawa, 1957. – Т. 1: Do roku 1764. Część 1: Do połowy XV w. – С. 363 (автори розділу – Г. Лябуда

та Ю. Бардах).

¹²⁷ Historica Russiae Monumenta... – Р. 79.

¹²⁸ Jotischki A. The Mendicants as missionaries and travellers in the Near East in the thirteenth and fourteenth centuries // Rosamund A. Eastward Bound: Travel and Travellers, 1050–1550. – Manchester, 2004. – Р. 98.

¹²⁹ Головка О. Б. Корона... – С. 344.

король Чехії), сербський король Стефан Урош I (1242–1273, помер у травні 1277 р.), поморський князь Святополк (1220–1276, січень), тобто володарі, які перебували в таборі тодішніх союзників чи контрагентів римської курії. Викликає запитання відсутність Угорщини. Очевидно, що вона не знаходилася у таборі противників римської курії. Найправдоподібніше, організація можливого хрестового походу була реакцією на звернення угорців (як, до речі, і русів) до європейських країн з проханням про допомогу проти потенційної загрози монголів. Згадаємо, що тодішнє відновлення контактів папства з двором князів Данила та Василька Ростиславовичів відбулося після листа угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV від 10 травня 1252 р. з проханням про допомогу проти загрози¹³⁰. Угорський король на той час також пробував знайти допомогу сусідніх володарів, але це не мало результату. У листі до папи Олександра IV в листопаді 1254 р. Бела з розпачем писав, що не отримав від своїх респондентів ніякої підтримки, *“nisi verba (лише слова)”*¹³¹.

Серед синів короля Данила найенергійнішим виявився князь Лев Данилович (1264–1301), який намагався продовжити державницьку політику батька. Він підтримував тісні дипломатичні зв'язки з Чехією, Угорщиною, Литвою, Тевтонським орденом. Однак, якщо цього потребували державні інтереси, князь не вагаючись, розпочинав проти них збройну боротьбу. Зокрема, Лев Данилович здійснив ряд походів на Литву і ятвягів, відвоював від Угорщини частину Закарпаття з Мукачевом (близько 1280 р.), а від Польщі, у якій він домагався краківського престолу, – Люблінську землю (близько 1292 р.). Завдяки останнім надбанням територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев змушений був визнати залежність від Золотої Орди, яка виявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголів. На межі XIII–XIV ст. князь Лев Данилович знову відновив єдність Галицько-Волинської держави¹³². У західних джерелах його часто іменують королем Русі¹³³. Як довів Джурі Гарді, згаданий під час весілля сина угорського короля Бели IV, славонського герцога Бели та доньки бранденбурзького маркграфа Отгона III Кунігунди, що відбулося 5 жовтня 1264 р., *“der kunic von Rāsen”* – власне князь Лев Данилович¹³⁴. Проте немає даних, що він офіційно прийняв титул короля.

Наступник Лева Даниловича – його син Юрій I (1301–1308(1315)) виступає вже як одноосібний правитель, який мав королівський титул й іменував себе “королем Русі та князем Володимирії”. Перш за все варто відзначити, що Юрія королем Русі неодноразово називають західні джерела¹³⁵.

Львів, 2012. – С. 134.

¹³⁰ CDH. – Т. 4, v. 2. – Budae, 1829. – Р. 144.

¹³¹ *Vetera monumenta historica Hungarum...* – Р. 231.

¹³² *Войтович Л.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 143–156.

¹³³ *Його ж.* Князь Лев Данилович. –

¹³⁴ *Гарді Д.* Хто був *der kunic von Rāsen* на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV, і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 199–208.

¹³⁵ *Паршин И.* Король Юрій Львович на сторінках західноєвропейських хронік // Русин. – 2012. – № 4. – С. 73–85.

Проте в цих джерелах не має підтвердження факту проведення коронації галицького володаря. Титул Юрія зафіксований на його печатці, де він згаданий як “король Русі” і “князь Володимирії (Волині)”. Я. Ісаєвич вважав, що наявність цієї печатки необов'язково свідчить, що Юрій I реально коронувався як король Галичини¹³⁶. Однак Л. В. Войтович наголошує, що присутність печатки є достатнім аргументом на користь проведення коронації¹³⁷. На наш погляд, факт існування подібної печатки, безумовно, свідчить про королівські амбіції Юрія. Радше, вони були підкріплені проведенням його коронації, але залишається питання про визнання цієї коронації на міжнародному рівні, а саме, чи ця коронація була належним чином підтверджена курією і германським імператором?

Для процесу сприйняття королівських традицій у Південно-Західній Русі початок XIV ст. був важливим, оскільки саме в цей час Галичина, Галицька земля, незалежно від того носив чи не носив її володар королівський титул, поступово починає сприйматися як королівство – “королівство Галичина” або “королівство Русі”¹³⁸. Отже з цього часу, слово “Русь” починає використовуватися як синонім слова “Галичина”.

Я. Д. Ісаєвич, розглядаючи джерела XIV ст., звертає увагу на те, що часом поняття “Русь” було ширшим, ніж тільки Галицька земля, і включало до себе ще і Волинь. На думку історика, поняття “Русь” (або “Мала Русь”) тоді стає синонімом “не тільки Галичини, а усієї території Галицько-Волинського князівства”¹³⁹. До цієї тези історика варто додати два міркування. Перше. Вірогідно, тут не зовсім вдалим є слово територія, а правильніше використовувати поняття “земля” або “країна”. Друге. Враховуючи, що поняття “Русь” у той час продовжували використовувати і литовські князі, чи не випадає зробити висновок про використання поняття “Русь” в цей час у різних розуміннях. На наш погляд, на той час в етнополітичному значенні “Русь” починає означати всі південноруські князівства. Очевидно, це був термін, яким позначали населення усіх українських земель, незалежно від того під чим патронатом вони знаходилися.

Про важливість перелому, який спостерігається в етнічному і духовно-му розвитку Південної Русі саме цього часу, яскраво написав у статті “Україна” в 1918 р. відомий російський історик Олександр Пресняков: *“Украинская народность сложилась в глубочайших основах своей национально-культурной индивидуальности за время блестящего, хотя и краткого расцвета самостоятельной политической жизни Галицко-Волинской Руси Романа Мстиславича “самодержца всея Руси” и его знаменитого сына “короля Галицкого” Даниила, окрепла и шире развернулась в эпически богатом и тревожном быту Украины, Польского королевства и Литовского великого княжества”*¹⁴⁰.

¹³⁶ *Исаевич Я. Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1988. – С. 73.

¹³⁷ *Войтович Л. В.* Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 319–320.

¹³⁸ *Исаевич Я. Д.* До історії... – С. 13–25.

¹³⁹ Там само. – С. 14–15.

¹⁴⁰ *Пресняков А. Е.* Украина // Вестник культуры и политики. – Петроград, 1918. – № 9. Цит. за: *Пашуто В. Т.* Очерки... – С. 11–12.

У забороненій радянською цензурою для друку статті “Про деякі питання історії України” (1951) Федір Шевченко піддав критиці погляди Володимира Мавродіна про існування єдиної руської народності за часів Київської Русі. На думку Ф. Шевченка, саме в той період починає формуватися українська народність, ознаки існування якої можна спостерігати в пізніший період існування південноруських князівств, які за своєю суттю були державними організаціями. У період існування Галицько-Волинського князівства, вважав історик, “українська народність вже сформувалася”¹⁴¹.

Антон Генсьорський також в умовах радянської дійсності 1962 р. писав про етнічні процеси на півдні Русі: “...протягом XIII ст. термін “Русь” в його етнічному значенні охопив усі південні і південно-західні землі, тобто землі, на яких повільно починала формуватися українська народність. Разом з тим, оскільки тут термін “Русь” усталився як назва народної (етнічної) спільності, то такого ж етнічного значення набув і термін “русинь”, який в цьому значенні, як це ми вже відмічали, зберігся подекуди в Галичині майже до встановлення радянської влади”¹⁴².

Близькою до висловленого розуміння процесу становлення української народності є позиція Я. Ісаєвича, який відзначає: “Свого часу назви Русь і русини були замінені новою самоназвою українці, але це не означало зміни етнічного складу населення. Йдеться лише про дві назви одного того самого етносу, які вживалися на різних етапах його історії”¹⁴³. Цей процес поширення поняття “Русь/русини” на всі південноруські землі в XIII ст. відзначає також Василь Балущок, який при цьому наголосив, що колишні земельні назви типу “галичани”, “володимирці”, “чернігівці” продовжують траплятися у джерелах і після цього процесу поширення назви “Русь/русини”, але вони не протиставляються “Русі”, а виступають її локальними частинами¹⁴⁴.

Аналогічна Русі картина поступової зміни назви імені етносу спостерігається і в Польщі, відносно якої використовувалася назва “Склавінія (Sclavinia)”, а її населення “склавіни (sclavini)”¹⁴⁵. Таку назву, зокрема, застосували автори мініатюри, в Євангеларії Оттона III (близько 1000 р.), де показано поклоніння підкорених народів германському імператору: “Sclavinia, Germania, Gallia, Roma (Польща, Германія, Франція, Італія)” (Мюнхен, Баварська державна бібліотека). Король Модзелевський звернув увагу, що назвою “склавіни (sclavini)” ще в XIII ст. називали німці мешканців деяких

¹⁴¹ Шевченко Ф. П. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження). – Київ, 2014. – С. 351–370.

¹⁴² Генсьорський А. І. Термін “Русь” (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – Київ, 1962. – Т. 5. – С. 16–30.

¹⁴³ Ісаєвич Я. Д. Перемишль і Перемишльська земля: перші сторінки історії // Перемишль і Перемишльська

земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року в Перемишлі. – Перемишль; Львів, 1991. – С. 7.

¹⁴⁴ Балущок В. Г. Українська етнічна спільнота. Етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 168–174.

¹⁴⁵ Див., наприклад: Annales Hildesheimenses // MGH. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 39.

прилеглих до Германії регіонів Польщі, хоча вони, на думку історика, нічим від інших поляків не відрізнялися¹⁴⁶.

У літературі досі поширене уявлення, що Волинь і Галичина в середині XIV ст. втратили власну державність і опинилися під владою сусідніх країн. Проте, на наш погляд, такий підхід недостатньо коректний. У середині XIV століття Галицька земля дійсно стала об'єктом змагань між Польщею, Угорщиною та Литвою. У 1349 р. її завоював польський король Казимир III Великий. Але він включив галицькі землі до своїх володінь як окреме "Королівство Русі", тобто за статусом власне галицьке державне життя було обмежене лише появою іншого володаря, під владою якого знаходилася ще одна країна. Отже, можна говорити про перебування Галицької землі у державно-політичній структурі, де було декілька юридично рівних складових. Як писав Я. Ісаєвич, треба "розглядати польське панування в Галицькому королівстві як персональну унію двох своїх королівств – Польського і Руського"¹⁴⁷.

Після смерті Казимира III в 1370 р. польським королем став угорський король Людовік Анжуйський і Галичина опинилася під його владою, але й тепер не йшлося не про підкорення галицьких земель Угорщині, а про те, що Людовік став володарем "Королівства Русі". Значимо, що в Галичині в 1372–1378 і 1385–1387 рр. як васал Людовіка правив онімечений князь із Сілезії Володислав Опольський¹⁴⁸. І лише після його смерті 1387 р. Галичину завоювали поляки і вона поступово втратила відносно самостійний державницький статус, хоча автономія краю у складі Польського королівства зберігалася десь до середини 30-х років XV ст. У 1434 р. польський король Владислав III Варненчик створив з колишнього "Королівства Галиції" Руське воєводство з центром у Львові, яке складалося з п'яти земель (Сяноцької, Перемишльської, Львівської, Галицької та Холмської), скасував руське право і судочинство, урівняв у правах галицьке боярство з польською шляхтою.

На завершення варто розглянути питання про причини прийняття деякими володарями Русі королівської титулатури. Я. Ісаєвич писав, що фактором, який сприяв її використанню, мала бути незвичність для оточуючого середовища, підданих володаря¹⁴⁹. Але новизна і незвичність навряд чи виступали головним стимулом для зміни титулу, з яким були пов'язані традиції життя та діяльності володаря і держави, якою він управляв. Історики давно звернули увагу, що титул "князь" і "король" тривалий час виступали рівнозначними¹⁵⁰, тому володарі Русі, здебільшого, не мали підстав вдаватися до складної процедури зміни титулатури, що вимагало вирішення багатьох політичних і ідеологічних завдань. Водночас варто відзначити, що відсутність одноосібної володарської влади типу королівської, наявність величезного за чисельністю князівського роду, член якого юридично мав усі підстави претендувати на лідерство

¹⁴⁶ *Modzelewski K. Chłopy w monarchii wczesnopiastowskiej. – Warszawa etc., 1987. – S. 248.*

¹⁴⁷ *Ісаєвич Я. Д. Галицьке королівство // Енциклопедія історії України. – Київ,*

2004. – Т. 2. – С. 31.

¹⁴⁸ *Його ж. До історії... – С. 22–23.*

¹⁴⁹ Там само. – С. 12.

¹⁵⁰ *Головко О. Б. Титулатура... – С. 46–49; Харди Т. Наследници Києва... – С. 57–64.*

в державі, створювало значні перешкоди на етапі подолання удільної роздробленості у слов'янства Східної Європи, призводило до серйозних проблем у державно-політичному розвитку України-Русі¹⁵¹.

Дещо іншою була доля Волині та інших українських земель, які увійшли до складу Великого князівства Литовського. Ця тема виходить за межі нашого дослідження, але зауважимо, що українські князівства в складі зазначеної держави мали досить великий рівень суверенності, яку вони втратили остаточно лише в другій половині XVI ст. після підписання Королівством Польща і Великим князівством Литовським Люблінської унії і виникнення Речі Посполитої¹⁵². Як довів Ян Тенговський, після підписання Кревської унії 1385 р. і набуття литовським князем Ягайлом статусу короля Польщі під іменем Владислава Ягайла упродовж тривалого часу йшов процес втілення у життя позицій зазначеної домовленості між польською і литовською елітою¹⁵³.

Отже, в добу класичного Середньовіччя спостерігається процес рецепції уявлень католицького світу про королівську владу на Русь. Однозначно, що він був викликаний значним місцем слов'янства Східної Європи у світовій християнській спільноті. Королівська титулатура для володарів Русі, яка реально була свідченням визнання їх суверенності і могутності, з другої половини X – початку XI ст. починає широко використовуватися в західноєвропейському наративі (історичні праці, офіційні документи володарських канцелярій і папської курії). Від кінця XII ст. королівський титул стає ідеологічною складовою здійснення зовнішньої політики Королівства Угорщина. Угорський королівський двір використовує королівську титулатуру для висловлення претензій спершу на Галицьку, а згодом і Волинську землі. Вищим виявом цих претензій стала коронація у Галичі навесні 1215 р. угорського королевича Коломана як короля Галичії.

У 1253 р. відбулася коронація князя Данила Романовича, яка була важливим виявом зростання авторитету володаря Галицько-Волинської держави. Вона позначилася на подальшому ідеолого-політичному розвитку Галицької і Волинської земель, зокрема, стала причиною не тільки збереження уявлень про королівську владу володарів, а й появи на початку XIV ст. уявлень про "Галицьке королівство". Галичина починає сприйматися у західному політико-ідеологічному житті як королівство (Королівство Галиція або Королівство Русь). Такою вона залишалася і за часів входження до складу володінь Казимира III, Людовіка Анжуйського, Ядвіги, Владислава Ягелло. Входження Галичини до їх володінь відбувалося на правах персональної унії, тобто Галичина юридично не

¹⁵¹ Головка О. Б. Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи розвитку. Матеріали республіканських історичних читань. – Київ, 1991. – С. 17–23.

¹⁵² Його ж. Держава і державність у слов'янського населення України доби раннього і класичного середньовіччя

(окремі спостереження) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2012. – Т. 264. – С. 31–33.

¹⁵³ Tęgowski J. Wprowadzenie w życie postanowień aktu krewskiego w latach 1385–1399 // Studia z dziejów państwa i prawa Polski. – Lublin; Łódź, 2006. – Т. 9, cz. 1. – S. 77–90.

належала ні до Польського, ні до Угорського королівств. Лише адміністративна реформа середини 30-х років XV ст., яка перетворила Галичину на Руське воєводство Польської держави, остаточно ліквідувала вияви власного державного життя Галицької землі.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Віталій ЛЯСКА

ЛИСА ГОРА НА ГОЛИХ ГОРАХ (ПРИЧИНОК ДО ТОПОНІМІЧНОГО ЛАНДШАФТУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ В ДОБУ РОМАНОВИЧІВ)

Сучасні студії над історичною географією Галицько-Волинської держави, попри традиційну увагу дослідницьких кіл, часто мають поверховий характер й нерідко виступають як довідкові видання, не обтяжені глибоким міждисциплінарним аналізом. Такі тенденції спричинені, насамперед, тим, що географічна номенклатура на сторінках літописів відображена доволі скупо та фрагментарно. Недарма відомий західноукраїнський історик Мирон Кордуба з сумом констатував, що “...літописи дуже мало звертали на географічні та територіяльні справи і розкинені у них випадкові згадки та замітки зовсім не дають підстави до бодай приблизної, хоч би й дуже загальної реконструкції”¹. Утім, така невтішна ситуація має стати каталізатором для спрямування історичної географії на пограниччя наук, де спільні зусилля історії, географії, археології, топоніміки та суміжних дисциплін будуть надійним фундаментом відтворення поселенського простору княжої доби.

Опираючись на таке методологічне підґрунтя, у пропонованому тексті ми спробували проаналізувати територіальне тло достатньо непримітного літописного сюжету: “Мьстиславоу... приде на Лысоую Гору”². Хронологія цієї військової виправи галицького князя доволі неоднозначна, позаяк Михайло Грушевський та Володимир Пашуто датували її 1224 р.³, натомість Микола Котляр припускав, що ця подія відбулася 1225 р.⁴. Стосовно локалізації Лисої гори, то її пошуки зосередилися поблизу містечка Тарногора на річці Вепр⁵, або ж привели до ототожнення цього ороніму з Лисогірським пасмом Свентокшіських

¹ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном // Записки наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1925. – Т. 138–140: Праці історично-філософської секції. – С. 161.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 745.

³ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. –

Львів, 1901. – Т. 41: Праці історично-філософської секції. – С. 20; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 205.

⁴ Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / Редактор М. Ф. Котляр. – Київ, 2002. – С. 194.

⁵ Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-Русского княжества. – Львовь, 1855. – Ч. 3. – С. 97; Барсов Н. П. Матеріали для историко-географического словаря России. – Вильна, 1865. – С. 118.

гір у Малопольщі⁶. Чи не єдиним підмурівком для вказаних дослідницьких рефлексій стала присутність Любачева в описі цієї військової кампанії. Маючи такий доволі хиткий пункт опори, дослідники намагалися будь-якою ціною віднайти відповідний топонімічний ландшафт навколо неї, жертвуючи водночас територіальним контекстом літописного повідомлення. Проте докладний розгляд перебігу військової кампанії 1224/1225 р. не залишає жодних сумнівів щодо помилковості вказаних варіантів локалізації Лисої гори. Для того, аби аргументувати нашу позицію, проаналізуємо окреслену проблему *ad fontes*.

Основу для літописного сюжету про Лису гору заклали суперечності між Мстиславом Мстиславичем Удатним та Данилом і Васильком Романовичами, які інспірував давній недруг останніх – Олександр Всеволодович, “...враждоу имѣаше ко своима братома Романовичема”⁷. Аби забезпечити свій стіл від посягань Романовичів, Мстислав з дружиною, рушивши з Галича, “приде на Лысоую Гороу”. Після цього і аж до моменту втечі Мстислава літописець оминає його увагою, що, очевидно, пояснює певна пасивність галицького князя у цій військовій кампанії. Тому складається враження, що Мстислав не покинув Галицької землі й, обравши тактику своєрідного очікування, сподівався розгромити дружину зятя на галицько-волинському пограниччі. Беручи до уваги сталу традицію військових конфліктів у цьому регіоні, можемо припускати, що вірогідним місцем зустрічі військ волинського та галицького князів мало б стати літописне “Рожне поле”⁸.

Тим часом Данило Романович, “...поѣхавшю в Лахы. и возведшю княза Лыстка” й за допомогою польського війська пішов назустріч галицькому князю. Намагаючись допомогти своєму союзнику, Олександр Всеволодович з Белза надіслав частину дружини на підмогу Мстиславу, але по дорозі “срѣтившимъ же имъ рать” Данила, яка, ймовірно, рухалася з Володимира, і “вогнаша и в град Белз. и за мало города не взаша”⁹. Позбавивши тестя військової допомоги белжан, Данило “наоутреа поидоша противоу” нього, як наслідок “Мъстиславоу же не стерпѣвшю. и возвратиса в Галичь”¹⁰. Відступ без бою галицької дружини розв’язав руки Данилу, який, не заставши Мстислава на Лисій горі, “воевавшю с Лахы землю Галичькоюу. и около Любачева”¹¹. Як виглядає з літописного повідомлення, після спільного спустошення галицького пограниччя, покинутого Мстиславом, шляхи Лешка Білого та Романовичів розділилися. Краківський князь з військом, повертаючись до Малопольщі вздовж Розточчя, по дорозі займався грабунком, втім “и около Любачева”. Натомість, дружина Романовичів на шляху до Володимира “...плѣни всю землю. Бельзеськоюу. и Червеньскоую. даже и до вставших”¹². Те, що військо Лешка Білого опинилося поза військовими діями у вотчині Олександра Всеволодовича, підтверджує наступна літописна фраза “и бѣѣ зависть Лахомъ”¹³, породжена не так жалем поляків за втраченою здобиччю, як, радше, боязню посилення Романовичів коштом белзького князя.

⁶ Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 556.

⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 745.

⁸ Там же. – Стб. 244; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926. – Т. 1,

вып. 1: Повесть временных лет. – Стб. 311.

⁹ Там же. – Стб. 745.

¹⁰ Там же. – Стб. 745–746.

¹¹ Там же. – Стб. 746.

¹² Там же.

¹³ Там же.

Рис. 1. Лиса гора на австрійській топографічній мапі (1806–1869)

Отож, поетапна реконструкція подій 1224/1225 р. спонукає зосередити пошуки Лисої гори південніше Белза й на схід від Любачева, тобто деєь біля північної межі Галицького князівства. Прикметно, що на території, яка охоплювала цей відтинок галицько-волинського пограниччя, зафіксовано два ороніми з назвою “Лиса гора”: у Львові, де вона також відома як Княжа гора та Горай¹⁴, та на Гологорах, поблизу с. Червоне Золочівського р-ну Львівської обл. (рис. 1). Про Лису гору (“*montem Calvariae*”) у Львові йдеться у дарчій грамоті князя Лева Даниловича міській церкві святого Миколи від 8 жовтня 1292 р., проте, як переконливо довів Олег Купчинський, документ варто відносити до фальсифікатів¹⁵. Достовірна ж згадка про окреслений оронім походить лише з XV ст. Так, на сторінках хроніки Яна Длugoша зустрічаємо наступну фразу: “*Lyassza <Góra>, mons altus civitati Leopoliensium minens, in terra Russye, in qua arx magnae tregia, que Alta consuevit appellari*”¹⁶. Латинізовані варіації назви “Лиса гора” (“*Mons Calvus*” або ж “Кальварія”) набули поширення лише у XVII ст.¹⁷, що в підсумку виключає ужиткування її сучасного найменування в історико-географічних реаліях XIII ст.

Натомість варіант отождоження літописного пункту з Лисою горою (412 м н. р. м), однією з вершин центральної частини Гологір, виглядає вірогіднішим. Гологірське горбогірне пасмо шириною близько 10 км тягнеться на 45 км від м. Бібрка Перемишлянского р-ну до с. Плугів Золочівського р-ну Львівської обл. Воно має асиметричну будову: один його схил, обернений до півночі, утворює досить

¹⁴ Крип'якевич І. П. Історичні проходи по Львову. – Львів, 1991. – С. 12.

¹⁵ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 533–559.

¹⁶ Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длugoша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С. 76.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Історичні проходи... – С. 12.

¹⁸ Gołogóry // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 675–677; Природа Львівської області / Ред. К. І. Геренчук. – Львів, 1972. – С. 118–119.

¹⁹ Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі // Матеріали і дослідження з археології

стрімкий уступ, який піднімається на 100 м і більше над прилеглими рівнинами Малого Полісся, тоді як південний схил плавний і поступово зливається з Перемишлянським горбогір'ям. Максимальні висоти Гологір зосереджені в західній (г. Камула (471 м н. р. м.), г. Замчисько (452 м н. р. м.), г. Нахорди (401 м н. р. м.) та центральній (г. Вапнярка (460 м н. р. м.), г. Лиса гора (412 м н. р. м.) частинах. Характерною рисою орографії Гологір є наявність численних “заток” – своєрідних вклинь рівнинних місцевостей Малого Полісся, окреслених верхів'ями Коцурівського, Ганачівського, Погорілецького, Гологірського та Золочівського потоків. Ці “затоки” переходять у зниження – сідловини Гологір висотою 300–320 м, які поділяють пасмо на декілька масивів з висотами понад 400 м (Романівський, Станимирський, Лагодівський, Словітський та Вороняцький)¹⁸.

З огляду на природну обороноздатність ландшафту, Гологори, поряд з Розточчям та Вороняками, вже у IX–X ст. відігравали винятково важливу стратегічну роль. Зокрема, тут проходила границя між племенами бужан та карпатських хорватів, яку маркувала низка хорватських городищ у Рокитному¹⁹, Підгородищі²⁰, Ганачівці²¹, Уневі²², Гологірках²³, Пліснеську²⁴ та Пеняках²⁵. Прикметно, що ця межа в загальних рисах збігається з кордоном між Волинською та Галицькою землями за княжих часів²⁶. Саме на пограничний статус Голих Гір вказує повідомлення, вміщене у Лаврентіївському зводі під 1144 р. Йдеться про один з епізодів боротьби, коли київський князь Всеволод Ольгович пішов походом на Володимирка Володоревича, намагаючись розгромити його у генеральній битві поблизу галицько-волинської межі. Однак, як вказує літописець, супротивники “...не могошабитиса. занебашеть [межи има] рѣка Сереть. Идоша вбои подлѣ рѣку. за неделю къ Звенигороду. и на Рожни поли не могошаса бити. Зане Володимеръ стоа на Гольхъ гора^с (sic! – В. Л.)”²⁷.

Окрім того, у Галицько-Волинському літописі під 1232 р. (за уточненою хронологією М. Грушевського²⁸, підтриманою більшістю сучасних дослідників²⁹)

Прикарпаття і Волині. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 307–330.

²⁰ Филипчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 113–120.

²¹ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я. Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1996. – С. 160–161.

²² Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.

²³ Филипчук М. Роботи Гологірської госпдогівірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 94–95.

²⁴ Його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 5–7.

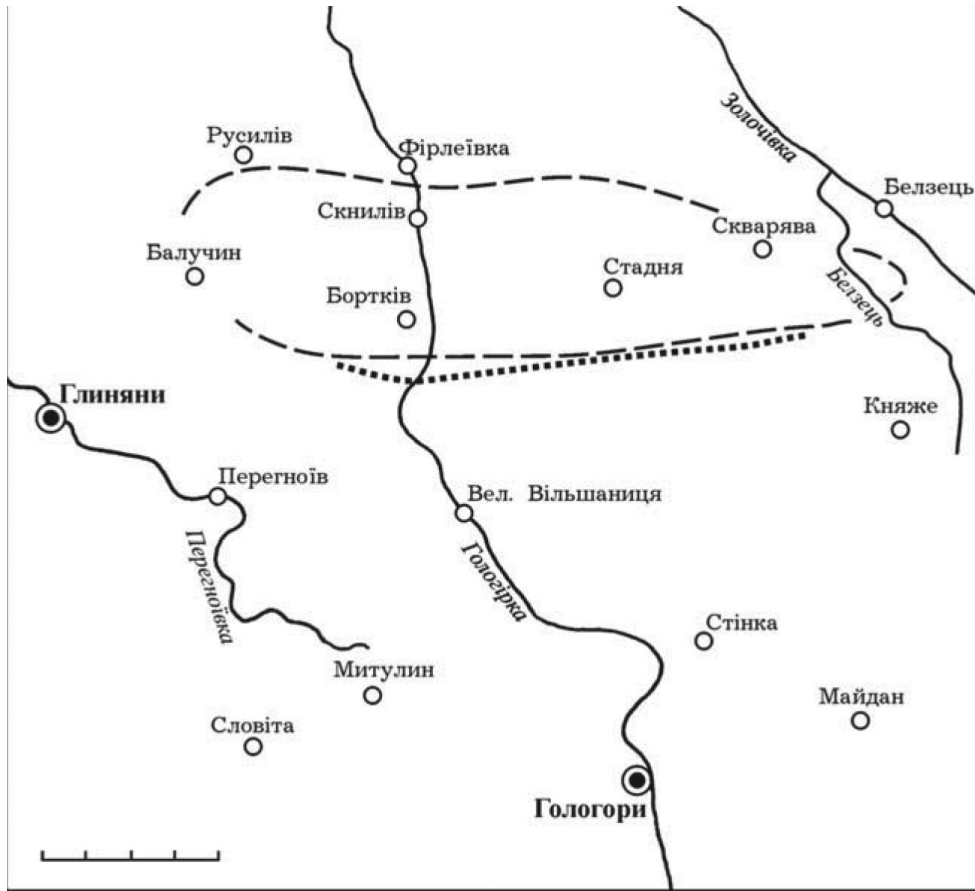
²⁵ Онищук Я. Нові матеріали до вивчення давньоукраїнських пам'яток Вороняцького горбогір'я // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 25.

²⁶ Ляска В. М. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. Дис... канд. іст. наук. – Львів, 2015. – С. 60–61, 118.

²⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб. 311.

²⁸ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Його ж. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 49–50.

²⁹ Літопис Руський... – С. 388; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очер-

- Загальна територія поширення мікротопонімів з основою *Рожн-, Рожн-* за станом на кінець XVIII—XX ст.
- ⋯ Умовна південна межа території поширення *Рожного поля* і границі між князівствами.

Рис. 2. Перебіг галицько-волинського кордону на відтинку "Рожного поля"
(за: Купчинський, 2006–2007)

ки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербургу, 2001. – С. 526; Головки О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 302; Войтович Л. В.

Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 60; Волощук М. М. Галицька ідентичність в XII–XIII вв.: земельний, династический и етніческий аспекти // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербургу, 2010. – Вып. 1(7). – С. 171, 173 (та ін.)/

вміщено згадку, що після взяття Ярослава угорським королем Андрієм II “...Климата же. с Голыхъ горъ оубъжа (sic! – В. Л.). ѿ княза Данила. ко королеви. и по немъ вси боаре Галичкѣи предашася”³⁰. Інтерпретації зводилися до ототожнення “Голыхъ угоръ” з урочищем³¹ чи пограничним городищем³², часто пов’язуючи останнє з володіннями боярина Климяти³³, хоча контекст обох літописних згадок схиляє до думки, що тут однозначно йдеться не про конкретний населений пункт чи місцевість, а оронім “Гологори”³⁴.

Окрім сказаного, на користь “гологірської” локалізації Лисої гори вказує її близькість до “Рожного поля”, яке простягалось від лівих допливів річки Белзець до лівих допливів річки Гологірки. Такі територіальні контури визначив О. Купчинський на основі численних мікротопонімів поблизу Борткова (“Rožna”, “na Rožni”, “Niwa pole Rožna zwane i przy nim podniwki”, “Na Rožnej”, “Rožna”, “Podrožna”), Скнилова, Фірлеївки (тепер – Андріївка), Скваряви (“Rożowola”, “Rożwoli”), зафіксованих у Йосифінській (1787) та Францисканській (1820–1821) метриках³⁵. Документальним підтвердженням такого просторового окреслення цього літописного пункту слугує згадка про “Bartkowo cum Roszna in district Buscensi”, які у 1374 р. виступають серед надань Яська Кміти³⁶. Цю тезу підкріплюють і археологічні джерела, які засвідчують спорудження у княжу добу на цих теренах кількох городищ, розташованих на незначних підвищеннях серед допливів Золочівки (Княже), Полтви (Глиняни) та Гологірки (Скнилів)³⁷. Так от, *Лиса гора на Гологорах фактично височіє над “Рожним полем”, а віддаль від неї до Борткова не перевищує 7 км по прямій лінії!*

Зрештою, з осідку Мстислава Мстиславича до Голих гір та Лисої гори було нескладно дістатися. Передусім, йдеться про давній шлях з Галича до

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 765.

³¹ Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География первоначальной летописи. – Варшава, 1873. – С. 100; Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 617.

³² Гошовський Б. Княжі Голі Гори і Рожне Поле // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1939. – Ч. 3. – С. 14; Котляр Н. Ф. Формирование территории и образование городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – С. 95–96; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь... – С. 520; Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства // Русин. Международний исторический журнал. – Кишинев, 2011. – № 3(25). – С. 14.

³³ Пашуто В. Т. Очерки... – С. 194; Раппопорт П. А., Малевская М. В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta archaeologica Carpathica. – Kraków, 1963. – Т. 5, nr 1–2. – С. 66; Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ,

1984. – С. 16, 34, 50; Петрик А. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. 11–12. – С. 66.

³⁴ Ляска В. Голі Гори та Печера Домажирова: причинки до історичної географії Галицько-Волинського пограниччя у першій половині XIII ст. // Colloquia Russica. – Kraków, 2014. – Series 1 (друкується)

³⁵ Купчинський О. Літописні географічні назви “Микулин” і “Рожне поле” та їх історична територія у XI–XIII століттях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. – С. 86–87.

³⁶ Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1985. – Nr 1–2. – С. 18.

³⁷ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів, 2014. – С. 445.

Рис. 3. Локалізація Лисої гори та "Рожного поля" на мапі Міга (1779–1783 рр.)

Звенигорода і далі на Волинь долинами літописних річок Боберки, Ширки та Зубри³⁸. Ймовірно, дружина галицького князя у 1224/1225 р. рухалася на північ вздовж Боберки аж до її витоків, а далі – попри Гологори в районі сідловини пасма поблизу Мостища й до Лисої гори. Стратегічне значення цього місця підкреслює той факт, що на південно-західній околиці Мостища на мисоподібному виступі в ур. Бучкова гора (інша назва – Монастир) знаходиться городище площею до 0,25 га. Його оборонні лінії у вигляді валу та рову простежуються лише з північного та південного боків. Земляний насип, ширина підніжжя якого сягає 2,5 м, зберігся на висоту 1,7 м, а віддаль між берегами рову сягає 2,5 м. Віднайдений археологічний матеріал (керамічний посуд, кахлі, фрагменти підсвічників тощо) визначають час функціонування цього оборонного пункту на XII–XIII ст.³⁹

Із стратегічного огляду "стояння" Мстислава Удатного на Лисій горі було доволі вигідне. Цьому сприяла безпосередня близькість до "Рожного поля", а також надійний тил з півдня, який забезпечувала військова залога у городищах

³⁸ Шараневич І. Указатель до картины краєвь предъ и за Карпатами начертанный зъна старинну народную комуникацію // Изслѣдование на поли отечественной гео-

графіи и исторіи. – Львов, 1869. – С. 74, 88–89.

³⁹ Берест Р. Давньоруські пам'ятки околиць літописного Звенигорода // Галицько-Волинська держава... – С. 5.

Мостище, Підгородище⁴⁰, Унів⁴¹ та Гологори. Чи не єдиний шлях з південного боку до Лисої гори, а далі – до “Рожного поля” пролягав “затокою” між узгір’ями Гологірського пасма, звідки беруть початок Гологірка і Золота Липа. Сполучення цією долиною контролювало укріплення у Гологорах, локалізоване на мисоподібному виступі пасма на висоті 373 м н. р. м та 55 м над рівнем долини. Його оборонна лінія, що збереглася у вигляді валу з бастіонами на кутах та рову, оточує прямокутний майданчик розмірами 430×340 м. З напільної (західної і південної) сторони, окрім валу висотою до 9 м, добре зберігся рів, віддаль між берегами якого сягає 10–15 м, а глибина коливається в межах 6–8 м. У північній частині оборонна лінія проходить краєм схилу, а від сходу обмежена руслом Золотої Липи (рис. 4)⁴². На кутах та при в’їздах вал викінчується бастіонами, радіус основи яких сягає 5 м. Культурний шар городища визначено в межах 0,2–0,6 м, а серед виявлених пам’яток варто виокремити фрагменти керамічного посуду, зокрема амфор, та кручений браслет синього кольору, які датуються XII–XIII ст.⁴³

У 1988 р. Гологірська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР на чолі з Михайлом Филипчуком здійснила поперечний перетин валу із західної сторони. На основі керамічного матеріалу і стратиграфічних спостережень можна констатувати, що у насипі оборонної лінії простежується три фази функціонування: XIII–XIV ст., XIV–XV ст. та XV–XVII ст.⁴⁴, тобто Гологірське городище функціонувало й після занепаду Галицько-Волинської держави⁴⁵. Першу фазу існування цих укріплень варто пов’язувати з гіпотетичною садибою Климяти (боярина, незнаного як і до, так і після 1232 р.), який, цілком можливо, мав якісь володіння на теренах Гологірського пасма. Друга фаза, ймовірно, стоується Миколи з Гологір, якому Владислав II Ягайло 3 листопада 1389 р. надав села Чемеринці та Янчин (?) за умови несення військової служби⁴⁶. На початку

⁴⁰ Гупало В. Звенигород... – С. 423–425.

⁴¹ Берест Р. Дослідження оборонних укріплень... – С. 281–286.

⁴² Филипчук М. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції... – С. 93.

⁴³ Раппопорт П. А., Малевская М. В. Обследование городищ... – С. 66; Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст... – С. 167–168.

⁴⁴ Филипчук М. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції... – С. 93–94.

⁴⁵ Все ж, у пізньому Середньовіччі Гологірське городище поступово занепадає та втрачає мілітарне й адміністративне значення, яке перебрав кам’яний замок, оборонні споруди якого практично повністю знищені в радянський період; Мацюк О. М. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. – Львів, 2005. – С. 28. Перша писемна згадка про замок у Гологорах походить з 5 липня 1468 р. й пов’язана з його власницею Єлизаветою, донькою Миколи з Гологір. У 1471 р. власницею Гологір

виступає Катерина, сестра Єлизавети, а тутешня замкова вежа слугувала місцем ув’язнення для Мелеха з Підкаменя, підданого шляхтича Петра Цебровського; Пишик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. (Каталог-інформатор). – Львів, 2008. – С. 86. Той факт, що Гологори в XV ст., як і за раніших часів, займали вигідне стратегічне розташування на шляхах, підтверджує згадка Густинського літопису, згідно з якою у 1474 р. “...въ самую жатву приїдоша Татаре на Подолю, одеже около Каменца, Галича, Дунайца, Глинянь, Збаража, Голых горь, вышир и въдолъжь мало не на сто миль огнем и мечем поплѣниша, а христиан о сто тысячей въ плѣн отведоша”: Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 40. – С. 138.

⁴⁶ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek

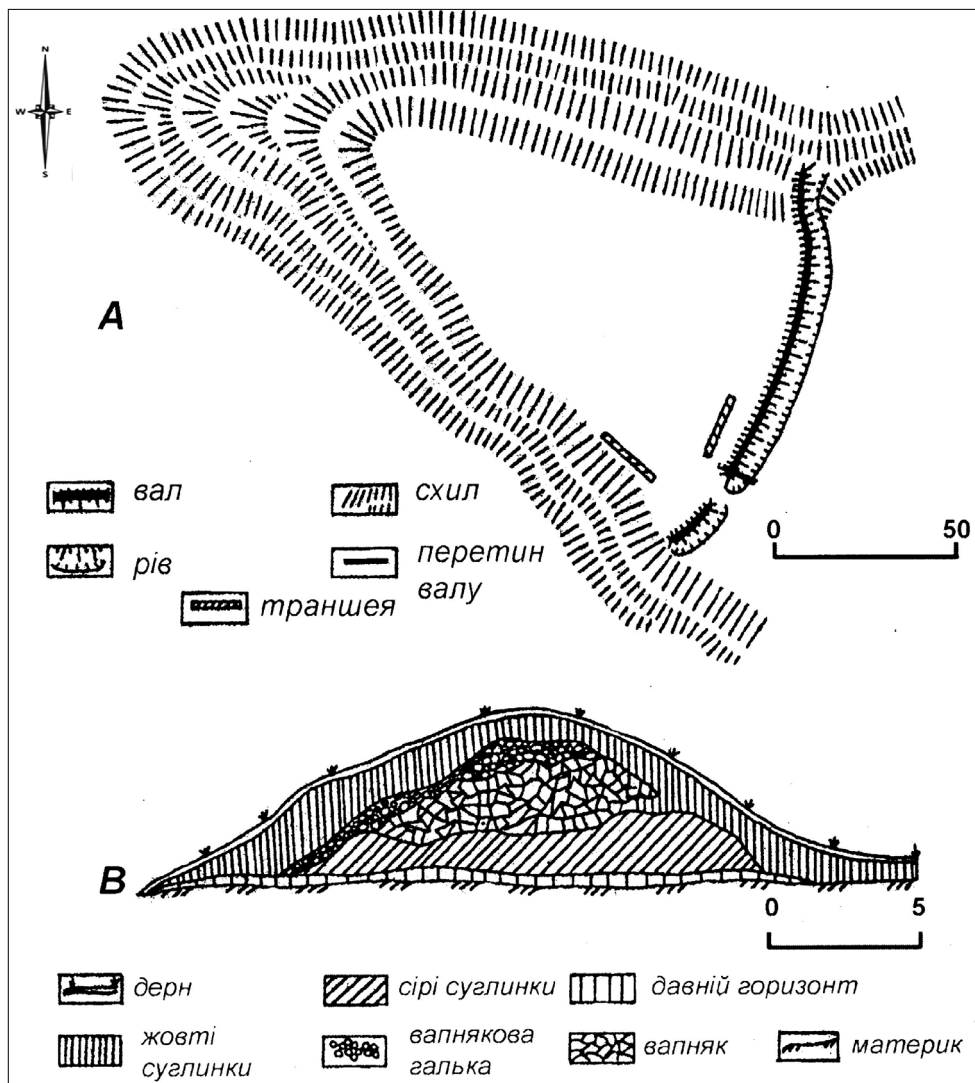

Рис. 4. Городище в Гологорах: А – схематичний план укріплень, В – стратиграфічний перетин валу (за: Корчинський, 1996)

третьої фази функціонування пам'ятки у районі північно-західного бастиону городища споруджено додатковий вал. Серцевину його насипу уклала кам'яна кладка лінзоподібної в плані форми, споруджена на культурному шарі XV ст.⁴⁷. Тим же часом датується глибока канава довжиною близько 400 м при перепаді висоти 27 м, яка розрізає вододільний хребет північніше городища. Вона трапецієподібна в плані, у горішній її частині ширина сягає 20 м, а у долішній – 10 м.

fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego.
Wyd. Staraniem Galicyjskiego Wydziału Kra-

jowego. – Lwów, 1884. – Т. 10. – № XV. – С. 2.

⁴⁷ Филипчук М. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції... – С. 94.

Відносно поверхні схилу канава заглиблена на 5–7 м. М. Филипчук, акцентуючи на її рукотворному походженні, припустив, що ця гідропорука у XV–XVII ст. слугувала каналом, який з'єднував Золоту Липу та Гологірку – річки, що належали до Чорноморського та Балтійського басейнів відповідно⁴⁸.

Отож, “стояння” Мстислава Мстиславича у 1224/1225 р. на Лисій горі саме в межах Гологірського горбогірного пасма підтверджують територіальне тло конфлікту Мстислава Удатного з Романовичами, топоніміка, географічні відомості та, опосередковано, – археологічні матеріали. Окрім того, приклад Лисої гори виразно ілюструє недоліки механічного перенесення сучасного топонімічного ландшафту на історично-географічну реальність першої половини XIII ст. У цьому руслі винятково важливою є переорієнтація з вибіркового залучення джерел до синергетичного підходу, де історія, археологія, географія та інші дисципліни мають діяти пліч-о-пліч. Розуміємо, що подолання міждисциплінарних бар'єрів – складний і, подекуди, суперечливий процес, але завдяки такому підходові відкриваються розлогі перспективи дослідження як окремих літописних пунктів, так і складних територіальних систем княжої доби.

Громадське об'єднання “Українська Галицька Асамблея”

⁴⁸ Филипчук М. Роботи Гологірської госпдоговірної експедиції... – С. 94.

БІБЛІЯ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Традицію визначення біблійних цитат у літописах закладено від початку розвитку літописознавства. Багато чим тут завдячуємо праці Августа-Людвіга Шльоцера, присвяченій руському Початковому літопису початку XII ст., який частіше називають Повістю временних літ (далі: ПВЛ). У ті часи її вважали авторським твором і приписували ченцю Києво-Печерського монастиря Нестору. Від дослідження Шльоцера відштовхувалися наступні вчені, певний підсумок підведено у першому томі видання ПВЛ Олексія О. Шахматова 1916 р., із текстологічним “розшаруванням” на гіпотетичні раніші зводи¹. На останньому досі взорується сучасні дослідники та коментатори, а комплекс наведених тут запозичень з Біблії є основою сучасних видань та перекладів ПВЛ². Принагідно біблійні цитати визначалися і в інших зводах, втім і центральному для нас Галицько-Волинському літописі (ГВЛ). Досі не втратила значення робота Володимира М. Перетця 1928 р.³, серед видань можна назвати український переклад південно-руських літописів Леоніда Є. Махновця 1989 р.⁴.

Біблійні паралелі у ГВЛ ідентифікувати складніше, ніж у попередніх літописах, оскільки більшість запозичень – не повноцінні докладні цитати, а мікроцитати та алюзії. До того ж, укладачі ГВЛ працювали з кількома різновидами

¹ Шлёцер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные А. Л. Шлёцером. – Санкт-Петербург, 1809. – Ч. 1 / Пер. Дм. Языков; Шахматов А. А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Петроград, 1916. – Т. 1 [перевид.: Шахматов А. А. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1, кн. 2. – С. 527–977]. Про значення цих двох робіт у підведенні біблійних паралелей до ПВЛ див.: Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiewer Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. – München, 2001 [Fo-

rum Slavicum. – Bd. 56]. – S. XXVI.

² Див., напр.: Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012.

³ Див., напр., паралелі до біблійних книг у ГВЛ та кількох інших літописних зводах у: Перетц В. Н. До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. – Київ, 1928. – № 76, ч. 2: Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. – С. 213–219.

⁴ У ГВЛ учений вказав з півтора десятки запозичень із Біблії, значна частина припадає на фрагменти “Слова про закон і благодать” наприкінці зводу: Літопис Руський / Пер. Л. Є. Махновця. – Київ, 1989.

джерел: біблійними, хронографічними у вузькому значенні⁵, агіографічними та гомілетичними творами. Багато з них літописці уводили до своїх записів з пам'яті, звичайно не перепроверяючи власні знання. Відповідно, трапляються цікаві помилки навіть у відсиланнях. Так, у статті, вміщеній в Іпатіївському списку ГВЛ під 6739 / 1231 р.⁶, в уста князеві Данилові Романовичу вкладено промову, нібито виголошену під час війни з угорським "королевичем" Андрієм: "Данилови же рекшоу . якоже Писание глѣть . мѣдлѣи на бранѣ . страшливою дшю имать"⁷. Ідеться, однак, не про Святе письмо, як вказано в літописі. Джерелом насправді виступив роман про Олександра Македонського, або Александрія Хронографічна. З неї запозичено слова царя Олександра в аналогічній ситуації: "яко црѣ, поздається на бранѣ, оуже явился естъ противнымъ, яко страшиву дшю имать на бранѣ"⁸. Кілька старозавітних книг (Восьмикнижжя, 1–4 Царства, пророки та ін.) увійшли до хронографів поряд з Александрією, але це не спростовує того, що один з галицько-волинських книжників сплутав тексти різних жанрів та регістрів: біблійні книги й середньовічний "історичний роман".

Маємо й протилежну ситуацію, коли автору, відомому з кола хронографічної літератури, у ГВЛ атрибутовано вислів, що в оригіналі обрамляв біблійну цитату. Під 6641 / 1233 р. літописець з приводу однієї не надто вдалої для князя Данила Романовича військової кампанії вписує сентенцію: "о лестѣ зла естъ якоже Омиръ пишесть до [обличчѣя сла^ка е.] обличѣна же зла естъ кто в нѣи ходить . конѣць золь прииметь . о злѣе зла . зла естъ"⁹. Ніби йдеться

⁵ Хронографи – давньоруські компіляції із всесвітньої історії. До їх складу книжники включали різноманітні за походженням тексти, але хронографічними за визначенням у сучасних студіях найчастіше вважають перекладні візантійські хроніки та історії, тобто, хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, Александрію Хронографічну, "Історію Юдейської війни" Йосифа Флавія та ще кілька подібних джерел.

⁶ Абсолютну більшість дат ГВЛ представлено лише в Іпатіївському списку (Іпат), у Хлебніковському (Хлебн) – списку князів Острозьких – та споріднених з ним вони відсутні. Це доволі пізня хронологічна операція північно-руського переписувача, найправдоподібніше, першої половини XV ст. Але в принципі він працював доволі кваліфіковано, з реальною хронологією розбіжність мало коли перебільшує 2–3 роки. Див.: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72; *Толочко А. П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волинской летописи // *Palaeoslavica*. –

Cambridge, Massachusetts, 2005. – Vol. 13, no. 1. – Р. 81–108. Тому для зручності тут використано хронологічну сітку Іпат.

⁷ Див.: *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 767, стр. 19–21. Далі відкриття до цього видання за схемою: 767.19–211.

⁸ *Истрин В. М.* Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – Москва, 1893. – Ч. 2: Тексты. Александрия 1-й редакции. – С. 61. Про це вже довелося писати: *Вилкул Т. Л.* "Литредакция" летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // *Герменевтика древнерусской литературы* / Отв. ред. Д. С. Менделеева. – Москва, 2008. – Сб. 13. – С. 445–446.

⁹ 770.22–231; тут і далі у квадратних дужках – доповнення з Хлебн. У цьому місці, вірогідно, в Іпат гаплографія. Крім варіантів у 2-му т. ПСРЛ, які не завжди дають змогу відновити читання Хлебн, див. також факсимільне видання: *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Chlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices* [Harvard Library of Early Ukrainian Litera-

“ходити в законъ / бе-законьи, правдѣ / льсти, путях праведных / злых” у біблійних книгах, тощо.

Варто навести ще приклад, коли поклик на текст Біблії позірно точний, але даний за пригадуванням або за відомою літературною моделлю і знову ж не вказує на справжнє джерело. У давньослов'янських землях функціонували кілька версій біблійних книг: службові¹⁶, повні чи четії (призначені для особистого читання), а також тлумачні. Давньоруські літописці залучали або усі три різновиди, або, принаймні, два з них. Як побачимо далі, у ГВЛ надійно ідентифікуються тлумачні та службові. Прикметно, як під 6784 / 1276 р. описується сцена закладення міста Кам'янця. Князь Володимир Васильович “ворожить” на біблійних книгах, отримує позитивний результат і вирішує будувати місто на землі, що запустіла на 80 років “по Романъ” (Мстиславовичу). Сказано: “розъгноувѣ же книги . и выняся емоу пррчьство Исаино”. Насправді йдеться не власне про Книгу 16 пророків і текст пророка Ісаї, а Паримійник – вибрані службові читання зі Старого Завіту. Паритетно істотні долі в ньому склали фрагменти з Буття, Ісаї та Притч, але вміщені були також численні окремі читання з маси інших книг. Відмінності між паримійною та тлумачною¹⁷ версіями тексту Ісаї доволі значні, ГВЛ систематично йде за першою. Для полегшення зіставлення у наведеній далі таблиці різночитання виділено графічно. Підкреслено паримійні, курсивом позначено тлумачні:

ГВЛ, 875.11-241	Григоровичев Паримейник, арк. 87 зв.– 88, читання з Ісаї.	Книга 16 пророків, за рукописом Троїцький № 63. – Арк. 138 зв.–139, текст Ісаї.
Дхъ гнь на мнѣ егоже <u>ради</u> помаза мя . блговѣстить <u>нищимъ</u> . <u>посла</u> мя ищѣлити скроушены[а] . ср ^а цмъ .	61.1 Дхъ г ^а нь на мнѣ егоже <u>ради</u> помаза мя . блговѣстити <u>нищимъ</u> <u>посла</u> мя . ищѣлити скроушенья ср ^а цемъ .	61.1 Дхъ гнь на мнѣ его же дѣля помаза мя блговѣстить <i>оубогымъ</i> . <i>поусти</i> мя ищѣлити сокроушенья

№ 90. – Арк. 325 зв., 339, 339 зв. (Москва, Российская государственная библиотека. – Ф. 304.1). Рукописи цього зібрання доступні на сайті Троїце-Сергієвої Лаври, головне зібрання рукописів: <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php?col=1>; Троїцький № 90: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=090>. Див. також видання пророка Єзекіїла за південнослов'янським списком XIV ст.: Книга на пророк Иезекиил с тълкования. Изд. подг. Лора Тасева, Мария Йовчева // Старобългарский превод на Стария Завет / Под ред. Светлина Николова. – София, 2013. – Т. 2. Моя щира вдячність Явору Мілтенову, завдяки люб'язності якого мені доступна ця книга.

¹⁶ Для різних книг Біблії ті книги, що

прочитувалися на службах, позначалися по-різному. Для Євангелії й Апостола службовою книгою були Апракоси, для Псалтиря – Слідуваний Псалтир, для старозавітних книг – Паримійник (див. далі позначення “паримійна версія”).

¹⁷ Загалом, для Книги 16 пророків відомі не три, а лише дві версії: тлумачна та паримійна. Остання, зрозуміло, для певних фрагментів. Тлумачні пророки цитуються за рукописами Троїце-Сергієвої Лаври № 63 (РГБ, в оцифрованному вигляді на сайті Троїце-Сергієвої Лаври: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=063>) та № 90. Текст Паримійника вказано за виданням: Григоровичев Паримейник / Сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое. – Скопје, 1998.

<p>проповѣдати п[лѣн]никомъ . <u>отпоушение</u> и слѣпымъ прозрѣние . <u>призываети</u> лѣто гѣне <u>приятно</u> и днѣ <u>воздания боу</u> <u>нашему</u> . оутѣшити вся <u>плачущаяся</u> . дати <u>плачущимся</u> Сионоу славоу . <u>за</u> <u>попелъ</u> помазание и . <u>веселье</u> . <u>оукрашение</u> . <u>за</u> <u>дхъ</u> <u>оуныния</u> . и <u>нарекоуться</u> <u>роди</u> <u>правды</u> . <u>насажение</u> гѣне во славоу . и <u>созижють</u> . поустыня вѣчная . <u>запоустѣвшая</u> <u>преже</u> . <u>воздвигнути</u> <u>города</u> <u>поусты</u> . <u>запоустѣвшая</u> <u>от</u> <u>рода</u> .</p>	<p>проповѣдати плѣнникомъ <u>отпоушение</u> . и слѣпымъ прозрѣние . 61.2 <u>призвати</u> лѣто гѣне <u>приятное</u> . и днѣ <u>въздание боу</u> <u>нашему</u> . оутѣшити вѣса <u>плачущаяся</u> . 61.3 дати <u>плачущимся</u> Сиона славу . <u>за</u> <u>попелъ</u> помазание <u>веселно</u> . <u>плачущимся</u> <u>оукрашение</u> <u>славъ</u> . <u>за</u> <u>дхъ</u> <u>оуныниѣ</u> . и <u>нарекутъся</u> <u>грады</u> <u>правды</u> . <u>насаждение</u> гѣне въ славу . 61.4 и <u>съзиду</u> поустыня вѣчныя . <u>запоустѣвуща</u> <u>прѣжде</u> <u>въздвигнуть</u> . и <u>обновятъ</u> <u>грады</u> <u>поусты</u> . <u>запоустѣвуща</u> <u>от</u> <u>рода</u> <u>и</u> <u>рода</u> .</p>	<p>ср^ацемъ проповѣдати плѣнникомъ . <i>прошение</i> и слѣпымъ <i>просрѣние</i> . 61.2 <i>нареши</i> лѣ^т гнѣ блгоизвольно и днѣ <i>отдания</i> оутѣшити <i>вся жалающия</i> . 61.3 дати <i>жалающимъ</i> Сионоу славоу <i>въ</i> <i>пепела</i> <i>мѣсто</i> . <i>помазаниа</i> <i>веселиа</i> . <i>желающимъ</i> <i>оутварь</i> <i>славы</i> <i>въ</i> <i>дха</i> <i>мѣсто</i> <i>тоугы</i> . и <i>прозовоуются</i> <i>ро^{ам}</i> <i>правды</i> . <i>са^d</i> гнѣ въ славоу 61.4 и <i>възградятъ</i> поустыня вѣчныя . <i>опоустѣвшая</i> <i>преж^{ае}</i> <i>въставятъ</i> . и <i>поновятъ</i> <i>грады</i> <i>опоустѣвшая</i> <i>въ</i> <i>роды</i> : .</p>
--	---	---

У Паримійнику кожне читання мало підзаголовок: “Отъ Бытия чтение”, “Отъ Исаии...” і т. д. Отже, книжник міг знати, звідкіля узятий той чи інший фрагмент й ідентифікувати те, що він пам’ятав на слух із церковних служб. Як побачимо далі, йому були відомі й такі тексти пророків, що відсутні у Паримійнику, отже, він мав у своєму розпорядженні також Книгу тлумачних Пророків. Проте “розгинали” переважно сувої і це практика раннього християнства, тоді як у Давній Русі та інших слов’янських землях уже були поширені кодекси. Отже, знову перед нами приблизний поклик чи, можливо, мікроцитата. Як от, наприклад, з Євангелія, Лук. 4.17 “разгнувъ кѣнигы”¹⁸, чи аналогічного тексту¹⁹. До речі, якщо запустіння землі на 80 років “по Романѣ” Мстиславовичу є біблійною алюзією, то вона, знову ж таки, приблизна. Справа в тому, що в Біблії, як правило, вказано інше число – 70 років запустіння землі²⁰. Інакше тільки у Книзі Суддів, де йдеться, однак, не про спустіння, а

¹⁸ Цей приклад вказав: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1902 (перевид.: Москва, 2003). – Т. 3. – Стб. 32 (“разгнувъ кѣнигы, обрѣте мѣсто, идеже бѣ написано...”).

¹⁹ Пор. у Повчанні Мономаха, збереженому в Лаврентіївському списку ПВЛ: “вземъ Псалтырю в печали разгнухъ я (їх, тобто, книги – Т. В.)”, 241Л.

²⁰ Див. з пророцьких книг за списком Троїцький № 63: Ис. 23.15 “оставятъ Тиросъ *седмьдеся* лѣ” (там само. – Арк. 93); Ис. 23.17 “Ии боудеть *по* *се^dмидеся* лѣ”

присѣщеніе сѣтворить бѣ Тирови”; Єр.29.10 “ег^а боудеть скончати Вавулоноу . *се^dмьдеся* лѣ” (там само. – Арк. 234 зв.); Дан. 9.2 “на скончание опоустѣние Иер^слмя . *се^dмьдесять* лѣ” (там само. – Арк. 258 зв.); Єр. 25.11–12 “и боудеть вся земля его въ оуединение и въ оужа^с и послужатъ вси языцы тѣ црю вавулоньскоу . *д*. лѣ” . егда же исполнени боудоутъ . *д*. лѣ” (там само. – Арк. 300 зв.); Єр. 34.22 (сказ): “и въскорѣ поустоу оставлю землю . и боудеть праз^ана *се^dмьдеся* лѣ” (там само. – Арк. 310).

тривалий період тиші і спокою²¹, та у тлумаченні на Єз. 45.23 про повернення до Єрусалиму Зоровавеля після полону за певними списками: “между сима осмьдесятъ лѣтомъ минуувшемъ”²².

Необхідно зауважити, що коли порівняти з ПВД, у ГВД, на загал, мало просторих і докладних запозичень з Біблії. Власне, друга більш-менш об'ємна цитата, де нібито можна простежити текстуальну версію, припадає на характеристику “лестивого” (невірного) боярина Жирослава під 6734 / 1226 р. Князь Мстислав Удатний “Жирослава изгна и от себе . яко же изгна бѣ . Каина от лица своего . реки проклятъ ты . боуди стоня и трясыся на земли . яко же *раздвиге* земля оуста своя прияти кровь брата твоего якоже и Жирославъ . раздвиге оуста своя на гна своего” (747.18–21). Цитується Книга Буття 4.11–12²³: “и ннѣ проклятъ ты от земля . яже *разврзе* / *раздвиге* / *зину*²⁴ оуста своя прияти кровь брата твоего от роукоу твоєю... стена и трясыся боудеши на земли...”. Курсивом виділене слово, яке ідентифікує версію. У списках російської редакції – “разврзе” й, не виключено, – це вихідне читання четієї версії, в Юдейському хронографі та двох інших списках хронографічної редакції заміна з Паримійника “раздвиге”, у південнослов'янських рукописах “зину”. У даному разі визначення не настільки певне, як у попередньому прикладі з Ісаї 61.1–4, оскільки різниця між версіями невелика й зіпертися можна, фактично, на одну лексичну заміну. Але, радше, у ГВД тут використано Паримійник.

Галицько-волинські книжники полюбляли оперувати короткими біблійними висловами. При цьому порівняно мало таких випадків, коли вони залучали лише одне запозичення. Серед них можна назвати опис “полону” міста Белза під 6729 / 1221 р.: “Еже притгчею . глють книги *не оставлешко* . камень на камени” (739.15–16). Власне, відсилання запропоновано до двох Євангелій, але текст у них практично тотожний. Див.: Мк. 13.2 “не имать съде *остати* камень на камени иже не имать разорити ся”; Мф. 24.1–2 “не имать *остати* съде камень на камени еже не разорит ся”²⁵. Далі під 6759 / 1251 р. в оповіді про похід на ятвягів вказано, що вбиті були двоє з узятих “язиків”, а третього привели до князя Данила, князь “ре” же емоу . *изведи* мя на *поуть* *правьи* . животь примеши” (813.1–2). Хоча “правьи путь” чи “путь” – поширений вислів у біблійних книгах, тут, радше, використано вивчений напам'ять Псалтир. Див. Пс. 106.7: “И *наведе* я на *поуть* *правьи*”²⁶. Текст Псалтиря, за яким навчалися грамоті, був найкраще знаним

²¹ Суд. 3.30 “и оумолча земля .п. лѣтъ”. Віленський список Юдейського хронографа (Бібліотека АН Литви. F19–109/1–3). – Арк. 225.

²² Троїцький № 90. – Арк. 388.

²³ Л. Є. Махновець відзначив тільки Бут. 4.11, а далі припустив, що “стогнучи і трясучись на землі – апокрифічний додаток”: Літопис Руський... – С. 382. Насправді йдеться про Бут. 4.12, де до речі, четія та паримійна версії дуже близькі.

²⁴ Через косу риску вказано варіанти. У списках Юдейського хронографа, Троїцькому № 1 та № 45 паримійна заміна:

раздвиге; у південнослов'янських: зину. Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1. – С. 24. Уточнення за додатковими списками (Віленським, Троїцьким № 45, Троїцьким № 44) мої. Паримійні читання: Григоровичев Паримейник... – Арк. 25.

²⁵ Апракос Мстислава Великого. / Под ред. Л. П. Жуковской. – Москва, 1983. – С. 154–155. – Арк. 109а. 21–22; С. 103. – Арк. 63г.

²⁶ An Early Slavonic Psalter... – Fol. 101.

середньовічними книжниками, при цьому інших подібних виразів у цій біблійній книзі немає. Наступний приклад – під 6796 / 1288 р. В історії останніх днів Володимира Васильковича укладач ГВЛ відзначає, що князь “Володимѣръ же бѣ разоумѣя притчѣ и темно слово” (913.11–12I). Запозичено Прит. 1.6 “*разоумѣть * притча и темно слово*”²⁷, хоча цю ж цитату можна знайти не лише безпосередньо в біблійних книгах, а й у хронографічній літературі²⁸.

Здебільша укладачі ГВЛ вільно опрацьовували біблійні тексти, що виявлялося, зокрема, у сполученні й нанизуванні кількох біблійних цитат. Ось у характеристиці князя Данила з опису битви на Калці 6732 / 1224 р. прочитуємо: “*от главы и до ногу его . не бѣ на немъ порока*” (744.25–745.1I). Використано дві книги – 16 пророків (конкретно – Ісаї) та Царств. Див. Іс. 1.6 “*от главы до ногу . нѣс в немъ цѣлбы ни строупа . ни врѣда ни язвы гниюща..*” (тлумачна версія), або “*от ногу до главы и нѣсть на немъ чясти цѣлы ні строупа ні мозолѣ . ни ѣзвы..*” (паремійна версія)²⁹. Водночас також це цитата з 2 Цар. 14.25 “*и бяше Авесаломѣ . и не бѣ така моужа въ всѣмъ Изѣли . хваленѣ зѣло в борзости ногу его . и до верха его . и не бѣ в немъ порока*”³⁰. Раніше вважали, що йдеться про хронографічну компіляцію. Джерелом називали біблійну оповідь Еллінського літописця 2-ї редакції про Авесалома³¹, хоча цитата з 2 Царств вміщена не тільки тут, а й у кількох інших хронографах. Для нас найважливіше, що текст присутній в Іудейському хронографі, який справив вплив на одного з укладачів ГВЛ³². Еллінський літописець залучати не можна: у 2-ї редакції присутні контамінації з Троїцького хронографа, укладеного, ймовірно, в XIV ст., Еллінського літописця 1-ї редакції та ін.³³. Тобто, це пізня компіляція, якою не варто пояснювати текстуальну історію укладеної раніше за неї ГВЛ. Що стосується сполучення фрагментів Ісаї з іншими читаннями, маємо щасливу можливість порівняти манеру опрацювання текстів в аналогічному запозиченні ПВЛ. Під 1015 р. тут використано тільки тлумачну версію Іс. 1.6, без будь-яких нашарувань: “*Исаия ре^н . согрѣшиша от главы и до ногу . еже есть от цѣря и до простыхъ людиш*” (140.2–3Л)³⁴.

²⁷ Див. рукопис зібрання Йосифо-Волоцького монастиря № 10(13), відцифрований, див. на сайті Троїце-Сергієвої Лаври, <http://old.stsl.ru/manuscripts/f-113/10?fnun=90>

²⁸ Напр., у Хроніці Амартола – “*и Соломонѣ гла когда разоумѣю притчю и темное слово*”: Истрин В. М. Книги временья и образья Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 115.

²⁹ Див. Троїцький № 63. – Арк. 65 зв.; Григоровичев Паримејник... – Арк. 14.

³⁰ Віленський. – Арк. 321 зв.

³¹ Див., напр.: Орлов А. С. К вопросу... – С. 102; Гудзий Н. К. Галицко-Волынская летопись // История русской литературы: В 10 т. – Москва, 1945. – Т. 2, ч. 1: Литература 1220–1580 гг. – С. 28. Натомість Л. Махно-

вель слушно назвав власне 2 Цар. 14.25, а не хронографічну компіляцію: Літопис Руський... – С. 381. Поєднання з Іс.1.6 дослідники не відзначили.

³² Напр.: Орлов А. С. О галицко-волынском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1947. – Т. 5. – С. 24–27, 30–32; Вилкул Т. Л. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – Т. 18, no. 2. – Р. 67–68.

³³ Див.: Вилкул Т. Л. О происхождении Александрии Хронографической Троїцкого хронографа и Еллинского и Римского Летописца второй редакции // Russica Romana. – Pisa; Roma, 2008. – Vol. 15. – С. 9–28; Її ж. Літопис і хронограф... – С. 321–348.

³⁴ Щоправда, тлумачення на цей вірш з Ісаї потрапило до ПВЛ із суттєвими

Далі у побажаннях усляких негараздів уже згаданому “лестивому” боярину Жирославу бачимо ще складнішу комбінацію: “...желание брашна да боудеть емоу вина же и олоу . по скоудоу да боудеть емоу . и да боудеть дворь его поусть . и в селѣх его не боудеть живоущаго” (747.27–748.11)³⁵. Передусім, поєднано дві близькі цитати з Псалтиря та Діянь апостолів. Див. Пс. 68.26 “Буди дворь ихъ поусть . и въ селѣхъ ихъ не боуди иже живетъ”; ДА. 1.20 “Писано бо есть въ книгахъ пслѣмскихъ: да боудеть дворь его поусть , и да не боудеть живоущаго в немь”³⁶. Із Псалтиря потрапила згадка “села”, з Діянь – форми “живоущаго” та “да боудеть”. У цих же прокляттях Жирославу використано ще кілька біблійних виразів. До “вина и олову” див. Лев. 10.9 “...вина ни олоу да не пиете” або Втор. 29.6 “...вина и олоу не пиете”³⁷ та ін.

Іще складніше скомбіновані тексти під 6737 / 1231 р. в оповіді ГВЛ про похід угорського короля Бели. На початку: “изииде же Бѣла риксъ рекъмыи король Оугорьскыи . в силѣ тяжыцѣ . рекшю емоу яко не имать остати^с градъ Галичъ . нѣ^с кто избавляя и от роукоу моею вшедъшоу же емоу . во горы Оугорьскыѣ . посла на[н] бѣ арханѣла Михаила . отворити хляби нб^сныя” (760.6–91) – використано кілька мікроцитат. “Не имать остати / остатися / оставити...” трапляється, переважно, у пророцьких книгах Ісаї та малих пророків, є також у 4 Царств³⁸. “Нѣсть кто избавляя...” та подібні вирази присутні у Псалтирі, в пророка Даниїла та в малих пророків³⁹. Укладач ГВЛ виходив, ймовірно, з тексту Даниїла, де згадується також архангел Михаїл (“старѣшина”-ангел, “великий”)⁴⁰. Нарешті, “хляби небесныя” є рідкісним сполученням, пор. у Бутті 7.12 “отверзюся хляби...”, а також у Малахії

скороченнями й у переповіданні, пор. текст за рукописом Троїцький № 90. – Арк. 97: “Главоу наре^тць црѣ сань . ср^аце же , жеръческъ закономъ оумоудрено . и о всѣхъ имоущемъ печаль . ногами же наречеть повин^ныя люди...”.

³⁵ Перед цим у характеристиці Жирослава використано хронографічне запозичення – велику й доволі докладну цитату з “Історії Юдейської війни” Йосифа Флавія. Про це див.: Толочко А. П. О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // Ruthenica. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 252–256.

³⁶ За виданням Христинопільського Апостола: *Kałużniacki A. Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti. – Vindobonae, 1896. – Fol. 2.*

³⁷ Архівський список Юдейського хронографа (Российский государственный архив древних актов. – Ф. 181. – Оп. 1. – Собр. МГАМИД. – № 279/685). – Л. 116а, 165с; Троїцький № 44. – Арк. 175.

³⁸ Див.: 4 Цар. 9.27 “и гна по немъ... и ре^ч в себѣ не имамъ остати и”; Віленський. – Арк. 384 зв. В Ісаї – паримійний текст, у малих пророках – толковий.

Див. Іс. 2.9 “и пряклонишуся члѣвчскы . смѣришуся мужи . и не имамъ оставити ихъ” (Григоровичев Паримейник... – Арк. 17 зв.); Іс. 27.9 “и не имятъ остати идоли ихъ” (Там само. – Арк. 41); Зах. 10.10 “и не имати остати от ни^х ниеди^и” (Троїцький № 63. – Арк. 55–55 зв.); Малах. 4.1 “...не имать оставити имъ коряни зола” (Троїцький № 63. – Арк. 64).

³⁹ Пс. 49.22 “Егда къгда похытитъ и не боудеть избавляяи”; Пс. 70.11 “Поженѣте и имѣте и яко нѣсть избавляя и”; Дан. 3.15 “И кто е^с бѣгъ , иже изметъ вы от роукоу моею” (Троїцький № 63. – Арк. 245 зв.); Дан. 8.4 “и не бѣаше избавляюща и³ роуку его” (там само. – Арк. 257); Дан. 8.7 “и не бѣаше иже избавитъ”; Варух. 5.8 “избавляющаго нѣсть из роукоу ихъ” (там само. – Арк. 342 зв.); Ам. 5.2 “нѣ^с избавящаго ю” (там само. – Арк. 17 зв.); Авд. 1.18 “и не боудеть избавляя домоу Исавова” (там само. – Арк. 23 зв.).

⁴⁰ Напр.: Дан. 10.13 “и се Михаилъ единъ от старѣшинъ пръвьи^х . преди помощь мнѣ” (Троїцький № 63. – Арк. 261); Дан. 12.1 “И въ тѣ го^а встанѣт Михаилъ кнѣзь великий...” (там само. – Арк. 264). Архангела Михаїла згадано і в інших бі-

3.10 “отверзоу вамъ хляби...”. Фактично, маємо колаж із кількох біблійних виразів, що надає оповіді виразно високого регістру. Не всі біблійні джерела упізнаються однозначно, радше, йдеться про низки характерних біблійних висловів.

Після цього у “словах” посла угорського короля до захисників міста Галича і тисяцького Дем’яна вміщено значно перероблену й скорочену цитату з “речи” асирійського посла Рапсака до жителів Єрусалиму та царя Єзекії у прор. Ісаї 36.13–15,20. Її відзначив свого часу Михайло Грушевський⁴¹. Порівняємо тексти літопису та тлумачного Ісаї (до Паримійника цей фрагмент не був включений).

ГВЛ, 760.18–211	Ісая, Троїцький № 63. – Арк. 108 зв. – 109.
<p><i>и востп посоль глѣмъ велико^м и ре^н . слышите слова великого короля оугорского да не оуставляетъ васъ . Дѣмьянъ . глѣ . иземля изиметь ны бѣ^н ни да оуповаеть . вашъ Даниль . на г^а глѣ . не имать предати гра^в се[и] королеви оугорскомуу . толико ходилъ на ины страны . то кто можетъ одержати от роукоу моею . и от силъ полковъ моихъ .</i></p>	<p>36.13 и ставъ Рапсакъ и възопи жрѣломъ великомъ жидовьскы и рече . 36.14 Се глѣть црѣ да не льститъ ва^с . Єзекія словесы я* не възмогу^т избавити ва^с . 36.15 и да не глѣть ва^м Іезекиа . яко избавить вы бѣ^н и не предасться гра^в си^и в роуцѣ црѣ асурииска 36.16 не послушайте Єзекіа :· Се глѣть црѣ . асуриискъ аще хочете бл^веніи быти тѣ излѣсѣте къ мнѣ . и объемлете кож^о виногра^а свои и смоквиніе . и пиете от потока своего . 36.17 дондеже придоу и поимоу вы на землю яже акы ваша земля . земля пшеницѣ . и виноу хлѣбѣ . и виногра^а :· 36.18 Да не льститъ вас Єзекіа глѣ . бѣ^н вашъ избавить вы єда . избавиши боси кож^о страну свою от роукоу црѣ асурииска . 36.19 кдѣ є^с Єманъ и Арфадовъ . кде є^с бѣ^н Сапфаридонъ єда възмогшиа избавити Самарію от роукоу моею . 36.20 кто от бѣ^н странъ всѣ^х си^х избави землю свою от роукоу моею . и яко избавить бѣ^н Іер^слма от роукоу моею”.</p>

Окрім скорочення, укладач ГВЛ зробив традиційні заміни, характерні для різних версій біблійних текстів: у тлумачній декілька разів трапляється “въспи жереломъ великомъ”, натомість у паримійній та четтій – “...гласомъ...”. Те саме стосується лексичної міни “изъми” / “избави” та ін.

Далі книжник знову повертається до колажу: “бѣ^н попусти на нѣ ранюу фараоновоу гра^а же крѣпляшешя . а Бѣла изнемогаше . и поиде от града . оставившу же ємоу люди за собою . оруужники многи . и фаревники” (761.4–71). Спершу він

білійних книгах, зокрема, Тлумачному Апокаліпсисі, але сполучення близьких виразів характерне саме для Даниїла.

⁴¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905 (перевид.: Київ, 1993). – Т. 3: До року 1340. – С. 48.

відкликається в загальних рисах до “рани фараонової” з Книги Вихід: згадується втеча синів Ізраїлевих з Єгипту та потоплення війська фараона у Червоному морі. Далі вміщено перероблену й скорочену цитату з 2 Царств 3.1: “и домъ Давыдовъ идяше и крѣпляшеся . и домъ Саоудовъ идяше и изнемогаше”⁴². Після цього бачимо пару “оружники” і “фаревники”. Слово “оружникъ”, очевидно, книжне. Поняття не згадане в жодному з літописів, окрім ГВЛ, натомість доволі звичне у давньослов'янській книжнині, зокрема, в біблійних текстах. Воно могло позначати важкоозброєного піхотинця (“гопліта”, ὀπλίτης) або візницю, оскільки “оружие” у низці давньоболгарських біблійних перекладів означало колісницю (ἀρμα). Див., напр., Чис. 32.21 “преидеть вьсь оружникъ Йорданъ прѣ^а гмѣ”⁴³; 1 Цар. 13.5 “иноплеменьници събирахоуся на брань . на Изля . љл̄. оружникъ . и . љс̄. Коньникъ”⁴⁴; Єр. 47.3 “от топота градныхъ оружникомъ и бранникомъ его о съдвигненни колесницъ его и множество коле^с его”⁴⁵. Натомість “фаревники” є унікальним словом ГВЛ, але, видається, воно “підставлене” замість “коньникъ” одного з наведених переліків⁴⁶.

У літописознавстві простежується тенденція вважати військові сцени написаними з натури, тоді як після зіставлення з біблійними та хронографічними текстами часто виявляється, що насправді йдеться про “макаронну” мову. Укладачі ГВЛ весь час влітають чужі слова. Цікавий у цьому плані опис облоги Києва під 6748 / 1240 р. Свого часу В. Перетц вбачав тут парафраз із Книги Суддів 6.5⁴⁷. Хоча цей опис у принципі міг вплинути на авторів ГВЛ, крім “вельблоуд” (верблюдів) і загального враження від нашестя на землю незліченого війська, тексти мало що пов'язує. У Книзі пророків знаходимо докладніші відповідники.

ГВЛ, 784.15-221.	Суд. 6.5, Віленський, арк. 226зв.	Єз. 26.8-10, Троїцький №63, арк. 304зв.-305.
и окроужи гра ^а . и остолпи ⁴⁸ сила татарская . и бы ^с гра ^а во объдержаньи велицѣ . и бѣ Батыи оу города . и отроци его объсъдяхоу гра ^а . и не бѣ слышати от гласа . скрипання телѣгъ е ^т . множества ревенія . вельблудъ его . и рѣжания от гласа	яко сами и скоти и ^х вьсхожаахоу и вельблоуды и ^х ведяхоу . и приидоша акы проужи мно ^ж ство ^м . и самехъ же вельблоудъ и ^х не бѣ числа . и приидоша на йля и на землю его расыпати ю .	26.8 ...и оградить ты . и обриеть ты оброво ^м и съгради ^т окр ^с ть острогы . и заставишь оужиемъ . и копия его прямо тебѣ поставить : 26.9 Забрала твоя и сыны ⁴⁹ . разорить оужиемъ своимъ . 26.10 множествомъ конь его покрыеть ты

⁴² Віленський. – Арк. 306 зв. Ймовірно, для середньовічного книжника висловлювання підкріплювалося парафразою у новозавітній оповіді про Ісуса, Лук. 2.40: “отроча же растеаше и крѣпляшеся...”. Остання вказана у: Срезневский И. И. Материалы... – Вып. 1. – Стб. 1351.

⁴³ Троїцький № 44 – Арк. 145 зв.

⁴⁴ Віленський. – Арк. 278.

⁴⁵ Троїцький № 63. – Арк. 303.

⁴⁶ Срезневский И. И. Материалы... –

Вып. 3. – Стб. 1353: на “фарьвньникъ” – приклад тільки з ГВЛ, натомість “фар”-кінь є у Київському зводі. У статті “оружьникъ” І. Срезневський вказав Пчолу “сильнии оужници, а ср^аци страшиви”, Хроніку Амартола “повель оужникуо своему беспрестани погоняти” та ін. Срезневский И. И. Материалы... – Вып. 2. – Стб. 710.

⁴⁷ Перетц В. Н. До питання... – С. 214.

стадь конь его . и бѣ ис- полнена . <u>земля</u> Роуская ратны ^х .		пра ^х ихъ . и отъ рѣзаниа конь его и от колесницъ оружиа его . потрясутся гради твои ∴.
---	--	---

Див. також Іс. 14.21: “и наполняютъ землю рати и въстану на ня” (Троїцький № 63, арк. 83 зв.); згадки “отроків” у війську правителя, Єр. 52.8: “и гна сила халдѣиска въслѣ^а прѣя и постиже . и об оноу страну Иерихона . и вси отроци е^з расыпаша^с от него” (арк. 326 зв.) та ін.

Насамкінець розглянемо яскравий і певною мірою загадковий фрагмент із Похвали Роману Мстиславовичу, вміщеної в Іпатіївському списку під 6709 / 1201 р. на самому початку ГВЛ. Князя “прирівняно” до п’ятох звірів: “оустремил бо ся бяше на поганья яко и левъ . сердить же бы^с яко и рысь . и гоубяше яко и коркодилъ . и прехожаше⁵⁰ землю ихъ яко и орель . храборъ бо бѣ яко и тоуръ” (716.1–5І). До вислову намагалися підшукати хронографічні паралелі⁵¹, що не дивно. Два зі звірів – лев та орел є звичними уособленнями царів та інших правителів і часто залучаються у їх характеристиках. Втім, саме згадки про лева та орла є найпоширенішими, тому пошуки паралелей складні й не завжди продуктивні. Як видається, варто зосередитися на біблійних текстах, а якщо у хронографічній літературі будуть знайдені ближчі відповідники, – додати ще з неї.

Аналізуючи подібні переліки, необхідно шукати або увесь “комплект”, або ж починати з найрідкісніших елементів. Повного аналогу похвали Роману в ГВЛ знайти поки не вдалося, тому звернімося до окремих елементів. Рідкісні в даному разі “тоуръ” та “коркодилъ”. Що стосується “тоура”, одна з украї нечислених згадок – в Єремії 50.11 “и рыкали есте яко таоуры”⁵² (грецьк. ἐκερατίσετε ὡς ταῦροι). Це читання характерне для давньослов’янського перекладу пророків і не потрапило до пізніх версій. Пор. в Острозькій Біблії “рыкасте яко волъ”, у Синодальному російському перекладі “ржали как боевые кони”, аналогічно в українському перекладі Івана Огієнка “іржете немов румаки”. Варто додати, що наведені в Олександра Орлова паралелі до хронографічних текстів текстуально значно віддаленіші за це читання Єремії. Дослідник наближував Похвалу Романові до 3-ї книги Александрії та “Старожитностей” Йосифа Флавія⁵³. В Александрії “тоуръ” трапляється у промові “рахмана” (брахмана). Йдеться про те, що тури їдять траву, і такий спосіб життя достойніший за хижаків, які також відмовилися б від м’яса, якби могли: “вльци бо, аще быша могли плодъ ясти, не быша искали мяса . турове, кони, елени, и ина вещь животны^х паче множая ва^с праведнѣиши имуть пищу, травою питаеми...”⁵⁴. У “Старожитностях” до турів прирівнюються брили асфальту в асфальтовому озері: “Повѣмъ... о асфалтиисцѣм озерѣ... асфалти .

⁴⁸Хлебн.: “оступи”; останнє часто вважають початковим читанням, однак у світлі паралелі з Єзекіїля це не так однозначно.

⁴⁹В рукописі помилково “соунѣи”, має бути “сыны” під титлом “снѣи”, тобто, ‘башти’.

⁵⁰Хлебн.: “прохожале”.

⁵¹Напр.: Грушевський М. Історія укра-

їнської літератури. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 134; Орлов А. С. К вопросу... – С. 104.

⁵²Троїцький № 63. – Арк. 353 зв. І. Срезневський навів неповну цитату з Єремії: Срезневский И. И. Материалы... – Вып. 3. – С. 928 (лише: “яко таоуры”).

⁵³Орлов А. С. К вопросу... – С. 104.

⁵⁴Истрин В. М. Александрия... – С. 125.

тльсти и велици акы волове чръни, и плаваю^т врѣху . образо^м по¹⁰бни тоуро^м55. Уривок вміщений в Юдейському хронографі, що звичайно, варто враховувати. Однак порівняння з товстими й великими шматками асфальту, що плавають на поверхні асфальтового озера, навряд чи викличе асоціацію з хоробрістю чи військовими діями, тоді як “рыкали яко тауры” з Єремії сутоложне характеристиці ГВЛ.

Крокодил у біблійних книгах з’являється у Книзі Левіт 11.29 серед заборонених до їжі звірів: “...ласица . и мышь . коркодиль земный”56. Це надто віддалена від ГВЛ паралель. Однак у рукописах Книги 16 пророків після “Послання Єремії” (6-ї глави Варуха, книга якого свого часу вважалася продовженням пророцтв Єремії) йде “въписание Иеремии” з сюжетом про порятунок від небезпечної водної фауни: “...помоли бо ся . и гоубящая их аспиды оумръша и водни” звѣрие . яже наричють егуптенѣ фо^т а грѣци коркодиль”57. Використано не біблійний текст, а “Слово про 16 пророків” Іполита Римського58. Звідси у ГВЛ, мабуть, і виникло дещо дивне для характеристики князя: “гоубяше яко и коркодиль”. Ближчих аналогів не віднайдено59. Цей фрагмент Слова увійшов до деяких хронографічних компіляцій, зокрема, Александрії Троїцького хронографа та Елінського літописця60. Проте вони укладені пізніше, відповідно в XIV та XV ст., отже, з них не випадає користати в дослідженні літопису XIII ст.

Згадки про рись частіші, окрім того, вона входила до переліків чотирьох звірів у пророка Даниїла та в Апокаліпсисі. Пророцтва і Одрокровення Іоана укладач ГВЛ, як достеменно відомо, добре знав61. Тексти див.: Дан. 7.6 “Въслѣ^а его видѣ^х и се звѣрь . аки рысь”62; Одрк. 13.2 “звѣрь... бѣ подобьнъ рыси...”63. Крім того, див. зображення кількох хижаків, а саме пантери, рисі та ведмедя, у прор. Осії 13.7: “и боудоу и^м яко и пантирь . яко и рысь на поути асуриемъ . сърящю я . яко и ме^а видѣ . лихованиемъ . и раз^ароушю съкроушение ср^аць ихъ и изѣдять я . щенци доубравнии . и звѣрь польский расторг^тнетъ я”64. Варто згадати також кінних воїнів халдеїв, порівняних до рисі, вовка та орла у пророка Аввакума 1.8: “и скочать паче рыси конѣ ихъ . быстрѣиши влѣкъ аравитьскъ . и обьточать конницѣ ихъ . и оустрѣмятся издалеча . и въспероуть акы орель . готовъ на ядъ”65.

55 Віленський. – Арк. 19 зв.

56 Архівський. – Арк. 116д.

57 Троїцький № 63. – Арк. 346 зв.

58 Слово краще збереглося в Ізборнику Святослава 1073 р. Див. відповідний фрагмент щодо крокодила: “...яже нарече егуптѣне менефот . елине же крокодиль . имъ же бѣахоу я оумаряюшта . и помолитьшюся пророкоу . възбраненъ бы отъ земля тоя . родъ аспидьскый отъ рѣкъ такожде врѣдъ звѣрьскый”. Ізборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – Кн. 1: Факсимильное воспроизведение текста. – Л. 257г.–258а.

59 Див., напр.: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. – Москва, 1991. – Т. 4: Изживати – моление. – С. 267. У статті “коркодиль” вказано приклади з Лобковського Прологу XIII ст. “приде

коркодиль...”; Хроніки Амартола “еще же и коркодиль... чтоуше” та ін. Не відзначено іншого тексту, де “коркодиль” згадувався б разом з дієсловом “гоубити”.

60 Вилкул Т. Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе, ч. 1 // Palaeoslavica. – 2008. – Vol. 16, no. 1. – P. 104, 113.

61 Щодо пророцтв див. вище, тлумачний Апокаліпсис Андрія Кесарійського простежується, зокрема, у згадці Бенедикта: Толочко А. П. Галицкие “приточки” // Ruthenica. – 2008. – Т. 7. – С. 201–209.

62 Троїцький № 63. – Арк. 255 зв.

63 Oller T. H. The Nikol’skij Apocalypse Codex and its place in the textual history of medieval Slavic apocalypse manuscripts. Ph.D. – Brown University, 1993. – P. 204.

64 Троїцький № 63. – Арк. 9 зв.

65 Там само. – Арк. 36 зв.

Вдалося віднайти відповідник для однієї з найпоширеніших фігур похвали – лева. Загалом, у Біблії понад півсотні згадок про левів, однак Книга пророків має вираз із надзвичайно рідкісним сполученням дієслова “оустрьмитися” та порівнянням із левом. Див. Ісая 5.29 “оустрьмляються акы львы прѣдстаноутъ акы львичиши . и иметь и възопиеть акы свѣрь извержетъ и не боудеть оѣмлющаго”⁶⁶. Крім цього, ще лише одного разу в тлумаченнях на Даниїла пояснюється, через які якості когось можна найменувати “левом”. Серед них на першому місці згадується однокореневе до “оустрьмитися” “стрьмство”. Див. сказання на Дан. 14.42: “...левъ * за стрьмство и за моучительство . и звѣрство”⁶⁷.

Складніше з орлом, який за ГВЛ мусить “прѣходити” (“переходити”, ‘минати’) землю. Відомі лише порівняння, де правитель, воїн чи народ “въспереть” як орел чи “въздыеть” / “възлѣтитъ” (обидва останні слова означають ‘злетити’). Див. Єр. 49.22 “Се яко оре въздые и възлѣтитъ . и простреть крилѣ свои” чи вже згадане Аввак. 1.8 “въспероутъ акы орелъ”. Щоправда, у Псалтирі 8.9 знаходимо “приходящих” море риб та птахів: “птица нбѣныя, рыбы морьскыя . преходящя стезя морьскыя”. Тобто, матеріалу для колажу достатньо, але чому саме слово “прехожаше” було обране для порівняння князя у ГВЛ, не зовсім зрозуміло – адже це не настільки експресивне порівняння, як “злітав” чи “ширяв”.

Необхідно також відзначити, що в біблійних книгах декілька разів трапляються переліки звірів. Як правило, вказано чотири звірі або людину та 3 тварини. Загальне число кожного разу – “4”. Напр., Єз. 1.10⁶⁸ та Одкр. 4.7 – людина, лев, телець, орел⁶⁹; Одкр. 13.2 – тварина, схожа водночас на рись, ведмедя, лева, змія⁷⁰. Дан. 7.4–7.28 – левиця з крилами орла, ведмедиця, рись, страшний звір⁷¹. Крім цих загальновідомих згадок, див. також переліки з двох-трьох елементів. У Єремії 5.6 це лев, вовк, пардус (якого переписувач ототожнив з риссю): “Сего ра побилъ и левъ от лѣса . волкъ къ вечеру испокастилъ и пардо / на берегах: рысь / бдящъ на градѣ и”⁷². У Єзекїїла 32.2 в “характеристиці” Єгипту, країни водної, пов’язаної з морем та великою річкою Ніл: “львоу страньскоу оуподобися , и яко змии иже в мори . и бодяше роги в рѣкахъ твоихъ”⁷³. У Софонії 3.3 “кнѣси в немъ . яко львы выоще соу его влѣци аравитьскыи”⁷⁴. Тлумачення неодноразово підкреслюють, що подібні позначення звірів символічні. Див. сказання на Єзекїїла 1.12 “ино бо сими образы явлѣть . лвомъ црство . цркъ бо животь се . телцель жречество . за старѣшиною жреческою . приносится телець . а орломъ прорчество . висоцѣ парить . и зѣло зрачна птица си . тако же и прорчество высокѣ имать образъ . издаlechя бо бышащя видить”⁷⁵. Або на Єз. 39.20 “Премѣнениемъ

⁶⁶ Там само. – Арк. 71 зв. –72.

⁶⁷ Там само. – Арк. 267.

⁶⁸ Троїцький № 90. – Арк. 222 зв.

⁶⁹ Одкр. 4.7 “Первое животное . подобно двоу... телю ...члвкъ ... орлоу летящю”: Oller T. H. The Nikol’skij Apocalypse Codex... – P. 139.

⁷⁰ Одкр.Толк. 13.2 “звѣрь... бѣ подобнь рыси... медведи... лвова... змии...”: Oller, T. H. The Nikol’skij Apocalypse Codex... – P. 204.

⁷¹ Троїцький № 63. – Арк. 255–256 зв.

Див. також Толкування Іполита на Дан. 7.28, вміщене у 4 Цар. Віленський. – Арк. 264а: “гѣтъ гѣ .а. оубо лѣвица . и крилѣ еи акы орлоу . лвица оубо вавилоньско црство... медвѣдица . да в неи покажетъ перьское црство . ... а еже третии звѣрь . рысь оубо наричетъ елиньско црство сказа”.

⁷² Троїцький № 63. – Арк. 277 зв.

⁷³ Троїцький № 90. – Арк. 323 зв.

⁷⁴ Троїцький № 63. – Арк. 42 зв.

⁷⁵ Троїцький № 90. – Арк. 223–223 зв.

словесе . овны и телци наричеть князя и^х . и цр̄я . и храбры добляя (‘добрих воїнів’ – Т. В.) . агньци же повин’ныя ихъ...’’⁷⁶. Правдоподібно, це контамінація з кількох переліків. Найімовірніше, використано Одкр. 13.2 та Одкр. 4.7, включивши лева, рись, крокодила (на заміну – “змія?”), орла та тура-“тельця”, тому маємо незвичну кількість звірів – п’ять.

Звичайно, у ГВЛ використано різноманітні джерела, часто в сусідніх рядках. Наведу два приклади. У невеликій, на півтора стовпчики, Похвалі Романові Мстиславовичу – комплект цитат з біблійних, агіографічних, літописних текстів. Наприклад, “самодержьцемъ всея Роуси” (715.26–27)⁷⁷ його іменовано за зачином “Сказання про св. Бориса та Гліба”, де вказано: “...самодержьцю всея Русьскыя земля Владимеру”⁷⁸. Далі в описі військових доблестей князя фрагмент запозичено, ймовірно, з Київського зводу. Пор. ГВЛ “пилъ золото^а шоломомъ Донъ . и приемшю землю ихъ всю . и загнавшю оканьныя агаряны”⁷⁹ та характеристику Мстислава Великого і його батька Володимира Мономаха з Київського зводу під 6648 / 1140 р.: “се бо Мьстиславъ великыи . наслѣди отца своего по[у]гь⁸⁰ . Володимера . Мономаха . великаго . Володимиръ самъ собою постоя на Доноу . и много пота оутерь за землю Роускоюу . а Мьстиславъ . моужи свои посла загна половци за Донъ . и за Волгоу за Гиикъ и тако избави б̄ь Роускоюу землю от поганыхъ” (303–304I), “безбожии . измалтянъ . оканьнии . агаряне” згадані там же під 6686 / 1178 р. (612I). Загалом, укладачі ГВЛ черпали з доступних книжних багатств, поєднуючи “цеглини” різного калібру й походження.

Зрозуміло, маса загальних питань залишається поки без відповіді. Наприклад, важко сказати, чи розрізнялася манера роботи з біблійними текстами на початку та наприкінці ГВЛ, у “галицькій” та “волинській” частині, чи можна простежити преференції до певних частин Біблії – Псалтиря, пророків, новозавітних книг⁸¹. Водночас видно тонку роботу літописців з біблійними текстами. На відміну від ПВЛ чи Лаврентіївського літопису, в ГВЛ, здебільшого, залучено мікроцитати, чим він подібний до Київського зводу. Свого часу Галицько-Волинський літопис не дочекався власного Шльоцера, але сподіваюся, сучасні можливості текстуальної критики, літописознавства, біблеїстики дадуть змогу “взяти реванш”. У свою чергу, системне розкриття усього комплексу біблійних, загалом книжних запозичень уможливить належні підходи до коректної реконструкції історії укладення Галицько-Волинського літопису.

Інститут історії НАН України

⁷⁶ Троїцький № 90. – Арк. 351.

⁷⁷ Точна цитата: “приснопамятнаго самодержьца всея Роуси”.

⁷⁸ Бугославський С. Україно-руські пам’ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. – Київ, 1928. – С. 18–19 (та ін.) О. Толочко (усно) відзначив слово “самодержець” також у Київському зводі під 1199 р. Втім, текстуальних збігів тут немає, йдеться лише про кілька поколінь київських князів: “мнози же самодержици пр[е]идоша . держа-

щеи столь . княжения киевского” (709.7I).

⁷⁹ Не вказано, куди саме загнав, у Київському зводі цієї недоречності немає. Як правило, такі риси – результат запозичення чи перероблення. Див. 716.10–13I.

⁸⁰ Іпат: поть, Хлебн: пу^т.

⁸¹ М. Грушевський вважав, що на початку частіше використовувався Псалтир, наприкінці – пророки, хоча цитати з пророків є у всьому літописі (див. вище).

Олександр БАРАН

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МІСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТОЛІТТЯ

В історіографії панує згода, що на теренах Галицько-Волинської держави функціонувало чимало міських осередків. Леонтій Войтович у своїй синтетичній статті стверджував, що на середину XIII ст. у Володимирському князівстві було 95 міст, а сусідньому Галицькому – 52 міста¹. Виникають, однак, сумніви, чи, використовуючи термін “місто”, автор дійсно мав на увазі саме такі поселення, чи, можливо, “звично” замінив ним російське слово “город”, що для того часу означало як, власне, місто, так і міський осередок, а водночас і замок². У такому разі наведена кількість “міст” (тобто “городів” у вказаній варіативності наповнення цього поняття) була б цілком зрозумілою. До такої значеннєвої плутанини привертав увагу ще Казимир Тименецький: “...у слов’янських мовах конкурують між собою назви міста та городу. Їхнє походження різне. Назва город не лише старша, а й загальніша... Місто походить з пізнішого етапу розвитку (civitas). Однак сьогодні має місце зрівняння цих назв. У цьому загальному значенні використовуємо їх повсякденно”³. З огляду на це, видається необхідною конкретизація використаного в зазначеному дослідженні терміна для позначення багатофункціонального поселення, що відіграло важливу роль в економіці, суспільному житті, політиці та територіальному управлінні. При цьому необхідно наголосити, що, за вказівками Галицько-Волинського літопису⁴, термін “місто” з’явився у староукраїнській мові саме в другій половині – наприкінці XIII ст. й означав винятково місто, засноване на німецькому міському праві. Для решти поселень, які за рівнем розвитку перебували на вищому щаблі, ніж сільські поселення, тогочасні джерела вживають термін “градъ” або ж “городъ”. Зважаючи на це, використання терміна “місто” для XIII ст. щодо поселень, яких ще не торкнувся процес локації на німецькому праві, суперечило б уживаним у той час поняттям. За такої ситуації для потреб даного

¹ *Войтович Л.* Міста та їх населення // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 161.

² *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (надалі – СЛРЯ XI–XVII вв.). – Москва, 1977. – Вып. 4. – С. 90–91.

³ *Tymieniecki K.* Miasta. I. 2 // *Słownik Starożytności Słowiańskich.* – Wrocław, 1967. – Т. 3. – С. 211.

⁴ *Baran A.* Pojawienie się terminu “miasto” w językach polskim i ruskim w XIII wieku (na materiale Kroniki halicko-wołyńskiej) // *Limes. Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej.* – Rzeszów, 2012. – Т. 5. – С. 7–12.

дослідження виникає необхідність вживання терміна “місто” у двох значеннях – широкому та вузькому: 1) міста як явища взагалі та 2) міста як поселення, докованого на німецькому праві. У свою чергу, використання поняття “місто” у вузькому значенні змушує запропонувати інший термін для долокаційного міста, яким, на мій погляд, може бути визначення “міський осередок”⁵.

Поняття “міський осередок” вживатиметься на окреслення поселення, що, з огляду на характер та економічне й адміністративне значення, знаходилося вище, ніж сільське поселення та замок. Такий тип поселення існував на усьому просторі Центральної Європи до XII–XIII ст.⁶, тобто до появи та поступового поширення нового урбаністичного вирішення – міста на німецькому праві. За визначенням Єжи Пекальського, таке поселення, аби його можна було віднести до міських осередків, мало відповідати, принаймні, наступним чотирьом критеріям: 1) у своєму функціонуванні спиратися на виробництві, торгівлі та наданні послуг; 2) бути адміністративним і політичним осередком; 3) виконувати оборонні функції; 4) бути релігійним центром⁷. Як додавав Кароль Бучек, важливою рисою усіх долокаційних міських осередків був брак станового самоврядування мешканців⁸. З топографічного огляду такий осередок складався із замку-дитинця й поєднаних з ним підгородь та посадів⁹ при домінуючому значенні замку-дитинця. Зважаючи на це, визначення “міський осередок” неповне, оскільки не відкликається до однієї з його складових частин – замку-дитинця (“городу”). Утім, беручи до уваги брак використання у сучасній українській мові терміна “гóрод” на позначення поселення чи його частини¹⁰, повне відображення автентичного історичного змістовного наповнення не видається можливим.

Повертаючись до питання про кількість міських осередків Галицько-Волинської держави, необхідно також зазначити, що у більшості досліджень, присвячених цій проблематиці, підсумки робляться або для середини XIII ст. (як у Л. Войтовича), або ж для ширшого періоду. Для прикладу можна відкликатися до твердження Михайла Кучинка про існування на Західній Волині, Холмщині та Підляшші у X–XIV ст. близько 40 міст¹¹.

Головною метою даного дослідження, відтак, є спроба переглянути усталення історіографії на тему мережі міських осередків у період, коли Волинське князівство разом з Галицьким під владою правителів з династії Романовичів утворювали один державний організм. Роки 1199 (рік об'єднання обох

⁵ При цьому необхідно окремо зазначити, що термін “міський осередок” не вживається в опозиції до терміна “місто”, а є складовою частиною його ширшого значення у конкретній історичній ситуації й на визначеній території. Див. обговорення різного змістовного наповнення терміна “місто” в літературі та самого явища міста: *Piekalski J. Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast.* – Wrocław, 1999; *Шыбека З. Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет.* Курс лекцій. – Вільня, 2009.

⁶ *Piekalski J. Od Kolonii...* – S. 25–26.

⁷ Tamże. – S. 26.

⁸ *Buczek K. Targi i miasta na prawie polskim.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 111–112, 130.

⁹ *Котляр М. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки: У 15 т. – Т. 5).* – Київ, 1998. – С. 295.

¹⁰ Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – Київ; Ірпінь, 2005. – С. 263.

¹¹ *Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях.* – Луцьк, 2009. – С. 39.

князівств за Романа Мстиславовича¹²) та 1340 (рік смерті Болеслава Юрія II Тройденевича¹³) визначають дві виразні хронологічні межі дослідження. Цей період, з огляду на інвестиційну діяльність правителів, можна поділити на три менші. Перший – від 1199 до 1241 р., коли зазначилися головні напрями інвестиційної політики Романовичів, а закінчує його знищення значної кількості міських осередків унаслідок монгольської навали. Другий період – від 1241 до 1269 р. Його кінцеву межу визначає смерть Василька Романовича, що завершила період спільної інвестиційної діяльності Данила та Василька Романовичів й започаткувала період розподілу галицько-волинської спадщини між їх спадкоємцями. Третій етап охоплює заключний період існування об'єднаної Галицько-Волинської держави у межах 1269–1340 рр.

Галицько-Волинське князівство і королівство, що існувало на мапі Європи у XIII та першій половині XIV ст., складалося з двох історичних утворень: Волинського та Галицького князівств. У свою чергу, Волинське князівство з адміністративно-територіального огляду формували менші князівства, поділені на волості: Володимирське, Берестейське, Дорогичинське, Холмське (раніше – Угровське), Червеньське, Белзьке, Луцьке та Пересопницьке (раніше – Дорогобузьке). У Галицькому князівстві нараховувалося чотири князівства: Перемишльське, Звенигородське, Галицьке та Тереховельське. Окремі структури утворювали Пониззя та так звана Болохівська земля¹⁴. Для кожного з цих адміністративно-територіальних організмів простежимо розвиток мережі міських осередків з урахуванням згаданих хронологічних поділів.

Володимирське князівство

На початку XIII ст. у Володимирському князівстві зафіксовано 2 міські осередки: Володимир та Турійськ. Найбільшим та найрозвиненішим з них був

¹² Рік 1199 як дата об'єднання Галицького та Волинського князівств за Романа Мстиславовича приймає більшість дослідників: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 2–7; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. 2-е видання, із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 110; *Włodarski B.* Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 20–21; *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – С. 154–155; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання третє, перероблене та розширене. – Київ, 2006. – С. 100; *Головко О.* Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – Київ, 2001. – С. 142–147. Не так давно це датування спробував підважити Віталій Нагірний, на думку якого Роман Мстиславович опанував Галич уже в другій половині

1198 р. Автор не відкинув, однак, цілковито датування 1199 р.: *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 83–92.

¹³ *Paszkievicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Kraków, 2002. – S. 42; *Janeček A.* Udział szlachty w kolonizacji Rusi Koronnej: migracje rodów i ich nowa własność (XIV–XV w.). Próba ujęcia syntetycznego // *Rody na Śląsku, Rusi Czerwonej i w Małopolsce: średniowiecze i czasy nowożytne. Stan badań, metodologia, nowe ustalenia* / Red. W. Zawitkowska, A. Pobóg-Lenartowicz. – Rzeszów, 2010. – S. 59.

¹⁴ На думку Л. Войтовича, Болохівська земля від часів Романа Мстиславовича перебувала під контролем волинських князів: *Войтович Л.* Збирання волинської землі // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013. – С. 81.

Володимир. Він мав порівняно скромний за розмірами дитинець¹⁵ з поверхнею 1,5 га та підгороддя, що складалося з кількох частин загальною площею 66 га¹⁶. Кількість мешканців за орієнтаційними дослідженнями мала сягати в XIII ст. бл. 20 тис. осіб¹⁷.

За 30 км на північний схід від Володимира знаходився Турійськ, що існував уже від кінця XI ст.¹⁸. В описі обставин нападу литовців 1252 р.¹⁹, віднотованого в Галицько-Волинському літописі, він відзначений як центральний осередок області, на яку скеровано напад: *“Миндог же посла снѣ си. и воева ѡколо Тоурьска”*²⁰, що дозволяє відносити його до числа міських осередків. Не знаємо докладно його топографії, оскільки археологічно досі досліджено лише дитинець²¹.

Устилуг за 12 км на захід від Володимира вперше і єдиний раз згадано у Київському літописі під 1150 р. як місце, де *“на кормлѣніе”* посаджено угорців²². З археологічного огляду, це городище з матеріалами X–XIV ст.²³. Немає, однак, докладних даних, які б дали змогу зарахувати його до числа міських осередків. Припускають, що він відігравав роль порту Володимира на Західному Бугу²⁴.

Бракує також інформації про розвиток мережі міських осередків Володимирського князівства у першій половині XIII ст., натомість після монгольської навали 1241 р. можна прийняти появу Мельниці та Каменя-Каширського.

Мельниця розташована на відстані 70 км на північний схід від Володимира (через Турійськ) та 40 км на схід від Турійська. Про неї є дві літописні згадки – 1245 та 1262 р.²⁵. В обох випадках поселення функціонує як укріплений замок, довкола якого пустошили нападники, однак про його здобуття не згадано²⁶. На основі

¹⁵ Тут і далі термін *“дитинець”* використовується на позначення внутрішньої частини укріплень міського осередку, де розташовувалися княжа резиденція, святиня та боярські садиби тощо: СЛРЯ XI–XVII вв. – С. 237; *Секретарь Л., Трояновский С.* Дитинец в градостроительной терминологии Древней Руси // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* – 2003. – Вып. 4(14). – С. 63–65; *Баран О.* Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2005. – Вып. 9. – С. 158.

¹⁶ *Терський С.* Володимир у світлі археологічних досліджень // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вып. 1. – С. 253–256; *Його ж.* Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 76–86.

¹⁷ *Трегубова Т.* Города Галицкой и Волынской земель // *Древнерусское градостроительство X–XV веков /* Ред. Н. Гуляницкий. – Москва, 1993. – С. 124.

¹⁸ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ).* – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 242.

¹⁹ Датування події 1252 р. за: *Грушев-*

ський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *Записки Наукового товариства імени Шевченка (далі – ЗНТШ).* – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 35. В іпатівській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1253 р.

²⁰ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 819.

²¹ *Раппопорт П.* Военное зодчество западных русских земель X–XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 45.

²² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 408.

²³ *Кучинко М.* Історія населення... – С. 72; *Його ж.* Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк, 2006. – С. 82.

²⁴ *Тихомиров М.* Древнерусские города. Издание 2-е, дополненное и переработанное. – Москва, 1956. – С. 315; *Кучинко М.* Володимир середньовічний. – С. 82.

²⁵ Датування подій 1245 та 1262 рр. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 32, 42. В іпатівській редакції Галицько-Волинського літопису перша подія хибно датується 1246 р., а друга – слушно 1262 р.

²⁶ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 798, 856.

археологічних досліджень відомо, що дитинець мав потужні деревно-земляні укріплення²⁷. Відтак, можна припускати замково-міський характер Мельниці.

У цьому часовому відтинку з'явився також Камінь-Каширський. Літописний Камінь (нині – Камінь-Каширський Волинської обл.) віднотовано у Галицько-Волинському літописі двічі – під 1262 та 1276 рр.²⁸. Із цим поселенням пов'язана дискусія – Михайло Грушевський²⁹, Володимир Пашуто³⁰, Микола Котляр³¹ та інші вважали, власне, його центром володінь малолітніх Данила та Василька Романовичів у 1213–1214 рр. Тому можна було б перенести першу згадку про нього з 1262 на 1213 р. Однак аналіз описаних у літописі обставин, пов'язаних з нотаткою про Камінь під 1213 р., породжує сумніви в отождненні³². Напевно можна говорити

²⁷ *Раннопорт П.* Военное зодчество... – С. 50.

²⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 855, 874. Так подав Л. Махновець: *Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець.* – Київ, 1989. – С. 553. Датування подій 1262 та 1276 рр. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 42, 42. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису обидві події слушно датовані відповідно 1262 та 1276 р.

²⁹ *Грушевський М.* Історія... – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 380.

³⁰ *Пашуто В.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 325.

³¹ *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – С. 237.

³² Підпорядкування Каменя (хоча в цьому випадку – Кам'яця, а не Каменя) князеві Василькові Романовичу відбулося на тлі боротьби за опанування Галича. Василько з'явився у Кам'яці після того, як від нього відібрали Белз: “Приде Лестько к Белзоу. оубъженъ Александромъ. Сѣлександръ же не приаше. хотя зла Романовичемъ и приа Белзъ. и да Сѣлександрови. а боъаре не изневѣришася. но идоша вси со княземъ Василкомъ. в Каменѣць” (*Ипатьевская летопись.* – Стб. 728–729). Тут варто привернути увагу до ще однієї особи, яка в 1210–1214 рр. прагнула відігравати впливову роль у Галицько-Волинській Русі, – пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого. Ще в 1210 р. на запрошення галичан він здійснив виправу на Галич, а наступного року долучився до коаліції з метою посадити в Галичі малолітнього Данила Романовича. Однак на-

ступного, 1212 р., після вигнання Данила та захоплення влади представником боярства Володиславом, Мстислав сам зайняв Галич. У 1213 р. він втік перед угорським військом. Наприкінці ж 1213 – на початку 1214 р. разом з Лестьком Білим, Данилом Романовичем, Олександром і Всеволодом Всеволодовичами Мстислав Ярославович пішов виправою на Галич. Саме тоді (1213) Василько та Данило отримали Кам'янець. Як можна припускати на підставі інформації Галицько-Волинського літопису, так сталося за угодою між Мстиславом Ярославовичем та Лестьком Білим, укладеною з наміром залучити Данила Романовича до коаліції, аби посадити пересопницького князя на галицький трон, а також задля відмови Данила Романовича від його аспірацій до Галича. Нагородою за це мав стати Тихомль, який малолітні Романовичі отримали відразу ж після виправи 1213/1214 р.: “потом же Данило и Василко. Лестьковою помощью приаста Тихомль. и Перемиль ѿ Сѣлександра. и княжаста с мѣрю в немъ”: там же. – Стб. 730. Інформація літопису про те, що вони одержали ще й “Перемиль ѿ Сѣлександра”, наскільки можна припускати, є пізнішою вставкою, якої не було у первісному тексті. На це вказує одина займенника “в немъ” (а не “в них”). Можливо, ще перед цією виправою за відмову від претензій до Галича Данилові обіцяли віддати Володимир, що вдалося реалізувати за умовою у Спіші.

Літопис не повідомляє, що після отримання Тихомля Романовичі залишили Кам'янець. Отже, йдеться про розширення володінь. Відтак, вказаний

про міський характер цього поселення. З одного боку, про це свідчить вже сама назва, як і обставини згадок 1262 та 1276 рр., де воно з'являється як укріплене поселення, довкола якого пустошили литовці, не здобувши його самого³³.

Досить невиразно вимальовуються процеси зміни мережі міських осередків між 1269 та 1340 р. у Володимирському князівстві, де у цей час з'явилися Любомль та Городло, а Всеволож розвинулася у міський осередок.

Всеволож розташовувався за 30 км на південь від Володимира (нині городище в околицях села Старгород Львівської обл.)³⁴. Про нього є дві літописні згадки – 1098³⁵ та 1288 р.³⁶. В останній його окреслено як “город”: “...даеть городъ. Всеволожь боъромь. и села роздаваетъ”³⁷. На думку Теофіла Коструби, хоча “город” у Всеволожі й існував ще перед XIII ст., центром волості, а, відтак, – міським осередком він став щойно у другій половині XIII ст., близько 1288 р.³⁸.

За 45 км на північ від Володимира у 1287 р.³⁹ вперше відноavano Любомль, що його літописець також назвав “городом”: “...преставися... князь. Володимѣръ... преставление же его бы(с) во Любомли. горо(д)ъ”⁴⁰. Розпланування поселення⁴¹ та спорудження у ньому заходами князя Володимира Васильковича церкви святого Георгія⁴², а також його локалізація у стосунку до найближчих міських осередків свідчать про нього як центр волості.

На сухопутному шляху з Берестя до Володимира за 70 км на південний схід від першого і 85 км на північ від другого та 40 км від Любомля лежало поселення Рай (нині село Яревище Волинської обл.). Цю локалізацію запропонував

Кам'янець випадає шукати в околицях Тихомля – він мав знаходитися у тогочасних володіннях Мстислава Ярославовича. Цей князь претендував на опанування Галича та мав запропонувати щось на заміну Данилові Романовичу. З подій XII ст. відомо, що після смерті луцького князя Ярослава Ізяславовича в 1180 р. князівство поділено між його синами: Всеволод Ярославович отримав Луцьк, Інгвар Ярославович – Дорогобуж та поріччя Горині (Шумськ), а Мстислав Ярославович – Пересопницю. Проте вже 1211 р. Інгвара Ярославовича відноavano як луцького князя. Отже, Всеволод Ярославович помер без потомства, а його уділ перейшов до Інгвара. Літопис не повідомляє у який спосіб брати управляли дорогобужсько-шумським уділом. Не викликає, однак, сумніву, що, власне, до нього належав Тихомль, а також Кам'янець в околицях Ізяслава. Отже, Кам'янець, що його згадує літопис, у якому княжили Романовичі в 1213–1214 рр., можна ідентифікувати як місто на р. Горинь в околицях Ізяслава.

³³ Іпат'євская летопись. – Стб. 855, 874.

³⁴ Літопис Руський. – С. 546.

³⁵ Іпат'євская летопись. – Стб. 239. Датування 1098 р. за: Літопис Руський. – С. 151. У Повісті минулих літ про нього згадано в оповіданні під 1097 р.: Іпат'євская летопись. – Стб. 231; Повесть временных лет / Ред. В. Адрианова-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 170.

³⁶ Датування 1288 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 56. В іпат'ївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1287 р.

³⁷ Іпат'євская летопись. – Стб. 900.

³⁸ Коструба Т. Всеволож і всеволозька волость // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 308–312.

³⁹ Іпат'євская летопись. – Стб. 899. Датування 1287 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 55–56. В іпат'ївській редакції Галицько-Волинського літопису слушне датування 1287 р.

⁴⁰ Іпат'євская летопись. – Стб. 918.

⁴¹ Раппопорт П. Военное зодчество... – С. 50.

⁴² Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // Древнерусское искусство. Русь, Византия, Балканы. XIII в. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 259–268.

Павло Раппопорт, визначивши його як відкрите поселення біля дерев'яного замку⁴³. Із тексту літопису, крім того, що челядь спромоглася запевнити функціонування двору князя Володимира Васильковича під час його перебування тут у 1288 р.⁴⁴, нічого більше не впливає⁴⁵.

За 10 км на північний захід від Устилуга та 22 км від Володимира поблизу Бугу знаходилось відноване 1288 р.⁴⁶ Городло князя Володимира Васильковича. Його статус того ж року окреслив Галицько-Волинський літопис: "село Городель"⁴⁷. З тексту літопису видно, що вже тоді плановано збудувати замок ("город") та організувати міський осередок, що, найвірогідніше, сталося ще до кінця XIII ст. У 1366 р. Городло виступає уже центром волості⁴⁸.

Як бачимо, у Володимирському князівстві на початку XIII ст. існували два міські осередки; у другому періоді (1241–1269) розширення мережі відбувалося у північно-східному напрямку (два міські осередки); а в третьому (1269–1340) з'явилися три нових міських осередки на захід та північний й південний схід від Володимира.

Берестейське князівство

Висунутою далеко на північний захід частиною Галицько-Волинського князівства було Берестейське князівство. Первісно воно належало до Турово-Пінського князівства, а наприкінці XII ст. було приєднане до Волинського⁴⁹. Його центром виступало Берестя, на початок XIII ст. – єдиний міський осередок на цій території. Уже на кінець XII ст. не викликає сумнівів його міський характер: поселення, розташоване на острові при впадінні Мухавця до Західного Бугу, складалося з дитинця (поверхня бл. 1 га) та підгороддя (бл. 2,5–3 га)⁵⁰. У першій третині XIII ст. дитинець зайняв увесь острів, а підгороддя перенесено на острів між рукавами Мухавця, вглиб течії. Пізніше на цьому місці розташовувалося місто на магдебурзькому праві, а за новіших часів – цитадель фортеці⁵¹.

Інформація про подальші інвестиції походить щойно з 1241–1269 рр., коли з'явився Більск, вперше віднований під 1252 р.⁵². Це, без сумніву, був міський

⁴³ Раппопорт П. Город Рай // Acta Baltico-Slavica. – 1969. – Т. 6. – С. 175–179.

⁴⁴ Датування 1288 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 55–56. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1287 р.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 901–905.

⁴⁶ Датування 1288 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 55–56. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1287 р.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 903.

⁴⁸ Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 r. / Wyd. J. Kurtyka // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 2004. – Т. 40, zes. 4. – С. 143.

⁴⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 38.

⁵⁰ Лысенка П. Гарады Паўднёвай Беларусі // Археалогія Беларусі: У 4 т. – Мінск, 2000. – Т. 3: Средневековы перыяд (IX–XIII стст.). – С. 257.

⁵¹ Его же. Берестье. – Минск, 1985. – С. 387; Яго ж. Старажытнае Бярэсце // Памяць. Гістарыка-дакументальная хроніка Брэста: У 2 кн. – Мінск, 1997. – Кн. 1. – С. 36; Baran O. Inwestycje osadnicze księcia Włodzimierza Wasylkowicza w dzielnicach włodziemiarskiej i brzeskiej w świetle Kroniki halicko-wołyńskiej // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2008–2010 (druk 2012). – Т. 5. – S. 52–53.

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 819. Датування 1252 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 35. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1253 р.

осередок. Так впливає з повідомлення Галицько-Волинського літопису про події 1289 р., коли Більськ, поряд з Берестям та Кам'янцем, відзначено одним з головних осередків Берестейського князівства⁵³. Крім того, літопис згадує про існування у Більську церкви (посвячення не вказано), до якої князь Володимир Васильович дарував ікони та книги⁵⁴.

В останній період (1269–1340) завдяки інвестиційній діяльності князя Володимира Васильовича з'явилися Кам'янець та Кобринь. Кам'янець на відстані 65 км на північний схід від Берестя за течією р. Лісни засновано близько 1276 р., й він став важливим міським осередком⁵⁵. Там збудовано існуючу досі вежу та церкву Благовіщення. Складно встановити локалізацію й просторовий уклад городища на кінець XIII ст. і його підгороддя. Археологічні дослідження середини XX ст. не виявили культурних шарів, що, як вважається, пов'язане з їх знищенням під час реставрації вежі та впорядкування простору довкола неї на початку того ж століття⁵⁶.

У свою чергу, Кобринь за 50 км на схід від Берестя за течією Мухавця у Галицько-Волинському літописі названо "городом" й охарактеризовано у спосіб, що дає підстави робити висновок про розвинене економічне життя поселення та його укріплення⁵⁷. Проте середньовічне городище Кобриня ще не локалізовано й археологічно не досліджено⁵⁸.

Як бачимо, у Берестейському князівстві на початку XIII ст. був лише один міський осередок; у другому періоді (1241–1269) з'явився ще один, а в третьому – 1269–1340 рр. – два нові міські осередки на захід та північний схід від Берестя.

Дорогичинське князівство

Поруч з Берестейським князівством знаходилося Дорогичинське. На початку XIII ст. єдиним його міським осередком був Дорогичин. Він складався з розташованого на правому березі Західного Бугу замку-дитинця, до якого з трьох сторін прилягало неукріплене підгороддя. На лівому березі, навпроти замку та підгороддя, знаходилося ще одне чимале поселення – передмістя, знане в історіографії як "Дорогичин Руський"⁵⁹.

Після монгольської навали 1241 р. у князівстві з'явився ще один міський осередок – Мельник, вперше відновлений у 1258 р.⁶⁰. Він складався з замку-дитинця та підгороддя; там знаходилася також церква Богородиці⁶¹, відзначена того ж року⁶².

⁵³ Ипатьевская летопись. – Стб. 928–932.

⁵⁴ Там же. – Стб. 925.

⁵⁵ Докладніше див.: Baran O. Inwestycje... – С. 48–49.

⁵⁶ Лысенка П. Гарды... – С. 277.

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 903.

⁵⁸ Лысенка П. Гарды... – С. 278.

⁵⁹ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1969. – Т. 6. – С. 224. Див. також: Poppe A. Drohiczyn // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław, 1964. – Т. 1. – С. 386–387; Musianowicz K.

Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura. – Olsztyn; Białystok, 1982.

⁶⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 847. Датування 1258 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 41. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1260 р.

⁶¹ Michaluk D. Rozwój układu przestrzennego Mielnika w XIII–XVIII wieku // Studia Białostockie. – Białystok, 1994. – Т. 4. – С. 25–50.

⁶² Ипатьевская летопись. – Стб. 847.

Угровське (Холмське) князівство

На захід та північний захід від Володимира на початку XIII ст. було розташоване Угровське князівство. Його появу можна віднести до кінця XII ст. Як встановив Олександр Головка, ініціатором утворення князівства був володимирський князь Роман Мстиславович, який після опанування Берестя та Червена у 1182 р., прагнучи встановити контроль над бужанським торговим шляхом, заклав відновлені у Галицько-Волинському літописі Угровськ, Верещин, Стівп та Кумів⁶³.

На думку Сергія Панишка, окреме князівство зі столицею в Угровську функціонувало у перших десятиліттях XIII ст.⁶⁴. Угровськ (нині – городище на правому березі Західного Бугу поблизу села Новоугрузьке Любомльського р-ну Волинської обл.)⁶⁵ знаходився на відстані 80 км від Берестя й 70 км від Володимира. Під час археологічних досліджень знайдено залишки церкви та цвинтаря й кам'яного фундаменту вежі, а також численні рухомі пам'ятки XII–XIII ст.⁶⁶. Літопис вказує й на існування в Угровську монастиря святого Данила (засвідчений під 1268 р.)⁶⁷.

До замків на території Угровського князівства можна зарахувати Кумів за 49 км на південний захід від Угровська за течією Угерки. Це підтверджує інформація літопису про набіг литви та ятвягів на Турійськ і Червен у 1210 р.⁶⁸, під час якого Кумів не захоплено, що свідчить про наявність укріплень⁶⁹. Можливо, замком також був Верещин за 34 км на захід від Угровська, відновлений при описі подій 1209⁷⁰ та 1217 рр.⁷¹. Замковий характер Стівпа (польськ.: Столп'є), що знаходився 47 км на захід від Угровська, у XIII ст. підтверджено на основі археологічних досліджень⁷².

⁶³ Головка О. Князь Роман Мстиславович... – С. 96. Див. теж: *Kadłubek W. Kronika polska / Przełoż. i oprac. V. Kürbis.* – Wrocław, 2003. – С. 216.

⁶⁴ Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 58–65.

⁶⁵ Його ж. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 172–175. Найдокладніше угровську ситуацію розглянуто: *Александрович В.* Угровський епізод // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 81–95.

⁶⁶ Мазурик Ю. Волинський краєзнавчий музей продовжувач в дослідженні літописного Угровська (до 120-річчя початку досліджень Угровська) // Волинський музей: історія і сучасність. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчя Колодяженського літератур-

но-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 341.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 867.

⁶⁸ Датування 1210 р. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 10. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1205 р.

⁶⁹ “Литва же и Ятвѣзъ. воеваху и повоева же Тоурискъ. и около Комова. оли и до Червена”: Ипатьевская летопись. – Стб. 721.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 721. Датування 1209 р. за: *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S. 45, 51. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1204 р.

⁷¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 732. Датування 1217 р. за: *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S. 70; *Bartnicki M.* *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264.* – Lublin, 2005. – S. 35. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1213 р.

⁷² Див.: *Zespół wieżowy w Stołpiu.* *Badania 2003–2005 / Red. A. Buko.* – Warszawa, 2009.

С. Панишко відніс до Угровського князівства також Ухані⁷³ (48 км на південь від Угровська та 32 км на північ від Червена). Проте єдина нотатка у тексті Галицько-Волинського літопису з 1210 р.⁷⁴ однозначно пов'язує їх із Червеном: "Литва же и атвѣзѣ. воеваху и повоева же Тоурискъ. и около Комова. оли и до Червена. и бишася оу воротѣ. Червенескы(х). и застава бѣ Оуханыхъ"⁷⁵. В Угровському князівстві на початку XIII ст., відтак, був лише один міський осередок – Угровськ.

У першій половині XIII ст. (перед 1241 р.) з новопосталих відновлено Щекарів та Холм. Щекарів (нині місто Краснистав Люблінського в-ва, Республіка Польща)⁷⁶, що знаходився за 64 км на південний захід від Угровська, можливо, засновано як оборонний замок на західному кордоні князівства. Перша згадка про нього в Галицько-Волинському літописі походить з 1221 р.⁷⁷, але досить непевна. Однак у 1285 р.⁷⁸ це вже був центр окремої волості, який оточувало 10 сіл⁷⁹.

До цього ж періоду відноситься виникнення міського осередку у Холмі. Його закладено у середині 30-х років (й активно розбудовано в наступному десятилітті)⁸⁰. До періоду між 1241 та 1256 рр., можна припускати, відноситься розвиток з більшим розмахом торгово-ремісничого підгороддя біля Холмської гори. Поселення у Холмі на той час складалося із замку-дитинця на Холмській горі⁸¹ та

⁷³ Панишко С. До проблеми локалізації... – С. 169.

⁷⁴ Датування 1210 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 10. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1205 р.

⁷⁵ Іпатъевская летопись. – Стб. 721.

⁷⁶ Літопис Руський. – С. 577.

⁷⁷ Іпатъевская летопись. – Стб. 737. Датування 1221 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 17; Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 79; Котляр М. Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / Ред. М. Котляр. – Київ, 2002. – С. 189, 333. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1219 р.

⁷⁸ Іпатъевская летопись. – Стб. 888. Датування 1285 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 17. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1282 р.

⁷⁹ "...воева около Щекарева. и вздесать сель": Іпатъевская летопись. – Стб. 888.

⁸⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 40; Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – С. 154; Його ж. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – Київ, 1993. – С. 34; Його ж. Галицько-Волинська Русь. – С. 240;

Його ж. Коментар... – С. 222; Szczygiel R. Miasto w różnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim // Chełm i Chełmskie w dziejach / Red. R. Szczygiel. – Chełm, 1996. – S. 29; Яковенко Н. Нарис... – С. 104; Баран О. Датування заснування міста Холма в Галицько-Волинському літописі // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2005. – Т. 5. – С. 428–448; Його ж. Спадщина княжого Холма: пам'ятки і літописна традиція // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – № 1–2. – С. 33–45. З новіших досліджень див. також: Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72; Його ж. Холм князя і короля Данила Романовича // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 163–202.

⁸¹ Новий етап археологічного дослідження Холма розпочався у 2010–2012 рр. Коротку інформацію про зроблені тоді відкриття див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja książęca na "Wysockiej Górcie" w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 175–185.

розташованого на захід від нього укріпленого підгороддя. Археологічні дослідження також виявили, що, окрім нього, на захід та північний захід від “граду” розташовувалося ще одне поселення, так само датоване XIII ст. Навколо нього не віднайдено слідів укріплень, відтак, воно було відкритим (неукріпленим)⁸².

Як звернув увагу Ришард Шигел, у другій половині 1230-х років белзький, червенський та дорогичинський уділи разом із Забужжям утворювали домен князя Данила Романовича. Розташування Холма в центрі поміж ними стало однією з основних причин перенесення сюди головної резиденції⁸³. Розлогий домен потребував осередку, з якого можна було б справно ним керувати. Угровськ з іншого (правого) боку Західного Бугу, як ствердив С. Панишко, з огляду на таке розташування, надавався для цього значно менше⁸⁴.

Підсумовуючи, можна твердити, що в Угровському (Холмському) князівстві на початку XIII ст. був лише один міський осередок; у першому періоді (1199–1241) на південний захід від Угровська з’явилися Холм та Щекарів й перший з них став центром нового адміністративно-політичного утворення.

Червенське князівство

На південь від Угровського князівства знаходилося Червенське князівство з двома міськими осередками на початку XIII ст.: Червеном та Сутейськом.

Постійно присутній у джерелах Червен, як впливає з Галицько-Волинського літопису, у першій половині XIII ст. був центром окремого князівства. Під 1223 р.⁸⁵ літопис принагідно подав образ густого залюднення цієї території: “В соу(б) же на ночь поплено бы(с) ѡколо Белза. и ѡколо Червена. Даниломъ и Василкомъ. и вса земля поплена бы(с). боаринъ боарина плѣни(в)шо. смердъ смерда градъ града. ѡкоже не ѡстатиса ни единой вси плѣнени”⁸⁶. Археологічні дослідження також виявили добре збережені сліди оборонного комплексу поселення XI–XIII ст. з городищем та укріпленим підгороддям⁸⁷. За 32 км на північ від Червена розташовувалися

⁸² Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С. Холм доби Данила Романовича у світлі найновіших розкопок (резюме) // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 187–189; Gółub S., Dzieńkowski T. Osada przygodowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie // Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma. Praca zbiorowa pod red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin, 2002. – S. 56–71; Dzieńkowski T., Gółub S. Proces przemian przestrzeni miejskiej w średniowieczu Chełma // Miasta Lubelszczyzny w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Problemy i perspektywy badawcze. Streszczenia referatów. – Lublin, 2007. – S. 40–41; Dzieńkowski T. Rozwój przestrzenny Chełma w średniowieczu na podstawie badań archeologicznych // Rocznik Chełmski. – 2010. – T. 14. – S. 7–28.

nik Chełmski. – 2010. – T. 14. – S. 7–28.

⁸³ Szczygiel R. Miasto w późnym średniowieczu. – S. 32.

⁸⁴ Панишко С. Угровське князівство... – С. 62.

⁸⁵ Датування 1223 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 18. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1221 р.

⁸⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 739.

⁸⁷ Wąsowicz T. Czerwień // Słownik Starożytności Słowiańskich. – T. 1. – S. 301; Kitel P., Poznański M. System obronny grodu w Czerminie w świetle badań lotniczych i sondowań geologicznych // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2011: streszczenia referatów XXVIII konferencji sprawozdawczej / Red. U. Kurzątkowska, A. Zakościelna, J. Libera. – Lublin, 2012. – S. 38.

згадані Ухані, охарактеризовані у літописі як місце, де перебував військовий гарнізон⁸⁸.

У свою чергу, за 58 км на захід від Червена розташований Сутейськ, що від XI до середини XIII ст., як випливає з результатів археологічних досліджень, був міським осередком. Він складався із замку-дитинця та підгороддя. Знищено його при монгольській навалі 1241 р.⁸⁹.

Від середини XIII ст. значення Червена поволи слабло. Восанне його відготовано під 1289 р.⁹⁰. Як можна припускати, до кінця XIII ст. він обезлюднів. Його функції, ймовірно, перейняли розташовані поблизу Тишівці, відготовані під 1419 р. як місто на німецькому праві⁹¹.

Місце Сутейська після монгольської навали 1241 р. як міського осередку, очевидно, зайняв Щебрешин. Документ короля Казимира III з 1352 р. окреслює Щебрешин як "orrido ruthenicali"⁹², однак, містом він, на думку Р. Щигла, був ще за часів Галицько-Волинського князівства⁹³. Коли саме воно почало функціонувати – ствердити складно.

Червенське князівство цікаве зникненням до кінця функціонування Галицько-Волинського князівства обидвох міських осередків, які існували тут на початку XIII ст. й заснуванням поруч з ними нових.

Белзьке князівство

За часів, що нас цікавлять, на теренах Белзького князівства існував лише один міський осередок – Белз. Поселення складалося з округлого в плані замку-дитинця та розташованого на схід від нього підгороддя⁹⁴. На північ від них з північного боку р. Солокії знаходився посад, що від кінця XII чи початку XIII ст., мав деревно-земляні укріплення⁹⁵.

Луцьке князівство

На території Луцького князівства до переліку міських осередків можна віднести Луцьк, Дубно, Чорторийськ, Небль та Перемиль. Луцьк від часу першої згадки був важливим містом у східній частині Волинського князівства. Він складався з дитинця, підгороддя й поселення, що до них тяжіло⁹⁶.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 721.

⁸⁹ Wartołowska Z. Gród czerwieniski Sutejsk... – S. 114–119.

⁹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 929. Датування 1289 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 59. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису слушне датування 1289 р.

⁹¹ Zbiór Dokumentów Małopolskich. – Wrocław, 1970. – Cz. 5 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – S. 214–215. – Nr 1305.

⁹² Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie / Wyd. O. Pietruski, X. Liske (надалі –

AGZ). – Lwów, 1875. – Т. 5. – Nr 3. – S. 4.

⁹³ Szczygiel R. Proces lokacji na prawie niemieckim miasta Szczepieszyna // Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica. – Kraków, 2004. – Nr 3: Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka. – S. 195.

⁹⁴ Бевз М. До проблеми реконструкції архітектурно-планувальної системи княжого Белза в світлі картографічних джерел // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 114.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006.

Дубно, розташоване за 30 км на південний схід від Луцька за течією р. Ікви, без сумніву, також було міським осередком, а перша згадка про нього походить ще з 1100 р.⁹⁷

Перемиль (60 км на південний захід від Луцька за течією р. Стир) у XIII ст. був пунктом, що мав достатні укріплення, аби витримати облогу, навіть з використанням облогової техніки, як у 1233 р.⁹⁸: "...идоша ко Перемилю Андрѣи королевичъ. Дѣянишь и Оугре. бишася ѿ мостъ. со Володимѣромъ и Даниломъ. и ѿбивъшися имъ. Оугре же воротипшася к Галичю. и пороки пометаша"⁹⁹.

За 90 км на північ від Луцька за течією р. Стир знаходився Чорторийськ, ще далі – за 90 км від Чорторийська (і 180 км від Луцька) за течією Стиру – Небль.

Відтак, у Луцькому князівстві на початку XIII ст. було п'ять таких осередків. Інформації про розбудову їх мережі у цьому та першій половині наступного століття бракує.

Дорогобузьке (Пересопницьке) князівство

У Дорогобузькому (Пересопницькому) князівстві на початку XIII ст. до міських осередків можна віднести Дорогобуж, Пересопницю, Шумськ, Тихомль та Кам'янець. Два перші, очевидно, з'явилися як замки на шляху з Києва до Володимира.

Від часу першої згадки на сторінках Київського літопису¹⁰⁰ Дорогобуж функціонував як важливий міський осередок. Від XIII ст. маємо єдину датувану 1211 р.¹⁰¹ нотатку про нього, як місце, з якого князь Інгвар Ярославович вислав військо підкріплення на допомогу князю Данилові Романовичу¹⁰². Надалі першість перейшла до Пересопниці. Віднотована пізніше від Дорогобужа¹⁰³, вона на початку століття виступає центром володінь князя Мстислава Ярославовича Німого¹⁰⁴. Археологічно у тогочасній Пересопниці простежено залишки дитинця та посадів¹⁰⁵.

До початку XIII ст. з'явилися також Шумськ і Тихомль. Шумськ, що знаходився за 100 км на південь від Дорогобужа за течією Горині та Вілії, уперше згадано в Київському літописі¹⁰⁶. Під 1152 р. він фігурує з окресленням "город"¹⁰⁷. У XIII ст. Шумськ – поселення, пов'язане з Дорогобузем (1211), та важливий міський осередок східної окраїни володінь князя Данила Романовича (1233 р.¹⁰⁸, тут віднотовано церкву святого Симеона; у 1259 р.¹⁰⁹

⁹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 249.

⁹⁸ Датування 1233 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 24. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису слушне датування 1233 р.

⁹⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 770–771.

¹⁰⁰ Там же. – Стб. 196.

¹⁰¹ Датування 1211 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 11; Котляр М. Коментар... – С. 177. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1208 р.

¹⁰² Ипатьевская летопись. – Стб. 725.

¹⁰³ Там же. – Стб. 387.

¹⁰⁴ Там же. – Стб. 725.

¹⁰⁵ Терський С. Історико-археологічне вивчення літописної Пересопниці // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 7. – С. 256–271.

¹⁰⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 387.

¹⁰⁷ Там же. – Стб. 454.

¹⁰⁸ Датування 1233 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 24. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1231 р.

¹⁰⁹ Датування 1259 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 41–42. В іпатіївській

він став місцем зустрічі князя Василька Романовича з улус-беком Бурундаєм)¹¹⁰.

За 20 км на південь від Шумська розташувався Тихомль, уперше віднотований записом Київського літопису як “город” під 1152 р.¹¹¹. Із XIII ст. про нього є згадки з 1214, 1227 та 1233 рр.¹¹², з яких теж випливає, що це був міський осередок¹¹³.

За 100 км на південь від Дорогобужа за течією Горині знаходився Кам’янець, уперше відзначений у Галицько-Волинському літописі під 1213 р.¹¹⁴: тут князювали малолітні тоді Василько та Данило Романовичі¹¹⁵.

У першій половині XIII ст. в Дорогобузькому (Пересопницькому) князівстві зафіксовані також міські осередки Крем’янець та Торчев й град Данилів.

Крем’янець знаходився за 65 км на південь від Пересопниці та 30 км на захід від Шумська. Згадки про нього розпочинаються від 1227 р.¹¹⁶. 1241 р. під час монгольської навали його не здобули¹¹⁷. Деякі дослідники пов’язують появу тутешніх укріплень щойно з інвестиційною діяльністю князя Данила Романовича 30-х років XIII ст.¹¹⁸, проте обставини першої згадки 1227 р., радше, вказують на їх існування уже на той час. Це, однак, не виключає можливості заходів князя з їх зміцнення.

Далі на південний захід, за 18 км від Крем’янця, знаходився Торчев (нині в околицях Почаєва Тернопільської обл.), віднотований при описі подій 1233 р.¹¹⁹, коли угорський королевич Андрій здійснив виправу проти князя Данила Романовича, який зустрів його біля Торчева: “...наоутрѣа же. переидеть рѣкою Велю. на Шоумскѣ. и поклонивса Боу. и сѣмоу Семейноу. исполчивъ полкы свое. поиде ко Торчевоу. оувѣдав же Андрѣи королевичъ. исполчивъ полкы свое. иде противоу емоу. сирѣчь на сѣчу. идоущоу емоу по ровни. Данилови же и Василкови. сѣхати бѣ со высокихъ горъ. и инии же бранахоу. да быхомъ стали на гора(хъ) бранахоу сохода”¹²⁰. З оповідання можна зробити висновок, що поселення знаходилось на горі. На думку М. Котляра, літописний Торчев можна ототожнити з селом Старий Тараж поблизу Почаєва за 30 км від Шумська¹²¹.

Відтак, можна зауважити поступове розширення Дорогобузького (Пересопницького) князівства на південь. Здобувши цю територію на початку 30-х років XIII ст., князь Данило Романович, очевидно, повинен був шукати нового

редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1261 р.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 725, 767, 849.

¹¹¹ Там же. – Стб. 454.

¹¹² Датування 1214, 1227 та 1233 рр. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 13, 20, 24. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису перше та друге датування 1211 та 1226 р. хибні, а третє – слушне 1233 р.

¹¹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 730, 749, 770.

¹¹⁴ Датування 1213 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 12. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1210 р.

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 729.

¹¹⁶ Там же. – Стб. 749. Датування 1227 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 20. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1226 р.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

¹¹⁸ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 25, 34; Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 239.

¹¹⁹ Датування 1233 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 24. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1231 р.

¹²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 767.

¹²¹ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. – С. 240.

центру для управління нею. Ймовірно, ним мав стати закладений тоді Данилів (нині – городище на горі Трійця в околицях Шумська Тернопільської обл.)¹²². Про нього маємо лише дві згадки: першу з 1241 р., коли його не став облягати хан Батий, другу – 1259 р.¹²³. Поверхня городища Данилова – 1,25 га. Невеликий культурний шар цілковито походить з XIII ст., що дає підстави пов'язувати укріплення з інвестиційною діяльністю Данила Романовича¹²⁴.

Як бачимо, у Дорогобузькому (Пересопницькому) князівстві на початку XIII ст. існувало п'ять міських осередків; у першому періоді (1199–1241) розширення відбувалося на південний захід (два міські осередки). Бракує відомостей про розбудову їх мережі у другій половині XIII та в першій половині наступного століття.

Перемишльське удільне князівство

Менше залюднене Галицьке князівство на початку XIII ст. складалося з чотирьох князівств: Перемишльського, Галицького, Звенигородського та Тербовельського.

Як міські осередки першого з них функціонували Перемишль, Сянок, Ярослав, Любачів та Городок, а також, ймовірно, Дрогобич.

Одним з найдавніших міст у західній частині Галицького князівства був Перемишль. Його історії присвячена багата наукова література¹²⁵. Для нас важливою є запропонована у Михайла Тихомирова характеристка поселення як міста вже в X–XIII ст.¹²⁶. Погоджувався з таким твердженням й Мауриці Горн¹²⁷. Згідно з припущенням Ярослава Щапова, вже на 1117–1128 рр. тут заснована православна єпископська кафедра, що проіснувала до другої половини XII ст.; між 1205 та 1211 р. її відновлено¹²⁸. Поселення на той час складалося із замку-дитинця (з ансамблем виняткового характеру мурованих споруд¹²⁹) та малого підгороддя на сучасному Замковому узгір'ї, а також трьох укріплених підгородь:

¹²² *Александрович В.* Архітектура і будівництво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 257; *Його ж.* Князь володимирський // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – С. 62–63.

¹²³ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 786, 849. Датування 1241 та 1259 рр. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 41–42; *Котляр М.* Коментар... – С. 240. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибні датування 1240 та 1261 рр.

¹²⁴ *Раппопорт П.* Данилов // Краткие сообщения Института археологии. – 1971. – Т. 125. – С. 82–86; *Петрик В.* Містобудівельна діяльність Данила Галицького // Король Данило Романович і його місце... – С. 120; *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – С. 239–240; *Александрович В.*

Князь володимирський. – С. 62–63.

¹²⁵ Див. її перелік у: *Żaki A.* Przemysł // *Słownik Starożytności Słowiańskich.* – Т. 4. – С. 386–389.

¹²⁶ *Тихомиров М.* Древнерусские города. – С. 328.

¹²⁷ *Horn M.* Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – 1974. – Т. 35. – С. 55.

¹²⁸ *Щапов Я.* Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – Москва, 1989. – С. 40–42.

¹²⁹ Про обставини їх появи див.: *Дибя Ю.* Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // ЗНТШ. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 35–104.

північного, північно-східного та східного (за Анджеєм Коперським)¹³⁰. Їх оточували пов'язані з ними селища.

Другим джерела віднотували Сянок (100 км на південний захід від Перемишля за течією Сяну), який був важливим пунктом на шляху з Угорщини¹³¹. У 1205 р. він став місцем зустрічі Анни – вдови князя Романа Мстиславовича з угорським королем Андрієм II¹³². Як міський осередок княжих часів Сянок також окреслив М. Горн¹³³. Складно, однак, охарактеризувати його тогочасну топографію з огляду на скромність результатів археологічного дослідження¹³⁴.

За 40 км на північ від Перемишля за течією Сяну розташований Ярослав¹³⁵. Під час подій 1232 та 1245 рр. він виступає як укріплений міський осередок, для здобуття якого застосували облогову техніку¹³⁶.

За 50 км на схід від Ярослава (за течією р. Любачівки) знаходився Любачів, віднотований у Галицько-Волинському літописі двічі – у 1214 та 1224 рр.¹³⁷. З цих згадок він постає міським осередком й водночас центром волості¹³⁸. Археологічні дослідження виявили чимале поселення біля замку, розташованого на нинішньому Замковому узвишші¹³⁹.

У східній частині князівства знаходилася Вишня (нині Судова Вишня Львівської обл.)¹⁴⁰, віднотована лише під 1230 р.¹⁴¹, та Городок (перша згадка 1219 р. з окресленням “город”¹⁴²). М. Горн трактував їх міськими осередками¹⁴³. Розташування надавало їм значення поселень на шляху з Перемишля до Звенигорода: 40 км між Перемишлем та Вишнею та 20 км між Вишнею й Городком.

Ймовірно, уже на початку XIII ст. існував також Дрогобич¹⁴⁴ за 80 км на схід від Перемишля, віднотований у “Списку руських міст далеких та близьких”¹⁴⁵. На думку Романа Могитича, поселення складалося з замку та підгороддя¹⁴⁶.

¹³⁰ Koperski A. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na terenie Przemyśla // *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Red. E. Sosnowska. – Warszawa, 2010. – S. 93–176.

¹³¹ Wędzki A. Sanok // *Słownik Starożytności Słowiańskich*. – Wrocław, 1975. – T. 5. – S. 50.

¹³² Ипатьевская летопись. – Стб. 764.

¹³³ Horn M. Miejski ruch... – S. 55.

¹³⁴ Підсумування результатів археологічних досліджень див.: *Parczewski M., Pohorska-Kleja E. Najdawniejsze dzieje Sanoka // Sanok. Dzieje miasta / Praca zbiorowa pod red. F. Kiryka*. – Kraków, 1995. – С. 45–88.

¹³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 447.

¹³⁶ Там же. – Стб. 764, 800–801.

¹³⁷ Там же. – Стб. 731, 746. Датування подій 1214 та 1224 рр. за: *Грушевський М. Хронологія...* – С. 20; *Włodarski B. Polska i Ruś...* – S. 5. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису обидві події хибно віднесені відповідно до 1212 та 1225 рр.

¹³⁸ Janeczek A. Ciągłość w dobie zmian. Lubaczów jako ośrodek zarządu teryto-

rialnego w średniowieczu // *Rocznik Lubaczowski*. – 1996. – Nr 6. – S. 20–31.

¹³⁹ Piotrowski M., Dąbrowski G. Archeologia o początkach Lubaczowa // *Lubaczów*. – Lubaczów, 2009. – S. 16–19.

¹⁴⁰ Літопис Руський. – С. 543.

¹⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 762.

Дату подано згідно з хронологічною сіткою іпатіївської редакції Галицько-Волинського літопису. На думку М. Грушевського, події, при описі яких згадано Вишню, відбувалися наприкінці 1230 – у першій половині 1231 р.: *Грушевський М. Хронологія...* – С. 24.

¹⁴² Ипатьевская летопись. – Стб. 733. Датування 1219 р. згідно з М. Грушевським: *Грушевський М. Хронологія...* – С. 15–16. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1213 р.

¹⁴³ Horn M. Miejski ruch... – S. 55.

¹⁴⁴ Там же. – S. 56–57.

¹⁴⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // *ПСРЛ*. – Москва, 1950. – Т. 3. – С. 476.

Отже, в Перемишльському князівстві на початку XIII ст. існувало шість або сім міських осередків: Перемишль, Сянок, Ярослав, Любачів, Вишня, Городок та Дрогобич (ймовірно).

До другої половини XIII ст. Іван Крип'якевич та Роман Могитич відносили появу й розвиток міського осередку в Самборі¹⁴⁷. Його топографія другої половини XIII та першої половини XIV ст. не досліджена. Припускають функціонування на той час замку, а само поселення сприймають центром волості¹⁴⁸.

Як бачимо, для Перемишльського князівства притаманна стабільність мережі міських осередків; лише до третього періоду (1269–1340) можна віднести появу нового пункту, що заповнив виразну пустку у південно-східній частині території.

Звенигородське князівство

Далі на схід, у Звенигородському князівстві до міських осередків, що існували на початку XIII ст., можна віднести Звенигород, Буськ та Пліснеськ.

Центром князівства був Звенигород – одне з найстарших поселень регіону. У першій половині XIII ст. він мав важливе адміністративне значення (1206 р. тут князував Роман Ігоревич)¹⁴⁹. Остання згадка про місто у літописі походить також з першої половини XIII ст. – 1237 р.¹⁵⁰. Поселення складалося із замку-дитинця та укріплених підгородь від заходу, півдня та сходу в обрамленні неукріплених селищ¹⁵¹.

У південно-східній частині Звенигородського князівства знаходився Буськ (50 км від Звенигорода за течією р. Білки та Полтви). Від XIII ст. про нього є дві згадки¹⁵². На думку М. Тихомирова та М. Горна, на той час це вже міський осередок¹⁵³. Він складався з чотирьох археологічно досліджених городищ, одне з яких ідентифікують як залишки замку княжих часів¹⁵⁴.

В околицях Буська (25 км на південний схід від нього) джерела відносять Пліснеськ (нині городище на околиці села Підгірці Бродівського р-ну

¹⁴⁶ *Mohytycz R. Prawo niemieckie a formowanie dzielnic miast o kształtach regularnych na ziemiach ruskich w XIII–XIV wieku // Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Łądku Zdroju 28–29 października 2002 roku / Red. nauk. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz. – Wrocław, 2006. – S. 277.*

¹⁴⁷ *Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – № 10. – С. 26–32; Його ж. Галицько-Волинське князівство. – С. 47; Mohytycz R. Prawo niemieckie... – S. 267–268.*

¹⁴⁸ *Крип'якевич І. Княжий Самбір... – С. 26–32.*

¹⁴⁹ *Ипатьевская летопись. – Стб. 718; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna... – S. 151.*

¹⁵⁰ *Ипатьевская летопись. – Стб. 776.*

Датування 1237 р. за М. Грушевським: *Грушевський М. Хронологія... – С. 26. В іпатівській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1235 р.*

¹⁵¹ *Могитич Р. Звенигород // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1995. – № 3. – С. 5–17. Найдокладніше про княжий Звенигород див.: Гуцало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів, 2014.*

¹⁵² *Ипатьевская летопись. – Стб. 728, 771.*

¹⁵³ *Тихомиров М. Древнерусские города. – С. 328; Horn M. Miejski ruch... – S. 55.*

¹⁵⁴ *Довгань П., Стеблій Н. Система оборони літописного Бужська // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”. – Львів, 2009. – Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. – С. 278–283.*

Львівської обл.)¹⁵⁵ як укріплене поселення¹⁵⁶. Археологічні дослідження встановили, що Плісненськ був міським осередком з дитинцем та укріпленим підгороддям площею близько 4 га¹⁵⁷.

Звенигородське князівство на початку XIII ст. мало, відтак, три міських осередки: Звенигород, Буськ та Плісненськ.

Упродовж першої половини XIII ст. у цьому князівстві з'явився Підгорай (бл. 1236 р.)¹⁵⁸, що знаходився за 42 км на захід від центру князівства – Звенигорода. Як довів Анджей Янчек, його поява збігалася в часі зі становленням однойменної волості, центром якої він став. Утім, вченому не вдалося реконструювати топографію самого осередку (ймовірно, в околицях с. Мокротин Жовківського р-ну Львівської області)¹⁵⁹. У цьому зв'язку не можна не згадати про нещодавно висловлене припущення Віталія Ляски, який, загалом, погодився з висновками попередника щодо Підгорайської волості, проте припустив, що її назва не обов'язково мала виводитися від назви адміністративного ядра території, а Підгорай може бути лише історіографічним фантомом. Водночас він припустив, що центром міг бути згаданий у 1242 р.¹⁶⁰ в Галицько-Волинському літописі Щекотов¹⁶¹. З таким поглядом, утім, важко погодитися. Адже, як зазначав сам В. Ляска, археологічні дослідження на території літописного Щекотова (ідентифікованого як городище поблизу с. Глинське Жовківського р-ну, Львівської обл.) виявили, що його функціонування припадало на X – початок XI ст. й до середини XIII ст.¹⁶². Відтак, Щекотов перестав існувати, коли Підгорайська волость лише мала формуватися.

У Галицькому князівстві внаслідок монгольської навали 1241 р. були зруйновані Звенигород та Плісненськ (у Звенигородському князівстві), де першість отримав Львів, принагідно відновлений 1256 р.¹⁶³. Як вважалося у XIX–XX ст. за російською історіографією, це інвестиція короля Данила Романовича¹⁶⁴, проте новіша література за давнішою традицією віддає заснування міста князеві Левові Даниловичу¹⁶⁵. На 1259 р. це вже досить значне поселення, оскільки його вміщено серед “городів”, зруйнування яких домагався

¹⁵⁵ Літопис Руський. – С. 564.

¹⁵⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 662, 770.

¹⁵⁷ *Ranncopm P.* К вопросу о Плесненске // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 96.

¹⁵⁸ *Janczek A.* Podhoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1985. – Т. 33, nr 1–2. – С. 3–28.

¹⁵⁹ Там же.

¹⁶⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 793. Датування 1242 р. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 30–31. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1241 р.

¹⁶¹ *Ляска В.* *Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у*

XIII–XIV століттях // *Княжа доба: історія і культура*. – Вип. 7. – С. 109–136.

¹⁶² Там само. – С. 124.

¹⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 841. Датування 1256 р. згідно з *М. Грушевським: Грушевський М.* Хронологія... – С. 40. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1259 р.

¹⁶⁴ *Крин'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – С. 11; *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – С. 246; *Александрович В. С.* Архітектура... – С. 259.

¹⁶⁵ *Войтович Л.* Князь Лев Данилович. – Львів, 2012. – С. 37–41; *Його ж.* Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). – Львів, 2014. – С. 54–62 (з коротким оглядом проблеми).

улус-бек Бурундай¹⁶⁶. У 1287 р. в околицях Львова стояв Телебуга зі своїм військом¹⁶⁷, а в першій половині XIV ст., як видно з подій 1340 та 1349 рр., Львів уже був важливим адміністративним та політичним осередком. У другій половині XIII – першій половині XIV ст. Львів мав замок на Замковій Горі та підгороддя на терені південної частини пізнішого Жовківського передмістя. Точаться дискусії з приводу характеру та розмірів заселення терену сучасної площі Ринок¹⁶⁸.

Як бачимо, у Звенигородському князівстві на початку XIII ст. існувало три міських осередки; у першому періоді (1199–1241) розширення їх мережі відбувалося у північно-західному напрямку (один осередок); у третьому – 1269–1340 рр. – також з'явився новий осередок на захід від знищеного внаслідок монгольської навали Звенигорода.

Галицьке князівство

У Галицькому князівстві на початку XIII ст. достеменно відомо тільки про один міський осередок – Галич. Поселенський комплекс Галича того часу складався з дитинця розташованого на горі між притоками Дністра Луквою та Мозолевим потоком, підгороддя на південний захід від нього та розміщеного обабіч Лукви на захід від дитинця посаду¹⁶⁹. Внаслідок монгольської навали 1241 р. цей поселенський комплекс знищено, проте згодом певною мірою відбудовано. Як можна припускати на підставі відомостей Галицько-Волинського літопису, після навали Галич ще відігравав важливу роль у політичному житті краю, але поступово його значення підупадало. У середині XIV ст., правдоподібно, він уже не мав рис міського осередку¹⁷⁰, а новий Галич на німецькому праві засновано 1374 р. на новому місці¹⁷¹.

До міських осередків князівства в історіографії зараховують також розташовану на південь від Галича над р. Прут Коломию¹⁷². Беручи до уваги єдину для XIII ст. згадку про неї з 1241 р.¹⁷³, можна припускати появу міста між 1199 та 1241 р. Тогочасна його топографія, однак, не встановлена.

¹⁶⁶ Іпатьевская летопись. – Стб. 849. Датування 1259 р. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 42. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1261 р.

¹⁶⁷ Іпатьевская летопись. – Стб. 894. Датування 1287 р. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 56. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1283 р.

¹⁶⁸ Діба Ю. Планувальна структура давнього Львова // *Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2006. – Т. 1: 1256–1772. – С. 73.*

¹⁶⁹ Нині терени села Кринос. Див.: *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження 1850–1943 рр. – Краків; Львів, 1944; *Свешников І.* Галич // *Археологія Прикарпаття, Волини і*

Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев, 1990. – С. 97–102; *Джеджора О.* Проблеми історичної топографії давнього Галича // *Записки НТШ.* – 1991. – Т. 222. – С. 292–303; *Ауліх В.* Княжий Галич // *Галичина та Волинь...* – С. 139–153.

¹⁷⁰ *Свешников І.* Галич. – С. 102.

¹⁷¹ *Matricularum Regni Poloniae. Summaria. – Varsoviae, 1915. – Pars 4, vol. 3 / Ed. T. Wierzbowski. – Nr 276 (19.11.1374 p.).*

¹⁷² *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 55.

¹⁷³ Іпатьевская летопись. – Стб. 789–790. Датування 1241 р. за: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 30. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1240 р.

Міським осередком Галицького князівства міг бути Жидачів: 1387 р. відготовано “Oppido... Zudaczow”¹⁷⁴, ще перед цим – 1360 р. – жидачівського палатина (воєводу?) Петра Русина (“Petri Rutheni dicti yuanovicz, palatini zudaczouiensis”)¹⁷⁵. І. Крип’якевич ототожнював Жидачів з Удечем Київського літопису 1164 р. З контексту тієї єдиної згадки складно робити висновок, чи вже на той час він був міським осередком¹⁷⁶. З огляду на це, його появу не можна віднести раніше, ніж до середини XIV ст.

Як бачимо, у Галицькому князівстві на початку XIII ст. існував один міський осередок; у першому періоді (1199–1241); розширення мережі відбувалося на південний схід (один осередок); а в третьому – 1269–1340 рр., як можна припускати, з’явився ще один осередок на північний захід від Галича.

Теребовельське князівство

У Теребовельському князівстві міськими осередками можна назвати Теребовлю, Биковен, Збараж, Моклеків, Василів та не віднозоване в джерелах Льньовецьке городище – знищений у середині XIII ст. попередник Чернівців¹⁷⁷.

Щодо Теребовлі історики тривалий час вели дискусію з приводу її локалізації у княжі часи. Одні припускали її знаходження на місці пізнішого замку XIV–XVI ст. в Теребовлі (Лев Чачковський¹⁷⁸), інші вважали княжою Теребовлею поселення у місці впадіння р. Гнізни до Серету поблизу нинішнього села Зеленче (Ярослав Пастернак¹⁷⁹). Щойно археологічні дослідження другої половини XX ст. дали змогу встановити розташування княжої Теребовлі на обох згаданих місцях¹⁸⁰. На думку Бориса Тимощука, на місці пізньосередньовічного замку знаходився дитинець, а поселення на терені Зеленча обслуговувало порт¹⁸¹. Джерельні згадки досить певно вказують на Теребовлю як міський осередок, наділений функцією центру княжої адміністрації. У період, що нас цікавить, остання згадка про Теребовлю походить з 1227 р.¹⁸². Однак її віднозовано також уже в Яна з Чарнкова як поселення, де король Казимир III збудував замок¹⁸³. Вона присутня й у “Списку руських міст далеких та близьких”¹⁸⁴.

¹⁷⁴ AGZ. – Lwów, 1870. – Т. 2. – С. 28.

¹⁷⁵ Kodeks Dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F. Piekosiński. – Kraków, 1876. – Т. 1. – С. 299.

¹⁷⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 524.

¹⁷⁷ Тимощук Б. Древнерусские города Северной Буковины // Древнерусские города / Ред. В. Седов. – Москва, 1981. – С. 124–127.

¹⁷⁸ Чачковський Л. Княжий город Теребовля // Життя і знання. – 1932. – С. 257–259; Його ж. Княжа Теребовля (досліди у поземеллю) (рукопис 1932 р.). На жаль, ці праці автору не були доступні. Інформація про них подаю за: Могитич Р. Історична топографія Теребовлі // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1999. – № 10. – С. 27, 35.

¹⁷⁹ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 650–651.

¹⁸⁰ Свешников И. Теребовль // Археологія Прикарпаття... – С. 105–107; Могитич Р. Історична топографія... – С. 27–36.

¹⁸¹ Тимощук Б. Дослідження давньоруської Теребовлі // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1985. – С. 57–59; Его же. Исследования в Теребовле // Археологические открытия 1986 года. – Москва, 1988. – С. 341–342.

¹⁸² Ипатьевская летопись. – Стб. 749. Датування 1227 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 20. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1226 р.

¹⁸³ Kronika Jana z Czarnkowa / Oprac. J. Szlachtowski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów, 1872. – Т. 2 / Wyd. A. Bielowski. – С. 626.

¹⁸⁴ Новгородская первая летопись... – С. 476.

За 20 км на північ від Теробовлі за течією р. Серету знаходився Микулин (нині село Микулинці Теробовлянського р-ну Тернопільської обл.)¹⁸⁵, віднований у 1144 та 1205 р.¹⁸⁶. З останньої згадки випливає, що це було укріплене поселення, оскільки, знаходячись на березі Серету, мало призначення блокувати переправу: “Собравшю же Роурикоу Половци и Роуси много... пришедшю емоу на Галичь и срътоша и бодре Галичкыи. и Володимерьстии. оу Микоулина на рѣцѣ Серетѣ. и бившыма сѧ има всѧ днѣ. ѿ рѣкоу Серетѣ”¹⁸⁷.

На північному кордоні з 1214 р. маємо по одній згадці про поселення Биковен (нині село Городище Козівського р-ну Тернопільської обл.)¹⁸⁸ (60 км від Теробовлі за течією Серету) та Збараж (нині городище в околицях села Старий Збараж Збаразького р-ну Тернопільської обл.)¹⁸⁹ (50 км від Теробовлі за течією р. Гнізни). З вимови літопису можна припускати, що це були міські осередки: “...потом же Лестько не можаше приати Галича. но шедѣ воева ѿколо Теробовлѧ. и ѿколо Моклекова. и Збыража. и Быковенѣ взатѣ бы(сѣ) Лахи и Роусью и взѧ плѣнѣ великѣ”¹⁹⁰. За 40 км на південь від Теробовлі був розташований Моклеків, єдина згадка про який походить з наведеної цитати¹⁹¹. Її зміст також підказує міський характер поселення.

Далі, на південь, над Дністром за 70 км від Моклекова та 110 км від Теробовлі (за течією Серету) знаходився Василів (нині село з однойменною назвою Заставнівського р-ну Чернівецької обл.)¹⁹², єдиний раз відзначений 1230 р. як пункт на переправі через Дністер¹⁹³.

За 30 км на південь від Василева розташовувалось не відноване в писемних джерелах Ленківцецьке городище, що, згідно з результатами археологічних досліджень, було на той час міським осередком, а до його знищення в середині XIII ст. спричинилася монгольська навала¹⁹⁴. Воно складалося з трьох укріплених частин: дитинця, підгороддя та поселень біля них¹⁹⁵.

Як бачимо, у Теробовельському князівстві на початку XIII ст. існувало шість міських осередків. Про розбудову їх мережі у другій половині століття та в першій половині наступного ніяких відомостей немає.

Пониззя

Чотири рази у Галицько-Волинському літописі відновано Пониззя¹⁹⁶. З цих згадок можна зробити висновок про досить виняткове його місце у структурі Галицько-Волинського князівства. Ольга Пламеницька навіть припускала його входження до Галицького князівства, а пізніше Галицько-Волинського князівства на

¹⁸⁵ Літопис Руський. – С. 558.

¹⁸⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 316, 717. Датування 1144 р. за Л. Махновцем: Літопис Руський. – С. 197; 1205 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 7. В іпатіївській редакції Київського літопису перша подія слушно датована 1144 р., натомість друга – в іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису – хибно 1202 р.

¹⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 717.

¹⁸⁸ Літопис Руський. – С. 540.

¹⁸⁹ Там само. – С. 551.

¹⁹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 730.

¹⁹¹ Там же.

¹⁹² Літопис Руський. – С. 542.

¹⁹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 761. Датування 1230 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 23. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1229 р.

¹⁹⁴ Тимошук Б. Древнерусские города... – С. 125–129.

¹⁹⁵ Там же. – С. 128.

¹⁹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 750, 752, 758, 789.

засадах федерації та поширення влади галицьких (галицько-волинських) правителів лише на частину поселень у його західній частині – Бакоту, Каліус та Ушицю¹⁹⁷. Однак, на думку Сергія Маярчака, з якою можна погодитися, цей політико-географічний регіон у першій половині XIII ст. замикався у складі згаданих поселень і, навіть, його появу варто відносити власне до того часу. Регіон підлягав князям Галича й власне постійна політична криза у Галицькому князівстві упродовж усієї першої половини століття допривела до виокремлення Пониззя як самостійного утворення¹⁹⁸. З-поміж згаданих поселень лише Ушицю відновлено до початку XIII ст. – уперше 1144 ст.¹⁹⁹. З контексту згадки випливає, що вже тоді вона була міським осередком. Археологічні дослідження 60–70-х років XX ст. дали змогу вивчити залишки городища дитинця. Стверджено також наявність посаду біля нього, однак підтоплення терену унеможливило його дослідження²⁰⁰.

На Пониззі у першій половині XIII ст. вперше відновлено Бакоту (1241²⁰¹), яка стала важливим міським осередком та центром волості. Археологічно виявлено сліди заселення на її території від IV–V ст.²⁰², поселення княжих часів засвідчують матеріали XII–XIII ст.²⁰³. На думку дослідників, воно мало дитинець та посад, а також гірський печерний монастир²⁰⁴. Можливо, на першу половину XIII ст. припадає лише піднесення економічного та політичного значення Бакоти в регіоні та її перетворення на міський осередок. З огляду на це, важливим є спостереження С. Маярчака, згідно з яким, власне, утворення окремого князівства на Пониззі допривело до перетворення Бакоти на центральний осередок²⁰⁵.

Натомість Каліус, уперше відновлений 1242 р.²⁰⁶, був лише замком. На думку М. Котляра, він міг з'явитися навіть у другій половині XII ст., хоча на це й бракує доказів, археологічно поселення досі не досліджене²⁰⁷.

До замків Пониззя належав також розташований поблизу Каліуса, але на протилежному правому березі Дністра Кучелемин. Нічого не можна сказати про його топографію, оскільки археологічно городище досі не вивчене²⁰⁸.

¹⁹⁷ Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янець на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 37.

¹⁹⁸ Маярчак С. Літописні Пониззя і Бакота // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 169.

¹⁹⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 316. Датування 1144 р. за Л. Махновцем: Літопис Руський. – С. 197. В іпатіївській редакції Київського літопису слушне датування 1144 р.

²⁰⁰ Маярчак С. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 34.

²⁰¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 789. Датування 1241 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 30. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1240 р.

²⁰² Зеленецька І. Бакота // Енциклопедія історії України. – Київ, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 169.

²⁰³ Маярчак С. Археологічні пам'ятки... – С. 28–29.

²⁰⁴ Винокур І., Горішній П. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994; Винокур І., Телегін Д. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. – Тернопіль, 2008. – С. 390–395.

²⁰⁵ Маярчак С. Літописні Пониззя... – С. 171.

²⁰⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 793. Датування 1242 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 30. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1241 р.

²⁰⁷ Котляр М. Каліус // Енциклопедія історії України. – Київ, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 36.

²⁰⁸ Його ж. Кучелемин // Енциклопедія

Як бачимо, на Пониззі на початку XIII ст. існував один міський осередок. У першому періоді (1199–1241) розширення їх мережі відбувалося до заходу (один осередок). Бракує вказівок про її розбудову у другій половині XIII та першій половині наступного століття.

Болохівська земля

Специфічною територіальною одиницею на східному прикордонні Галицько-Волинського князівства була Болохівська земля, розташована вздовж р. Случі та у верхів'ях Південного Бугу. Сама вона та її міські осередки віднозовані у Київському та Галицько-Волинському літописах у 1150, 1236, 1241 і 1255 рр.²⁰⁹. Не дивлячись на довготривале зацікавлення історією регіону, питання його території та її змін досі залишаються дискусійними. У синтетичній праці, присвяченій історії Галицько-Волинського князівства, І. Крип'якевич до головних осередків Болохівської землі відніс Возвягль, Полонне, Микулин, Деревич, Губин, Кобуд, Божзький та Меджибіж²¹⁰. Як можна припускати, опираючись, головним чином, саме на цю працю, Наталя Яковенко ствердила, що центром цього адміністративно-політичного утворення був Болохів, а до інших головних осередків належали також Возвягль, Колодяжин та Меджибіж²¹¹. При так окресленій території Болохівської землі можна зауважити, що розташовані у ній міські осередки виразно зосереджуються у трьох групах: горішній течії Південного Бугу з центром у Меджибожі, межиріччі Случі й Хомори – у Полонному чи Болохові та в околицях Возвягля.

Необхідно, однак, відзначити, що, за Костянтином Терещуком, група поселень на чолі з Возвяглем утворювала окреме політико-адміністративне утворення і не належала до Болохівської землі²¹². Подібної думки, як видається, дотримувався й М. Котляр, який серед відповідних центрів не згадує Возвягль²¹³. Отже, заселення Болохівської землі мало б зосереджуватися у верхів'ях Південного Бугу та межиріччі Случі й Хомори.

Головним осередком у верхів'ях Південного Бугу був Меджибіж. Студи належали також Кудин, Божзький, Дядьків та Городець. Уже 1148 р.²¹⁴ Меджибіж віднозовано як центр волості²¹⁵. З XIII ст. у Галицько-Волинському літописі про нього збереглося лише два записи, причому зі згадки 1228 р.²¹⁶ можна зробити

історії України. – Київ, 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – С. 543.

²⁰⁹ Іпат'євская летопись. – Стб. 398, 774–775, 791–792, 838. Датування 1150 р. за Л. Махновцем: Літопис Руський. – С. 231; 1236, 1241 та 1255 рр. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 25–26, 30–31, 39–40. В іпат'ївській редакції Київського літопису перша подія слушно датована 1150 р., натомість друга – хибно 1235 р., третя – слушно 1241 р., четверта – хибно 1257 р.

²¹⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 37–38.

²¹¹ Яковенко Н. Нарис... – С. 97.

²¹² Терещук К. До питання про ло-

калізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С. 166.

²¹³ Котляр М. Болохівська земля // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – С. 333–334.

²¹⁴ Датування 1148 р. за Л. Махновцем: Літопис Руський. – С. 219. В іпат'ївській редакції Київського літопису слушне датування 1148 р.

²¹⁵ Іпат'євская летопись. – Стб. 367.

²¹⁶ Датування 1228 р. за: Грушевський М. Хронологія... – С. 22. В іпат'ївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1227 р.

висновок про входження Меджибожа разом з околицею до сфери впливів князів Володимира: адже тоді Данило та Василько Романовичі посадили в ньому Ярослава Інгваревича²¹⁷. Археологічні дослідження ще не встановили докладнішої топографії тогочасного Меджибожа. Відомо, однак, що городище збереглося на терені сучасного замку²¹⁸.

Серед поселень межиріччя Случі та Хомори до міських осередків можна віднести Полонне, Болохів та, як випадає припускати, Деревич. Сюди ж належали також замки: Чернятин, Кобуд, Губин і Колодяжин.

Полонне – один з найстарших осередків. Перша згадка про нього (в Лаврентіївському літописі) походить ще з 1169 р.²¹⁹. Під кінець XII ст. воно поступово перейшло до сфери впливу галицько-волинських князів. 1196 р.²²⁰ київський князь Рюрик передав Полонне у володіння своєму зятеві, князю Роману Мстиславовичу²²¹, хоча його правління і не стало довготривалим²²². За археологічними дослідженнями відомо про функціонування тоді на терені нинішнього Полонного двох городищ: одне з них датоване періодом від X до XIII ст., інше – XII та XIII ст.²²³.

Важливим осередком був Болохів. Згідно з переконливим припущенням К. Терещука, він знаходився на терені сучасного міста Любар²²⁴ й у XIII ст. складався з двох укріплених городищ, одне з яких ідентифіковано як дитинець з поверхнею 0,8 га, інше – посад. Загальна площа тогочасного Болохова сягала близько 2,8 га²²⁵.

До цієї групи належав також Деревич (нині урочище Замчисько на терені с. Великі Деревичі Любарського р-ну Житомирської обл.)²²⁶. Небагато відомо про його топографію. На основі археологічних досліджень ідентифіковано укріплений дитинець з матеріалами (головно керамікою) XII–XIII ст.²²⁷. Топографія дитинця дає підстави припускати розташування на північ від нього підгороддя.

У світлі згаданого віднесення літописного Возв'язля до Болохівської землі не можна не згадати й про нього. Попри одинокі відзначення на сторінках

²¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 752–753.

²¹⁸ Толкачев Ю. Меджибіж: археологічні дослідження, підсумки та перспективи // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя Заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ; Фастів, 2005. – С. 360.

²¹⁹ Лаврентіевская и Троицкая летописи // ПСРЛ. – Санктпетербург, 1846. – Т. 1, I. П. – С. 153. Див. також оригінал рукопису в електронному варіанті: Санкт-Петербург, Российская национальная библиотека. – Ф. 550 – Основное собрание рукописной книги. – Инв. 219. – Л. 120 об. // http://expositions.nl.ru/LaurentianCodex/_Project/page_Show.php (08.08.2015).

²²⁰ Датування 1196 р. за Л. Махновцем: Літопис Руський. – С. 361. В іпатіївській

редакції Київського літопису слушне датування 1196 р.

²²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 697.

²²² На думку І. Крип'якевича, саме відтоді регіон опинився у сфері впливів Волинського князівства: Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 37.

²²³ Паска В. Полонне за часів Болохівської держави // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – Т. 20: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”, 23–24 червня 2000 р. – С. 74.

²²⁴ Терещук К. До питання... – С. 171.

²²⁵ Там само. – С. 170–171.

²²⁶ Рапторт П. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1955. – № 57. – С. 54.

²²⁷ Там же. – С. 54–56.

Галицько-Волинського літопису у 1256 р.²²⁸, він один з найкраще археологічно вивчених серед згаданих поселень. З археологічних досліджень виходить, що в XII – першій половині XIII ст. це, без сумніву, був міський осередок на правому березі Случі на території сучасного Новограду-Волинського²²⁹. На той час він складався з двох укріплених городищ та одного неукріпленого, розташованого між ними. Перше, зване північним, займало поверхню бл. 1 га²³⁰, друге – південне – 2,5 га²³¹. Друге городище ділилося на три менші укріплені частини, з яких одну, площею 0,4 га, ідентифіковано як дитинець²³². Неукріплене городище між ними займало бл. 6–7 га²³³.

Актуальний стан досліджень не дає змоги простежити розвиток мережі міських осередків Болохівської землі у першій половині XIII ст. Втім, можна стверджувати, що переломним моментом була монгольська навала 1241 р. Внаслідок неї сфера впливу галицько-волинських правителів значно пересунулася на захід. У цей час відпали від Галицько-Волинського князівства Пониззя та Болохівська земля: вони утворювали буферну зону, залежну від Золотої Орди²³⁴. Спроби галицько-волинських князів у 50–60-х роках повернути контроль над цими територіями не доправили до очікуваних результатів. Пониззя залишилося під домінуванням Золотої Орди²³⁵, а поселення Болохівської землі внаслідок дій як галицько-волинських князів, так і монголів були знищені²³⁶.

***

Засновуючись на наведеному матеріалі, можна підсумувати, що упродовж XIII – першої половини XIV ст. на терені Галицько-Волинської держави функціонував 61 міський осередок (наведена лічба враховує також ті, що перестали існувати в середині XIII ст.). На початку XIII ст. функціонувало 40 таких осередків, з яких один зараховуємо до цієї групи гіпотетично. У Володимирському князівстві це Володимир і Турійськ; Берестейському – Берестя; Дорогичинському – Дорогичин; Угровському (пізніше – Холмському) – Угровськ; Червенському – Червен

²²⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 838–839. Датування 1256 р. за: *Nagirnyj W. Polityka zagraniczna...* – S. 280. В іпатіївській редакції Галицько-Волинського літопису хибне датування 1257 р.

²²⁹ Звіздецький Б. Південне городище літописного Возвягль: дослідження 1988–1998 рр. // Літописний Возвягль (дослідження 1988–2007 рр.). – Київ, 2008. – С. 9; Коваль А., Петраускас А., Польгуй В. Північне городище літописного Возвягль: розкопки 2007 р. // Літописний Возвягль... – С. 49; Непомнящих В. Аналіз та реконструкція оборонних споруд літописного Возвягль (за результатами розкопок 1988–1998 рр.) // Літописний Возвягль... – С. 73.

²³⁰ Звіздецький Б. Південне городище... – С. 8.

²³¹ Там само. – С. 8–9.

²³² Коваль А., Петраускас А., Польгуй В. Північне городище... – С. 45.

²³³ Звіздецький Б. Південне городище... – С. 9.

²³⁴ Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С. 36–37; Русина О. Україна під татарами і Литвою (Україна кризь віки: У 15 т. – Т. 6). – Київ, 1998. – С. 36–37.

²³⁵ Пламеницька О. Сакральна архітектура... – С. 43–55.

²³⁶ Прищепя Б. Погоринські і Болохівські міста в давньоруський час // Болохівщина: земля і люди. – С. 76–82; Винокур І. Болохівська земля в контексті археології та історії Південно-Західної Русі // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 1. – С. 166–174.

Додаток 1. Міські осередки Галицько-Волинської держави,

Володимирське князівство	Берестейське князівство	Дорогичинське князівство	Угровське (Холмське) князівство	Червенське князівство	Белзьке князівство	Луцьке князівство
міські осередки, що існували						
Володимир	Берестя	Дорогичин	Угровськ	Червен	Белз	Луцьк
Турійськ				Сутейськ		Дубно
						Чорторийськ
						Небль
						Перемиль

Додаток 2. Міські осередки Галицько-Волинської держави,

Володимирське князівство	Берестейське князівство	Дорогичинське князівство	Угровське (Холмське) князівство	Червенське князівство	Белзьке князівство	Луцьке князівство
міські осередки, що						
			Щекарів			
			Холм			
міські осередки, що						
Мельниця	Більськ	Мельник				
Камінь						
міські осередки, що						
Любомль	Кам'янець			Щебрешин		
Всеволож	Кобринь					
Городло						
				Тишівці		

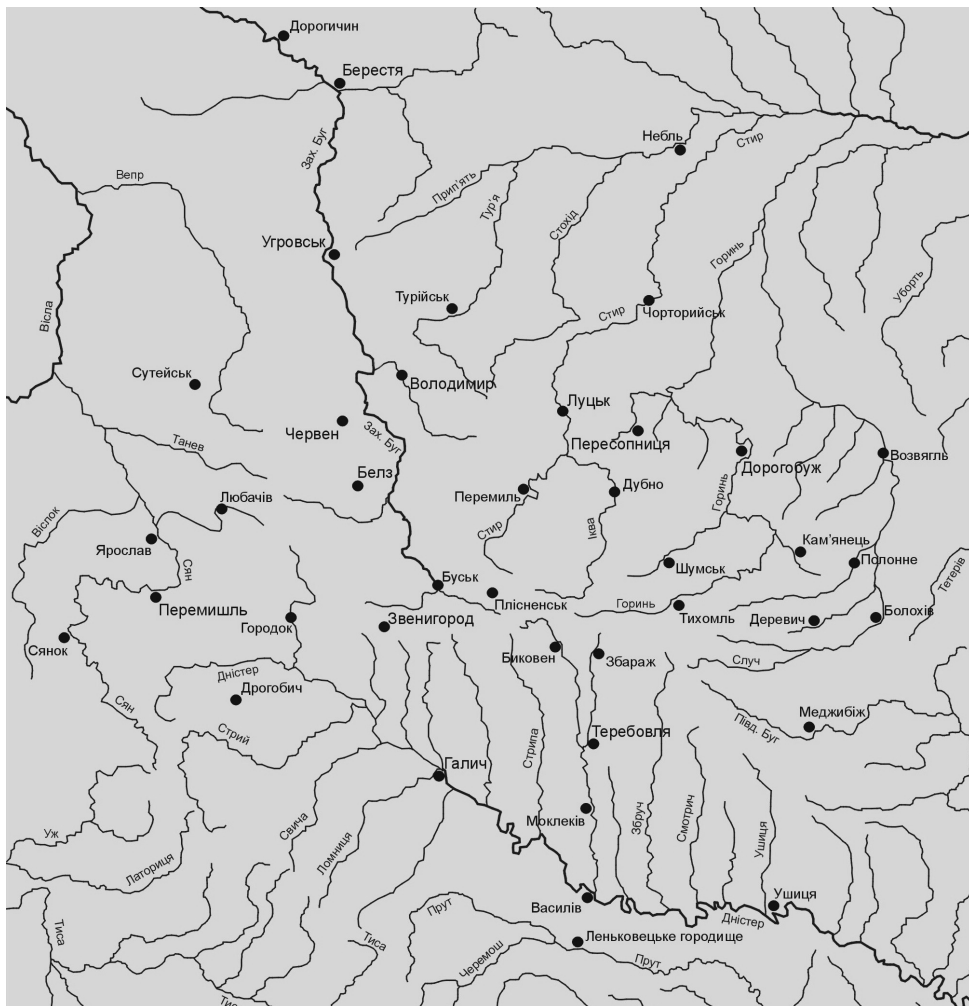
що існували напередодні XIII ст.

Дорогобузь-ке (Пересо-пницьке) князівство	Пере-мишльське князівство	Звенигород-ське князівство	Галицьке князівство	Теребовель-ське князівство	Пониззя	Болохівська земля
напередодні XIII ст.						
Дорого-буж	Пере-мишль	Звениго-род	Галич	Теребовля	Уши-ця	Меджи-біж
Пересо-пниця	Сянок	Буськ		Ленько-вецьке городище		Деревич
Шумськ	Ярослав	Пліс-ненськ		Биковен		Полонне
Тихомль	Любачів			Збараж		Болохів
Кам'янець	Городок			Моклеків		Возвягль
	Дрого-бич			Василів		

що з'явились у XIII та першій половині XIV ст.

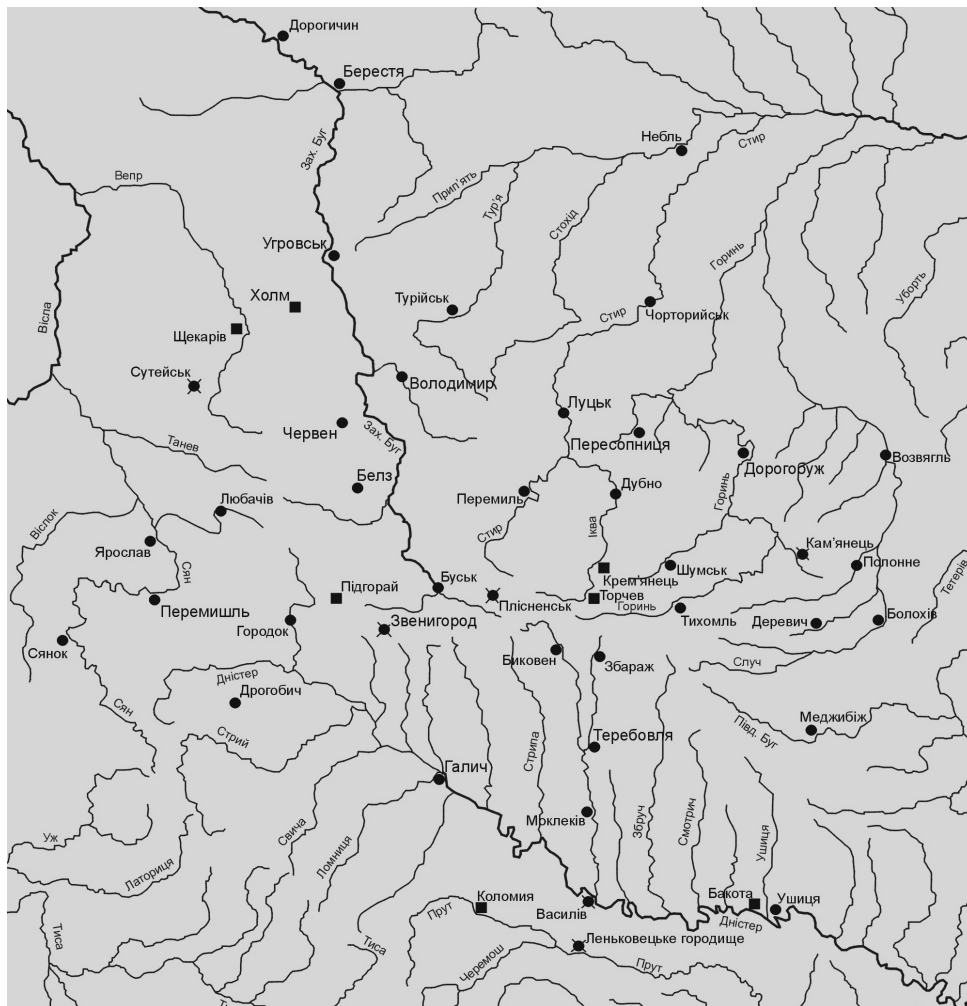
Дорогобузь-ке (Пересо-пницьке) князівство	Перемишль-ське князівство	Звенигород-ське князівство	Галицьке князівство	Теребовель-ське князів-ство	Пониззя	Болохівська земля
з'явились між 1199 та 1241 р.						
Крем'я-нець		Підгорай	Коломия		Бакота	
Торчев						
з'явились між 1241 та 1269 р.						
		Львів				
з'явились між 1269 та 1340 р.						
	Самбір					
			Жидачів			

Додаток 3. Мережа міських осередків Галицько-Волинської держави напередодні XIII ст.

● міські осередки, що існували напередодні XIII ст.

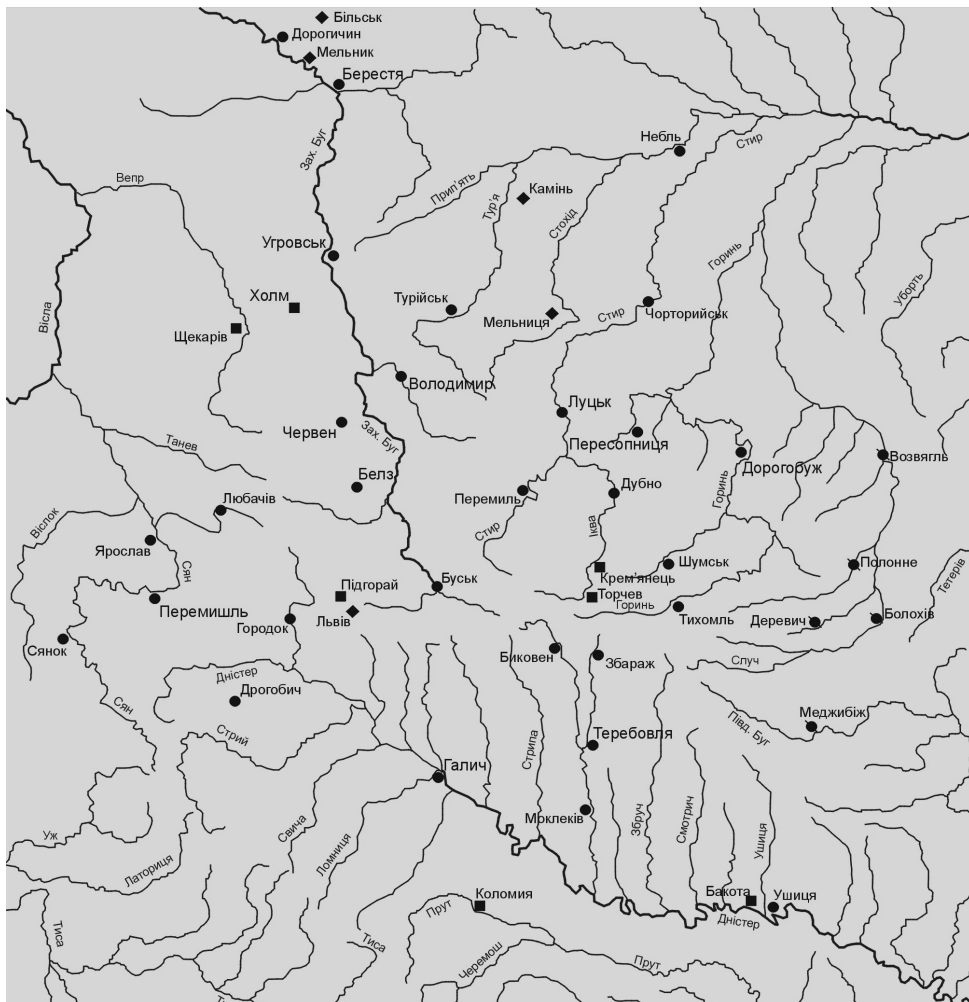
Додаток 4. Мережа міських осередків Галицько-Волинської держави у 1241 р.

- міські осередки, що існували напередодні XIII ст.
- міські осередки, що з'явилися між 1199 та 1241 р.
- ⊗ міські осередки, знищені внаслідок монгольської навали 1241 р. і не відбудовані після неї

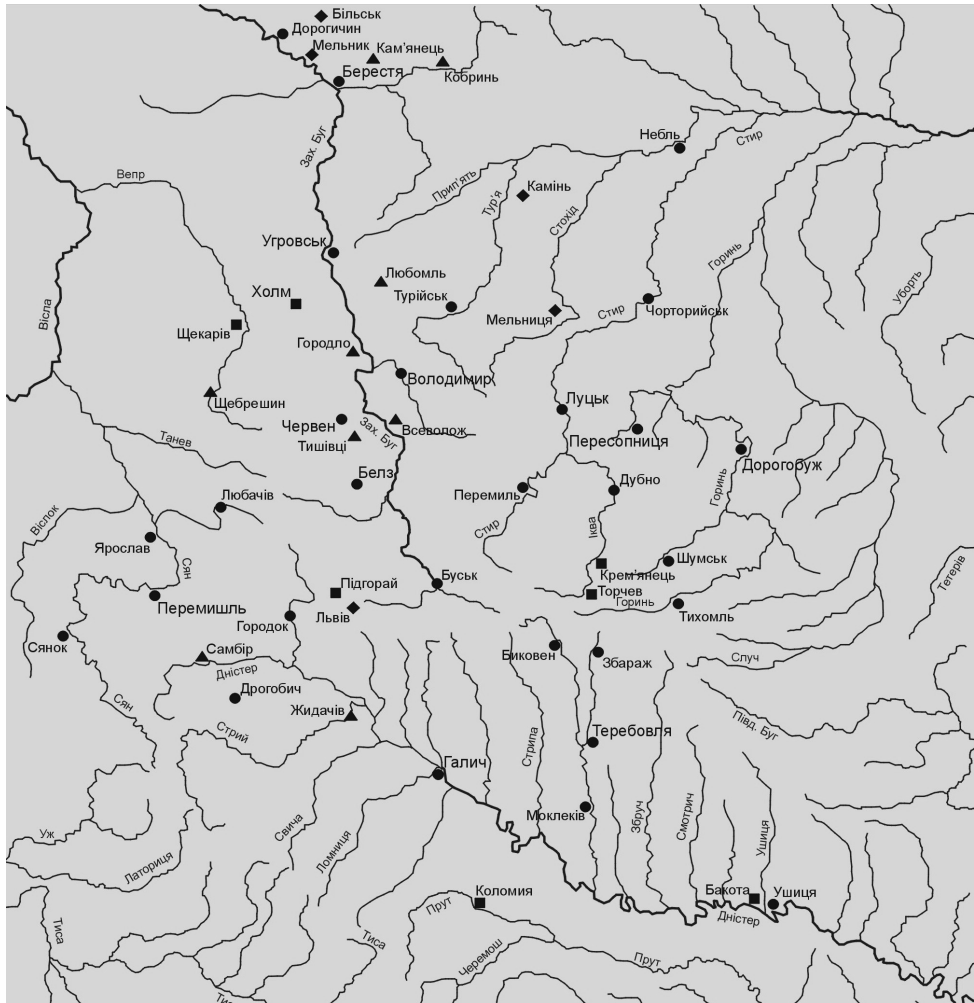

Додаток 5. Мережа міських осередків Галицько-Волинської держави у 1269 р.

- міські осередки, що існували напередодні XIII ст.
- міські осередки, що з'явилися між 1199 та 1241 р.
- ◆ міські осередки, що з'явилися між 1241 та 1269 р.
- міські осередки, знищені внаслідок сутичок між монголами та галицько-волинськими князями у 50-60-тих роках XIII ст.

Додаток 6. Мережа міських осередків Галицько-Волинської держави у 1340 р.

- міські осередки, що існували напередодні XIII ст.
- міські осередки, що з'явилися між 1199 та 1241 р.
- ◆ міські осередки, що з'явилися між 1241 та 1269 р.
- ▲ міські осередки, що з'явилися між 1269 та 1340 р.

та Сутейськ; Белзькому – Белз; Луцькому – Луцьк, Дубно, Чорторийськ, Небль і Перемиль; Дорогобузькому (Пересопницькому) – Дорогобуж, Пересопниця, Шумськ, Тихомль та Кам'янець; Перемишльському – Перемишль, Сянок, Ярослав, Любачів, Городок та Дрогобич (ймовірно); Звенигородському – Звенигород, Буськ та Плісненськ; Галицькому – Галич; Теревовельському – Теревовля, Биковен, Збараж, Моклеків, Василів та Леньковецьке городище; на Пониззі – Ущиця; у Болохівській землі – Меджибіж, Деревич, Полонне, Болохів та Возвягль.

У першій половині XIII ст. (до 1241 р.) у Галицько-Волинському князівстві з'явилося сім нових міських осередків: в Холмському (раніше – Угровському) – Щекарів та Холм, Дорогобузькому (Пересопницькому) – Крем'янець та Торчев, Звенигородському – Підгорай, Галицькому – Коломия; на Пониззі – Бакота.

Між 1241 та 1269 р. внаслідок монгольської навали 1241 р. знищено: в Червенському князівстві – Сутейськ, Дорогобузькому (Пересопницькому) – Кам'янець, Звенигородському – Звенигород та Плісненськ, Галицькому – Галич (згодом відбудовано), Теревовельському – Леньковецьке городище та Василів.

У 50-х роках XIII ст. внаслідок суперництва між Романовичами та монголами знищено поселення Болохівської землі Меджибіж, Деревич, Полонне, Болохів та Возвягль.

З іншого боку, в другій половині XIII ст. з'явилося також 5 нових міських осередків: у Володимирському князівстві – Мельниця та Камінь-Каширський, Берестейському – Більськ; Дорогичинському – Мельник; Звенигородському – Львів.

Між 1269 та 1340 р. у Галицько-Волинському князівстві виникло дев'ять міських осередків (з них три – гіпотетично): у Володимирському князівстві – Любомль, Всеволож та Городло, Берестейському – Кам'янець та Кобринь, колишньому Червенському – Щебрешин та Тишівці (ймовірно), в Перемишльському Самбір (ймовірно) і колишньому Галицькому – Жидачів (ймовірно). За нез'ясованих обставин ще до кінця XIII ст. збезлюднів Червен, востаннє відновлений під 1289 р.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. на терені Галицько-Волинської держави функціонувало 49 міських осередків. Відтак, необхідно переглянути поширені в історіографії вказівки на кількості міст, зокрема згадані у Л. Войтовича 95 міст у Волинському князівстві та 52 у Галицькому. Після визначення предмета дослідження виявилось, що міських осередків насправді було значно менше.

Особливо необхідно відзначити виняткові для свого часу містобудівні заходи короля Данила Романовича. У його інвестиційній політиці можна виділити два головні напрями. По-перше, вона була підпорядкована потребі зміцнення влади над підлеглою йому територією, що стрімко розширювалася (особливо це помітно у 20–30-х роках XIII ст.), по-друге, забезпеченню від постійної загрози Золотої Орди від 40-х років XIII ст. Водночас, привертає особливе зацікавлення короля зміцненням північно-західного (русько-литовсько-ятвязького) пограниччя, де головна небезпека чигала від ятвягів. Варто підкреслити виняткову успішність цієї діяльності, оскільки вона дала змогу зміцнити владу над значною територією та провадити у відповідному контексті активну міжнародну політику.

Кандидат історичних наук, м. Люблін

“СПИСОК ГОРОДОВ РУССКИХ ДАЛЬНИХ И БЛИЖНИХ”: ДАТЫРОЎКА ПРАТОГРАФА

Адной з цікавейшых крыніц па гістарычнай геаграфіі Усходняй Еўропы ў сярэднявеччы з’яўляецца “Спісок городов Русских дальних и ближних” (дакладней, як напісана ў арыгінале “А се имена градомъ всѣмъ Русскимъ, дальнимъ и ближнимъ”) (у далейшым у тэксце будзе скарачана называцца “Спіс...”). Ён вядомы па шэрагу летапісаў і зборнікаў XV–XVII стст., дзе змяшчаўся ў выглядзе адмысловага артыкула. Упершыню спробу прадаставаць “Спіс...” зрабіў пачынальнік беларускай археалогіі З. Даленга-Хадакоўскі (А. Чарноцкі), які лічыў, што гэты пісьмовы помнік першапачаткова складзены ў часы вялікага князя Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) Вітаўта або да 1430 г.¹

Больш грунтоўнае даследаванне пра час і месца складання “Спіса...”, а таксама па лакалізацыі пералічаных у ім гарадоў была прароблена ўжо ў сярэдзіне XX ст. М. М. Ціхаміравым. Гэты даследчык зыходзіў з таго, што “Спіс...” захаваўся ў рукапісе сярэдзіны XV ст. і, значыць, узнік не пазней першай паловы стагоддзя. Больш дакладнае датаванне М. М. Ціхаміраў паспрабаваў вызначыць, зыходзячы з аналізу зместу. Паколькі ў “Спісе...” гарады падзелены на 8 груп паводле палітычнай прыналежнасці (“балгарскія і валоскія”, “польскія”, “кіеўскія”, “валынскія”, “літоўскія”, “разанскія”, “смаленскія”, “залескія”), а для шэрагу гарадоў ўказваюцца асаблівасці гарадскіх умацаванняў – драўляныя яны ці мураваныя (“каменны”), то па меры магчымасці ўлічваліся як “палітычны”, так і “архітэктурны” аргументы. Паколькі “балгарскія і валоскія” гарады пералічваюцца адной групай, М. М. Ціхаміраў акцэнтаваў увагу на тым, што балгарскі горад Тырнаў захоплены туркамі ў 1393 г., Відзін – у 1398 г., а валашскі гаспадар Мірча валодаў шэрагам тэрыторый і ў Балгарыі (асабліва ў Дабруджы) двойчы: паміж 1390–1391 гг. і ў 1406–1415 гг., і лічыў магчымым адносіць складанне “Спіса...” да першага са згаданых перыядаў. Паколькі ўказваецца на наяўнасць у пскоўскім горадзе Порхаве мураваных умацаванняў (“Порховъ камень”), а па наўгародскіх летапісах вядома, што ў 1387 г. “поставиша город Порхов камен”, то гэты год быў вызначаны як ніжняя дата складання “Спіса...”. Верхняя дата была акрэслена часам, не пазнейшым за 1406 г., таму што ў “Спісе...” яшчэ згадваецца горад Каложа на Пскоўшчыне, які ў 1406 г. быў датла знішчаны Вітаўтам, а жыхары паселены ў Гародні. Гарады “кіеўскія”

¹ *Ходаковский З.* Историческая система Ходаковского // *Русский исторический сборник*, издаваемый Императорским

обществом истории и древностей российских. – Москва, 1838. – Т. 1, кн. 3. – С. 97–99.

і “смаленскія” пададзены асобна ад “літоўскіх”. “Вялікі князь Рускі” Скіргайла, які правіў у Кіеве, памёр каля 1395 г., у тым жа годзе войскі Вітаўта ўпершыню авалодалі Смаленскам, таму М. М. Ціхаміраў быў схільны, зыходзячы з гэтай храналогіі, адносіць складанне “Спіса...” да канца XIV ст., а дакладней, да часу паміж 1387 і 1392 г. Аўтара “Спіса...” даследчык лічыў паходзячым з усходняй часткі акрэсленай у гэтым помніку тэрыторыі, паколькі маецца асабліва дакладнае пералічэнне “разанскіх” і “залескіх” гарадоў, а таксама вялікая ўвага ўдзелена гарадам чарнігаўскім (якія пададзены ў агульнай групе “кіеўскіх”), і гарадам на ўсходняй ускраіне ВКЛ. М. М. Ціхаміраў слухна звяртаў увагу, што адсутнічаюць гарады з чыста балцкім насельніцтвам, такія як Біржы, Кейданы, Шаўлі, тады як Вільня і Трокі, дзе несумненна прысутнасць усходнеславянскіх жыхароў, там згаданыя.

Самым раннім варыянтам “Спіса...” М. М. Ціхаміраў лічыў тэкст, змешчаны ў Наўгародскім I летапісе малодшага ізводу, таксама блізім па часу да яго вызначаў тэкст у Ярмолінскім летапісе. Па меркаванні гэтага вучонага, “Спіс...” узнік у Ноўгарадзе паміж 1387–1392 гг., магчыма ў асяроддзі гандлёвых колаў, звязаных частымі дзелавымі паездкамі з рознымі гарадамі. У большасці варыянтаў “Спіса...” адсутнічае пералік цвярскіх гарадоў, ён маецца толькі ў зборніку Наўгародскага Сафійскага сабора 1602 г., які больш позняга паходжання і дапоўнены ўжо ў XVI ст. (у ім згаданы “*Ивангород камен*”, які пабудаваны толькі ў 1492 г.). Што датычыць самага ранняга варыянту ў Археалагічным спісе Наўгародскага I летапісу малодшага ізводу, то М. М. Ціхаміраў, зыходзячы з характару іншых спадарожных яму артыкулаў, лічыў, што “Спіс...” быў унесены ў зборнік, які ўзнік прыблізна ў 30-я гады XV ст.²

М. М. Ціхаміраў таксама паспрабаваў ідэнтыфікаваць гарады, пералічаныя ў “Спісе...”. З “балгарскіх і валоскіх” гарадоў ён абазначыў на карце ўсе, прычым “Гарадок на Чарамошы”, паводле ягонага меркавання – гэта сучасная Віжніца ў Чарнавіцкай вобласці. Абазначэнне “польскія гарады”, паводле гэтага даследчыка, з’яўляецца скажэннем назвы “падольскія гарады”, што не выклікае прэчанняў. З гэтых 11 гарадоў ён ідэнтыфікаваў большую частку, а наконт згаданых там Чаркасаў прытрымліваўся думкі, што яны не могуць атаясамлівацца з аднайменным горадам на правым беразе Дняпра. З “валынскіх” гарадоў даследчыку не ўдалося ўстанавіць месцазнаходжанне 4 пунктаў: *Хороборь*, *Ивань*, *Дубичи*, *Любно*. З іх другі ён лічыў верагодным звязаць з пазнейшым сялом Івань на рацэ Ікве, прытоку Стыры, а *Дубічы* – з мястэчкам Дубішчы ў Луцкім павеце, або з нейкім з двух сёл Дубішчы недалёка ад той жа мясцовасці. Адпаведнікаў гарадам *Любно* і *Хороборь* яму адшукаць не ўдалося. З уключаных у пералік “валынскіх” гарадоў Галіччыны М. М. Ціхаміраў не ўдалося ўстанавіць месцазнаходжанне *Изборска на рѣць Солоной*. Указаны пасля Бярэсця *Брынескѡ* атаясамлены з Бранскам (сучасны Brańsk Podlaski) на рацэ Нурэц. Нявысветленым засталася знаходжанне гарадоў *Кольвань*, *Серенеск*, *Свинеск*. Даследчык звяртаў увагу, што гарады Цвярскога княства (*Цвер*, *Старыца*, *Зубцоў*, *Опоки*, *Гарадзец*,

² Тихомиров М. Н. Список русских городов // Исторические записки. – Москва, 1952. – Т. 40. – С. 214–259; Его же. Список

русских городов дальних и ближних // Его же. Русское летописание. – Москва, 1979. – С. 83–92.

Клін, Кашын, Скняцін) не згаданыя ў найбольш старых рэдакцыях “Спіса...”, але пералічваюцца ў пазнейшых³.

Я. П. Навумаў, які даследаваў “Спіс...” на два дзесяцігоддзі пазней, прышоў да высновы, што гэты пісьмовы помнік быў несумненна складзены па ініцыятыве мітрапаліта Кіпрыяна, які выкарыстоўваў для падмацавання ўласных прэтэнзій на ўладу над епархіямі Малдаўскай і Галіцкай мітраполій неўрэгуляванасць царкоўных адносін у Галічы, Малдавіі і Балгарыі, а таксама нетрываласць царкоўнай улады Канстанцінопальскай патрыярхіі на гэтых землях. Я. П. Навумаў меркаваў, што “Спіс...” (разам з пералікам залатаардынскіх ханаў, еўрапейскіх каралёў і наўгародскіх пасадаў) увайшоў у лік дапаўненняў да летапіснага зводу 1409 г., які таксама з’яўляўся вынікам канцэпцыі Кіпрыяна. Часам складання “Спіса...” ён лічыў 1394–1396 гг.⁴

А. В. Падасінаў у сваім артыкуле пра прынцыпы згадвання гарадоў і месца складання “Спіса...” прасачыў, якія накірункі пераліку гарадоў пераважалі ў розных частках “Спіса...”. Ім была звернута ўвага на сістэматычнае пералічэнне трохвялікіх груп гарадоў – Паўднёва-Заходняй, Паўночна-Усходняй і Паўночнай Русі, прычым кожны раз у адным парадку: ад гарадоў, найбольш аддаленых на поўдні, захадзе, усходзе і поўначы да размешчаных бліжэй да Смаленска, куды сыходзяцца вектары ўсіх пералічэнняў. На падставе гэтых назіранняў было выказана меркаванне калі не пра наўпрост смаленскае паходжанне “Спіса...”, то ва ўсякім разе нейкую блізкую сувязь яго складальніка са Смаленскам⁵.

У канцы 1990-х гадоў В. Л. Янін у сваёй манаграфіі пра ўзаемаадносіны Вялікага Княства Літоўскага і Ноўгарада, закрануў і пытанне датавання часу складання “Спіса...”. Ён звярнуў увагу, што згаданая сярод «літоўскіх гарадоў» *Пустая Ржова* на Волзе – гэта сучасны Ржэў на Волзе. Паводле летапісных звестак, Ржэўская зямля стала належаць Вялікаму Княству Літоўскаму яшчэ да 1335 года, і была канчаткова страчана ў 1381 г. В. Л. Янін ідэнтыфікаваў згаданыя ў “Спісе...” побач са Ржэвам такія гарады, як *Осечен, Рясна, Сижка, Туд, Горышин, Селук (Вселуг), Торусы, Восвято, Жижец, Лукы, Клечень, Волго*, якія належалі да Ржэўскай зямлі. Таксама ён указваў, што паколькі ў “Спісе...” гаворыцца пра наяўнасць у Маскве мураваных умацаванняў (“Москва камень”), то трэба мець на ўвазе, што ў Маскве мураваны Крэмель быў пабудаваны ў 1367 г. У 1375 г. у Пскове была ўзведзена чацвёртая мураваная сцяна (у “Спісе...” “Псковъ камень о четырехъ стень”). У 1375 г. ржэўскія гарадкі яшчэ заставаліся “літоўскімі”. Грунтуючыся на гэтых храналагічных рэперах, В. Л. Янін часам складання “Спіса...” лічыць адрэзак часу паміж 1375 і 1381 гг. На думку даследчыка, складзены не пазней 1381 г. “Спіс...” у далейшым падвяргаўся карэкцыі і ў другой палове 1430-х гг. або ў 1440-х гг. набыў вядомую цяпер форму⁶.

³ Тихомиров М. Н. Список... [1952]. – С. 233–259; *Его же*. Список... [1979]. – С. 107–110, 133.

⁴ Наумов Е. П. К истории летописного “Списка городов дальних и ближних” // *Летописи и хроники: Сборник статей*. 1973 г. – Москва, 1974. – С. 150–163.

⁵ Подосинов А. В. О принципах постро-

ения и месте создания “Списка русских городов дальних и ближних” // *Восточная Европа в древности и средневековье / Отв. ред. Л. В. Черепнин*. – Москва, 1978. – С. 40–48.

⁶ Янин В. Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV веков. – Москва, 1998. – С. 61–70.

У супрацьлегласць М. М. Ціхаміраву і В. Л. Яніну, літоўскі гісторык Т. Баранаўскас стаіць на пазіцыі істотна больш позняга датавання “Спіса...”. Паколькі там гаворыцца пра мураваны замак на востраве возера ў Троках (Тракай) і пра дзве мураваныя сцяны ў замку на паўвостраве (“а новыи Трокы на езере, две стены камены, а вышнии дrevянь, а вь острове камень”), то Т. Баранаўскас згадвае, што па гістарычных крыніцах завяршэнне будаўніцтва замка на востраве датуецца часам каля 1408 г. Замак на паўвостраве, паводле паведамлення Жыльбера дэ Лануа, з’яўляўся драўляным яшчэ ў 1414 г. Згаданы ў “Спісе...” мураваны замак у Оршы (“Рша камень”) узведзены пасля 1407 г. Зыходзячы з гэтага, а таксама ўлічваючы тое, што пералік князёў, мітрапалітаў, епіскапаў у дадатках Наўгародскага першага летапісу малодшага ізводу датаваны часам паміж 1421 і 1425 гг., Т. Баранаўскас лічыць неправамерным датаваць больш раннім часам “Спіс...” як адзін з дадаткаў таго ж летапісу⁷.

Такім чынам, усе датыроўкі складання “Спіса...” грунтуюцца або зыходзячы з палітычнай прыналежнасці пералічаных там гарадоў да той ці іншай дзяржавы, або ў залежнасці ад наяўнасці мураваных умацаванняў, і такім чынам дзеляцца на “палітычныя” і “архітэктурныя”.

Пры спробе аналізу “Спіса...” наконт таго, палітычнай карце якога часу адпавядае суаднясенне да пэўных груп пералічаных там гарадоў, кідаецца ў вочы шэраг момантаў, якія супярэчаць прапанаваным вышэй датыроўкам.

Сярод групы “смаленскіх” гарадоў названы “Мьстиславъ на Вехрѣ”, г. зн. г. Мсціслаў сучаснай Магілёўскай вобласці. Аднак добра вядома, што Мсціслаў належаў Смаленскаму княству толькі да 1359 года, а потым быў далучаны да Вялікага Княства Літоўскага⁸. Да самага канца незалежнасці Смаленскага княства (1404) Мсціслаў не ўтвараў ужо якога-небудзь адзінства з астатнімі “смаленскімі” гарадамі, не ўтвараў разам з імі асобнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі і ў часе знаходжання Смаленска ў складзе ВКЛ (1404–1514).

Асобна выдзелена група “валынскіх” гарадоў, якая ўключае ў сябе як уласна валынскія, так і галіцкія. Аднак пасля смерці апошняга галіцка-валынскага князя Баляслава-Юрыя II (1340), і асабліва пасля вайны за галіцка-валынскую спадчыну 1349–1352 гг., Галічына была захоплена Польскім каралеўствам, а Валынь апынулася ў складзе ВКЛ, і аж да Люблінскай уніі 1569 г. Галічына і Валынь знаходзіліся ў розных дзяржавах. Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што ўпершыню звярнуў увагу на пералічэнне валынскіх і галіцкіх гарадоў у адной групе, і таму датаваў складанне “Спіса...” часам да 1340-х гадоў яшчэ ў канцы 1990-х годов. М. Ю. Брайтчэўскі. Пра “кіеўскія” гарады, куды ўключаны таксама гарады Чарнігаўшчыны, Пераяслаўшчыны і шэраг іншых, ён меркаваў, што да той рубрыкі ўвайшлі паселішчы, якія на момант складання “Спіса...” знаходзіліся пад юрысдыкцыяй кіеўскага князя. Пра “літоўскі параграф” “Спіса...” М. Ю. Брайтчэўскі прытрымліваўся думкі, што

⁷ “Список русских городов” о замках Литвы // Электронны рэсурс. Рэжым доступу: <http://wap.historiae.borda.ru/?1-3-90-00000050-000-0-0-1097195671>. Дата доступу: 12.VIII.2015 г.

⁸ Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Москва, 1965. – Т. 10. – С. 231.

гэта група “адлюстроўвае першы этап у развіцці экспансіі маладой “Літоўскай дзяржавы на Русь – у часы Гедыміна”⁹.

Вяртаючыся да “валынскіх” гарадоў, нельга не звярнуць увагу на тое, што там адсутнічаюць гарадскія паселішчы Саноцкай зямлі – Санок, Каросна (сучаснае Krosno), Пераворск (Przeworsk), Ряшев (Rzeszów). Звычайна лічыцца, што Саноцкая зямля была захоплена польскім караём Казімірам Вялікім не пазней 1345 года¹⁰, раней за астатнюю частку Галіччыны. Зрэшты, там адсутнічаюць і гарады рэгіёна, які пазней назвалі Падляшшам – у першую чаргу Дарагічын, а таксама Бельск, Мельнік, Бранск. Спроба М. М. Ціхамірава атаясаміць згаданы сярод “валынскіх” гарадоў *Брынескъ* з падляшскім Бранскам выглядае недадаткова пераканаўчай, таму што там не згаданы больш буйныя Дарагічын і Бельск. На нашу думку, гэты *Брынескъ* існуе больш падстаў звязваць з сучасным сялом Брынь (Бринь) Галіцкага раёна Івана-Франкоўскай вобласці, улічваючы наяўнасць на тэрыторыі сяла гарадзішча перыяду Кіеўскай Русі.

Падляшша ў XIII ст. належала Галіцка-Валынскай дзяржаве, а ў Дарагічыне ў 1254 г. каранаваліся каралеўскай каронай Данііл Раманавіч. У граматах апошніх галіцкіх князёў Андрэя і Льва Юрэвічаў, іхняга пераемніка Баляслава-Юрыя II згадкі пра гарады Падляшша адсутнічаюць¹¹. Але вядомы ліст 1325 г. мазавецкіх князёў Тройдэна I і Земавіта да рымскага папы, дзе яны згадалі, што ўсходняя мяжа іхніх уладанняў праходзіць за 2 мілі (г. зн. каля 15 км) ад Гродна¹². Значыць, ва ўсякім разе паўночная частка Падляшша ў той час належала Мазовіі. У апошній за XIII ст. згадцы пра Ваўкавыск паведамлялася, што ў 1289 г. літоўскія князі Будзівід і Будзікід саступілі гэты горад валынскаму князю Мсціславу Данілавічу, “абы с ними миръ держаль”¹³. Але ў “Спісе...” пра Ваўкавыск нічога не паведамляецца, як і пра Слонім, які таксама належаў раней галіцка-валынскім князям. Больш таго, у “Спісе...” не згадваюцца размешчаныя паўднёвей Ваўкавыска і Слоніма Камянец, Кобрын і нават Ратна на поўначы сучаснай Валынскай вобласці. У гэтай сувязі ўзнікаюць сумненні, ці можна атаясамляць з Брэстам згаданы ў групе “валынскіх” гарадоў Берестій (Берестии), тым больш, што гэтая форма назвы адрозніваецца ад ужываных у сярэднявеччы формаў Берестье, Бересть. На паўночным захадзе Украіны і паўднёвым усходзе Польшчы вядома яшчэ некалькі паселішчаў з падобнымі назвамі: Бэрэсьце (Bereście) у Грубешаўскім павеце Люблінскага ваяводства, Бэрэст (Berest) на Лемкаўшчыне (цяпер Новасондэцкі павет Малапольскага ваяводства), Берестовець у Кастопальскім раёне Ровенскай вобласці. Паводле

⁹ Браичевський М. Ю. Географічні межі Галіцкага князівства блізка 1185 р. (з коментарав да “Слова о полку Ігоревім”) // Галіч і Галіцка земля. Збірнік навуковых праць. – Кііў; Галіч, 1998. – С. 27.

¹⁰ Грушевський М. Історія Украіны-Руси. – Кііў, 1993. – Т. 4: XIV–XVI вікі – відносіны політiчнi. – С. 31–32.

¹¹ Куник А. А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающихся истории Червонной Руси в XIV в., с приложением подлинных тек-

стов // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: сборник материалов и исследований, сообщенных О. Гансиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Л. Пташицким и И. Режабком. С 10 таблицами. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 149–155.

¹² Codex diplomaticus Prussicus. – Königsberg, 1848. – Т. 3 / Verleger J. Voigt. – Nr. 134. – S. 182.

¹³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 933.

“Слоўніка геаграфічнага Каралеўства Польскага...”, гэты Берестовець яшчэ ў XI ст. з’яўляўся ўмацаваным горадам невялікага ўдзельнага княства¹⁴.

У названым сярод “валынскіх” гарадоў Пінску апошнія самастойныя князі з нашчадкаў Святаполка Ізяславіча правілі дзесьці да канца XIII ст. Як паведамляў Іпацьеўскі летапіс, у 1292 г. “преставися пинський князь Юрьи сын Володимиров кроткий смиренный, правдивый и плакася по нем княгини его и сынове его и брат его Демид и все людье плакахуся о нем плачем великим”¹⁵. У адрозненне ад Пінска, раней цесна звязаны з ім Тураў і шэраг іншых гарадоў былой Тураўскай зямлі ў “Спісе...” пералічваюцца сярод “кіеўскіх” гарадоў. Каля 1303–1304 гг. узнікла асобная Галіцкая праваслаўная мітраполія, якая была скасавана не пазней 1326 г. У склад гэтай мітраполіі ўваходзіла і Тураўская епархія. Аднак вядома, што яшчэ ў другой палове XIII ст. епіскапская кафедра з Турава была перанесена ў Пінск. Зыходзячы з таго, што цэнтры ўсіх астатніх епархій Галіцкай мітраполіі (Галіч, Луцк, Перамышль, Уладзімір, Холм) знаходзіліся на тэрыторыі Галіцка-Валынскай дзяржавы, можна меркаваць, што і Пінск да таго часу быў уключаны ў склад гэтай дзяржавы. У “Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх” паведамляецца, што вялікі князь Гедымін (†1341) аддаў Пінск сыну Нарымонту. Значыць, уключэнне гэтага горада ў склад ВКЛ адбылося яшчэ пры жыцці Гедыміна.

У пераліку “валынскіх” гарадоў паміж Белзам і Церабоўлем згаданыя Дубічы. Досыць сугучную назву мае в. Дубецка (Dubiecko), размешчаная на р. Сан у Пшэмыскім (Перамышльскім) павеце Падкарпацкага ваяводства Польшчы. Паводле звестак “Слоўніка геаграфічнага...”, раней паселішча размяшчалася на месцы цяперашняй вёскі Руска Весь і было перанесена на цяперашняе месца ваяводам сандамірскім Пятром Кмітам, які атрымаў паселішча ва ўласнасць ад караля Уладзіслава Ягайлы ў 1389 г. Правы горада былі нададзеныя каралеўскім прывілеем у 1407 г.¹⁶

М. М. Ціхаміраў прызнаваў, што “цалкам нявысвятленым застаецца месцазнаходжанне такіх гарадоў, як *Кольвань, Серенеск, Свінеск*”. Між тым яшчэ ў канцы XIX ст. “Слоўнік геаграфічны...” дапускаў, што калісьці Кальванню называлася Клевань¹⁷ – зараз пасёлак гарадскога тыпу ў Ровенскім раёне Ровенскай вобласці.

Што датычыць *Изборска на рѣцѣ Солоной*, то, на нашу думку, гэты горад знаходзіўся ў Прыкарпацці, дзе здаўна вядомыя радовішчы солі, і на тэрыторыі Львоўскай вобласці ёсць некалькі рэчак з “салёнымі” назвамі. Адна з іх – рэчка *Солониця*, якая працякае ў Старасамбарскім і Самбарскім раёнах, яшчэ адна *Солониця* вядомая ў межах Драгобычскага раёна і працякае побач з г. Трускавец, рэчка з такой жа назвай цячэ праз с. Чуловічы Гарадоцкага раёна.

Групу гарадоў, названых у “Спісе...” як “балгарскія і валоскія”, М. М. Ціхаміраў і іншыя даследчыкі звычайна разглядалі, як прыналежныя да Другога Балгарскага царства апошніх гадоў яго існавання (або нават у канцы

¹⁴ Berestowiec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 140.

¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 938.

¹⁶ Dubiecko // Słownik geograficzny Kró-

lestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 187.

¹⁷ Klewań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – S. 139.

XIV – пачатку XV ст., калі Дабруджа належала Мірчу, гаспадару Валахіі), і да Малдаўскага княства (тэрмін “волоский” сапраўды ужываўся ў XV–XVI стст. у значэнні “малдаўскі”). Між тым, не бралася пад увагу, што ў той жа час словы “волоский”, “влоский” мелі і другое значэнне – у сэнсе “італьянскі”¹⁸. Калі дапусціць магчымым такое ўжыванне слова “волоский” у “Спісе...”, тады можна па-новаму зірнуць на “валоскую” прыналежнасць гарадоў дэльты Дуная і паўднёвай часткі міжрэчча Прута і Днястра. Там згаданыя такія гарады, як *“Дичинъ, Киліа, на устье Дуная Новое Село, на устье Днѣстра над моремъ Бѣлгородъ, Чернь...”*. Пад Белгарадам у вусці Днястра і над морам маецца на ўвазе Белград-Днястроўскі. Але добра вядома, што ў XIII–XIV стст. у гэтым горадзе існавала генуэзская гандлёвая факторыя, а для паселішча ўжывалі італьянскую назву Монкастра. На недайшоўшай да нашага часу карце генуэзца Джаванні да Карыньяна пачатку XIV ст. каля Монкастра абазначаны герб Генуі. Невядома, што ён значыў: тэрытарыяльныя прэтэнзіі ці рэальную прыналежнасць горада Генуі. І. Г. Канавалава і В. Б. Перхаўка сцвярджаюць, што не захавалася сведчанняў пра прысутнасць у Монкастра прадстаўнікоў генуэзскай адміністрацыі, але прызнаюць, што жыхары Монкастра – італьянцы і грэкі – пераважна займаліся перавозкай збожжа ў Перу (Галату) – генуэзскую калонію ў прыгарадзе Канстанцінопаля¹⁹.

Дзічын, размяшчэнне якога на Дунаі ўказана ў “Спісе...”, М. М. Ціхаміраў быў схільны атаясамліваць з Мачынам. І. Г. Канавалава і В. Б. Перхаўка Дзічын (Вічыну) лакалізуюць на правым беразе Дуная ў мясцовасці Эскі-кале, за 2 км на ўсход ад сучаснага румынскага горада Ісакча, размешчанага каля мяжы з Украінай. Ужо ў канцы XIII ст. у Вічыне мелася італьянская факторыя, а ў 1298 г. там згадваецца генуэзскі консул. Цэнтрам міжнароднага гандлю Вічына працягвала заставацца і пазней, ва ўсякім разе да 1360-х гадоў. У 1351 г. Вічына, разам з іншымі чарнаморскімі факторыямі Генуі, павінна была прадаставіць сродкі для вайны з Венецыяй²⁰. У адрозненне ад Вічыны, у канцы XIII ст. генуэзцы не толькі яшчэ не авалодалі візантыйскай крэпасцю Лікастома (якая існавала паблізу пазнейшай Кіліі), але яшчэ нават не практыкавалі суднаходства па Кілійскаму гірлу дэльты Дуная. На працягу першай паловы XIV ст. становішча змянілася, і крэпасць Лікастома перайшла ў рукі генуэзцаў. Такі яе статус зафіксаваны вялікай колькасцю дакументаў. Крэпасць Лікастома стала рэзідэнцыяй генуэзскага ваеннага губернатара, выконваючы адміністрацыйныя і абарончыя функцыі. Назвы “Кілія” і “Лікастома” ўжываліся для абазначэння аднаго і таго ж населенага пункта на беразе паўночнага рукава дэльты Дуная, прычым першая з іх выкарыстоўвалася мясцовым насельніцтвам, а другая — візантыйцамі і заходнееўрапейцамі. На чале генуэзскай калоніі ў Кіліі стаяў прысланы Генуэзскай рэспублікай консул, у распараджэнні якога былі рахункавод, пасыльны, сакратар суда і некалькі арбалетчыкаў. Акрамя італьянцаў, у Кіліі стала жылі армяне і грэкі²¹. Зраз

¹⁸ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1984. – Вып. 4: Вкупитися – Вспение / Рэдактар А. М. Булыка. – С. 42, 142.

¹⁹ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – Москва, 2000. – С. 136.

²⁰ Там же. – С. 93–99.

²¹ Там же. – С. 120–131.

Кілія – гэта горад на беразе Кілійскага і Стэпавага вусцяў р. Дунай у Адэскай вобласці Украіны.

Згаданы ў “Спісе...” “Горадок на Черемошъ”, паводле М. М. Ціхамірава, мог быць Віжніцай, якая сустракаецца на картах XVII ст. Гэты даследчык канстатаваў, што ў розных летапісах, якія змяшчалі варыянты “Спіса...”, наглядаецца разнабой у напісанні назвы яшчэ аднаго горада – ад “Чечунь” у Першым наўгародскім летапісе да “Нечюнь” у Ярмолінскім і Васкрасенскім летапісах²². Пазней Б. А. Цімашчук і шэраг іншых вучоных прыйшлі да высновы, што Гарадок на Чарамошы трэба атаясамліваць з горадам Хмелеў у дакументах Малдаўскага княства, які згадваўся як размешчаны недалёка ад польскай мяжы (праходзіла па р. Чарамош). Сапраўды, на правабярэжжы гэтай ракі, каля с. Карапчыў (Карапчів) Віжніцкага раёна Чарнавіцкай вобласці, ёсць рэшткі сярэднявечнага землянога ўмацавання пад назвай “Гарадок”. Далёка ад гэтага землянога ўмацавання маецца ўрочышча Хмелеўскі кут. Рэшткі ж “Чечюня” выяўлены на гары Цэцына, за 7 км на захад ад Чарнавіц. У 1908 г. археолаг В. Мільковіч у выніку даследаванняў прыйшоў да высновы, што на гары калісьці стаяла вартавая мураваная вежа дыяметрам 20 м, узвядзенне якой пазней датавалі другой паловай XIV ст. Драўляныя дамы жыхароў “Чечюня” размяшчаліся каля падножжа гары, на месцы сучаснага сяла Цэцына. У другой палове XV ст. крэпасць была разбурана, і згадкі пра “Чечюнь” у пісьмовых крыніцах знікаюць²³.

Паміж “Чечюном” і Гарадком на Чарамошы ў групе “балгарскіх і валоскіх” гарадоў узгаданая Каламыя – зараз раённы цэнтр Івана-Франкоўскай вобласці. Вядомы запіс у рукапіснай кнізе XV ст., які пачынаецца словамі: “В лето 1029 при благоверном князи галицком Илве и Андреи, при воеводе Коломийском Ходку, студника Илвова...”²⁴. Без сумнення, гутарка ідзе пра 6829 год (г. зн. 1321 г.), калі суправіцелямі Галіцка-Валынскай дзяржавы сапраўды з’яўляліся Леў і Андрэй Юр’евічы.

Што датычыць такіх паселішчаў, згаданых у групе “балгарскіх і валоскіх”, як *Яськый Торг* (цяперашнія Ясы), *Романовъ Торгъ*, *Немечь* (Нямці), *Корочюнов Камень* (Пятра), *Сочава* (Сучава), *Сереть* (Сірэт), *Баня* (Байя), то паводле археалагічных дадзеных, усе яны пачынаюць набываць прыкметы гарадоў не раней сярэдзіны XIV ст.²⁵, калі ўзнікае Малдаўскае княства. Усе гэтыя паселішчы размешчаны заходней р. Прут, у міжрэччы Прута і Сірэта, або на правабярэжжы апошняга, там, дзе знаходзілася ядро гістарычнай Малдовы (зараз тэрыторыя Румыніі). Што датычыць міжрэчча Днястра і Прута (за выключэннем яго самай паўднёвай часткі), г. зн. тэрыторыі сучаснай Рэспублікі

²² Тихомиров М. Н. Список [1952]. – С. 225–226.

²³ Тимошук Б. А. Исчезнувшие города Буковины // Вопросы истории. – 1964. – № 5. – С. 215–216.

²⁴ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 22; Кійко В. І. Військово-політична діяльність галицько-

волинських князів у другій паловіні XIII – на пачатку XIV ст. // Вісник Національного універсітету “Львівська політехніка”. – Львів, 2007. – № 584: Держава та армія. – С. 36;

²⁵ Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинев, 1979. – С. 43–60.

Малдова, то ў “Спісе...” не названа ніводнага горада. Гэта можа значыць, што згаданыя абшары са значнай доляй верагоднасці маглі быць занятыя качавым насельніцтвам, якім у дачыненні да XIV ст. з’яўляліся татары.

Вяртаючыся да пытання пра двайную – “балгарскую і валоскую” прыналежнасць такіх гарадоў, як Белград, Дзічын (Вічын), Кілія, дзе існавалі калоніі генуэзцаў, трэба не выпускаць з-пад увагі яшчэ адзін момант. Справа ў тым, што пасля разгрому ханам Залатой Арды Тактой у 1299–1300 гг. у Ніжнім Паднястроўі цемніка Нагая, які доўгі час фактычна з’яўляўся самастойным правіцелем прычарнаморскіх зямель, балгарскі цар Тодар Святаслаў (1300–1321 гг.), што правіў у Тырнаве, дапамог абяшходзіць сына Нагая – Чаку (Джэку), спачатку зняволіўшы апошняга ў крэпасці, а потым і забіўшы яго. Ва ўдзячнасць за гэта хан Такта аддаў паўднёвую частку міжрэчча Днястра і Прута балгарскаму цару, якому яна і належала да пачатку 1320-х гадоў, а можа, і трохі пазней, да моманту новай хвалі экспансіі Залатой Арды пры хане Узбеку. Але ў пачатку XIV ст. на паўночна-заходняе ўзбярэжжа Чорнага мора, уключаючы Белград у вусці Днястра, распаўсюджвалася ўлада балгарскага цара²⁶. Наконт асаблівасцяў палітычнага статусу гэтай тэрыторыі сярод даследчыкаў пануюць дзве асноўныя думкі. П. Ф. Параска меркаваў, што паражэнне Нагая і задушэнне выступленняў яго сыноў і ўнучаў яшчэ не азначала ўключэння ўладанняў Нагая ў склад Залатой Арды, гэта дзяржава ў самым пачатку XIV ст. знаходзілася ў неспрыяльнай палітычнай абстаноўцы, актыўнасць мангола-татараў у накірунку Галіцка-Валынскай дзяржавы, Венгрыі, Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага знізілася, і на працягу амаль усёй першай чвэрці XIV ст. адсутнічаюць паведамленні пра ўдзел татараў у падзеях на Балканах і ў Падунаўі. Таму Галіцка-Валынская дзяржава ў пачатку XIV ст. цалкам вызвалілася ад золатаардынскай залежнасці. Паводле аўтара “Ананімнага апісання Усходняй Еўропы”, які падарожнічаў у 1307–1308 гг. з Канстанцінопаля ў Львоў, Балгарыя межавала непасрэдна з Галіцка-Валынскай дзяржавай. Аўтар “Ананімнага апісання...” нічога не згадаў пра татарскія ўладанні заходней Днястра²⁷. М. А. Мохаў меркаваў, што ў гэты перыяд балгарска-галіцкае памежжа праходзіла дзесьці паміж вусцямі і вярхоўямі Днястра, Прута і Сірэта, г. зн. па тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Малдова²⁸.

У процівагу гэтаму І. Г. Канавалава, В. Б. Перхаўка, М. Дз. Руссеў схільныя лічыць, што Днястроўска-Дунайскае міжрэчча ў першай трэці XIV ст. знаходзілася

²⁶ История на България в четиринадесет тома. – София, 1982. – Т. 3: Втора Българска държава. – С. 299; Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 91; Коновалова И. Г., Руссев Н. Д. О политическом положении региона Днестровско-Дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма / Ред. коллегия: П. В. Советов (отв. редактор) и др. – Кишинев, 1988. – С. 39–43; Параска П. Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдав-

ского феодального государства // Карпато-дунайские земли в средние века / Ред. коллегия: Я. С. Гросул (отв. ред.) и др. – Кишинев, 1975. – С. 45; *Его же*. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства / Отв. ред. П. Ф. Советов. – Кишинев, 1981. – С. 65; *Полевой Л. Л.* Очерки исторической географии... – С. 67.

²⁷ *Параска П. Ф.* Политика Венгерского королевства... – С. 45–46; *Его же*. Внешнеполитические условия... – С. 66–67.

²⁸ *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С. 86.

ў двайным падпарадкаванні – Залатой Ардзе і Балгарыі, і цар Балгарыі з’яўляўся васалам золатаардынскага хана. Наўмыснае ўскладанне функцый правіцеля гэтай тэрыторыі на васальнага цара, па меркаванні гэтых даследчыкаў, было выклікана імкненнем хана Такты пазбегнуць з’яўлення новай апазіцыі на захадзе сваіх уладанняў, аслабіць антаганізм паміж мясцовым насельніцтвам і Сараем²⁹.

Група “польскіх” (а фактычна падольскіх) гарадоў уключае паселішчы ад Камянца-Падольскага на захадзе (у “Спісе...” названы як *Каменець*) да Чаркасаў на ўсходзе, і такім чынам працягнулася ад верхняга Днястра да Дняпра больш як на 400 км. Хоць у свой час М. М. Ціхаміраў і выказваўся: “Дакладна гэтак жа цяжка думаць, што Чаркасы на Дняпры аднайменныя з польскім ці падольскім горадам Чаркасы, названым у “Спісе”, і лічыў, што месцазнаходжанне толькі гэтага горада застаецца невядомым³⁰, згадванне яго побач са Звенігарадам (зараз Звенігародка ў Чаркаскай вобласці) пераконвае ў тым, што там названыя менавіта Чаркасы на Дняпры. Да таго ж, Чаркасы і Звенігарод адсутнічаюць у групе геаграфічна больш блізкіх да іх “кіеўскіх” гарадоў, і гэта з’яўляецца яшчэ адным аргументам у карысць таго, што палітыка-геаграфічнае значэнне “падольскія” (або “польскія” – ад слова “поле”, г. зн. стэп) азначала тэрыторыю да Дняпра і было шырэй за пазнейшае Падолле як этнаграфічны рэгіён. Даследчык гісторыі Украіны XIV ст. Ф. М. Шабульдо прыйшоў да высновы, што “прыблізна з канца 20-х гадоў XIV ст. тэрыторыя Кіеўскай зямлі аказалася падзеленай на літоўскую і ардынскую сферы ўладарання”, прычым у апошнюю ўваходзіла паўднёвая частка Кіеўшчыны з Чаркасамі. Такое становішча ён лічыць вынікам паходу вялікага князя літоўскага Гедыміна на Кіеў і потым дасягнутага ў канцы 1324 г. кампраміснага пагаднення паміж ВКЛ і Залатой Ардой адносна іх памежных уладанняў³¹.

У свой час літоўскі гісторык Р. Батура зрабіў вызначэнне тэрыторыі Падольскай зямлі, якая складалася ў адміністрацыйна-тэрытарыяльных адносінах да сярэдзіны XIV ст.: гэта прастора паміж Днястром, Дняпром, яго прытокамі Рось і Чорным морам. На гэтых шырокіх абшарах Р. Батура выдзяляў заходнюю частку (Малое Падолле), якая ўключала ваколіцы Камянца-Падольскага, Скалы, Бакоты і цягнулася на ўсходзе, магчыма, да Паўднёвага Буга, і за ёй пазней, у XV ст., уласна і зацвердзілася назва Падольскай зямлі³².

Абапіраючыся на звесткі сярэднявечных гісторыкаў з Егіпта Р. Бейбарса і Эннувейры (паколькі Егіпет меў цесныя палітычныя сувязі з Залатой Ардой), Я. Р. Дашкевіч сцвярджаў, што пасля смерці цемніка Нагая ягоны ўнук Каракісек у 1301/1302 г. разам са сваімі родзічамі Джэрык Цемірам і Юлукулгу на чале войска ў 3 тысячы воінаў захапілі ў Галіцка-Валынскай дзяржавы (дзяржавы Керэл, г. зн. каралеўства) Падолле (Будул), надоўга там асели і займаліся грабежніцкімі нападамі на суседзяў. Пазней, да разгрому ў 1362/1363 г. вялікім

²⁹ Коновалова И. Г., Руссев Н. Д. О политическом положении... – С. 42–43; Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 93.

³⁰ Тихомиров М. Н. Список... [1952]. – С. 227; Его же. Список... [1979]. – С. 101.

³¹ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Запад-

ной Руси... – С. 30–31.

³² Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Вильнюс, 1972. – С. 26–30.

князем літоўскім Альгердам татараў у бітве на Сіняй Вадзе, на тэрыторыі Падолля існавала дзяржава Праславія (як яе называў адзін фларэнцыйскі храніст у 1352 і 1354 гг), пад якой трэба разумець пазнейшую Брацлаўшчыну, назва яе у замежнай хроніцы трансфармавалася з-за змены губнога “б” у “п”. Хоць там жыло шмат усходнеславянскага насельніцтва, але правячая вярхушка ў асноўным была татарская. Пакуль не вывучана пытанне, ці з’яўлялася Праславія прамым спадкаемцам колішняй стэпавай дзяржавы Каракісека³³.

Група “кіеўскіх” гарадоў у “Спісе...” ўключае не толькі гарады былога Кіеўскага княства ў межах другой паловы XII – пачатку XIII ст., але і прыналежаў раней да Пераяслаўскай, Чарнігава-Северскай земляў, а таксама часткова Тураўскай (Тураў, Перароў) і нават на паўднёва-заходняй ускраіне Смаленскай (Пропошескь – пазнейшы Прапойск) зямель. На паўночным захадзе крайнім пунктам акрэслены *Копыль* (сучасны Капыль у Мінскай вобласці). Выклікае вялікае сумненне, што кіеўскі князь мог мець рэальную ўладу на ўсім гэтым абшары, хутчэй за ўсё аддаленыя гарады знаходзіліся ад яго ў нейкай форме намінальнай залежнасці, ці, магчыма, агульнай для ўсіх была неабходнасць выплочваць пэўную даніну Залатой Ардзе. У летапісах зафіксавана, што ў 1331 г. кіеўскі князь Фёдар (якога некаторыя гісторыкі лічаць братам Гедыміна) пры спробе затрымаць наўгародскага архіепіскапа Васіля Каліку пад Чарнігам, дзейнічаў разам з татарскім баскакам і атрадам у 50 чалавек³⁴.

На думку Л. В. Вайтовіча, каля 1300/1301 г. пры дапамозе хана Такты ў Кіеўскім княстве ўсталявалася пуццўльская дынастыя, якая паходзіла з чарнігаўскіх Ольгавічаў, і ў першай чвэрці XIV ст. у Кіеве правіў Уладзімір-Іван Іванавіч, які згадваецца ў Кіева-Пячэрскім памінальніку. Пазней кіеўскім князем быў ягоны брат Станіслаў-Цярэнцій, паводле беларуска-літоўскіх летапісаў, каля 1324 г. разбіты Гедымінам у бітве на р. Ірпень. Дзесьці да 1331 г. пуццўльская дынастыя з дапамогай ардынцаў змагла вярнуць Кіеў, якім валодала да 1362 г. Л. В. Вайтовіч лічыць, што існаванне ў Гедыміна брата Фёдара сумніўнае, і згаданым у Наўгародскім летапісе князем кіеўскім у 1331 г. быў Фёдар-Глеб Іванавіч з пуццўльскай дынастыі³⁵.

У групе “літоўскіх” гарадоў пералік гарадскіх паселішчаў пачынаецца са *Случеска* (сучаснага Слуцка), які з’яўляўся крайнім паўднёва-заходнім пунктам ва ўсёй групе, пасля ўслед за ім ідзе самы заходні – *Городецъ на Немне* (атагасамліваецца з сучасным Гродна). Зрэшты, значна далей згадваецца больш падыходзячае для ідэнтыфікацыі з Гроднам *Городно* (першапачатковая форма назвы гэтага горада), але яно пералічваецца паміж Тарапцом і Машчынам (*Мащинъ*). Потым, пасля *Мерачы* (сучасны Мяркіне ў Літоўскай Рэспубліцы) і *Клеческа* (сучаснага Клецка), пералічваюцца гарады на тэрыторыі цяперашняй Літоўскай Рэспублікі *Керновъ* (Кярнаве), *Ковно* (Каўнас), *Вилькомиръе* (Укмерге),

³³ Дашкевич Я. Степові держави на Поділі та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріалі і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вып. 10. – С. 113–115.

³⁴ Новгородская первая летопись стар-

шого и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 344.

³⁵ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XIV ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 31, 182.

Мошшога, Вильно (Вільнюс), Трокы Старые і Новыя Трокы (Тракай), Меднікі (Мядзінінкай), а пасля размешчання па суседству з гэтай часткай Літвы *Крэвѣ* (Крэва), *Лошескѣ* (Лоск у Валожынскім раёне Мінскай вобласці), *Гольшаны* (Гальшаны ў Ашмянскім раёне Гродзенскай вобласці). У адрыве ад іх, у сярэдзіне “Спіса...” стаяць *Перелай*, *Пуня* і *Шюмеск* (зрэшты, ёсць сумненні наконт атаясамлення апошняга з сучасным Шумскасам у ваколіцах Вільнюса). Кідаецца ў вочы, што за выключэннем Мерачы (Мяркіне), якое і стаіць трошкі асобна, усе астатнія гарады на тэрыторыі сучаснай Літоўскай Рэспублікі не выходзяць за межы абшара, які адпавядаў арэалу культуры ўсходнелітоўскіх курганоў IV–XII стст. У межах гэтага ж арэалу знаходзяцца Крэва, Гальшаны і, магчыма, Лоск. У “Спісе...” не згадана ні аднаго горада на тэрыторыі Жамойці (Жэмайты), усходняя мяжа якой у сярэднявеччы традыцыйна праходзіла па р. Нявежыс, у другой палове I і пачатку II тысячагоддзя н. э. гэта быў арэал культуры грунтавых могільнікаў пераважна з трупаспаленнямі. Не названа ні аднаго горада і ў міжрэччы рэк Швянтойі і Нявежыс (за выключэннем Вількаміра, які стаіць на правым беразе р. Швянтойі), дзе ў X–XIII стст. быў арэал культуры грунтавых могільнікаў з целаспаленнямі і пахаваннямі коней. Насельніцтва гэтай археалагічнай культуры такія археолагі, як В. В. Сядоў і А. Таўтавічус, атаясамлівалі з аўкштайтамі³⁶, пра знаходжанне якіх там паведамлялі пісьмовыя крыніцы пачатку XIV ст. Культуру ж усходнелітоўскіх курганоў згаданыя даследчыкі звязвалі з уласна Літвой (інакш – летапіснай Літвой). У пачатку 2000-х гадоў В. В. Сядоў паспрабаваў даказаць, што летапісная Літва была не выключна балцкім, а балта-славянскім племянным аб’яднаннем. Аргументамі ў карысць такой высновы ён лічыў знаходкі ва ўсходнелітоўскіх курганах сярэдзіны I тыс. бронзалетападобных скроневых колцаў (якія звязваў з крывічамі), а на помніках VIII–X стст. – серпападобных скроневых колцаў, распаўсюджаных таксама і ў арэале крывічоў. Таксама ён абгрунтоўваў пражыванне славянскага насельніцтва ў паўднёва-ўсходняй частцы Літвы наяўнасцю там шматлікіх славянскіх гідронімаў³⁷.

Але нават незалежна ад гэтага наяўнасць усходнеславянскага насельніцтва ў шэрагу ранніх гарадоў Літвы, асабліва ў Вільнюсе і Кярнаве, добра прыкметная па матэрыялах археалогіі і пісьмовых крыніцах³⁸.

Калі разглядаць геаграфію “літоўскіх” гарадоў паводле “Спіса...”, то можна заўважыць, што за выключэннем Навагрудка (*Новыи Городокъ Литовскыи*), размешчанага на левабярэжжы Нёмана, гарады на паўночны захад ад

³⁶ Седов В. В. Балты // Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Отв. ред. тома В. В. Седов (Археология СССР. Свод археологических источников). – Москва, 1987. – С. 387–390; *Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*. – Vilnius, 1996. – P. 351–352.

³⁷ Седов В. В. Литва и кривичи // Lietuvos archeologija 21. Skiriama Reginos Volkaitės-Kulikauskienės 85-mečiui / Redaktorių kolegija: A. Girininkas (ats. redaktorius) ir kit. – Vilnius, 2001. – С. 81–86.

³⁸ Зайкоўскі Э. Беларусы ў старажытнай Вільні // Спадчына. – 1993. – № 1. – С. 17–24; Яго ж. Этнічная і канфесійная сітуацыя ў гістарычнай Літве на рубяжы XIV–XV стст. // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі: Да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы. Матэрыялы Міжнар. навук. нанф. (Гродна, 8–9 ліп. 2010 г.) / Уклад. А. І. Груша, С. В. Марозава. – Мінск, 2011. – С. 18–25.

Навагрудка – *Городецъ на Немнѣ* (Гродна), *Меречь* (Мяркіне), *Перелай*, *Пуны*, *Ковна* – знаходзяцца на яго правабярэжжы. Адсюль вынікае, што Нёман у сярэднім цячэнні ў час складання першапачатковага варыянту “Спіса...” быў мяжой рэгіёна “літоўскіх” гарадоў, і хутчэй за ўсё, дзяржаўнай мяжой Вялікага Княства Літоўскага. Прыгадваючы паведамленне мазавецкіх князёў Тройдэна I і Земавіта ў 1325 г., што ўсходняя мяжа іхніх уладанняў праходзіць за 2 мілі ад Гродна, варта прывесці яшчэ звесткі з “Хронікі зямлі Прускай” Нікалауса фон Ярошын пра крыжацкі паход 1314 г. на Навагрудак, “цяжкі ваенны паход, поўны нягодаў і працяглы па часе...”. У час паходу на сваім шляху крыжакі пакінулі два лагеры з харчаваннем, каб яго выкарыстаць пры вяртанні назад, прычым “апошні лагер з паходнай маёмасцю, а таксама ўючных коней” яны пакінулі “практычна каля самай Гарты” (Гродна). Пры вяртанні з няўдалага паходу стала зразумела, што “правізію і вайсковы рыштунак” забраў, перабіўшы вартаваўшых гэтыя запасы воінаў Ордэна, гарадзенскі староста Давыд, які захапіў і паўтысячы коней. Другі запасны лагер таксама быў пусты. Галодныя крыжакі вымушаны былі шэсць тыдняў з апошніх сіл дабірацца ў Прусію³⁹.

Можна меркаваць, зыходзячы з апісання, што гэты паход крыжакоў на чале з маршалам Генрыхам фон Плоцке на Навагрудак праходзіў не па карацейшаму шляху, з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход і які б пралягаў праз правабярэжжа сярэдняга цячэння Нёмана (але дзе насельніцтва больш было падрыхтавана да ўзброенага адпору), а ўяўляў сабой абходны манеўр праз неналежаўшую ВКЛ тэрыторыю ўздоўж яго заходняй і паўднёва-заходняй мяжы.

На першы погляд, уражанне пра досыць позняе складанне “Спіса...” робіць тое, што ў ім сярод “літоўскіх” названых шэраг гарадоў у вярхоўях Волгі, якія як *Пустая Ржова на Волге* (Ржэў), *Осечен*, *Рясна*, *Туд*, *Сижка*. Гарадзішча Асечан знаходзіцца каля в. Клімава ў Ржэўскім раёне Цвярской вобласці, за 40–45 км вышэй па Волзе ад г. Ржэва⁴⁰. Яшчэ ў Наўгародскім першым летапісе малодшага ізводу паведамлялася пад 1335 годам, што маскоўскі князь Іван Каліта ў адказ на напад Літвы на Новаторжскую воласць “пославъ князь великий, поже городкъ Литовский ОсѢчень и Рясну и иных городковъ много”⁴¹. Адсюль вынікае, што Асечан і Расна сталі літоўскімі ўладаннямі не ў час апісаных падзей, а як мінімум за некалькі гадоў да таго.

На паўднёвым усходзе мяжа Вялікага Княства Літоўскага, як вынікае са “Спісу...”, напэўна яшчэ не даходзіла да Дняпра, паколькі Цяцерын, Магілёў, Быхаў, Лучын, Рагачоў, Рэчыца аднесены да “кіеўскіх” гарадоў. Толькі Горваль, які знаходзіцца каля вусця Бярэзіны пры ўпадзенні яе ў Дняпро і ляжыць прыблізна за 25–30 км на паўночны захад ад Рэчыцы, трапіў у групу “літоўскіх”

³⁹ Николай фон Ерошин. Хроника земли Прусской // Электронны рэсурс. Рэжым доступу: http://royallib.com/book/fon_eroshin_nikolaus/hronika_zemli_prusskoj.html – Дата доступу: 25.VII.2015.

⁴⁰ Исланова И. В., Марецкий А. В., Олейников О. М. Городище Осечен (ранний железный век и раннее средневековье) //

Тверской археологический сборник. – Тверь, 2007. – Вып. 6, т. 2: Материалы III Тверской археологической конференции и 8-го заседания научного семинара “Тверская земля и сопредельные территории в древности” / Ответств. редактор выпуска И. Н. Черных. – С. 132.

⁴¹ Новгородская первая летопись... – С. 347.

гарадоў. Але з іншага боку, да “літоўскіх” аднесены Крычаў, размешчаны ў Пасожжы, а таксама група гарадоў у басейне Дзясны і вярхоўях Акі: *Люботескъ* (адначасова згадваецца і ў “залескіх”), *Мченескъ* (Мцэнск), *Мѣзескъ* (Мезецк), *Мещескъ* (Мяшчоўск), *Мосалескъ* (Масальск), *Стародуб*, *Козелескъ* (адначасова і сярод “смаленскіх” гарадоў), *Серпѣескъ* (Сярпейск), Мглін.

Як было прасочана М. М. Ціхаміравым, гарады Цвярскага княства (геаграфічна павінны быць аднесены да “залескіх” гарадоў), адсутнічаюць у самых ранніх варыянтах “Спіса...”, але пералічваюцца ў больш позніх яго рэдакцыях. Усяго згадана 8 цвярскіх гарадоў: Цвер, Старыца, Зубцоў, *Опокы* (Апокі недалёка ад Ржэва), *Гарадзец*, Клін, Кашын, Скняцін⁴². Такое беспрэцэдэнтнае ігнараванне гарадоў цэлага буйнога княства патрабуе інтэрпрэтацыі. Відавочна, прычыны трэба шукаць у нейкім надзвычайным абвастрэнні адносінаў Цвярскага княства з суседзямі ці накладзеным на жыхароў княства пракляцці. У XIV–XV стст. было некалькі перыядаў абвастрэння адносінаў Цверы з Масквой па прычыне палітычнага суперніцтва. На нашу думку, ключ ляжыць у падзеях канца 1320-х гадоў, калі ў Цверы 15 жніўня 1327 г. успыхнула паўстанне і быў забіты ханскі пасол Шчалкан, які на чале татарскага атрада займаўся гвалтам і рабункамі. Маскоўскі князь Іван Каліта, даведаўшыся пра здарэнне, адправіўся ў Залатую Арду. Хан Узбек даў яму 50-тысячнае войска на чале з 5 цемнікамі, да якога далучыліся яшчэ войскі з Суздальскага і Маскоўскага княстваў, і загадаў пакараць Цвер, абяцаючы за гэта паставіць вялікім князем Уладзімірскім. Цвер і іншыя гарады княства былі спалены. Цвярскі князь Аляксандр Міхайлавіч вымушаны быў уцячы ў Пскоў. Паколькі пскавічы не захацелі яго выдаць, то па просьбе Івана Каліты мітрапаліт Феагност наклаў на пскавічоў і цвярскага князя царкоўнае адлучэнне⁴³. Калі складальнік першапачатковай рэдакцыі “Спіса...” жыву ў гэты час і быў нейкім чынам звязаны з Масквой, то ён мог свядома ў сваёй працы не ўгадаць гарады Цвярскага княства.

Пры датыроўцы “Спіса...” папярэднія даследчыкі бралі пад увагу не толькі палітычную прыналежнасць пералічаных там гарадоў, але і архітэктурны фактар – у залежнасці ад даты з’яўлення мураваных умацаванняў. Вышэй згадваліся аргументы М. М. Ціхамірава, В. Л. Яніна, Т. Баранаўскаса наконт з’яўлення муроў у другой палове XIV ці пачатку XV стст. – ад мураванага Маскоўскага Крамля 1367 г., чацвёртай мураванай сцяны ў Пскове (1375), замка ў Оршы (1407), мураванага замку на востраве ў Троках (1408), а ў найбольш познім зборніку Наўгародскага Сафійскага сабора – нават “*Ивангород камен*”, пабудаваны ў 1492 г.). Аднак пры ўважлівым вывучэнні “Спіса...” можна заўважыць шэраг гарадоў, дзе ў другой палове XIV ст. мураваныя ўмацаванні ўжо існавалі, хоць і не згадваюцца.

У “Спісе...” нічога не паведамляецца пра наяўнасць мураваных умацаванняў у “польскім” (падольскім) горадзе *Каменець* (Камянец-Падольскі), “валынскіх” Луцку, Львове, Перамышлі, “літоўскіх” Коўна (Каўнасе), Гродна, Лідзе. Між тым, як адзначаюць сучасныя даследчыкі, мураваныя ўмацаванні

⁴² Тихомиров М. Н. Список... [1979]. – С. 133.

⁴³ Карташов А. В. Очерки по истории русской Церкви. – Москва, 1991. – Т. 1

(Репринтное воспроизведение: Париж, 1959). – С. 305; Новгородская первая летопись... – С. 341–342.

ў Камянцы-Падольскім існавалі яшчэ да мангола-татарскага нашэсця, але потым разбураныя. Пасля бітвы на Сіняй Вадзе 1362 г., калі Падолле было вызвалена з-пад татарскай улады, там усталяваліся князі Карыятавічы, якія адбудаваўлі мураваны замак (належаў ім да 1393 г.).

Пасля заваявання Польшчай у сярэдзіне XIV ст. Галіччыны, па загаду польскага караля Казіміра Вялікага дзесьці пасля 1340 г. быў пабудаваны мураваны замак у гатычным стылі ў Перамышлі, а ў 1362 г. – мураваны ўмацаванні Высокага замка ў Львове. У Луцку комплекс мураванага замка на даўнім дзядзінцы ўзводзіўся паступова пры князі Любарце Гедымінавічу, рэзідэнцыя якога знаходзілася ў замку. Як мяркуюць гісторыкі архітэктуры, спачатку паміж 1352–1366 гг. пабудавана Уязная вежа з прылеглым да яе палацам і ўчасткам мураванай сцяны па-за лініяй драўлянай сцяны. Паміж 1370–1385 гг. Уязная вежа падвышана на адзін ярус і пачата будаўніцтва Стыравай вежы. У канцы XIV – пачатку XV стст. (ужо пры Вітаўце) пабудавалі Уладычюю вежу, замак стаў цалкам мураваным.

З “літоўскіх” гарадоў, дзе ў “Спісе...” адзначана наяўнасць муроў у Вільні, Троках, Медніках, Крэве, Віцебску, Оршы, складзеная з плінфы сцяна існавала ў Гродзенскім Старым замку яшчэ у другой палове XII ст., але ў канцы XIII–XIV стст. па прычыне частых аблог крыжакамі яе паасобныя ўчасткі паступова былі разбураныя і заменены драўлянымі ўмацаваннямі. Пасля пажару 1398 г. ранейшыя сцены былі заменены новымі, складзенымі з валуноў і буйнапамернай брускавай цэгля. Час узвядзення Ковенскага мураванага замка застаецца дыскусійным: паводле розных гіпотэз – ад сярэдзіны XIII да пачатку XIV ст. Найбольш познюю храналогію прапанаваў літоўскі даследчык А. Жалнерус: узвядзенне мураванага замка пачалося ў 1361 г., а пасля вясны 1362 г. (аблога і разбурэнне замка войскам крыжакоў) яно не было закончана. Замак быў вернуты ВКЛ і адбудаваны, але ў 1383 г. разбураны ў выніку новага крыжацкага нападу. На яго рэштках крыжакі пабудавалі свой замак, які да Грунвальдскай бітвы 1410 г. пераходзіў з рук у рукі. Пасля 1410 г. па загаду вялікага князя Вітаўта замак быў мадэрнізаваны. Лідскі замак, гэтак сама як замкі ў Крэве і Медніках (Мядзінінкай), належыць да абарончага збудавання тыпу кастэль, і быў пабудаваны, як традыцыйна лічыцца, у 1330-х гадах. Археалагічныя раскопкі паказалі, што спачатку ў замку была толькі адна вежа – паўднёва-заходняя, якая ўзведзена сінхронна з замкавымі сценамі ў першай палове XIV ст., паўночна-ўсходняя вежа з’явілася ў канцы XIV – пачатку XV ст.

Такім чынам, паводле даследаванняў М. М. Ціхамірава, Я. П. Навумава, В. Л. Яніна і Т. Баранаўскаса, якія вывучалі “Спісок городов Русских дальних и ближних”, прапанаваны 4 розныя датыроўкі ўзнікнення гэтай пісьмовай крыніцы: адпаведна 1387–1392 гг., 1394–1396 гг., 1375–1381 гг. (з карэктуройкай у другой палове 1430-х або ў 1440-х гадоў), недзе адразу пасля 1425 г. Аднак дэталёвы аналіз “Спіса...” паказвае, што ў ім маецца шэраг момантаў, якія дазваляюць аднесці час складання першапачатковага арыгіналу, г. зн. пратографа, да першай паловы XIV ст. На карысць гэтага сведчаць такія асаблівасці:

1) Мсціслаў аднесены да “смаленскіх” гарадоў, а значыць, маецца на ўвазе перыяд да 1359 г.;

2) гарады Галіччыны і Валыні аб'яднаныя ў адну групу “валынскіх”, гэта магло адбыцца толькі ў часы існавання Галіцка-Валынскай дзяржавы, г. зн. не пазней за 1340 або ў крайнім выпадку 1349–1352 гг.;

3) Пінск (“валынскі” горад) і Тураў (“кіеўскі” горад) апынуліся ў розных дзяржавах, што магло быць толькі да ўваходжання Палесся ў склад Вялікага Княства Літоўскага;

4) існаванне групы “балгарскіх і валоскіх” гарадоў магчымае толькі ў час прыналежнасці Паўднёвай Бесарабіі Другому Балгарскаму царству (у 1300–1321 гг. або на некалькі гадоў пазней), “валоскія” ў дадзеным выпадку абазначае наяўнасць на чарнаморскім узбярэжжы італьянскіх (генуэзскіх) фактараў, якія сапраўды там вядомыя ў першай палове XIV ст.;

5) такія гарады паўднёвай Кіеўшчыны, як Чаркасы і Звенігарад, аднесены аднак не да “кіеўскіх”, а да “польскіх” (падольскіх), што можа сведчыць пра падзел Кіеўскай зямлі ў сярэдзіне – другой палове 1320-х гадоў на літоўскую і ардынскую сферы ўплыву;

6) паўднёва-заходняя і заходняя мяжа арэалу “літоўскіх” гарадоў не пераходзіць на левабярэжжа Нёмана ў яго сярэдняй плыні;

7) на тэрыторыі сучаснай Літоўскай Рэспублікі гарады “Спіса...” не выходзяць за межы былога арэалу культуры ўсходнелітоўскіх курганоў і адсутнічаюць на племянных тэрыторыях аўкштайтаў і жэмайтаў;

8) адсутнасць у “Спісе...” гарадоў Цвярскага княства з высокай доляй верагоднасці звязваецца з антытатарскім паўстаннем 1327 г. у Цвяры і пасля гэтага карным паходам татарскіх і маскоўскіх войскаў, а таксама адлучэннем ад царквы цвярскага князя.

З “архітэктурных” датыровак, г. зн. якія залежаць ад часу з’яўлення ў тым ці іншым горадзе мураваных умацаванняў, можна назваць адсутнасць згадкі ў “Спісе...” пра такія ўмацаванні ў Перамышлі і Львове (пабудаваныя там у 1340–1360-я гадоў), а таксама ў Лідзе, у той час як аналагічныя пазнейшаму лідскаму замку тыпу кастэляў ужо згаданыя ў Медніках і Крэве. Калі прыняць датай заканчэння будаўніцтва замка ў Лідзе 1330-я гады, то ў “Спісе...” маецца на ўвазе трохі больш ранні час. Значыць, праграфа “Спіса...” складзены ў 1320-я гады, калі паўднёвая частка Бесарабіі яшчэ належала Балгарскаму царству (або праз некалькі гадоў пасля таго) і па гарачых слядах падзей, звязаных з антытатарскім паўстаннем у Цвярскім княстве (г. зн. не пазней канца 1320-х гадоў). У сувязі са смерцю ў 1323 г. абодвух прадстаўнікоў папярэдняй дынастыі галіцка-валынскіх князёў (Льва і Андрэя Юр’евічаў) і з мэтай пазбегнуць захопу Галіцка-Валынскага княства татарамі, польскі кароль Уладзіслаў Лакетак разам з венгерскім караём наладзілі паміж ліпенем 1323 і чэрвенем 1324 г. сумесны паход у галіцка-валынскія землі, які прывёў да ўсталявання на тамтэйшым троне аднаго з мазавецкіх князёў Баляслава-Юрыя Тройдэнавіча⁴⁴. Якраз з гэтым паходам і польска-венгерскай акупацыяй можа быць звязана адсутнасць у “Спісе...” гарадоў некаторых ускраінных тэрыторый Галіцка-Валынскай дзяржавы – Саноцкай зямлі і Падляшша. Відавочна, складальнік праграфа

⁴⁴ Zajączkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1926. – R. 40, zes. 4. – S. 593.

“Спіса...” быў чалавекам шырокай эрудыцыі, паколькі валодаў інфармацыяй пра дзяржаўную прыналежнасць і архітэктурныя вартасці практычна ўсіх (ці амаль усіх) усходнеславянскіх гарадоў. Зразумела, што ў канкрэтных умовах пачатку XIV ст. не ўсе звесткі пра пэўныя змены да яго даходзілі своечасова, і таму ў пратографе “Спіса...” маглі сумяшчацца састарэлыя на некалькі гадоў рэаліі са свежымі фактамі.

Аднак сам пратограф да нашага часу не захаваўся. Папярэднія даследчыкі “Спіса...” слухна ўказвалі на прысутнасць у ім інфармацыі пра гарады, якая адносіцца да апошняй чвэрці XIV ці нават да першай чвэрці XV ст. З нашага боку, да такіх позніх уставак можна дадаць яшчэ і ўключэнне ў групу “балгарскіх і валоскіх” гарадоў Каламыі. Сапраўды, у 1411 г. польскі кароль Уладзіслаў Ягайла перадаў Каламыю з усім Пакуццем на 25 гадоў малдаўскаму гаспадару Аляксандру Добраму з умовай, што той выступіць на баку Польшчы супраць Венгрыі. Рэдактар (ці перапісчык) “Спіса...”, які ведаў, што Каламыя знаходзіцца ў Малдаўскім княстве, унёс яе да “валоскіх” гарадоў, тым больш што за прайшоўшую сотню гадоў слова “валоскі” набыло новае значэнне. Таксама ён уключыў у гэтую групу ўсе вядомыя яму гарады Запруцкай (правабярэжнай) Малдовы, якія ў 1320-я гадоў яшчэ не існавалі або гарадамі прынамсі не з’яўляліся. Прыналежнасць у “Спісе...” да групы “літоўскіх” досыць многіх гарадоў басейна Дзясны і вярхоўяў Акі можна вытлумачыць або імкненнем рэдактара (перапісчыка) прывесці звесткі рукапіса ў адпаведнасць з палітычнымі межамі 1420-х гадоў, або і сапраўды існаванне досыць значнага згустка прыналежных да ВКЛ гарадскіх паселішчаў у адрыве да яго асноўнай тэрыторыі тлумачыцца характэрнай для сярэднявечча “шматковасцю” размяшчэння ўладанняў шэрагу дзяржаў. Але рэдактар “Спіса...” не валодаў такой усеабдымнай эрудыцыяй, як аўтар пратографа, і таму татальную перапрацоўку рукапісу прывесці не змог, хоць і ўнёс туды нямала карэкціровак.

Цэнтр даследавання білоруськай культуры, мовы і літаратуры НАН Білорусі

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Александр МУСИН

СЕРЬЕЗНАЯ ЗАЯВКА ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ НОВЕЙШЕЙ КИЕВСКОЙ ШКОЛЫ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ РУСИ

Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання / Відп. ред. В. В. Німчук. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2015. – 518 с.

Новая книга Тетяны Вилкул о летописях и хрониках – еще одна попытка, и весьма убедительная, в построении истории того, как в Восточной Европе слагалась историческая память. Однако это еще и своего рода “рассуждения о методе” изучения летописей, не столько позитивистские, сколько культурно-антропологические. Здесь на первый план выходит не текст и факт, а нарратив и слово, не абстрактный “летописец Нестор”, а конкретный человек Средневековья с присущим ему багажом сведений о себе и мире, но самое главное – со свойственными ему навыками использовать эти сведения для рассказа о прошлом.

Характеризуя новую публикацию, можно было бы вслед за автором просто принять, что “ця книжка фокусує увагу на перетині літописарської та хронографічної діяльності давньоруських книжників” (с. 60). Однако в действительности речь идет о выявлении хронологических и смысловых индикаторов летописи, согласно автору, – “контрольных текстах”, роль которых играют цитаты, заимствования, микрозаимствования из хроник и хронографов, введенные в летописную ткань. Они помогают уточнить историю сложения домонгольских летописных сводов, поскольку могут указывать на время, регион и характер происхождения летописного пассажа, тогда как нюансы различений позволяют определить источники заимствований (с. 12).

Впрочем, появившийся труд затрагивает более фундаментальную и потому более чувствительную тему: насколько надежны существующие в науке догадки о “гипотетических” летописных сводах, предшествующих Повести временных лет и Новгородской первой летописи (далее – ПВЛ и НПЛ), и которая из них претендует на бóльшую древность. Автор описывает эту проблему следующим образом: “суперечки ідуть з приводу того, чи потрібно зупинитися в гіпотезуванні й зосередитися на надійно відновлюваних пам'ятках” (с. 6), или же имеющиеся летописные своды могут послужить основой для реконструкции более ранних, но весьма спорных текстов летописного характера.

Автор далек как от “иконного” почитания летописных текстов, так и от иконоборческих намерений в отношении их именитых толкователей, прежде всего А. А. Шахматова, “своєрідна канонізація” которого “в якості “ученого взірця” ей не близка (с. 99). В книге, скорее, демонстрируется несогласие с “иконическим” подходом к летописи, основанным на эволюционизме и позитивизме. Эти две особенности академической науки XIX–XX вв. присущи “школе Шахматова”, которая “дерзко умножает” летописные сущности, придавая им определенный хронологический порядок. В данном случае вряд ли справедливо примиряющее положение А. В. Поптэ о том, что речь не идет о прениях “за и против замысла Шахматова, основное расхождение находится в пределах, намеченных самим Академиком”, а именно: “достаточно ли будет представленных данных, отводящих эту гипотезу, или новые аргументы укрепят ее под видом положения-тезиса”¹. Новые аргументы естественно выводят спор на качественно новый уровень.

Автор далеко не первая ставит под сомнение действительность используемых А. А. Шахматовым методов². В литературе уже писалось о присущих ученому “вульгарном социологизме” и “культе фактов”, его метод характеризовался как “конъектуральная критика”, неоправданно модернизирующая труд летописца³. Отмечалось, впрочем, что неприятию его идей много способствовала “чопорность и начетничество” сторонников академика в трактовке его гипотез, тогда как сами критики были “не всегда компетентными”⁴. Отмечалось и то, что А. А. Шахматов, прекрасно понимая характер конкретного летописного текста, никогда не анализировал его в литературной целостности⁵.

Это не единственная область приложения сил Шахматова, где полученный результат вызвал несогласие коллег. Так, его видение истории развития восточнославянских языков предполагало иерархическое членение исходного общерусского праязыка при наличии диалектов и наречий с четко

¹ Поптэ А. В. Шахматов А. А. и спорные начала русского летописания // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2008. – № 3(33). – С. 76–85 (здесь с. 77).

² Полемику см., в частности, в: Истрин В. М. Исследования в области древнерусской литературы. – Санкт-Петербург, 1906; Его же. Замечания о начале русского летописания: по поводу исследований А. А. Шахматова в области древнерусской летописи // Известия отделения русского языка и словесности Российской академии наук за 1921 г. – Петроград, 1923. – Т. 25. – С. 45–102; Brückner A. Rozdział z “Nestora” // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1925. – Т. 141–143. – С. 1–15; Бугославский С. А. “Повесть временных лет” (списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть: статьи и исследования. Гудзий Н. К. (ред.). – Москва; Ленинград,

1941. – С. 9; Пашуто В. Т. А. А. Шахматов – буржуазный источниковед // Вопросы истории. – Москва, 1952. – № 2. – С. 47–53. Ср.: Лурье Я. С. О шахматовской методике исследования летописных сводов // Источниковедение отечественной истории: Сб. статей. 1975. Н. И. Павленко (гл. ред.). – Москва, 1976. – С. 87–107.

³ Буланин Д. М. Текстология древнерусской литературы: ретроспективные заметки по методологии // Русская литература. – Москва, 2014. – № 1. – С. 18–51 (здесь с. 24).

⁴ Поптэ А. В. А. А. Шахматов... – С. 76. Ср.: Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – Москва, 1977.

⁵ Сендерович С. Я. Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии // Из истории русской культуры. – Москва, 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 461–499 (здесь с. 472).

определимыми границами. И здесь, как и в исследовании летописей, его концепция на продолжительное время определила направление поисков в этой области. Однако, принято считать, что границы диалектных единиц восточнославянского языка не могут быть привязаны к границам политических образований, поскольку племена изначально обладали собственными диалектами как особыми языковыми системами, находившимися во взаимодействии друг с другом, и соответствующие им изоглоссы очерчивают территории, не совпадающие с племенными образованиями. Лингвисты отмечали, что в своих лингвистических построениях академик опирался на общеисторические соображения и исходил не из конкретного лингвистического материала. В целом, как писал Ф. П. Филин, для исследовательского метода А. А. Шахматова было характерно следующее: сначала вырабатывалась общая схема-“модель”, для которой затем отыскивались необходимые факты. Так гипотеза превращалась в отправной пункт новых предположений, а недостаток сведений щедро восполнялся творческой фантазией⁶.

Не будет натяжкой утверждать, что летописная концепция академика, как и его лингвистические построения, исходили из определенным образом сложившегося (не скажем, предвзятого) видения общего прошлого и будущего восточного славянства, исторических и политических взглядов исследователя. Отсюда и его резкий выпад по поводу “предательства украинцев”⁷, как он в 1917 г. назвал выбор украинским народом своей истории, несмотря на достаточно либеральные общественно-политические взгляды и симпатию к украинским (“малорусским” в его понимании) культуре и языку. Представления академика о “русском племени во всей его совокупности”, единстве всех ветвей “русского народа” представлялись не только его политическим, но и научным убеждением. А. А. Шахматов был цельной натурой, и все это не могло не сказаться на его видении истории древнерусского летописания. Я далек от того, чтобы вульгарно проецировать общественное на академическое (хотя считается, что “вульгарный социализм” был не чужд и самому академику), но представления об иерархии, централизации и единстве летописных сводов не могут не быть поставлены в сравнение с его общественными взглядами.

Основой летописеведческого метода академика являлась текстология, к которой и сводился источниковедческий анализ. Известно, однако, что некоторые из положений текстологии исполнены внутренних противоречий. Критика этого метода, согласно И. Н. Данилевскому, до сих пор не могла быть удовлетворительной, поскольку “правильное” прочтение самого источника и установление его “общей тенденции” либо сводилось к результатам формально-текстологического сопоставления, либо предшествовало собственно научному изучению текста. По его мнению, только двойное – “систематическое” и “несистематическое”, “извне” (текстологическое) и “изнутри” (генетическое) – прочтение древнерусских источников позволяет ближе подойти к

⁶ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектический очерк. – Ленинград, 1972. – С. 35, 37 (и др.).

⁷ Робинсон М. А. М. С. Грушевский и русская академическая элита // <http://aej.org.ua/history/1457.html> (консультация: 27.05.2015).

пониманию древних текстов. Такой новый подход, в сочетании с критическим отношением к методологическому наследию, дает возможность совершить прорыв в изучении истории летописания – впервые после А. А. Шахматова⁸. Знакомство с новой книгой Т. Л. Вилкул закономерно оставляет у читателя ощущение, что мы присутствуем как раз при таком прорыве.

Кроме самого шахматовского метода, содержание книги естественным образом касается вопроса о временном первенстве начальных русских летописей. Если сам А. А. Шахматов считал, что в НПЛ отразился гипотетический Начальный свод 1090-х годов, то “у другому “таборі” літописознавців обстоюється думка, що НПЛмл є пізньосередньовічною (XIV чи XV ст.) переробкою ПВЛ (с. 7)”. С точки зрения сторонников последнего подхода, к которому принадлежит и автор, главная научная опасность состоит в том, что “пізні трансформації тексту літопису починають в уяві дослідника відігравати роль “давніх”, це неunikнено викривлює і текстуальну й історичну картину”⁹.

Однако где критерий различий между древними и поздними трансформациями? Этому и посвящена книга, основное содержание которой – не постановка вопросов и полемический задор, а скрупулезный анализ конкретных текстов, призванный объяснить, как и когда описание всемирной истории в форме заимствования хронографической информации в летописное полотно повлияло на изложение истории отечественной. Такой подход применяется, по сути дела, впервые, поскольку исследователи проводили достаточно четкую границу в своих трудах: летописи, признававшиеся оригинальными трудами, привлекали основное исследовательское внимание, тогда как хронографы третировались как переводные и вторичные. При этом автор четко осознает специфику обращения к хронографическому материалу, не всегда позволяющую исследователю определить, пользовался ли древний сводчик полным переводом известной хроники или компилятивным хронографом. Только внимательное изучение хронографических текстов может ответить на целый ряд непростых вопросов древнерусского летописания.

Обратимся к содержанию книги. Глава I посвящена исследовательскому инструментарию, историографии и источникам исследования. Она раскрывает нам двери в “лабораторию историка текста”. Автор отказывается противопоставлять “отечественную текстологию” и “западную текстуальную критику” – мнение, восходящее к другому академику, Д. С. Лихачеву (I.1, с. 19–36), пытаюсь, наоборот, сочетать их возможности. Это важное методологическое достижение, ибо из такого противопоставления родилось пресловутое “комплексное источниковедение”, которое зачастую подменяет параллельный анализ различных источников и сопоставление его результатов смещением древностей уже на уровне их исследования.

⁸ Данилевский И. Н. Текстология и генетическая критика в изучении летописных текстов // Герменевтика древнерусской литературы. – Москва, 2005. – Сб. 12. – С. 368–407.

⁹ Для современной киевской исторической школы Древней Руси вообще

характерно критическое отношение к содержанию новгородских рукописей, созданных в XV в. См., в частности: Толочко А. П. Краткая редакция Правды русской: происхождение текста (Ruthenica. – Suppl. 2). – Киев, 2009.

Автор ориентируется в своей работе на “выделение слоев”, с помощью которых можно проследить “процес трансмісії (передачі) тексту від давніх часів і до часу дослідження”, используя методы текстуальной критики, и лишь в небольшой степени – “литературной критики” (анализ дополнений, дублей, текстуальных швов). Здесь предпочтение отдается термину “свидетель” текста перед “рукопись” как “однозначному и формализованному”. В этом – еще одно указание на антропологичность авторского подхода, где роль текста-“свидетеля” уравнивается с миссией историка – “ιστορᾶ” как “свидетельствующего” (ср. с. 35). Преимущества такого подхода, восстанавливающего работу автора по конструированию итогового текста, мы еще не раз встретим на страницах книги.

Введение в историографию исследования (I.2) рассказывает историю “узнавания” византийских хронографов в древнерусском летописании. Значительное место уделено возникновению теории Начального свода и его связи с Хронографом (I.2.a, с. 38–47). Здесь же дается четкое изложение концепции А. А. Шахматова, виртуализирующее его историко-текстологические представления. Известно, что академику было присуще убеждение о различных хронографических источниках ПВЛ (полный перевод Хроники Амартола) и Начального свода или “Софийского временника” (Хронограф особого состава). Свою роль в книге играет характеристика изучения палеи и хронографов (I.2.b, с. 47–59), которые традиционно рассматривались через призму летописания. Приоритетное внимание уделяется полемике А. А. Шахматова и В. М. Истрина, хотя для обоих авторов были одинаково характерны “централизаторские тенденции” во взгляде на древнерусское летописание. Автор отмечает не только критику В. М. Истриным “умножения летописных сущностей” А. А. Шахматовым, “силой разума” “без детального изучения” (с. 51, 53), но и влияние последнего на построения В. Истрина, признававшего гипотетическое использование хронографа в древнейшей версии летописи, – ему традиция, в конце концов, и приписала идею о существовании “Хронографа по великому изложению” (ХВИ). Обе эти хронографические гипотезы были позднее объединены О. В. Твороговым в единую схему.

Отметим важный момент авторских наблюдений. Здесь подчеркивается тот неоспоримый факт, что все основные идеи о влиянии хронографический письменности на летописи были высказаны задолго до научной публикации Хроник Георгия Амартола и Иоанна Малалы, детальный анализ которых оказывается единственно возможной основой для любых выводов. Отмечается и то, что в области древнерусской текстологии сформировался феномен, который стоило бы назвать “историографической инерцией”, когда исследовательские мнения принимаются как установленные факты.

Далее исследовательница переходит к обзору летописных и хронографических источников (I.3, с. 60–99). Как набор летописных сводов, так и их характеристика в книге в целом хрестоматийны. Материалы Лаврентьевского свода привлекаются в сравнении с Киевским, хронографические компоненты которого до сих пор были недостаточно изучены. Затрагивается проблема изучения параллельных мест и летописных заимствований из хронографической письменности, причем отмечается, что немалое

количество небольших по объему включений ускользали от внимания исследователей. Автором подчеркивается, что в гипотетической ретроспекции влияния хронографической письменности на летописи исследователи до сих пор ограничивали себя одним “свидетелем” текста – общими фрагментами ПВЛ и НПЛмл (с. 64). Привлечение хронографической письменности вовлекает в исследование необходимого “второго свидетеля”.

Далее автор переходит к характеристике древнерусских переводов сочинений по всемирной истории (Хроники Амартола и Малалы, Александрия Хронографическая псевдо-Каллисфена с дополнениями другими источниками, в частности, из сочинения псевдо-Палладия “О рахманех”, Восьмикнижие в его четврым, служебном и толковом видах, Комментарии Никиты Ираклийского), затрагивая вопросы времени и места появления их славянских переводов и историю рукописной традиции. Хронографические источники подразделяются на две группы – отдельные хроники и сочинения в составе компиляций, а также сами компиляции. В исследовании включены Иудейский хронограф (1262 г.), не принадлежащий к “семье Хронографа по великому изложению” (далее – ХВИ), связанный с ним Софийский хронограф (в списке XVI в.), Троицкий хронограф (XIV в.?) в трех списках, Полная и краткая хронографическая паляя, Летописец Еллинский и Римский 1-й и 2-й редакции (с. 86–99).

Вторая глава посвящена ПВЛ и ее хронографическим составляющим. Т. Л. Вилкул не просто подчеркивает, что не придерживается гипотезы о существовании Начального свода, но предлагает “протестувати її за всіма основними пунктами”, установить природу заимствованных в летописи фрагментов и ответить на вопрос, взяты они из полных переводов хроник или из хронографов. Важным критерием в решении этой задачи служит не только текстология, но и идейная зависимость летописцев от сочинений по всемирной истории, однако основой исследования, все же, является текстологическое сравнение заимствованных в летописании фрагментов.

Автор начинает анализ с изучения цитат из Хроники Амартола в общих фрагментах ПВЛ и НПЛ (II.1.1, с. 102–112). Основное внимание здесь уделено летописной статье 6573/1065 г. о чудесах, где допускается возможное влияние летописи на хронограф, а не наоборот. Делается вывод, что хронографические тексты не подтверждают гипотезу о цитировании в этой статье Хроники Амартола в “версии ХВИ”.

Далее следует анализ заимствований из полного перевода Хроники Амартола в общих текстах ПВЛ и НПЛмл (II.1.2, с. 112–125), который выявил ранее не замеченные “микрозаимствования”, не имеющие параллелей в ХВИ и восходящие, поэтому, к полному переводу Хроники. Речь идет, в частности, о рассказе о женолюбии князя Владимира и его сравнении с царем Соломоном (980 г., с. 113–114) и “Речи Философа”, где библейский Ваал сравнивается с Ареем (986 г.), что А. А. Шахматов ошибочно считал заимствованием из хронографа. Менее надежно отождествления цитат из библейских пророков, поскольку их переводы крайне разновременны. Отмечается, что выражение Хроники Амартола “приятя власть” еще до текста статьи 1097 г. превращается в особую формулу ПВЛ, что противоречит утверждению о составлении

Начального свода до 1095 г. (с. 116–117). Хотя и не все примеры позволяют однозначную атрибуцию (например, статьи 945, 971, 972, 1068, 1074 гг.), наличие заимствований из полного перевода Хроники в тексте НПЛ не позволяет, согласно автору, считать ее “простой компиляцией” и отдавать ей хронологическое первенство (с. 124–125). Проведенная верификация шахматовских гипотез показала гораздо более сложный состав НПЛмл: здесь можно обнаружить не только влияние поздних версий ХВИ и полного перевода Хроник Амартола и Малалы, но и заимствования из самой ПВЛ, тогда как в ПВЛ использовался только полный текст Хроники.

Автором выявлены дополнительные фрагменты полного перевода Хроники Амартола в ПВЛ (II.1.3, с. 125–139), помимо тех 25-ти, что были отмечены еще А. А. Шахматовым. Речь идет о летописных статьях 6360, 6390, 6415, 6452, 6463, 6472, 6488, 6494, 6496, 6500, 6527 гг. Всего таких заимствований можно насчитать 48 (с. 137–139). Они встречаются в недатированном начале летописи, восполняют скудость местных известий и украшают важнейшие моменты древнерусской истории.

Отдельное внимание уделено хронографическим цитатам в статьях 1110-х годов Ипатьевской редакции ПВЛ (II.2.1, с. 139–142). В статье 1111 г. читается Хроника Амартола, а отнюдь не хронограф, тогда как статья 1065 г., сохраненная в версиях Лаврентьевской и Ипатьевской редакций ПВЛ и НПЛмл, обнаруживает тесную связь со статьей 1114 г. ПВЛ Ипатьевской редакции, что, скорее всего, свидетельствует против гипотезы о трех последовательных редакциях ПВЛ. Соответственно, все летописные статьи, по крайней мере, по 1114 г. включительно могли входить в исходную версию Повести.

Обращаясь к теме хронографических влияний на разные части Начальной летописи (II.2.2, с. 142–149), автор отмечает параллелизм заимствований из Хроник Малалы и Амартола, а также присутствие здесь редких парабиблейских сюжетов из Книги Юбилеев. Тематическое единство и текстологическая связь между введением ПВЛ и завершающими статьями ее Ипатьевской редакции заставляют предполагать, что все включения в ПВЛ из хронографических текстов принадлежат руке одного автора.

Анализ заимствования Хроники Иоанна Малалы во введении ПВЛ связан с решением вопроса, был ли здесь использован текст хронографической версии или полный перевод (II.3.1, с. 149–159). Пересмотр цитат позволяет заключить, что обширные отрывки из введения ПВЛ и статьи 1114 г. не соответствуют версии ХВИ ни текстуально, ни композиционно, и восходят к полному переводу. Совместное использование во введении Хроник Амартола и Малалы представляет собой их вдумчивое компилирование без дублирования. Подчеркивается, что Толковая палея оказывается более поздним, чем ПВЛ, зависимым от летописи памятником и не может служить для определения летописных источников (с. 158). Важен вывод о том, что ПВЛ в сюжете расселения сыновей Ноя не использует, как полагал А. А. Шахматов, хронограф в соединении с “добавками” из Хроники Амартола, поскольку подобная композиция в хронографах не прослежена.

Дополнительно на использование полного перевода Хроники Иоанна Малалы в ПВЛ указывают микрозаимствования из этого произведения

(II.3.2, с. 159–165), а также достаточно убедительные сюжетные аналогии, числом не менее 17, которые введены летописцем в текст “за пригадуваньям” (с. 164). Автор летописи сам пересказывал источник, а не пользовался компилятивным хронографом, тогда как меньшее количество объемных цитат из Малалы, чем из Амартола (2 против 10) должно объясняться различным хронологическим диапазоном этих хроник.

Еще один вероятный источник летописи – Александрия Хронографическая (II.3.3, с. 165–169), откуда может происходить 6 микроцитат. Серьезно это произведение ощущается лишь в Киевском своде, автор которого вновь воспроизводил его содержание по памяти, наполняя им княжеские речи, которые не могут быть расценены как использование средневековых архивов. Всего же знакомство автора летописи с Хроникой Малалы, Александрии и Книгой Юбилеев – “Дробным Бытием” во введении прослеживается 11 раз, в известиях X в. – 13 раз, и в статьях XI в. – 11 раз.

Раздел II.4 посвящен присутствующим в ПВЛ ссылкам на византийские источники, упоминающим “летописание Георгия”, “летописание греческое” и “хронограф”, которых нет в НПЛ. Однако летописные обозначения не могут рассматриваться как строго научные термины, четко разграничивающие хронограф и “авторскую хронику”. Например, упоминание хронографа под 1114 г. в Ипатьевской летописи определенно указывает на использование летописцем Хроники Иоанна Малалы (с. 170–173). Напомним, что это не единичный случай такой “подмены” в древнерусской литературе: автор Галицко-Волынской летописи сопровождает цитирование Александрии ремаркой: “якоже Писание глаголет”.

Ремесло историка в ПВЛ характеризуется автором через анализ влияния всемирной истории на летопись (II.5, с. 173–179). Отмечается “методологическая” близость летописца на начальных этапах работы к производству Малалы, который также информирует читателя о своих хронологических выкладках и достоверности источников. Отсюда же заимствованы и определенные идеологические установки и этногеографические знания. В последующей древнерусской историографии можно заметить исчезновение интереса к “методологии” и внимание к “фактологии”.

Задаваясь вопросом об источниках первых статей ПВЛ и НПЛмл, автор обращается к роли ХВИ в новгородской летописи (II.6). Здесь анализируются пять годовых статей: 6362/854 г. из НПЛмл и 6360/852 г. из ПВЛ, а также сообщения о походах руси на Царьград: 6362/854 и 6428/920 гг. в НПЛ, а в ПВЛ под 6374/866 и 6449/941 гг. В вопросе происхождения дат 6362 и 6360 гг. как начала истории “Русьской земли” (II.6.1, с. 181–192) отмечается, что 6428/920 г. в НПЛмл взят не из “Летописца” патриарха Никифора, а именно из Хроники Амартола. В этой связи начальную дату НПЛмл 6362 г. стоит выводить из 6363 г. – крещения Болгарской земли на “2-е лето” царствования императора Михаила III, которая не присуща хронографам, а лишь двум хронографическим палеям первой половины XV в., куда эта дата могла попасть из Сказания о письменах Черноризца Храбра. В целом в НПЛ мы имеем дело со сконструированной хронологией, приблизительно посаженной на каркас из круглых дат по схеме “X-5508”.

В сообщениях о походе князя Игоря 6428 г. (II.6.2, с. 192–213) НПЛмл структурно отображает ХВИ, тогда как статья ПВЛ 6449 г. не зависит от Начального свода, а представляет собой переложение тяжеловесных известий Хроники Амартола. Специфику же НПЛ стоит объяснить контаминацией известий ХВИ под 6428/920 г. и ПВЛ под 6415/907 г., что должно свидетельствовать о вторичности новгородской летописи и ее позднем происхождении. Очевидно, летописец “выравнивал” запутанные схемы взаимоотношений древнерусских правителей и главным князем посчитал Игоря, сына Рюрика, что и заставило изобразить Олега не князем, а лишь “воеводой” (с. 207). В то же время приписки Троицкого хронографа, где Олег представлен самостоятельным князем (II.6.3, с. 213–216), оказываются ближе к ПВЛ, чем к НПЛмл. Возможно, в данном случае системный лингвистический анализ использованных летописцем глагольных форм (отметим, что автор приводит некоторые примеры употребления вторичного двойственного числа) мог бы выступить арбитром правоты сделанных наблюдений.

При описании похода Аскольда и Дира в статьях 6362 и 6374 г. (II.6.4, с. 216–222) версия НПЛмл обнаруживает сложную композицию на основе известия хронографа с добавлением характерных выражений из ПВЛ, в частности, употребление термина “корабли” вместо “лодии”, неизвестного Хронике Амартола. В связи с анализом этих статей находится и обращение к сюжету о призвании варягов и атаке на Константинополь в Краткой палее (II.6.5, с. 223–227), попавшее туда достаточно поздно (XV в. ?), вероятно, из Полной палеи, на что указывает неумение ее составителя обращаться с историческим материалом, нарушающее логику событий. В то же время, отсутствие в НПЛмл отсылок к Житию Василия Нового не может свидетельствовать о древности этого свода.

Сюжет II.6.6, посвященный видению автором того, как составлены статьи 6360 и 6362 г. (с. 227–237) завершает практически кольцевую композицию главы расчетами лет правления *руських* князей, указываются расхождения с версией основного текста летописи, а также ошибки в расчетах. Если составитель ПВЛ конструировал историю на основе известных ему источников, в том числе “Летописца” патриарха Никифора, пытаясь подчеркнуть при этом значение *руських* событий, то составитель НПЛ восполнил скудость своих известий за счет ПВЛ, контаминируя их с заимствованиями из хронографических текстов.

В итоге Т. Л. Вилкул приходит к выводу, что в использовании полного перевода Хроники Амартола в ПВЛ вплоть до 1114 г. чувствуется единый замысел составителя, тогда как НПЛ демонстрирует сложную структуру хронографических заимствований, особенно в общих с ПВЛ статьях X–XI вв. Согласно ее мнению, эта часть НПЛмл сложилась в конце XIV – первой половине XV в. На это указывает предполагаемое время составления хронографических палей, по образцу которых книжник НПЛ моделируют общую структуру рассказа о древних временах. В это время в Новгороде вообще наблюдается интерес к хронографическим сочинениям.

Третья глава посвящена хронографическим источникам Киевского летописного свода начала XIII в. Развитие летописного текста в эту эпоху

шло не по пути сокращения Ипатьевского свода, что привело к появлению Лаврентьевской летописи, – мнение, устоявшееся в историографии, – а наоборот, за счет расширения киевским сводчиком лаврентьевского текста, который отражает первоначальное чтение.

Автор начинает с “расслоения” Киевского свода и анализа соотношения записей Лаврентьевской и Ипатьевской летописей за XII в. (Ш.1, с. 242–276). Принципиально важен вывод, что общие блоки обеих летописей принадлежат начальному тексту или протографу (с. 245), тогда как пространственные статьи являются очевидным результатом контаминации нескольких источников. При этом местоимения “наши” следует рассматривать как литературный топос, а не выражение отношения летописца к описываемым событиям. Анализируя общие известия обеих летописей, автор подвергает разбору текстуальные неувязки и смешение календарных стилей, как, например, в событиях 6622/1113–1114 гг., когда композиция Ипатьевского текста позволяет предположить, что в Переяславле княжили сразу два Владимировича – Святослав и Ярополк, хотя кончина Святослава должна быть определено отнесена к предыдущему году (с. 249–250). Из-за подобных наслоений летописной информации Всеволод Ольгович в Киевском своде дважды “вынужден” решать вопрос о посылке своего сына Святослава в Новгород в 6648/1144 гг.

Метод работы автора Киевского свода, который не всегда обращал пристальное внимание на обстоятельства и хронологию событий, демонстрируется на примере анализа целого ряда статей: 1149, 1151 (где составитель Ипатьевской летописи “превращает” день битвы Изяслава Мстиславича и Юрия Долгорукого – пяток – одновременно в сегодняшний и завтрашний день), 1154, 1175 (здесь Повесть об убиении Андрея Боголюбского в три раза превышает соответствующий текст Лаврентьевской летописи, а присущие Ипатьевскому своду хронологические дополнения, например, путаница двух праздничных “канунов” – празднования святых апостолов Петра и Павла и собора 12 апостолов, ей противоречит), 1181 (где сочетание двух ракурсов – суздальского и киевского – приводит к противоречию в характеристике князя Всеволода, которому одновременно присуще как “благосердие”, так и “умысл на зло”), 1193 гг. (редкий случай, когда текст Лаврентьевской летописи пространней, нежели в Ипатьевской, автор которой все же перепутал Богородичные церкви в Суздале и Владимире). Последний след использования общего источника встречается в 1196 г.

Всего Т. Л. Вилкул разбирает десять сюжетов, хотя и отмечает, что проблема соотношения двух сводов ими не исчерпывается. Если для известных 1110–1140-х годов более характерна компоновка уже готовых фрагментов, то начиная с 1140–1150-х годов в Киевском своде можно наблюдать значительную переработку текста и его дополнение новыми блоками. Видимо, общий протограф Лаврентьевской и Ипатьевской летописи был доведен до рубежа XII–XIII вв. Кроме того, в начале XIII в. летописец использовал также предшествующий киевский свод, дополняя его известиями в суздальско-владимирской редакции. Характерно, что киевский составитель добавляет в свое произведение не только книжные и библейские, но и светские детали.

Обращаясь к теме хронографических источников Киевского свода (Ш. 2) автор показывает, как его составитель расширял повествование за счет вставок и заимствований из Хронографической Александрии, Хроники Амартола, Иудейской войны Иосифа Флавия и Хроники Малалы. Вставки из Александрии (Ш.2.1, с. 277–288), как целые выражения, так и парафразы, встречаются в статьях с 1140-х по 1197 г. На наш взгляд, не все отмеченные заимствования выглядят одинаково убедительно. К таковым, в первую очередь, относятся наблюдения, базирующиеся только на предложных конструкциях, однако в контексте окружающих параллелей они могут оказаться верными.

Т. Л. Вилкул убедительно показывает, что схожие детали убийства князя Игоря в 1147 г. и князя Андрея Боголюбского в 1175 г. определенно носят литературный характер, восходят к сцене убийства царя Дария и не являются “зарисовками с натуры” владимирского происхождения (с. 279). Вместе с тем заметим, что уточнение Ипатьевской летописи, что в убийстве князя Андрея участвовали “два оканья” может быть непосредственно связано с нарративным сюжетом гибели правителя от рук двух убийц, уже известным в ПВЛ, как это видно на примере убийства Ярополка и Бориса “двумя варягами” (980, 1015 гг.). Это тем более вероятно, что в повесть об убийстве Игоря вплетены цитаты борисо-глебского цикла. С Александрией связан и панегирик Мстиславу Ростиславичу Смоленскому 1178 г., а также известия 1146, 1147, 1148, 1150 1161, 1169, 1180, 1197 гг., причем в последнем случае читается достаточно объемное заимствование из отрывка о “рахманах”, а использованные здесь слова молитвы могут иметь непосредственный источник цитирования, который автор имел перед глазами.

В сюжете о заимствованиях в своде Хроники Малалы и “Истории Иудейской войны” (Ш.2.2, с. 288–292) анализируются статьи 1113, 1151, 1175 и 1187 гг., где можно увидеть влияние Хроники, хотя, по собственному признанию Т. Л. Вилкула, замеченные параллели не очень выразительны. В трех случаях описания военных событий 1136, 1145 и 1156 гг. выражение “мнози падахоу от обоихъ” тоже могло восходить к Хронике, если сводчик в данном случае не воспользовался словоупотреблением ПВЛ под 1097 г.

Влияние “Истории Иудейской войны” Иосифа Флавия обнаруживается в меньшем количестве чтений, однако эти следы весьма характерны, а и иногда и уникальны, как, например, в статье 1140 г., когда князь Мстислав “оупорозьняся от рати”. В ряде погодных статей можно выделить микроцитаты (1147, 1174, 1183, 1185 гг.), а также сюжетные параллели и редкие мотивы (1151, 1168 г.). Исследовательница приходит к выводу, что Киевский свод – древнейший текст, где присутствуют цитаты из сочинения Иосифа Флавия. Оно не входило в общий протограф Иудейского и Софийского хронографов, а попало в первый из них в 1262 г. как инновация, будучи соединено с Хроникой Иоанна Малалы.

Далее рассматриваются 22 фрагмента заимствований из Хроники Амартола (Ш.2.3, с. 292–307), важные для определения природы источников, которым пользовался летописец. Здесь также известны редкие и уникальные чтения, и не без курьезов, например, под 1146 г., где в Хлебниковском и Погодинском списках стоит “1000 моужь бернистець” белозерской

дружины, тогда как в Ипатьевской летописи находим заведомо ошибочное чтение “бренидьець” вместо стоящего у Амартола “бронистець”. Влияние хроники прослеживается также в погодных статьях 1147, 1149, 1152, 1156, 1158, 1161, 1172, 1174, 1175, 1178, 1180, 1187, 1189 и 1197 гг., а в статьях 1136, 1148 и 1155 гг. можно встретить редкую лексику. По мнению автора, большая часть фрагментов может быть идентифицирована как происходящая из полного перевода, а не компилятивного хронографа.

Вместе с тем предложенные размышления не оставляют сомнений, что вопрос о механизме заимствований остается открытым. Так, появление в летописи сопоставимых с содержанием Хроники словосочетаний могло происходить и опосредовано в связи с тем, что в памяти летописца отложились ее детали и сюжетные находки. Описание убийств князей Игоря и Андрея, которое, как мы видели раньше, должно восходить к Александрии, не исключает “випадкових збігів” с Хроникой (с. 300–301). Точно также под 1156 г. влияние сюжета с епископом Адельфием на повесть о видении архиепископа Нифонта Новгородского признается лишь “вероятным” (с. 302), хотя его составляющие элементы должны быть признаны “бродячими”. Бродячие мотивы средневековой культуры можно увидеть и в сюжете 1168 г. о князе Ростиславе Мстиславиче и княжеской добродетели, где конкретных текстуальных параллелей, по нашему мнению, не наблюдается.

Стоило бы так же отметить, что большинство “заимствований”, связываемых в монографии с Хроникой Амартола, относятся к богословской антропологии и таким ее ключевыми понятиям как сердце, добродетель, правоверие, мужество, труд. Все они составляют топосы христианской риторики, должны были быть “на слуху” у средневекового книжника, и однозначно усматривать здесь заимствования из конкретного произведения было бы слишком смело.

Отдельно анализируются параллели из Хроники Амартола в сузальской летописи за XII в. как сравнительный материал к Киевскому своду (III.2.4, с. 307–310). Здесь еще не чувствуется влияния Александрии или “Иудейской войны”, а сами параллели встречаются гораздо реже (ср. статьи 1147 и 1151 гг.). В любом случае, авторский текст Киевского сводчика гораздо богаче. Интересно наблюдение о том, что общая для Лаврентьевской и Ипатьевской летописей сентенция про “измену новгородскую” под 1169 г. могла быть смоделирована по аналогии с Хроникой, где повествуется о обмане жителями Гаваона израильтян, что не совсем верно интерпретировано как “біблійний епізод, коли жителі Гаваона зламали дану Ісусу Навіну клятву” (Ис Нав. 9: 3–27; с. 309). Впрочем, текстуальное сходство кажется нам минимальным, хотя и возможным, а сюжетное сходство – незначительным. В действительности речь идет не о нарушении клятвы гаваонитами, которым якобы летописец уподобил новгородцев, а о страхе израильтян нарушить принесенную Господу клятву и мирный договор с жителями этого города, заключенный теми пусть и путем обмана. Таким образом, библейская ситуация диаметрально отличается от летописной. Впрочем, сама по себе древность этой записи оказывается важной для датировки “новгородских вольностей” и споров о них в древнерусском обществе. Возможно, что

первоначальный и несколько путанный текст Лаврентьевской летописи (признак заимствования? откуда?) был упрощен киевским сводчиком.

Раздел III.2.5 (с. 311–314) посвящен способу компоновки хронографических текстов в Киевском своде. Большинство из них помещено в описании тех событий и периодов, которые были интересны автору, что сближает его работу с работой сводчика ПВЛ. Похоже, что 1140-е годы были для него началом актуальной истории, а в период 1180–1190-х годов число хронографических включений уменьшается, потому что доля свидетельств современников становится несомненно. В целом Киевской свод включает набор источников Иудейского хронографа, протограф которого и мог возникнуть непосредственно вслед за ним. Т. Л. Вилкул показывает, что не только цитаты из “Истории Иудейской войны”, но и из иных сочинений взяты из их полных переводов. Александрия представлена более крупными и самыми выразительными заимствованиями, тогда как Иосиф Флавий и Амартол присутствуют в виде микроцитат, сюжетных совпадений и пересказов. Возможно, история Александра попала на глаза автору последней, что и определило ее влияние на стиль и форму повествования. Предложенные наблюдения ставят вопрос о литературности исторического повествования и стремлении к расширению кругозора летописца, реконструкции его реального и виртуального миров. Отмечается, что хронографические источники были использованы в тех фрагментах, которые исследователи традиционно относят к “зарисовкам с натуры” и связывают с “документами княжеской канцелярии”.

Четвертая глава посвящена датирующим признакам хронографов, в частности, реконструкции раннего этапа развития хронографической письменности. Трудности исследования в этой области связаны с поздним копированием сохранившихся списков. Здесь дается классификация ранней части компиляций, имеющих общее ядро “семьи ХВИ” в трех редакциях. Троицкий хронограф признается самым ранним во 2-й редакции. Ставится и проблема общего протографа ХВИ, причем не исключается и взаимовлияние разных компиляций вместо прямого происхождения текстов от единого ядра.

В разделе IV.1 анализируются различные редакции Хронографической Александрии. Автор отмечает, что исследователи до сих пор не обращали внимания на то, что Летописец Еллинский и Римский 2-й редакции содержит контаминированную версию повести. Он отражает не только текст Александрии, близкий к Троицкому хронографу, но и ее другую версию, присущую Летописцу 1-й редакции.

Далее идет конкретный разбор соотношения текстов трех редакций Александрии (IV.1.1, с. 321–349). Здесь выявлено более трех десятков разночтений. Если первая редакция, являющаяся дословным переводом с греческого, приводится по публикации В. М. Истрина, третья – по трудам О. В. Творогова, то выделенная автором 2-я редакция дается с опорой на собственную публикацию Александрии Троицкого хронографа¹⁰. Греческий

¹⁰ Вилкул Т. Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе (книга 1-я). 1 // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachusetts, 2008. – Т. 16, no 1. – P. 103–147;

Ее же. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе. Продолжение. 2 // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – Т. 17, no 1. – P. 165–210;

текст выполняет контрольную функцию и дается по изданию Л. Бергсона¹¹. Разбор конкретных примеров способен убедить в правильности выводов о том, что составитель третьей редакции был знаком с первыми двумя.

Весьма показательны здесь ошибочные чтения древнерусского текста. Контаминации встречаются и в повести о вхождении Александра в Иерусалим. Если вставки из Хроники Амартола в текст 1-й редакции дословно передают греческий оригинал, то в Троицком хронографе предлагается их творческая переработка. Стоит предположить, что составитель этого хронографа старается сnivelировать оплошности, вызванные непониманием греческого текста в 1-й редакции, путем авторских дополнений и исправлений, тогда как в 3-й редакции можно наблюдать соединение первого и второго чтения. Так, олимпийский венец Александра именуется то “алумпийский” (1-я редакция), то “пилусийский” (вариант Троицкого хронографа), причем оба предиката парадоксальным образом присутствуют в Летописце Еллинском и Римском 2-й редакции (с. 325). Однако в ряде случаев есть более сложные способы соединения двух первых редакций автором третьей, где он разбивает цитаты предшественников на части и переплетает их между собой. Все это подчеркивает активную рецепторскую роль переписчиков нескольких версий Александрии. Особенности творчества сводчиков объясняются наличием источников и их персональным интересом. Так, если автор Троицкого хронографа старательно описывал сражения, а походы в дальние страны его не волновали, то автор Летописца был зачарован рассказами о дальних странах, пытаясь насытить их редакторскими подробностями.

Следующий раздел посвящен характерным чтениям Александрии Иудейского хронографа (IV.1.2, с. 349–354). Здесь предлагается оценить особенность работы и эрудицию книжника через характер воспроизведения им имен собственных и географических названий. В целом в существующих ошибках могла проявляться авторская личность, хотя часть из них – результат элементарной гаплогрфии и “местечкового уровня книжности”. Впрочем, есть и дискуссионные наблюдения. Так, исследовательница замечает, что книжник именует Трояду “Траадою”, “явно не отождествляя її з Троєю” (с. 351). Наверное, он и не должен был их отождествлять, поскольку по контексту речь шла не об области, в которой действительно расположена древняя Троя, а, скорее, о городе, упоминаемом в Деяниях Апостолов. Эта евангельская книга не оказала большого влияния на древнерусскую письменность, но, возможно, книжник специально хотел подчеркнуть увиденную им разницу.

В книге отмечается, что версия Летописца Еллинского и Римского 1-й редакции сохраняет много первоначальных чтений (IV.1.3, с. 354–355). Далее анализируется специфика текста Александрии Троицкого хронографа (IV.1.4, с. 355–361). Исправления и дополнения этой редакции представлены

Ее же. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я). 3 // *Palaeoslavica*. – Cambridge, Massachusetts, 2010. – Т. 18, no 2. – P. 155–206; *Ее же.* Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я). 4 //

Palaeoslavica. – Cambridge, Massachusetts, 2011. – Т. 19, no 2. – С. 149–200.

¹¹ *Bergson L.* Der griechische Alexanderroman. Rezension β. – Goteborg; Uppsala, 1965.

цельми фразами и фрагментами. В разделе главное внимание вновь обращено на географические названия и имена. Очевидно, древний сводчик стремился к конкретизации обстоятельств и идентификации явления, хотя иногда не до конца понимал смысл текста. Приводится пространственный список таких ошибок. Однако, в ряде случаев, как кажется, его объяснительные ремарки могут иметь иной смысл. Так, выражение “въ адоуть градъ”, где *адоутов* значит просто “священное место”, но отнюдь не название города, может отражать аксиологическую иерархию книжника, где высокое значение места должно сопровождаться его городским статусом, ценность которого известна из Начальной летописи. Очевидно, сводчик не владел греческим языком, но имел представление о нем. Интерес же к содержанию порождал творческую переработку текста, а не копирование, как это имело место у авторов Иудейского хронографа и Летописца Еллинского и Римского 1-й редакции, строго придерживавшихся текста. Можно было бы добавить к исследовательским наблюдениям, что в этом феномене возможно увидеть стремление средневекового книжника к толкованию текста как герменевтического объекта, а не к его пониманию.

Исследуется и вопрос об использовании в Троицкой Александрии дополнительных источников (IV.1.5, с. 361–372). К ним относятся Слова Епифания Кипрского и Ипполита Римского, Откровение Мефодия Патарского и Хроника Амартола, а также Пролог. Заимствования их них зачастую служат для придания повествованию тех или иных оттенков. Так, слово “философские” по отношению к грамотам Александра на основании Александрии Египетской, которое могло быть заимствовано из Пролога, усваивает всему пассажи “серьезный непрофанный смысл”.

Подводя итог, Т. Л. Вилкул, вслед за В. М. Истриным, полагает, что 1-я редакция оказывается наиболее близкой изначальному славянскому переводу сочинения Псевдо-Каллисфена, 2-я редакция, представленная в Троицком хронографе, содержит многочисленные дополнения и изменения на основе авторских уточнений и новых источников, а 3-я редакция, представленная Летописцем Еллинским и Римским 2-й редакции, характеризуется наличием контаминированных чтений, а в конечной части особенно богата дополнениями.

Раздел IV.2 (с. 372–387) посвящен текстологическим маркерам версий Хроники Амартола на примере повести о вхождении Александра Македонского в Иерусалим, находящейся в Хронографической Александрии. Этот обширный текст, присутствующий во всех редакциях, может рассматриваться как “полигон” для экспериментальной проверки и коррекции хронологии текста. По наблюдениям исследовательницы, количество общих вторичных чтений в Александрии и Хронике Амартола в ее Хронографической компиляции гораздо меньше, чем полагал В. М. Истрин. Их список вряд ли может свидетельствовать о раннем появлении 2-й редакции полной версии Хроники, а Повесть о вхождении в Иерусалим в Иудейском и Троицком хронографах оказывается текстуально близкой к первоначальному переводу Хроники. Позднее была произведена сверка этой Повести в составе Александрии с полным текстом Хроники. Однако это не могло

случиться раньше второй половины XIII в., когда был создан Иудейский хронограф, и позднее начала XV в. – времени появления протографа Архивского и Варшавского списков этого хронографа.

Раздел IV.3 посвящен комментариям Никиты Ираклийского к “Словам” Григория Богослова в ранних хронографических компиляциях. Эти толкования автора второй половины XI в. уже определены были известны на Руси в XIII в. и присутствуют в начальной части Иудейского хронографа, а также в Летописце Еллинском и Римском обеих редакций. Древнерусского книжника заинтересовало содержащее здесь объяснение эллинизма как политеизма, которое он дополнил сведениями Хроники Иоанна Малалы.

Анализируя творения Никиты в Иудейском хронографе (IV.3.1, с. 389–395), исследовательница отмечает, что введение этого сборника составлено не только из фрагментов “16 слов” Григория Богослова с комментариями Никиты, Хроник Амартала и Малалы и библейской книги Бытия, но включает еще и легенду о Совии – мифологическом персонаже с возможными литовскими мотивами, которая имеет значение хронологического репера. На основе текста Виленского списка продемонстрирован творческий подход составителя, свободно оперирующего своими источниками и использовавшего лишь начало и конец выбранного известия, komponуя сведения Иоанна Малалы с “толком” Никиты.

Далее рассматриваются вставки из произведения Никиты Ираклийского в вводной части Летописца Еллинского и Римского 1-й и 2-й редакций (IV.3.2, с. 395–401). Здесь, кроме традиционных источников, выявлено непосредственное использование Палеи и Прибавления к Палее. Сравнение композиции вступлений Иудейского хронографа с начальными частями Летописцев похожи, но не идентичны, не совпадает и последовательность сюжетов, к тому же автор хронографа в большей степени придерживался текста Никиты. Соответственно, эти части не могут восходить к общему протографу. Одновременно это указывает на достаточно поздний характер как перевода толка Никиты и связанных с ним компиляций, так и палейных сборников, укладываемый в промежуток от начала XII до второй половины XIII в.

Следующий большой раздел (IV.4) посвящен использованию Восьмикнижия в хронографах и летописях, где анализ ограничивается книгами Исхода и Иисуса Навина, тогда как использование книги Бытия в древнерусской письменности, по мнению исследовательницы, уже становилось предметом исчерпывающего анализа¹², что оставляет мало места для самостоятельных выводов. Здесь автор единственный раз на страницах книги говорит о присутствующей средневековой “открытой традиции” цитирования. В этом моменте Восьмикнижие, как пример “закрытой традиции”, текстология которой позволяет установить редакции и группы и даже датировку версий, противостоит использованию мест из библейских пророков. Все же, по нашему мнению, несмотря на убедительность приведенных в книге доказательств

¹² Михайлов А. В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып. 1–4; *Его же*.

Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1912. – Ч. 1: Паримейный текст.

конкретных заимствований и влияний, более пристальное внимание к “открытой традиции” могло бы внести нужные ограничения в существующие гипотезы, хотя, без сомнения, сделало бы итоговые выводы несколько “размытыми”. Такова, впрочем, природа средневековой книжности.

Анализ книги Исход посвящен различению в текстах редакций полного и четьего переводов (IV.4.1, с. 404–418). Здесь же дана история изучения четьего текста и классификация его редакций, к числу которых принадлежит и выделенная усилиями Т. Л. Вилкул “Хронографическая” редакция, известная в трех списках Иудейского хронографа и двух списках Пятикнижия из собрания Троице-Сергиевой лавры конца XIV – начала XV в. и XVI в. Отмечается, что здесь прослеживается серия изначальных чтений, которые в других ветвях были заменены богослужебными текстами, а также глосс, составленных на основе небиблейских источников в Иудейском хронографе, который в ряде случаев сохранил правильные чтения, например “пръсть бжии” (Исх. 8: 19), тогда как в других списках можно прочесть “пръсть бжия” или даже “пръстьныи бгъ” (с. 409).

Очевидно, западнорусский составитель хронографа использовал древнюю и консервативную версию. В Троицких рукописях меньше архаики, хотя также сохраняются ранние чтения. “Южнославянскую” редакцию стоит датировать временем не ранее XIII в., здесь отмечается наличие заимствований из Исторической палеи, что свидетельствует в пользу позднего происхождения этой редакции. “Русская” редакция обличает включения из позднего паремийника Афонского типа (XIII–XIV вв.) и подразделяется на три группы: раннюю, позднюю и позднюю, дополненную глоссами.

Раздел IV.4.2 (с. 418–429) посвящен выявлению и анализу заимствований книги Исход в ПВЛ, наибольшее количество которых присутствует в “Речи Философа” 986 г. Летописец пересказывает Библию своими словами, комбинируя четьи и богослужебные тексты, однако в ряде случаев зафиксированы ранние четьи чтения. Присутствуют здесь и дополнения по хронографическим или небиблейским источникам, как, например, имя дочери фараона в истории Моисея. Делается вывод, что во время составления ПВЛ известных нам сегодня редакций Восьмикнижия еще не существовало.

Раздел IV.4.3 посвящен книге Иисуса Навина в составе Восьмикнижия (с. 429–438). Здесь выделяются те же три редакции, что известны для книг Бытие и Исход, и указывает на их текстологические различия. “Хронографическая” редакция характеризуется лексическими заменами и начальными вариантами, в “южнославянскую” введены богослужебные чтения и чтения Исторической палеи, а вторичные чтения особенно заметны в батальных сценах, “русской” редакции, в том числе, памятникам ее поздней группы, присущ ряд начальных чтений, сохранившихся только здесь. По мнению исследовательницы, составитель протографа не был способен к творческим переработкам текста, или, добавим, слишком бережно к нему относился.

Знакомство с древнерусским текстом Восьмикнижия показывает, что чтения Паремийника не должны влиять на анализ четьих чтений, какими бы архаичными они не выглядели. Впрочем, книга Иисуса Навина практически не имеет паремийных чтений. В тоже время в труде летописца прослеживаются

разнофункциональные типы текста. Возможно, он осознавал, что создает новый текст, который мы бы сегодня назвали контаминированным. Здесь же отмечается, что чтения Восемикнижия в ПВЛ, где они цитировались автором по памяти, иногда сближаются с “Хронографической” редакцией, хотя нужно отдавать отчет в том, что в этих случаях речь идет о первоначальных вариантах, т. е. такие сближения не являются показательными.

Послесловие (с. 439–447) в этой книге – не просто традиционное подведение итогов, но еще раз предложенное старательное объяснение пройденного для его закрепления в ученом сознании. “Розріджені докази” взаимоотношений древнерусского летописания и хронописания, “разбавленные” временными разрывами между списками, близостью редакций и редкими датирующими признаками, не должны скрыть от нас главного: в НПЛмл можно установить крайне незначительное количество заимствований из хронографа (852, 920 гг.). В одном случае (1065 г.) их анализ не отрицает влияния ХВИ, но и не подтверждает однозначно такую гипотезу. В ПВЛ заимствование из хронографа не прослеживается, в текстах же хронографических палей чувствуется рука справщика, работавшего с летописью, и, соответственно, доказуемо обратное влияние летописи на хронограф, датируемое временем не ранее XII в. Нововыявленные заимствования 945–1074 гг. из Хроники Амартола в летописях вообще свидетельствуют об использовании здесь полного перевода, а не компиляций. Следовательно, автор НПЛмл использует не только хронограф, но и полный перевод Хроники, тогда как автор ПВЛ привлекает для составления летописи исключительно Хронику. То же можно сказать и о заимствованиях в ПВЛ из полного перевода Хроники Иоанна Малалы, способ подачи известий которой не встречается ни в одном хронографе. К тому же определенно ПВЛ влияет на НПЛ. Внутреннее текстологическое единство некоторых статей Ипатьевской группы списков (1111–1114 гг.) с Лаврентьевским сводом и НПЛ (введение, 986, 1065 гг.) противоречит идее “трех редакций ПВЛ”, вместо которой стоит признать существование одной редакции, созданной вскоре после 1114 г. Как не знаком с Хронографом по великому изложению составитель ПВЛ, так не знает его и автор Киевского свода. Следы хронографа прослеживаются лишь в Галицко-Волынской летописи. Самый ранний Хронограф – Троицкий не может быть старше XII–XIII вв. Он не мог влиять на ПВЛ. Заимствования из хронографа в НПЛ появляются не ранее XIV–XV вв., когда и возникает ее текст, что заставляет отказаться от версии об отражении в нем Начального свода 1090-х годов. Киевский свод тоже не знал хронографа, но лишь полные хроники. При этом переводная хронография влияла не только на текст, но и на формирование репертуара, идей и языка летописи. Она и стала тем “вторым свидетелем”, который, помимо общих текстов НВЛ и НПЛ, а также Ипатьевской и Лаврентьевской группы позволил предложить решение вопроса о хронологии сложения древнерусского летописания и хронографической письменности. Начальная летопись не знала хронографа, потому что он сложился не ранее XII–XIII в., как показывают самые поздние компоненты в составе компиляций. При этом нет возможности говорить о едином центре происхождения хронографической

письменности. Все эти выводы ученому сообществу придется осмыслить, а на вызовы – профессионально ответить.

За солидным списком литературы и источников (с. 448–479) следуют приложения к книге (с. 480–515), которые содержат большие фрагменты текстов, важных для демонстрации доказательной логики. Это сравнительные таблицы известий Хроники Амартола 1111 г. и Ипатьевской летописи, статья 6632 г. НПЛмл и ПВЛ, чтения разных групп текста Повести о вхождении Александра Македонского в Иерусалим с комментариями, список разночтений Хроники Амартола Троицкой редакции с другими списками в тексте Повести о вхождении Александра Македонского в Иерусалим, комментарии Никиты Ираклийского из Иудейского хронографа, чтения полной четвгьей редакции книги Исход (сравнение с выявленными лексическими заменами, начальные чтения ее “Хронографической” редакции Иудейского хронографа, ошибки и начальные чтения Троицкой группы рукописей, начальные чтения “южнославянской” и “русской” редакции, а также зафиксированные здесь ошибочные чтения) и разночтения книги Иисуса Навина, представленные по образцу предыдущего раздела.

В итоге перед нами – скрупулезная авторская работа по сличению обширнейших произведений, призванная переключить внимание исследователей летописи со сферы гипотетических текстов¹³ в область текстовых фактов, от содержательного нарратива к антропологическому содержанию. Здесь для автора само слово и словоупотребление превращается в исторический факт. Собственно, обещанная в начале книги критика метода А. А. Шахматова оказалась не позитивистской, а позитивной: в ее основе лежит не разбор положений предшественника, а самостоятельный текстологический труд, не оставляющий у читателя сомнений в том, где предшественник был прав, а где ошибался. В результате становится понятным, что шахматовский подход страдает от недостаточного уровня изученности хронографических источников летописи и отсутствия независимых текстуальных критериев для датировки самой летописи. В книге впечатляет обширная “доказательная база”, представленная сведенными в таблицы и списки вариантами разночтений и выявленных заимствований, которая открыта

¹³ Ср. название одного из последних обобщающих трудов по летописеведению в России: *Гиптиус А. А.* До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // *Русь в IX–X веках: археологическая панорама.* Н. А. Макаров (отв. ред.). – Москва; Вологда, 2012. – С. 37–62. Здесь четко сформулирован протест против недоверия к возможностям верифицируемой реконструкции начального летописания, а в качестве перспективных направлений выделены реконструкция архетипа ПВЛ и его “критического текста” и “реконструкция

истории” сложения текста Начальной летописи, а основным остается “стратификационное”, позволяющее выделить несколько стадий редактирования и распространения исходного гипотетического Древнейшего Киевского свода 1030-х годов. Ключевым положением остается отражение предшествовавшего ПВЛ гипотетического Начального свода 1090-х годов в НПЛмл. Все это выглядит сколь традиционно, столь и архаично. Выявление внелетописных письменных источников летописи указано здесь лишь как одна из многих возможностей, отнюдь не главная.

читателю и критику для продолжения дискуссии. Автор готов обсуждать свои находки и открытия в полном соответствии с максимой М. Блока: “Ценность утверждения надо измерять готовностью автора покорно ждать опровержения”¹⁴. Эта готовность к продолжению диалога с оппонентами свидетельствует о высоком академическом уровне исследования.

Возможно, не все выявленные автором параллели и заимствования покажутся читателям и критикам одинаково убедительными. Так, сравнение предложных конструкций или выражений, текстуальные сходства которых ограничиваются однокоренными глаголами и другими частями речи, которые банально принадлежат к единой языковой культуре, некоторым могут показаться недостаточными. Автор, как кажется, вполне отдает себе отчет в этих сложностях, признавая, “що ми досі у повній мірі не уявляємо собі коло читання ранніх літописців, не кажучи вже про те, що не існує тезауруса давньослов'янської” (с. 123). Однако приведенные в систему “парафразы” и “микрзаимствования” создают в целом достоверную картину взаимосвязей средневековых текстов.

Возможно, сторонники древности Новгородской летописи еще поспорят с выводами книги о времени сложения свода. Напомним, что, согласно автору, “контамінація текстів зразка XVI та XVII показує доволі пізні походження цього новгородського зводу” (с. 239). Однако даже принимая во внимание идейно-текстологическое единство XVII, складывающееся не ранее 1114 г., допустимо предположить, что особенности НПЛ формируются не обязательно в XIV–XV в., а могут быть одновременны появлению ядра хронографической письменности во второй половине XII – первой половине XIII в. и нашли отражение в составленных именно в это время владычных и монастырских летописных новгородских сводах. Возможно, разрешению этого вопроса послужит дальнейшее совместное изучение текстов Палеи и НПЛ.

Высокий академический уровень монографии не способны поколебать немногочисленные, хотя досадные оплошности. Приведем лишь один пример. Так, фраза “...се цълъ еси . ктомуу не сьгрѣшаи”, вложенная летописцем в уста киевского князя Всеволода Ольговича под 6652/1144 г., справедливо идентифицирована как евангельская цитата (Ин. 5: 14., ср. с. 240, прим. 2), но отнесена почему-то к событиям “воскресіння триденного Лазаря”. На самом деле эти слова связаны с историей исцеления расслабленного у Овчей купели, к тому же Лазарь в христианской традиции не “триденный”, а “четверодневный”, поскольку пребыл во гробе четыре дня (Ин. 11: 39). Но такие оплошности с избытком компенсируются не только методическими прорывами работы, но и грамотным опровержением распространенных историографических заблуждений. Так, фраза статьи 6604/1096 г. “преж сих 4 лѣт” оказывается отнюдь не хронологическим указателем, связывающим события 1114 и 1118 гг., описанные в Ипатьевской летописи (с. 135), а заимствованием в Начальную летопись из Хроники Амартола, будучи прелюдией к введению в текст фрагмента из Откровения Мефодия Патарского.

¹⁴ Блок М. Апология истории. – Москва, 2003. – С. 52.

Однако эсхатологический характер всего летописного пассажа не исключает возможности иной хронологической конструкции, ретроспективной, указывающей на 6600/1092 г., который был одним из череды столетних юбилеев, приближавших конец света в 7000-й год от сотворения мира, иначе в 1492 г.¹⁵ Именно страхи этих лет и могли заставить летописца, моделирующего современность по книжному образцу, вспомнить о фантастичном рассказе Гюряты Роговича. В этой связи сопоставление названия Начальной летописи “Повесть временных лет” с эсхатологическим по характеру упоминанием о “временах и летах” Деяний Апостолов (Деян. 1: 7) не просто весьма вероятно, а почти обязательно¹⁶, хотя автор и справедливо считает, что в целом книга Деяний не столь уж близкий летописи текст (с. 176). В тоже время наблюдения автора над ошибками сводчиков и книжников опровергают расхожие представления о средневековой Восточной Европе как обществе “поголовной богословской грамотности”. Не все его члены, даже причастные к книжной культуре, правильно понимали читаемое и переписываемое.

Рецензируемая книга – серьезная заявка историко-филологического направления Киевской школы восточно-европейской истории, которая сегодня безусловно складывается¹⁷. Т. Л. Вилкул является одним из ее продуктивных представителей. Авторитет этой школы во многом зависит от рецепции ученым сообществом рецензируемой монографии, основные положения которой, безусловно, аргументированы и убедительны. Тот, кто захочет восстановить позиции “гипотез Шахматова”, должен будет шаг за шагом повторить проделанный автором путь, что будет нелегко. Главная удача и сильная сторона авторского подхода состоит в последовательном выявлении хронографических заимствований и реминисценций в летописи, которые свидетельствуют о системности их проникновения в летописные своды. Именно на этой основе независимого текстуального “свидетеля” оказалось возможным построить непротиворечивую относительную и уточнить абсолютную хронологию летописных сводов и хронографов. Демонстрируя первостепенное значение выявления внелетописных письменных источников для истории древнерусского летописания, рецензируемая работа решает целый ряд проблем древнерусской книжности, которые обладают более чем столетней историей и восходят к трудам А. А. Шахматова, В. М. Истрина и А. В. Михайлова.

Институт истории материальной культуры РАН

¹⁵ Об этом феномене см.: *Гиттиус А. А.* 6700 год от сотворения мира. Отмечались ли юбилеи в Древней Руси? // *Родина. Древняя Русь. IX–XIII вв.* – Москва, 2002. – № 11–12. – С. 102–106.

¹⁶ *Гиттиус А. А.* “Повесть временных

лет”: о возможном происхождении и значении названия // *Из истории русской культуры.* – Москва, 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 448–460.

¹⁷ См.: *Толочко А. П.* *Очерки начальной Руси.* – Киев; Санкт-Петербург, 2015.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

“ЩАСТЯ” КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.

Підсумовуючи виклади та розмірковування над політичною біографією свого героя, Даріуш Домбровський на закінчення ствердив: “Nie możemy zupełnie pominąć czynnika, jakim jest szczęście. Najwyraźniej sprzyjało ono Danielowi. Dowodem zaś tego najdobitniejszym jest fakt, że w jego otoczeniu powstała i zachowała się do naszych czasów Kronika halicko-wołyńska, źródło, dzięki któremu rył niepamięci nie pokrył czynów tak wybitnego władcy”¹. Звичайно, король через “свою” частину літопису* сам немало причинився до того, аби залишитися у свідомості далеких нащадків, які все ще й досі перебувають “на початку відкриття” його постаті, поміж центральними феноменами одного з найскладніших й водночас – найвеличніших періодів історії України, найвизначніших особистостей національної традиції.

Не применшуючи ролі у цьому сприйнятті літопису, не можна не відзначити два наступних чинники, з яких Д. Домбровський врахував лише перший. “Щастя”, незалежно від того, як воно виражалося для самого короля Данила Романовича, – те “щастя” добігло кінця 1264 р., хоча його плодами, закономірно, користувалися ще якийсь час і надалі, – має властивість існувати “нині”, тобто тепер уже в нас. І тут щастя у короля Данила Романовича випадає визнати може й не найбільшим. Перша обширна для свого часу біографічна студія (за тодішнім призвичаєнням, фактично, – переказ насамперед літописного оповідання) побачила світ ще 1873 р.². Проте присвячена знаменитому українському правителю література не вирізняється ні багаточисельністю позицій, ні – вже аж ніяк – широтою та різнорідністю пропонованих інтерпретацій. Правду кажучи, вона виявляє надто мало розвинуту здатність, відійшовши від канону першої спроби вже

¹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków, 2012. – S. 466.

* Наукова коректність вимагає зазначити, що в оточенні короля, закономірно, виникла тільки та частина літопису,

що стосується його особи – приписуючи королеві увесь текст, автор вдався до очевидного “патетичного перебільшення”.

² Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам // Университетские известия. – Киев, 1873. – № 6. – С. 1–24; № 9. – С. 29–80; № 10. – С. 81–156.

майже півторавікової давності, вийти поза переказ (із по-різному вдалими коментарями) “королівської” частини Галицько-Волинського літопису. Надто очевидно також є скромність написаної до 700-річчя короля й одразу ж перевиданої невеликої його біографії³. Вона стала показовим плодом часів, не схильних пропагувати таких героїв (явлена “схильність” не обійшлася й без знаних “особистих заслуг” самого автора). Мабуть, чи не найпоказовішим у цій першій новітній біографії короля Данила (визнавати його королем автор не бажав вперто) виявляється те, що Холм як вінець зусиль знаменитого володаря у тексті згадано лише мимохідь⁴. При цьому водночас, наприклад, розлого ляментується з приводу монгольського винищення, що його зазнали “землі Північно-Східної Русі”⁵. До біографії короля це, правду кажучи, не зовсім належить, щонайбільше творить для неї надто віддалене (і, фактично, надто мало потрібне в запропонованому конкретному викладі – інших подібних “ерудиційних” відкликань до історії тієї віддаленої київської окраїни текст не пропонує) тло. Проте, разом із незмінними ще не так давно “канонічними” цитатами, цей пасаж укладає обов’язково-бажаний донедавна (а для тих, хто його пережити все ще так і не зумів, – і надалі) набір неодмінних “поклонів кусту”...

Зрештою, ще й сьогодні одна з центральних постатей українського Середньовіччя навіть фігурує у якнайширшій та “офіційній” свідомості під накинутим їй через непорозуміння й по-школярськи засвоєним “іменем” “Данила Галицького”*. Хоча б з одного цього огляду про зусилля у вивченні короля, як і його епохи загалом, а, щобільше, – впровадження їх результатів до якнайширшої свідомості, випадало б хіба “рапортувати”... Втім, як завжди, зазначена проблема мала б бути справою, як колись вважали, – честі (тепер підміненої “всесиллям” грошви), найперше, українських істориків. А насамперед – одним з показових кроків до виходу з “колоніального іга”, у якому національна історія, здебільшого, перебувала упродовж останніх століть і якого їй далеко не завжди вдається позбавитися навіть за актуальних “безконечно сприятливих” та “нічим не обмежених” можливостей... Проте щойно минуле 750-ліття кончини короля в Україні не мало найменшого відгуку. Складається враження, що і в сьогоднішній Українській державі – принаймні тій, яку репрезентують актуально правлячі “еліти” (один цей окремих випадок послідовно характеризує їх насамперед “колоніальними”, незалежно від походження), король Данило Романович не увійшов до канону визначних постатей національного минулого (це якщо взагалі випадало би визнавати наявність мислення у таких категоріях)...

Монографія Д. Домбровського вийшла за часів загальних глибоких змін, коли багато що ніби “само по собі”, “поза волею” пишеться і думається інакше. Досвід попередників (як у позитивному, так і негативному його

³ Котляр М. Данило Галицький. – Київ, 2001 (передрук: Київ, 2002, перше видання: *Його ж.* Данило Галицький. – Київ, 1979). Пор. також: *Его же.* Даниил Галицкий. Документальное повествование. – Ленинград; Киев, 2008.

⁴ Котляр М. Данило Галицький [2002]. – С. 271.

⁵ Там само. – С. 92–98.

* Варто нагадати львівські аеропорт та ветеринарний університет імені “Данила Галицького”.

вимірах) послідовно цьому сприяє. Нове покоління дослідників, сформоване уже немало поза упродовж багатьох десятиліть неустанно діючим накинутим “табірним примусом”, закономірно творить “свою” історію – власне її бачення. Для цього воно вдається до системи поглядів, немало відмінної від тієї, яку викладали і до якої нерідко силою обставин так чи інакше чулися зобов’язаними немало попередників. Текст бидгощського автора переконує, що перед читачем за всіма ознаками власне “нова історія”⁶.

Запорукою новизни виступає, насамперед, докладніше, ніж звичайно давніше, прочитання та осмислення джерел, яким новітня наукова практика усе послідовніше змінює засвоєні на початковій стадії історичних досліджень виклад та коментування джерельних переказів. Власне такий підхід і став основою монографії Д. Домбровського. Причому, його застосовано не тільки щодо Галицько-Волинського літопису – у значній його частині – літопису короля Данила. Та ж метода супроводжує й опрацювання чималої літератури самого героя, його епохи, загального контексту ситуації, немало відображеного через тих, з ким він контактував, та події, до яких безпосередньо чи опосередковано виявився причетним.

Історіографічна сторона проблеми привертає увагу з огляду на відведене їй у дослідженні винятково істотне місце. Д. Домбровський залучив значну кількість літератури, здатної так чи інакше сприяти як осмисленню постаті й діяльності знаменитої особистості української історії, так і їх ширшого контексту. Тут зусилля автора неспівмірні з попередніми біографічними опрацюваннями. Хоча водночас в окремих випадках не вдається уникнути враження перенасичення історіографією як чимось стосовно обраної конкретної теми надто самостійним, а навіть немало самодостатнім. Виклад її власних проблем іноді здатний навіть немало ніби заступити саму провідну тему.

Книга пропонує тільки першу частину запланованого біографічного дослідження, якому при завершенні призначено стати практично одиноким позицією студій над українською княжою добою⁷. Автор підійшов

⁶ Її скромним, проте – смію сподіватися – під багатьма поглядами вартим уваги попередником, стало невелике за обсягом українське видання, яке так само запропонувало нову систему поглядів на немало аспектів особистості й активності короля та історії його доби: *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 3). – Біла Церква, 2013.

⁷ Стверджуючи це, не можна, звичайно, не пригадати не так давно опубліковану обширну студію, присвячену князеві Роману Мстиславовичу: *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2. Російське видання доповненого окремими новими розділами тексту див.: *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. Однак уже була нагода відзначити, що, попри запропоновані істотні відкриття, значна частина книги викликає немало запитань, а нерідко сприймається навіть плодом безперечного непорозуміння: *Александрович В.* Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя” *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 295–313.

до завдання значно глибше, ніж попередники, тому, відштовхуючись від актуального стану осмислення проблеми, зміг запропонувати справді безпрецедентний на давнішому тлі результат. За задумом і реалізацією дослідження робить враження належного до тих, які колись визначалися поняттям “справи життя”. Однак відтоді само життя немало змінилося, зовсім іншими є також можливості як наукового пошуку, так і реалізації його результатів й на те, що видавалося таким лишень декілька поколінь тому, нині відводяться уже тільки лічені роки.

Поняття “*czasu, którym dysponuje autor*”, зовсім не випадково постає уже в першому абзаці тексту (s. 7) (“джерело” часового обмеження ні для кого не таємниця). А водночас, поряд з ним, – неunikненності неминуче небажаних наслідків (“...co w rezultacie rzutuje na dogłębność opracowania danego zagadnienia”) (s. 7). Сприйняття і розуміння своїх (актуально немало пануючих у науковому середовищі загалом) проблем, безперечно, свідчить на користь Д. Домбровського як дослідника. Однак само їх визнання не гарантує уникнення підстав для критичних зауважень і відзначення запитань, завислих без розтлумачення. Том далекий від недосяжного ідеалу, яким сприймається текст, що не насуває запитань, на які автор відповіді не дав. Зрештою, у цій черговій своїй книзі бидгоцький історик показав окремі сторони притаманного йому індивідуального методу, про які вже йшлося у рецензії на його розділ до колективного монографічного дослідження вежі в Столпі (польськ.: Столп’є) поблизу Холма⁸.

Читання текстів показує у Д. Домбровському систематично працюючого автора. Це дає підстави мінімалізувати кількість канонічних похвал, перейшовши безпосередньо до проблем, здатних стати предметом дискусії і полеміки, тобто найголовнішим живим чинником внутрішнього наукового прогресу. Нічого дивного, що, з огляду стану джерел, актуального потенціалу їх інтерпретації, дії наукової традиції та особистого досвіду автора (і рецензента теж!) дискусійних моментів набирається більше, ніж би хотілося бачити в такому дослідженні, – як з огляду на тему, так і прикладені до її опрацювання зусилля. Однак навіть кількість зауважень вказує на вартісну позицію, здатну викликати якнайпильнішу увагу і – переконує “читання з олівцем” – під усіма можливими оглядами, безперечно, такої уваги гідну.

Король Данило Романович увійшов до історії спадкоємцем творця Галицько-Волинської держави, князя Романа Мстиславовича. Тобто, потенційно він мав шанс стати “вибраним” уже від народження. Проте йому випало значно більше – не тільки відновити, а й утвердити історичною реальністю те, що збігом обставин для батька стало, радше, недовготривалим успіхом. Князеві Роману випало загинути через лічені роки після об’єднання пов’язаних до того, хіба, насамперед сусідством та пануванням представників однієї династії Волинського і Галицького князівств. Тут не можна не

⁸ Див.: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Столп (Столп’є) поблизу Холма. *Żespół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko.* –

Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 290–296.

погодитися з висновком, що князь тільки мав започаткувати процес злиття двох окремих державних утворень. Тобто, за короткотривалого існування цього об'єднання роль самого володаря випадало би визнати, щонайбільше, вихідним поштовхом, із вказаних причин не розвинутим, тому, може, немало, насамперед, символічним. Остаточо утвердив обидва князівства як єдине ціле вже Данило Романович на зовсім іншому етапі історичної еволюції, за цілком відмінних умов. Д. Домбровський у цьому зв'язку подав визначальною подією нове об'єднання – тепер уже вперше під владою майбутнього короля – Волинської і Галицької земель навесні 1230 р., ствердивши навіть: “Można więc powiedzieć, że wczesną wiosną 1230 r. narodziło się państwo zwane w literaturze Rusią halicko-wołyńską” (s. 163). Хоча на тлі знаного подальшого перебігу подій запропонована дата як “остаточна”, звичайно, не може не сприйматися дискусійною – подібно до всякої, зрештою, цезури такого непростого й неоднозначного за наповненням історичного контексту.

Фактично, біографія короля Данила є історією того, як втративши із загибеллю глави майже все, родина, що її молодий княжич, підрісши, очолив (до того цю роль сповняла, звичайно, мати, з повноліттям сина відійшовши до монастиря), послідовно, крок за кроком, насамперед власними зусиллями, використовуючи сприятливі обставини й невтомно працюючи над їх забезпеченням, не тільки відновила все втрачене. Держава короля Данила Романовича постала на тлі небачених доти викликів на чолі з монгольською агресією і водночас – за цілком відмінного розкладу сил – не лише внутрішніх, а й зовнішніх. Те, що вдалося досягнути, притому, – не тільки в об'єднанні й примноженні батьківської спадщини, а й на інших напрямках, де зусилля самого князя Романа не так очевидні, а то й не засвідчені зовсім, не має аналога у досвіді спадкоємців старокиївської традиції. Саме це здатне немало вивищити короля не тільки поміж сучасниками, а й на загальному тлі української історії.

На початку Д. Домбровський відмовився – і цілком слушно – від опису перипетій ситуації після смерті князя Романа. Прийняте рішення – попри зрозумілу неминучу “спокусу” – безперечно, оправдане. Малолітньому спадкоємцеві належала власна біографія, а в бурхливих подіях по смерті батька, з огляду надто юного віку, самостійної ролі відігравати йому, звичайно, не доводилося. З тієї ж очевидної причини (а також за браком джерел?) літопис через багато років віднотував уже тільки поодинокі факти тогочасного життя осиротілого княжича. Ці записи іноді здатні “репортерськи” переказати події, як знаний епізод із шумавинським тиуном. Проте вони зроблені з відстані часу і в плінні літописного оповідання внаслідок цього не завжди достатньо вимовні. Характер джерельного переказу, поєднаний з немало “всесильною” у тому чи іншому питанні традицією (як же часто здатною бути не зовсім певного походження!), дали в тексті дослідження поодинокі моменти, варті стати предметом додаткового обговорення. Йдеться про тлумачення, що не сприймаються вмотивованими, або ж потребують уточнень. Окремі з них – не завжди з достатніми підставами – передають хід думок автора на час завершення відповідної частини тексту, у відзначеному (див. вище) поспіху надалі належно не опрацьований. А знаний принцип

quod principi placuit серед аргументів – доказ, хоча й надалі немало практикований (втім навіть серед “улюблених”!), проте, звичайно, аж ніяк не прийнятний з огляду загальноновизнаного наукового інтересу.

Найраніший такий момент стосується знаного факту початкового періоду біографії короля, викладеного через декілька різнорідних за змістом висловлювань щодо “загадкової” – на тлі згідної мовчанки джерел про конкретні обставини – загибелі князя Романа Мстиславовича. Несподівано неоднотайно потрактовано те, що відбулося в околицях міста Завихоста на березі Вісли. Оскільки що саме тоді сталося не відтворювало жодне відоме досі джерело, найлогічніше, варто, визнаючи загибель князя, не нагромаджувати навколо її обставин здогадів і “бачень”, наділених знаною здатністю посідати місце серед встановлених фактів. Власне так сталося у запропонованому тексті. Спершу князь згаданий як “poległy pod Zawichostem” (s. 33). Буквально на наступній сторінці вже стверджено, що він “padł w bitwie” (s. 34). Зрештою, ще перед тим вказано: “Padł on na polu boju” (s. 30) коли “niespodziewanie... zaatakował posiadłości Kazimierowiczów” (s. 29). Далі князі Лешко і Конрад Казимировичі, знову ж принагідно, з’являються з окресленням однозначного змістового наповнення – як “rogromcsy Romana” (s. 42). Вжите поняття логічно передбачає, що брати мали “розгромити” галицько-волинського правителя, а той не просто у “битві”, а в тому “погромі” повинен був загинути. Як уже обумовлено, усі наведені виклади з поступовим виразним наростанням однозначного за вимовою наповнення насправді є винятково нічим не підтвердженими здогадами. Цим перелік таких знаної певності висловлювань з відповідного приводу, однак, не обмежився. В іншому місці так само принагідно й побіжно в тому ж дусі уже стверджено навіть, нібито “doszło do bitwy pod Zawichostem” (s. 50), яка й мала закінчитися отим самим “погромом”. Але якщо справді “битва”, “погром” і його наслідок – “перемога”, то чому – при може й зрозумілій, ніби, скупості літопису – про “славну перемогу” однотайно мовчать також польські джерела? Чому так само невдовзі вдова з обома нащадками опинилася при краківському дворі одного з тих самих “rogromców”? Може справді варто прийняти вмотивований стриманіший погляд⁹ й справжні обставини загибелі князя визнати конкретно не зафіксованими й внаслідок цього – не доступними. І при цьому, знову ж, приділяти більше уваги автентичним джерелам, а не “благородним” інтерпретаціям...

До цього заклику, в міру огляду викладу на поодиноких сторінках книги, доведеться вдаватися ще неодноразово...

Принаймні літопис при викладі втечі вдови з нащадками зі столиці – Володимира перед загрозою від галицького на той час князя Володимира Ігоревича стверджує цілком виразно: “...бѣ бо Романъ оубьень на Лахохъ . а Лестко мира не створиль. Бѣу же бѣвшю поспѣшникуо . Лестко не помануо вражды . но с великою чѣстью приаѣтровъ свою . и дѣтатѣ”¹⁰. Зацитований

⁹ Найновіші міркування з цього приводу див.: *Войтович Л.* Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславовича (див. у цьому вип., с. 9–22, з давнішою лі-

тературою).

¹⁰ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 719.

фрагмент досить прозоро натякає на якусь “вражду” між князем Романом Мстиславовичем у заключний період його життя та краківським князем Лешком. Власне, за не відомих конкретних обставин цього “ворогування”, як випадає здогадуватися на підставі наведеного свідчення, – ніби не такого вже, однак, зятого та “непримиренного”, князь і загинув за не зафіксованих обставин в околицях Завихоста. У наведеній принагідній розповіді привертає увагу побіжна згадка, що після його смерті “Лестько мира не створиль”, яка досі ніби не викликала виразнішого інтересу. Від смерті князя Романа поблизу Завихоста (19 червня 1205 р.) до втечі його родини з Володимира, очевидно, на початку 1207 р.¹¹ минуло достатньо часу, аби пробувати врегулювати стосунки. Правда, цьому не сприяла відсутність серед спадкоємців загиблого князя того, хто міг виявити ініціативу й починити певні кроки на відповідному напрямі. Однак наведена фраза вказує, що таких не виявилось з обох сторін, внаслідок чого ніби зберігався стан конфлікту. Саме тому втікати родині покійного князя до противника, стосунки з яким не полагоджено, було очевидним ризиком. Проте, як переконує літопис, переважило не вороже налаштування, а родинні почуття, поєднані зі ствердженою далі жалістю¹². Не відомо, звичайно, наскільки вони мали виходити від самого краківського князя, а наскільки – від літописця: його присутність у збереженому викладі ситуації, закономірно, не варто недооцінювати. Проте втікати виявилися забезпеченими від можливого гіршого розвитку подій.

Втім, окрім тих факторів, які потрапили до літописного оповідання, імовірно й інші міркування, уже цілком прагматичні. Адже прийнявши втікачів, краківський князь ставав їх опікуном, що – доповнене родинними пов’язаннями – давало певні ширші можливості для участі в долі родини і князівства, які залишилися без глави. Оскільки далі в Галицько-Волинській державі виявляється виразний поділ сфер впливу між краківським та угорським правителями, ця не зафіксована в джерелах обставина, найочевидніше, повинна була відіграти не останню роль у “несподіваній”, як би мало переконати буквальне читання літописного викладу, переміні краківського “ворога” на чужинного та співчуваючого (принаймні в зображенні літописця) родича. Не відомо, звичайно, як насправді мало бути з родинними почуттями, але вказані прагматичні інтереси за тодішньої ситуації сприймаються надто вже очевидними.

Щось подібне зайшло також із запропонованим викладом обставин переходу влади в Галичі до малолітнього княжича після прибуття звістки про загибель князя Романа Мстиславовича. За словами автора, “...jak informuje Latorpis lawrentijewski zaraz potym zgromadzeni w Haliczu bojarzy złożyli przysięgę na wierność Danielowi” (s. 34). Тобто, йдеться про негайне, одразу ж на отримання звістки про смерть володаря, записання його спадкоємцеві й волею обставин – актуальному правителю. У цьому акті виразно виступає слід “пророманової партії”, проте на нього, як і водночас засвідчений тут винятковий звичаєвий прецедент, належної уваги досі не звернуто.

Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... – S. 47.

¹¹ Про датування останньої події див.:

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 719.

Проте наступне звернення до цієї теми у викладі – уже без відкликання до автентичного джерельного переказу, тобто... за очевидної відсутності такого (!), – в короткому висловлюванні доповнило літописне повідомлення про складення присяги моментом однозначно ще істотнішим: “Daniel bez watpienia przed zjazdem sanockim został posadzony na tronie halickim i odebrał przysięgę wierności podanych (sic!)” (s. 36). З цього мало б виходити поєднання джерельно зафіксованого акту складення присяги спадкоємцеві як новому правителю із чомусь не відзначеною у відповідному літописному оповіданні пізнішою урочистістю поставлення на княжіння у галицькому Успенському соборі з дотриманням передбаченої за таких обставин канонічної церемонії. Проте, як уже вказано в наведеному коментарі до літописного запису про присягу бояр, сам цей акт мав відбутися одразу після отримання звістки про смерть князя Романа. Ні про яку “інтронізацію” розповідь при цьому не згадує й відображені в ній хронологія та контекст відповідної ситуації виразно вказують, що про щось таке ні між обома відготованими наступними безпосередньо по собі конкретними фактами – звістка про смерть і присяга – ні згодом не йшлося зовсім. Окрім того, не випадало б дискутувати про співвідношення поставлення на княжіння і присяги новому володареві, як і підозрювати літописця, що відзначивши друге, він перше, важливіше за ієрархічним наповненням нібито мав “опустити”. Наведені міркування якнайвиразніше свідчать проти можливості за зазначених обставин чогось ієрархічно істотнішого, ніж відзначена у літописному викладі складена одразу ж після отримання звістки про смерть володаря присяга його спадкоємцеві як актуальному правителю.

Проте автора, попри, здавалося б, цілком виразне та однозначне за вимовою свідчення джерела, опанувала “ідея” і він поспішив з її викладом, явно недостатньо зваживши усі можливі аргументи. Внаслідок цього далі в зовсім іншому контексті з’явилася “друга”, цього разу уже підтверджена літописним оповіданням інтронізація 1211 р. після вигнання Ігоревичів: “...nastąpiła uroczysta intronizacja starszego Romanowicza. Posadzono go, już drugi raz (виділено – В. А.), na tronie książęcym w soborze Uspienskim. ... Zarębnie w koronacji syna uczestniczyła księżna Romanowa” (s. 71–72). Зразу ж випадає відкинути припущення щодо тільки “можливої” участі в урочистостях матері юного правителя. З огляду на вік приблизно десятилітнього на той час княжича, як і водночас – виразно “зацікавлену” позицію княгині-вдови, сумніватися у цьому, звичайно, не випадало б. Окрім того, далі літопис однозначно стверджує присутність княгині-матері в Галичі, викладаючи події у такій послідовності: “...тогда же приѣха княгини великаа Романоваа . видитъ снѣ своего . присного Данила . тогда же боаре Володимѣрьстии . и Галичкѣи и Вячеславъ Володимѣрьскѣи . и вси боаре . Володимѣрьстии и Галичкѣи . и воеводѣ Оугорьскѣи . и посадиша княза Данила на столѣ вѣдѣ своего великаго княза Романа . во црѣкви стѣа Бѣа приꙋдѣдѣ Мрѣа”¹³. Запис, як бачимо, не мав би давати підстав для сумнівів щодо особистої участі княгині-вдови у тодішніх урочистостях.

¹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 726.

Важливіше, однак, інше. Чи можливі в принципі “два поставлення”, з такою легкістю переконання прийнятні для Д. Домбровського¹⁴? Відповідь може бути, звичайно, тільки однозначно негативною. Запропонована версія явно належно не обдумана й постає класичним “побічним продуктом”, осмислення ситуації – невдалою “робочою гіпотезою”, яка узурпувала невластиву їй роль. Головний урок з розгляду цього конкретного казусу полягає у необхідності уважнішого засвоєння вимови джерел задля уникнення знаної ситуації “тлумачення непрочитаного джерела”, з якою в літературі випадає стикатися все ще надто часто.

Відсутність належної докладності у висловлюваннях при переказі окремих літописних повідомлень в аналізованому тексті, на жаль, не рідкість. Ще один хронологічно ранній приклад “...Maria (?) była, jak to nie do końca precyzyjnie określa Kronika halicko-wołyńska, jego (Андрія II – В. А.) jatrówką, w rzeczywistości wdową po bracie ciotecznym” (s. 50). Однак княгиня-вдова акурат так само названа і в зіставленні з краківським князем Лешком Білим¹⁵. Щодо короля Андрія вона аж тричі згадана як “ятровь”, причому двічі в прямій мові від нього самого в тексті оповідання під 1208 р. при викладі обставин усунення з Галича Ігоревичів¹⁶. Наведений авторський коментар не врахував безперечного “умислу” літописця, який, виявляється, вживав “неспрецизоване” – для Д. Домбровського – поняття як вперто, так і досить регулярно. Це може означати тільки відсутність із ним проблем, здатних якнайочевидніше дошкуляти сучасному історикові. Вжитий термін “ятрівка” має цілком однозначне наповнення і вказує на братову дружину навіть у значно новішій народно-побутовій традиції. Тому звинувачення “у недокладності” в цьому конкретному випадку насправді обертається “недокладним” розумінням.

Серед поодиноких епізодів ранньої біографії короля найбільше уваги, відповідно до літописної розповіді, відведено перебуванню в Угорщині, проте окремі висловлені при цьому міркування так само потребують докладнішого входження у проблему. Вперше ця історія постає у твердженні про “...okres kilkuletniej tulaczki Daniela po obcych dworach, przerywany krótkotrwałymi pobytami na Rusi” (s. 50). Далі спадкоємець князя Романа навіть з’являється під шатою “swoistego zakładnika” (s. 51). Водночас вимовно визнається: “Na temat kilkuletniego, trwającego z przerwami do 1213/1214 r. pobytu ruskiego książątka w państwie Arpadów nie wiemy prawie nic” (s. 51). Але тоді логічно постає запитання про підстави наведених здогадів щодо статусу гостя як нібито “zakładnika”-гаранта польсько-угорського поділу сфер впливу. Безперечно, перед нами знову ті ж “всесильні” здогади, покликані “працьовито” замінити безперечні, твердо встановлені факти. Принаймні, ніби не дуже за прийнятим статусом промовляє зафіксований у літописному викладі намір короля Андрія II видати за юного галицького

¹⁴ Зрештою, пізніше король мав пережити... ще одну “галицьку інтронізацію” – на неї вказано при викладі епізоду про блискавичне зайняття влади в Галичі 1238 р. (s. 206). Зіставлення аж трьох та-

ких урочистостей переконує: автор явно не зовсім адекватно сприймає й розуміє суть та наповнення сакральної церемонії, до якої відкликається у всіх цих випадках.

¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 726.

¹⁶ Там же. – Стб. 727, 728.

гостя одну зі своїх доньок. Д. Домбровський докладно розглянув цей переказ, вважаючи його вірогідним, хоча й водночас спростовуючи певні вказівки самого літописного викладу (s. 52–55). Видається, угорський двір справді міг мати намір використати одруження для тіснішого узалежнення юного галицького князя (за описаним краківським зразком?), проте згодом плани змінилися. Що ж до “zakładnika”-гаранта, то ця ідея сприймається ще одним класичним взірцем кабінетної “дорогої конструкції”.

Окремою проблемою постає хронологія кінця угорського перебування, стосовно якої подано різні вказівки. У наведеній цитаті воно “kilkuletnie”, почавши від зими 1206/1207 р. (s. 50). Далі зразу ж стверджено продовження до 1213/1214 р., але тепер уже з перервами (s. 51), до яких перше висловлювання не відкликається зовсім. Звернення до збереженої редакції літопису переконує у відсутності на його сторінках цілісної розповіді про ранній угорський етап біографії короля. Окремі епізоди у викладі перемішано й Д. Домбровський не завжди дав раду виниклій звідсіля додатковій проблемі. Це стосується не тільки хронології, а й обставин завершенням угорського епізоду. За словами бидгоцького історика, “...wiadomo, że matka zabrała Daniela z Węgier na przełomie 1213/1214 r.” (s. 54; пор.: s. 51). Проте такої інформації насправді... не існує. У літописі на вказаному в тексті дослідження місці, від якого мало б виводитися зазначене переконання, йдеться, що після усунення з “княжіння” у Галичі Володислава Кормильчича, про яке розказано під 1209 р., “Даниль же ѿиде с мтрью своею в Лахи . ѿпросивса ѿ корола . Лестько же приа Даиила с великою чѣтью . и ѿтоуда же иде в Каменець . с мтрью си . братъ же его Василко и бодре вси . срѣтоша и с великою радостью. Лестько же поа Данила ис Каменца а Шлександра из Володимера а Всеволода из Белза кождо их со своими вои . бѣ бо вои Даниловъ болши и крѣплѣшии бахоу бодре велиции ѿца его вси оу него . видивъ бо Лестько се . и поча имѣти любовь великоу . ко кнзю Данилоу . и братоу его Василкоу”¹⁷. Описані події не могли відбутися перед поверненням юного княжича з Угорщини 1208 р. Окрім того, мати взагалі не “забирала” малолітнього сина, оскільки, як уже йшлося, зазначеного року до Галича він прибув з угорською військовою експедицією, організованою на прохання, що його склали сусідському королеві галицькі бояри на чолі з Владиславом Кормильчичем, – втікачі від терору осілих у місті Ігоревичів¹⁸. За свідченням літопису, вперше після від’їзду до Угорщини з Кракова, мати з сином зустрілися тільки тоді у Галичі, що доказує наведена красномовна вказівка, як він її не впізнав. Далі під 1209 р. розказано, як “кнагини же Романоваа . снѣмъ своиѣ Даниломъ . и с Вячеславомъ Тольстымъ . бѣжавша во Оугры”¹⁹. Отож, і в цьому прикладі уважніше читання літопису дає змогу запропонувати окремі істотні уточнення до прийнятого у Д. Домбровського перебігу подій.

Наведений “угорський успіх” щодо особи юного правителя (нагадаємо, для Д. Домбровського офіційно посадженого на батьківському престолі в Галичі) у викладі з позицій pro domo suaє легко розбавлений ще й не менш

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 729–730.

¹⁸ Там же. – Стб. 724–726.

¹⁹ Там же. – Стб. 728.

здогадним польським моментом. Той виступає маніфестацією очевидного "польського інтересу", присутнього, звичайно, не тільки в цьому конкретному моменті. З його огляду спершу стверджено, нібито вдатися до Кракова до Лешка Білого князя родина мала в надто малочисельному оточенні: "Romanowicze opuścili swą wołyńską ojcowiznę właściwie sami, zapewne z kilkuosobowym zaledwie orszakem" (s. 50). При цьому докладніший літописний виклад обставин втечі знаходиться на попередній сторінці. Безперечно, безпідставним є поправлення літописного свідчення щодо виходу втікачів з міста "дырею градною"²⁰ як нібито "najpewniej tajną furta w umocnieniach" (s. 49). Немає підстав підозрівати інформатора та самого літописця у надмірній схильності до літературних фігур. Вказану "діру" не випадало би сприймати чимось іншим, окрім сказаного, – якимось виломом в укріпленнях володимирської резиденції, оскільки йдеться про "град"²¹. Д. Домбровський, як і в розглянутих інших подібного характеру сюжетах свого викладу, вдався до немало вибіркового та "коригованого" на власний розсуд переказу фактів, почерпнутих з літописного оповідання. Опускаючи окремі істотні моменти свідчень джерела, він водночас долучив до розповіді нічим не обумовлені окремі власні здогади, не наголошуючи при цьому на їх походженні й подаючи ці свої "додатки" фактами тієї ж певної вимови.

Втеча княжої родини з Володимира була спонтанною реакцією на небезпеку від осілого тоді в Галичі князя Володимира Ігоровича: як вимовно стверджено в літописі, "не вѣдахоу бо камо бѣжаще". Мотивів, з яких втікачі опинилися при краківському дворі, не подано. Так само нічого не сказано з приводу того, з яких міркувань і як вони добралися власне до Кракова. Судячи з літописного викладу, у цьому мав бути виразний ризик: "...бѣ бо Романъ оубень на Лахохъ . а Лестько мира не створиль"²². Однак можливі гірші очікування не оправдалися: "Боу же бѣвшю поспѣшникуоу . Лестко не помануоу вражды . но с великою чѣтью приа ятровь своюу . и дѣтатѣ . сожаливь си и ре^с . како дѣяволь естъ вовергль враждоу сию межи нами бѣ бо Володиславъ леста межи има . и зазоръ имѣа любви его"²³. Подальший розвиток подій переконує щодо відсутності іншого виходу. Далі обох нащадків вирішено розділити: княгиня-вдова з молодшим Васильком залишилася у Кракові, а старшого Данила відіслано до інших родичів – до угорського двору. Мотивів такого заходу літописець не пояснив, хоча, здається, є достатні підстави здогадуватися про причину такого рішення.

Розповідь бидгощського історика стверджує: "Na Węgrzy Daniela wyekspediowano w otoczeniu posłów polskich". Далі зауважено: "Powątpiewamy, by towarzyszyli mu jacyś "swoi" (s. 52). Джерело сумнівів, звичайно, – не таємниця. Висновок логічно впливає з раніше прийнятого на відзначених тих же підставах прибуття до Кракова "z kilkuosobowym zaledwie orszakem". Таким тлумаченням автор задалегідь сконструював для себе

²⁰ Там же. – Стб. 719.

²¹ Аналіз відповідної термінології див.: Баран О. Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дро-

гобич, 2005. – Вип. 9. – С. 163–164. Пор. також: *Александрович В.* Холмське будівництво... (с. 24 цього випуску).

²² Ипатьевская летопись. – Стб. 719.

²³ Там же.

викладену згодом ситуацію, розвинувши попередню власну ж побудову. Проте випадає апелювати до елементарної логіки: чи могли і мати, і краківський “опікун” відіслати малолітнього князя на декілька років до двору угорського родича взагалі без будь-якого супроводу, призначеного перебувати там разом з ним? Здається, практика подібних ситуацій чогось такого не знає. Незалежно навіть від прийняттого для Д. Домбровського статусу “zakładnika”, він, усе таки, їхав як законний володар і близький родич. Приписувати краківському господареві якусь переміну в гіршу сторону, ніж у момент прийняття втікачів, теж, звичайно, немає підстав: княгиня-вдова з меншим сином залишилася у Кракові. Зрештою, після кількालітнього перебування у винятково чужорідному оточенні юний княжич мав би не тільки забути матір, про що згадує літопис²⁴, а й також мову, однак чогось такого в літописній розповіді не відзначено. Окрім того, у запропонованих розмірковуваннях з уваги чомусь зовсім випущено, що юний гість був близьким родичем угорського короля й перебування при тамтешньому дворі виступало гарантією його безпеки, як і запорукою використання родинних зв'язків у разі потреби, що й бачимо при подальшому розвитку подій. Обстоюючи краківський та угорський інтерес, історик чомусь зовсім випустив з уваги третю – головну – сторону, у якій, безперечно, саме в такому перебігу подій теж мало полягати власне зацікавлення. Виставляти княжу родину нібито винятково і тільки послухним зряддям в руках зарубіжних родичів-протекторів навряд чи буде справедливо.

Як видається, пояснити цей цілковито “загадковий” угорський епізод біографії юного княжича здатна літописна вказівка щодо планів його угорського одруження. Д. Домбровський побачив у ній насамперед “anegdote zacerpniętą z życia dworskiego... wymieszane... wątki prawdziwe z falszowymi” (s. 52). Проте вже наведений у відповідному контексті приклад відсилання до двору планованого жениха однієї з королівських доньок (s. 54) засвідчує наявність відповідної практики й здатний пояснити “незрозумілий” від’їзд юного галицького володаря до угорського двору матримоніальними планами, згодом, однак, розладнаними. Зрештою, літописець потрактував цей угорський епізод саме так й не довіряти йому немає підстав.

Окремо випадає згадати погляд про нібито підпорядкування “десь тоді” Галицького князівства Угорщині. Ця виразно нав’язлива ідея неустанно переслідує автора і вперше з’являється ще в коментарях до сяноцької зустрічі княгині-вдови з угорським королем 1205 р. у згадці про “...podnoszoną ostatnio w literaturze kwestię, czy za pomoc księżna-wdowa zapłaściła w Sanoku przyjęciem zależności od Węgier, czy też nie?” (s. 35). Далі автор висунув здогад про “гольд” княгині-вдови та її синів угорському королеві під час його походу до Володимира на початку 1206 р. й відкликався до “władzy Daniela (в Галичі – В. А.) w charakterze węgierskiego lennika” (s. 76, пор.: s. 78),

²⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 727. Правда, цей факт не записано за хронологією подій після згадки про приїзд княгині до Галича, коли й мала відбутися її перша зустріч з сином після його ви-

їзду з Кракова до Угорщини, а дещо пізніше, після викладу знаного епізоду повішення Ігоревичів, коли літопис після перерви знову повертається до княжіння юного Данила в Галичі.

що в подальшому розвитку дало знане трактування того, як у 1235 р. під час інтронізації угорського короля Данило Романович вів його коня (див. далі).

Перипетії навколо обставин долі юного Романовича та подій довкола них обертаються у запропонованому викладі цілим комплексом проблем з необхідним в окремих їх моментах переглядом заново, уточненням, а то й радикальним переосмисленням поодиноких наведених зіставлень та міркувань. Вони вказують насамперед на складність проблематики внаслідок особливостей її відображення у літописному висвітленні, а нерідко також – через відданість не подоланій помилковій у вихідних засадах історіографічній традиції. Тобто, немало відзначених труднощів інтерпретації при ближчому розгляді виступають цілком рукотворними.

Пройшовши не без очевидних “надмірних зусиль” початковий рубіж, Д. Домбровський далі запропонував уже впевненіший та переконливіший виклад, який не потребує уточнень. Наступні запитання з’являються щойно стосовно періоду, коли, вийшовши з юного віку, Данило Романович став виступати самостійно. Тут насамперед привертає увагу дрібне неузгодження на сусідніх сторінках часу початку панування князя Мстислава Мстиславовича в Галичі – “...najpewniej pomiędzy końcem maja a końcem czerwca 1217 r.” (s. 91) “...najpewniej pomiędzy końcem maja a początkiem lipca 1217 r.” (s. 93). Тут же трапився ще один момент, який не можна обійти увагою. За твердженням Д. Домбровського, невдовзі власне “...Romanowicze zwrócili się do nowego władcy Halicza z propozycją zawarcia sojuszu” (s. 93). При цьому гадані, звичайно, – “ініціатори” виявляються у дещо несподіваній, з огляду свого статусу спадкоємців галицького князя Романа Мстиславовича, ролі: “Została ona przyjęta, bowiem można domyślać się, że Mściśławowi przybyłemu w obcy jednak dla siebie rejon Rusi zależało na korzystnym dla niego uregulowaniu stosunków z lokalnymi dynastami” (s. 93). Данило і Василько Романовичі в цій ситуації тільки – чи навіть насамперед – аж так “скромно” могли виступити, звичайно, лише через авторський недогляд. У цьому, зрештою, переконує продовження: “Niewykluczone, że chodziło także o rozwiązanie kwestii pretensji synów Romana do księstwa halickiego, o których Mściśławowicz musiał przecież wiedzieć” (s. 93). Наведена частина тексту виявилася не прочитаною, внаслідок чого пропонує одразу декілька щонайменше невдалих формулювань. Адже незрозуміло, на який спосіб союз з актуальним правителем Галича міг усунути “pretensji synów Romana do księstwa halickiego”. Стверджувати обізнаність тодішнього галицького князя з цими претензіями так само, щонайменше, зайве. Незрозуміло, однак, чому б не поставити проблему зазначеного союзу в один ряд із наступним одруженням майбутнього короля з донькою актуального галицького правителя, що в найочевидніший спосіб розв’язувало увесь клубок, вирішуючи питання союзу, претензій і всі потенційні того ж родоводу. Не можна не погодитися з автором у продовженні: “Związek ten musiał zostać zawarty jako bezpośrednie następstwo usadowienia się wybitnego przedstawiciela Rościszłowiczów w Haliczu” (s. 93–94). Очевидно, так само зайвим є відкликання до версії Александра Майорова “...pro możliwość prowadzenia rozmów w sprawie zawiazania tej koligacji przez wciąż opiekującą się synami

wdowę po Romanie z nowym pretendentem do tronu halickiego jeszcze w czasie jego rządów w Nowogrodzie Wielkim” (s. 94). Наведений погляд сильний, фактично, винятково, тим, як він сподобався своєму авторові, тому з цього приводу не випадало би дискутувати. Щодо самого шлюбу, то за тогочасної ситуації такий крок коли й не “розширював прав до Галича” (s. 94), то, принаймні, повинен був стати істотним зусиллям, покликаним у майбутньому наблизити до оволодіння недоступною на той час батьківською столицею. Усі запропоновані міркування вказують на добре продуману систему ходів, за якими здатні стояти особи значно досвідченіші від приблизно 16-літнього на той час короля – його мати й, очевидно, також практично неприсутні в історичній традиції як щось окреме одинокий раз згадані власне в кам’янецькому контексті “боаре велиции ѿца его”.

На цьому тлі зовсім скромним виглядає ствердження після розгляду обох початкових самостійних успіхів молодого правителя – одруження та першого вдалого походу – проти Лешка Білого, під час якого пощастило відібрати загарбані дещо раніше території: “Niedługo potem, (zapewne kilka miesięcy) po opisywanych wydarzeniach wdowa po Romanie, dotąd odgrywająca pierwszorzędną rolę polityczną, zdecydowała się wstąpić do klasztoru” (s. 97). З цього приводу варто нагадати про відповідне літописне повідомлення під 1213 р. у зв’язку з описом подій 1219 р.: “тогда же великаа княгини Романоваа . восприимши мнискии чинь”²⁵. Запис, звичайно, не пропонує ніяких часових вказівок, тому припущення щодо них, знову ж, – лише приватний здогад без належної у колі наукового досвіду мотивації. “Niedługo... po opisywanych wydarzeniach” прийняте рішення здатне вказати на схилання до нього в короткому часі. Однак з таким поглядом не випадає погоджуватися ніяк. Як скупі зафіксовані у літописному викладі нечисленні вияви активності княгині-вдови, так і ширший історичний контекст підказують необхідність трактувати її відхід не якимось рішенням мало що не спонтанного характеру, а задалегідь належно обміркованим вчинком.

У контексті цього епізоду життєпису княгині заслуговує докладнішого аналізу літописний запис про литовські переговори, оскільки він зберігає істотні не зауважені досі відомості. Насамперед бездоказовим є висновок про застосовані в літописному оповіданні щодо литовців звороти “мір даша” та “мір дающе” як свідчення нібито запобігання руської сторони щодо укладення союзу (s. 103). Вимова літопису не дає для такого висновку ніяких підстав, виразно стверджуючи: “Бжїимъ повелениемъ . прислаша князи Литовьскіи . к великой княгини Романовъ . и Данилови и Василкови . миръ да(р)юще”, а в завершенні літописної розповіді вони ж “миръ даша . кнзю Данилови . и Василкоу”²⁶. Так само безпідставною є пропозиція бачити тут традиції “bizantyńskiej polityki wobec barbarzyńców”, доказом чого нібито мав бути “wyraźnie zaznaczony w źródle fakt osobistego zaangażowania księżnej w pertraktacje z Litwinami, gdy wiemy, że od pewnego czasu Maria(?) przebywała w klasztorze, co było równoznaczne ze zrzeczeniem się “regencji” (s. 103–104). Отож, літопис вмістив вказівку на відхід княгині-матері

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 734.

²⁶ Там же. – Стб. 735–736.

до монастиря після описаного литовського епізоду, тому немає жодних підстав твердити, нібито на час його перебігу княгиня вже мала перебувати в черницях. Отже, не випадало би сприймати початковий зворот літописної розповіді про прихід литовських посланців до “великої княгини Романовъ . и Данилови и Василкови” так, ніби на той час сама вона вже мала відійти до монастиря. Найвиразніше йдеться про той час, коли княгиня-мати за неповноліття синів ще очолювала державу. З цього огляду покажемо видається твердження про прибуття посланців до неї разом з синами, тоді як у завершених розповіді вони “миръ даша” вже тільки “кнзю Данилови . и Василкоу”. Таку істотну невідповідність обох частин запису логічно випадало би пояснити хіба пізнішим редагуванням його завершення, однак характер самого свідчення ставить таке пояснення винятково поміж здогадами.

При викладі першої спроби контактів з Римом історик показав явні труднощі з вирішенням питання про ініціатора в особі Конрада Мазовецького чи його протеже – пруського біскупа. Спершу ініціативу віддано духовній стороні й стверджено можливість визнати папську буллу від 18 липня 1231 р. до не названого на ім’я “regis Russiae” “...za prejaw podjętej prez duchownego związanego z interesami księcia mazowieckiego próby dobrego nastawienia papiestwa wobec schizmatyckiego (sic!) sojusznika swego protektora” (s. 168). Далі на тій же сторінці, однак, вже самого “протектора” подано як “chyba inicjatora całej akcji” (s. 168), а на наступній знову згадана “inicjatywa Chrystyjana” (s. 169). Найочевидніше, тут Д. Домбровський діє “в інтересі” Конрада Мазовецького у виразній “конкуренції” до пруського біскупа. Новіше дослідження проблеми визнає ініціативу за володимирською стороною, виводячи її від тогочасного ширшого контексту становища держави Данила Романовича²⁷.

Наступний дискусійний момент пов’язаний з прийняттям погляду, згідно з яким під час досить тривалого перебування в Угорщині 1235 р. майбутній король повинен був визнати ленну залежність від угорських монархів, підтверджуючи стан, у якому, на переконання бидгоцького історика, нібито мав перебувати ще від 1206 р. “Fakt ten w sposób nie budzący wątpliwości (підкреслено – В. А.) potwierdza relacja grupy źródeł mówiących o uczestnictwie Daniela w uroczystościach koronacyjnych Beli IV... Podczas tej ceremonii brat królewski, Koloman, niósł miecz Beli, zaś starszy Romanowicz prowadził jego konia. Udział ruskiego księcia w procedurze (sic!) koronacyjnej należy rozumieć tak, że zgodnie z feudalną obyczajowością złożył on osobiście akt uszanowania nowemu (sic!) suwerenowi, przedłużając w ten sposób stan ukonstytuowany w 1206 r. pod Włodzimierzem za życia jego poprzednika” (s. 188–189). Далі участь у коронації згадано як “gest... poddania się zwierchności Atrapów” (s. 189). Стосунок до угорського короля як “...suwerena, jakim stał się od samego początku panowania Bela IV” (s. 189) в наступному принагідному побіжному висловлюванні навіть розвинуто до визнання “...złożenia mu przez Daniela holdu” (s. 191) (так, ніби автор мав не розуміти суті добре званої з польської історії передбаченої звичаєвими нормами відповідної церемонії). Далі ще

²⁷ Паславський І. Римська політика короля Данила Романовича в 30-х роках

XIII століття // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 170–171.

принагідно згадано “...zholdowanych niedawno po raz kolejny (виділено – В. А.) Romanowiczów” (s. 201). У цьому моменті виступає тема певного з ряду визнання підданства, так як би сам відповідний акт не повинен був мати одноразового характеру. До чогось подібного уже випадало звертатися при розгляді гаданого “дворазового посадження” юного спадкоємця об'єднаної Галицько-Волинської держави на престолі галицьких князів. Як і там, цього разу теж, звичайно, описано ситуацію з-поза реалій епохи.

Наведене переконання засвідченої твердості при докладнішому розгляді виявляється тільки приватним здогадом й насправді ситуація не те що неоднозначна. Однозначність, радше, сприймається у послідовному визнанні в системі поглядів Д. Домбровського підпорядкованості майбутнього короля угорським монархам, чого, однак, сам біографічний виклад, зі свого боку, не доводить ніяк. Восени 1240 р. холмський уже на той час володар, як відомо, навіть мав “зажадати” для свого ще зовсім юного тоді старшого сина й спадкоємця руки доньки “суверена”, чому Д. Домбровський теж не надав належної уваги у відповідному контексті. Уважніший розгляд відповідного комплексу відомостей неодноразово показує як “ленник” постійно тримався достатньо далеко від канону ленних зобов'язань. А новіші дослідження усе більше переконують, що роль того, хто в коронаційному поході веде коня, не вказує на віддавна поверхово приписані до цієї конкретної ситуації ленні зобов'язання²⁸. Бидгощський історик у власному “твердому переконанні”, вслід за окремими попередниками, виявився жертвою недостатньо докладного й фактично цілком поверхового сприйняття та осмислення певної конкретної історичної ситуації.

Власне тому, на думку історика, “...Bela IV, mimo złożenia mu przez Daniela holdu w 1236 r. decyduje o zawarciu porozumienia z wrogiem Romanowiczów, nowym księciem halickim Michałem Wsiewołodowiczem” (s. 191), тобто, нібито мав діяти проти підпорядкованих собі “васалів”, інакше кажучи, – також супроти власного інтересу. Водночас під 1235 р. літопис повідомляє про королівське запрошення для обох братів “на честь”, яке вони прийняли й уже в Угорщині хотіли йти на допомогу австрійському герцогу Фрідріху Бабенбергу у його війні проти імператора, проте угорський король, однак, не згодився²⁹. Незрозуміло, в чому ота “честь” мала полягати. Само поняття далі використано в літопису ще також при викладі під 1252 р. епізоду зустрічі з угорським королем поблизу Братислави: “...внѣ же ꙗ и за роукоу . и веде его в полатоу свою . и самъ соволачашеть еѣ . и вблчашеть и . и во порты своѣ . и такоу чѣть творащеть емоу”³⁰. Однак у цьому контексті застосоване поняття має виразно інше – вужче і конкретніше значення. З огляду на відзначене довготривале перебування майбутнього короля в Угорщині, виразно “наївним” виглядає також твердження щодо актуального нового на той час галицького князя: “...przybysz z Czernichowa wiedział zapewne... o istnieniu kontaktów Romanowiczów z dworem węgierskim” (s. 196).

²⁸ Найновіший аналіз цієї ситуації див.: Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV (див. с. 23–34 – цього випуску).

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 776–777.

³⁰ Там же. – Стб. 815.

Мнине – як виявляється насправді – угорське підданство стало однією з важливих самостійних ліній біографічного дослідження, якій автор віддав немало зусиль, вдаючись до неї неодноразово. На конкретному прикладі це вимовно засвідчує опис перебігу подій після коронації угорського монарха, зокрема, коментар до згаданого перебування братів на королівське запрошення в Угорщині. Чи можна уявити закликання “на честь” “ленників” (!), при якому вона має обернутися “честю” для господаря, а запрошені гості при цьому повинні... засвідчити йому підданство? На довершення їхній літописець далі ще й нібито мав потрактувати це їхньою, власне, “честю”? Видається, навіть цих запитань зі сторони, з іншої системи поглядів досить, аби зрозуміти, що у визнанні угорської залежності певна “дорога ідея” заступила, подібно, як і перед попередниками з того ж табору “проленників”, не тільки конкретне відображення ситуації у джерелах, а й вимову самих переказів з відповідного приводу.

Пошуку іншого трактування потребує й наступний епізод нав’язання контактів з імператором Фрідріхом II. Його подано так, нібито, покинувши Галич і декілька місяців перебуваючи в Угорщині, майбутній король водночас, що визнається, при цьому, малоправдоподібним, мав вислати посольство до імператора (s. 188, 189). Проте далі стверджено, ніби те саме посольство повинно було відбути щойно після повернення правителя з Угорщини, тобто вже на початку 1236 р. (s. 191). Тут не можна не погодитися з А. Майоровим, що проблеми тогочасних контактів з імператором усе ще не з’ясовано³¹.

Зауважень набралось й стосовно викладу періоду першого монгольського нападу. Говорячи про винищення міст, які лежали на шляху просування наїзників, Д. Домбровський відзначив: “Przykład Daniłowa i Krzemieńca pokazuje jednak, że nawet nie wszystkie ataki były skuteczne” (s. 220). Це твердження потребує двох уточнень. Перше з них стосується “атаку”. Отож, згідно з літописним викладом, Батий “...видивъ же Креманѣць и градъ Даниловъ . яко не возможно прияти емоу . и ѿиде ѿ нихъ”³², тобто, ні про які “атаки” на обидва міста у загальновизнаному значенні цього поняття насправді не йдеться, отже реальний перебіг подій в обох випадках мав виглядати інакше. Найправдоподібніше, обидва, все ж, достатньо скромні укріплення та поселення при них не стали об’єктами якогось окремого інтересу для монгольського зверхника. Очевидно, серед причин варто мати на увазі перевагу в тактиці монголів блискавичного наступу. Трата зусиль на тривалу облогу другорядних, зрештою, у цьому випадку укріплень під охороною невеликого, звичайно, гарнізону, до того ж, не пов’язаних зі значнішим міським осередком, не входила до стратегії степовиків, хоча й бували винятки з цього загального правила на зразок знаного взяття Колодяжина³³. Друге полягає у тому, що до наведеного переліку належить додати... Холм, який, за словами літописця, “...вдержалъ бо бѣаше Бѣ . ѿ безбожнѣхъ Татаръ”³⁴, а в іншому місці згадано тамтешній “...градъ инѣи . егоже Татарове не возмогша прияти . егда Батый всю землю Роускоюю пойма”³⁵.

³¹ Майоров А. В. Русь... – С. 658.

³² Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

³³ Див.: Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

³⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 789.

Недооцінена вимова продовження цієї фрази, як видається, однозначно здатна вказати на якісь вірогідні ворожі дії на терені міста: "...тогда и пр^квъ ст^ои Троицѣ зажьжена бы^с. и пакы создана бы^с"³⁶. Оскільки літописна традиція храму такого посвячення в ансамблі резиденції не знає, зазначена церква повинна була знаходитися у місті³⁷. Отже, воно мало стати об'єктом певної військової акції, однак вона не розвинулася, не набрали більшого розмаху і, як випадає здогадуватися, саме через це докладніше не відображена в літописному оповіданні. Не відомо також, які саме ворожі сили підійшли до міста. Звичайно, не головні на чолі з Батием, оскільки київський тисяцький Дмитро зумів хитрістю спровадити його до Угорщини³⁸. Армія монголів дійшла до Володимира³⁹, далі йдеться про Галич⁴⁰ й Угорщину. Безперечно, фактор скромніших сил* теж відіграв свою роль у тодішньому врятуванні Холма. Якщо сам Батий не взявся здобувати Крем'янця та Данилова, то, тим більше, не мав би робити цього хтось із його воєначальників, що, найправдоподібніше, могли бути біля Данилова й Крем'янця, у Холмі, хоча його статус з обома зазначеними містами, звичайно, зіставляти не випадає. Очевидно, ця експедиція отримала певне конкретне завдання, подиктоване статусом не так давно заснованого Холма, про який нападники не могли не знати. Відірваний від головних сил не такий уже й чисельний їх підрозділ, звичайно, навряд чи міг дозволити собі втягуватися у затяжне військове протистояння⁴¹.

Розглянутий істотний холмський пропуск, звичайно, – ще одне показове конкретне свідчення відсутності належної мобілізації при опрацюванні тексту та його завершенні.

Недостатньо з'ясованою виявляється й поведінка самого короля напередодні монгольського нападу. Як відомо, він виїхав до Угорщини сватати за королівську доньку юного старшого сина та ще й у виразно наголошеному "незрозумілому" супроводі групи галицьких бояр. У контексті звично сприйнятого очікуваного нашествия грізних кочівників сватання виглядає навіть ніби "нерозважним вчинком". Безперечно, вже сама ця обставина повинна була підказати необхідність докладнішого зваження усіх наявних моментів. Проте розуміння цього не прийшло. Звідси й висновок: "Postępowanie Daniela jesienią i zimą 1240 r. wyraźnie pokazuje, że nie wyobrażał on sobie całej czasu zagrożenia mongolskiego" (s. 221).

Якщо справді так, то його не тільки мав би нічому не навчити досвід Калки. Таке думачення відкидає також належну реакцію на вчинений у

³⁵ Там же. – Стб. 843.

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

³⁷ Її місцезнаходження все ще не визначено. Див.: *Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium czy zespół rezydencyjny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górką) w świetle wyników najnowszych badań // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków, 2014. – Т. 66. – S. 134, 148, 154.*

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

³⁹ Там же. Короткий опис винищення

Володимира наведено також: там же. – Стб. 788.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

* Не сприйнята досі в цьому контексті холмська ситуація вказує на важливий, не зауважений у літературі момент монгольської стратегії – дроблення сил наїзників.

⁴¹ *Александрович В. Холм князя і короля Данила Романовича // Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романо-*

1237–1238 рр. погром Суздальської, а в 1239 р. Переяславської та Чернігівської земель. Тому висувати звинувачення у відсутності розуміння і браку реакції не випадає. Маючи приклади властивої монголам тактики “зникати” на певний час після нападу (так сталося й невдовзі, коли вони на три роки осіли в Угорщині), він, справді, міг не очікувати їх приходу вже наприкінці 1240 р.

Однак водночас є міркування й значно важливіші, ширшого наповнення. Існують два загальновідомі факти, здатні стати підставою для висновку про немало відмінне тоді, у зіставленні з поширеним зусиллями новішої історіографії, розуміння монгольської загрози. На перший з них, попри його, без перебільшення, справді вражаючу вимову, з дивною впертістю послідовно не звертають уваги взагалі. Другий, хоча й не до порівняння скромніший, все ж, не менш показовий, – теж ніколи не сприймався у відповідному контексті.

Йдеться, найперше, про знане свідчення папського легата до монголів Джованні дель Плано Карпіні щодо численних європейських купців, з караваном яких він їхав до Києва 1245 р., й інших, що їх бачив вже у самому місті під час другого перебування тут на зворотній дорозі наступного року⁴². Купців, звичайно, не випадало би запідозрювати, ніби вони теж “не відали що творили”. Отже, пояснення мусить критися деінде. До такого висновку провадить і наступний факт – загальновідоме прибуття до новозаснованого Холма численних “приходаїв” з Польщі і дальшої Німеччини. Не сприйнята досі в такому контексті, ця обставина теж підказує відсутність традиційного для новітньої історіографії розуміння всезагальної загрози й стверджує зовсім інакшу реакцію на монгольську проблему, звичайно, добре знану як у Польщі, так і Німеччині. Тому не випадало би сумніватися стосовно сприйняття небезпеки у відзначеному “спокійнішому” контексті також і в короля та його оточення.

Звідси виявляється якнайвиразніше не заснованим на досвіді епохи своєрідне звинувачення: “Działając więc w niewątpliwie narastającej psychozie kłęski, chyba poddał się jej, przyjmując postawę pasywną i zapewne, jeśli chodzi o sferę militarną ograniczył się do wzmocnienia grodów i ich załóg na wypadek oblężenia” (s. 221). Уважніше відчитання стосовних моментів літописного викладу переконує у відсутності якихось елементів приписаної у наведених висловлюваннях тодішнім подіям “psychozy”, а навіть навпаки. Зустріч із втікачами від наїзників у Синеvodську при поверненні з Угорщини, коли, за свідченням літопису, Данило Романович “...не може бо проити Роуское земли . зане мало бѣ с нимъ дружины”⁴³, аж ніяк не здатна вказати на нібито довготривале очікування нової ситуації, а – що більше – готовність до неї. Тут досить навіть самої згадки про “мало... дружины”, з якою володар галицько-волинських земель не так давно відбув до Угорщини, коли б ця принципової вимови нотатка привернула належну увагу.

Тому натяки на виїзд до Угорщини на тлі нібито пануючої загальної “psychozy” в очікуванні наїзду, тобто, практично втечу, хоча безпосередньо

вич. – С. 168.

⁴² Джованні дель Плано Карпіні. Історія Монгалов // Джованні дель Плано Карпіні. Історія Монгалов. Гильом

де Рубрук. Посольство в Восточные страны / Ред. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 81.

⁴³ Ипатьевская летопись. – Стб. 787.

саме так він і не трактується, як безпідставні, так і найвиразніше видають найочевидніше нерозуміння важливих, а навіть наріжних моментів ситуації. Постали внаслідок виразного непорозуміння, такі закиди водночас здатні очорнити володаря Галицько-Волинської держави та в результаті применшити його постать. Щодо самого Д. Домбровського, запропоноване трактування вказує не тільки на несприйняття істотних, а навіть визначальних аспектів поведінки свого героя, а й пропонує ще один вияв безперечного його недооцінення. Насправді видається достатньо очевидним, що, попри зрозумілі передчуття після того, що сталося у найближчі попередні роки, сама реальність монгольського нашествия наприкінці 1240 р., все ж, виявилася для короля та його оточення й, безперечно, не тільки їх немало несподіваною. Звичайно, це не що інакше, ніж очевидне несприйняття навислої загрози. Проте – виявляється – зовсім іншого характеру, ніж у висловлюваннях бидгощського історика з того ж приводу.

Інший, хоч і дрібніший, проте так само не менш вимовний для загального контексту опублікованого дослідження приклад віднайдено в наголошенні виїзду до Угорщини “...zabierając ze sobą między innymi... grupę bojarów halickich, którzy zapewne mieli być wymownym świadectwem uznania przez tamtejsze społeczeństwo panowania Romanowiczów” (s. 221). Не випадало би дискутувати про безперечну наявність у супроводі насамперед “своїх” бояр, так само, як і здатність угорської сторони – коли б дійшло до якогось протистояння на відповідному ґрунті – “виставити” *contra* носіїв проугорської орієнтації. Кого і в чому нібито повинна була “переконати” така бучім “демонстрація”? Для галицького боярського “społeczeństwa” з його сталими власними інтересами це так само мало значити не дуже більше, ніж для угорського двору. Автор не надав значення, безперечно, важливішому. Адже тут літопис єдиний раз вказав на поїздку князя з таким супроводом. Зв’язок цього факту з недавнім опануванням Галича само собою очевидний, проте що за цим, все-таки, здатне критися? Тільки “...określenie jego (Данила Романовича – В. А.) nowego statusu jako władcy Halicza”? Оскільки прийнятної переконливої відповіді запропонувати не вдається, ця щойно тепер зауважена цілком своєрідна ситуація належить до тих, над якими варто думати далі. Проте, з огляду на відзначений безперечний добір взятих до Угорщини бояр, не випадало би ніяк наголошувати як на чомусь особливому, що вони “uznali władzę Daniela” (s. 226). Таке “відкриття” здатне показати тільки очевидні дальші негативні наслідки попередньо прийнятих помилкових тлумачень.

Залишилися нібито не з’ясованими мотиви, з яких “новий” володар Галича старався про руку угорської королівни для сина. Проте у розмірковуваннях з відповідного приводу (s. 222). Д. Домбровський явно обійшовся без найголовнішого. Йшлося, звичайно, не про “союз”, від якого мала відмовитися угорська сторона, а, тим більше, вже зовсім приватне – “tęsknotę znacznej części południowo-zachodnich Rurykowyców, zabiegających o jaknajlepsze relacje z dworem węgierskim (sic!)” (s. 222) (твердження явно наївно-проугорськи апологетичне). Данило Романович однозначно мав намір влучити в десятку, оскільки з таким одруженням водночас повинні були відпасти всі

можливі угорські претензії до Галича (й перспектива того розвитку подій, який через тогочасну невдачу спостерігається ще до 1245 р.). Що й сталося, але вже у другій половині наступного десятиліття за нових історичних умов після перемоги поблизу Ярослава й щасливого повернення від монголів – і навіть тепер уже без будь-яких зусиль зі сторони самого Данила Романовича. Нерозуміння цього очевидного факту, само собою, не додає переконання щодо належної орієнтації автора в аналізованих подіях.

У ситуації найближчого часу після відходу нападників й повернення до зруйнованої землі у найновішій літературі немало уваги привертає епізод, як Данило Романович не зумів потрапити до міста Дорогичина. Д. Домбровський долучив до пануючого з цього приводу в умах коментаторів суцільного “дорогичинського сум’яття”⁴⁴ власні зусилля, потрактувавши перебіг подій під стінами міста свідченням “o daleko idącej destabilizacji i rozprężeniu sytuacji na Rusi halicko-wołyńskiej, a także równocześnie o niesłuchanym wprost osłabieniu pozycji księcia, który w danym momencie dysponował właściwie tylko swym dworem i otoczeniem” (s. 224). Оскільки йдеться про коментування літопису, без оригіналу не обійтися: “...и возвратиса в землю свою . и приде ко градуу . Дорогычиноу . и восхотѣ внити во гра^а . и вѣстьно бы^с емоу . ако не внидеши во гра^а . шномоу рекшоу . ако се былъ гра^а нашъ . и шцѣ наши^с . вы же не изволисте внити вонь . и ѿиде мысла си . иже Б^гъ послѣже ѿмъстьє створи держателю града того . и вѣдасть и в роуцѣ Данилоу . и шбновивы и созда цркѣвъ прекрасноу стѣе Бѣи . и ре^с се градъ мои преже бо приахъ и копьемъ”⁴⁵. Наведена розповідь виступає класичним прикладом викладу окремих епізодів з ширшої цілісної картини перебігу подій. Перша її частина вказує на намір увійти до міста й відповідь з міста, що це не вдасться зробити. Тоді актуальному господареві Дорогичина пригадано, “...ако се былъ гра^а нашъ . и шцѣ наши^с . вы же не изволисте внити вонь”. У другій частині оповідання відзначений призвідник такого поводження з галицько-волинським володарем, для якого “...се градъ мои преже бо приахъ и копьемъ”, та належна кара цьому “держателю (виділено – В. А.) града того”. Визначальним для розуміння описаної ситуації виступає зворот “...се былъ (виділено – В. А.) гра^а наш...”. Залучене уточнення однозначно вказує на актуальну належність Дорогичина “комусь іншому”, й теперішній “держатель”, що отримав місто від “цього іншого” зверхника, не дозволив до нього увійти. Звичайно, за таких обставин “держатель” ніяк не може бути визнаний підданим правителя, якого не впустив до міста, а тільки “чужаком”, що невдовзі й потрапив до рук покривдженого в описаний спосіб⁴⁶. Однак в іншому місці коментаря “держатель” уже фігурує як “сіwun” (s. 355, przzur. 943). Далі “свавільника”, відкликаючись до ситуації в Галицькому князівстві, “усправедливлено”

⁴⁴ Найновіший (втім, так само не у всіх запропонованих тлумаченнях прийнятний) його розгляд див.: Майоров О. Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин? // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 7. – С. 187–197.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 788.

⁴⁶ У літературі вже з’ясовано його належність до Добжинського ордену: Jusupović A. “Domus quondam Dobrinensis”. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego //

тим, що "...również inne tereny nie uznały wówczas władzy Romanowiczów". Однак таке зіставлення явно позбавлене коректності. У Дорогичині йдеться про дрібний відособлений епізод, зрештою, конкретно – відмову впустити "не свого" правителя із супроводом до міста, а зовсім не "невизнання влади", як схильний безпідставно, насправді, твердити бидгощський історик. Окрім того, ніяк не випадало би також зіставляти в цьому контексті знаний з боярського опору та свавілля Галич із надто вже скромним на його тлі дорогичинським "курйозом", на відміну від Галича, насправді відмежованим від будь-яких можливих ширших наслідків.

Зі свого – найочевидніше, як показано, – хибного тлумачення Д. Домбровський зробив, однак, далекоюсяжний висновок про цілковиту дезорганізацію влади в Галицько-Волинській державі після відходу монголів, в іншому місці потрактовану навіть із залученням поняття "okresowego rozpadu struktur władzy" (s. 226). З останнім можна погодитися хіба у тому сенсі, що частина носіїв влади скромнішого рівня на місцях при нашесті, безперечно, загинула. Наскільки це вплинуло на стан загальної дезорганізації – гадати годі: певні відомості з цього приводу відсутні. Про яку владу, наприклад, могло би йтися у цілковито винищеному Володимирі? Логічно припустити, що якась частина його жителів відійшла з міста перед нападом, завдяки цьому змогла вціліти, як, зокрема, вціліла княгиня-мати, що перебувала в місцевому Федорівському монастирі⁴⁷. Згодом вони, безперечно, мали повернутися, ставши основою налагодження життя з тривалим процесом залюднення винищеного міста, головним фактором якого повинен був стати володар. Літопис лаконічно, але дуже яскраво показав такий процес – за інших обставин – на прикладі незнищеного Холма. Мало що помилковий у вихідних мотивах, а й водночас виразно перебільшений у конкретному трактуванні висновок про ступінь дезорганізації влади під монгольськими ударами так само належить до критеріїв істотного значення, на підставі яких запропоновано узагальнений образ знаменитого володаря. Абстрагуючись навіть від проблеми слухності самого прийнятого тлумачення, твердження на основі одинокого "дорогичинського епізоду" "o niesłychanym (підкреслено – В. А.) wprost osłabieniu rozycji księcia" ніяк не може бути визнане належним до аргументованих висновків, які випадало би поширювати при осмисленні постаті короля. Захоплений, без перебільшення, власним "відкриттям", Д. Домбровський, однак, навіть вдався до твердження на такій підставі про... "поставу суспільства": "Przyczyną takiej postawy społeczeństwa była bez wątpienia niepewność co do przyszłości i siły politycznej Daniela oraz jego brata"⁴⁸. Проте може найяскравіше авторську схильність до суттєвого доповнення історичного процесу засвідчує наступне твердження "від імені" згаданого дорогичинського

Zapiski Historyczne (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych). – Toruń, 2006. – Т. 71, zes. 1. – S. 12.

⁴⁷ Ідентифікацію місця її перебування див.: Александрович В. Мистецтво Холма. – С. 143. Пор.: Його ж. Мистецькі

сюжети... – С. 57; Його ж. Здобутки... – С. 93–295; Його ж. Князь володимирський. – С. 66–73.

⁴⁸ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... – S. 355, przyr. 943.

"героя", згідно з яким цей гаданий "Namiestnik Drohiczyzna być może myślał nawet o podporządkowaniu się książętom mazowieckim, ale jednak gród od 1238 r. bez większych wątpliwości należał do Rusi halicko-wołyńskiej"⁴⁹. "Ватпливо́ці", як уже була нагода показати, так само підвели... Запропоноване докладніше зіставлення окремих частин літописного оповідання про "дорогичинський епізод" спростовує погляд про належність міста на той час до держави Данила Романовича.

Інша справа – галицька частина держави, де нещодавно відновлена влада неминуче не могла відзначатися суцільною міцністю і де набрала на сили знаменита галицька боярська анархія. Проте знану галицьку специфіку, звичайно, ніяк не випадало би поширювати на інші володіння, оскільки в ній виражалася, як відомо, акурат місцева своєрідність, а ніяк не ширша загальна тенденція. Тобто, й тут теж очевидне немале перепрацювання на власну ідею, як звично, – коштом автентичної вимови джерельних свідчень за їх неналежного засвоєння...

Щодо Дорогичина, то ситуацію з'ясовує не так давно запропонована версія, яка бачить у згаданому держателеві не "непокірного княжого тіуна", а добжинських лицарів (див. вище). Тоді пояснення дорогичинського конфлікту виявляється аж надто простим. Нечисленні лицарі ордену небезпідставно мали злякатися можливості того, що назавтра власне вони можуть виявитися у місті небажаними гостями, а господарем – впущений до нього галицько-волинський володар зі своєю свитою... Зрештою, такої долі вже невдовзі їм, як відомо, уникнути не судилося.

З цим початковим періодом після монгольського нашестя Д. Домбровський співвідніс і чи не найголовніший (не наголошуючи при цьому на такому його значенні) аспект другої половини активності короля: "Odnoszę wrażenie, że Daniel osiadł wówczas na najwyraźniej niezniszczonym (szczególnie w porównaniu z okręgami włodzimierskim i brzeskim) i przede wszystkim strategicznie położonym, bo graniczącym zarówno z nie spustoszonym Mazowszem, jak i wschonią Małopolską, Zabużu, czyniąc z niego centrum operacyjne swych działań" (s. 225). У викладеному на такий спосіб міркуванні привертає увагу переконання "[o] najwyraźniej niezniszczonym Zabużu" на тлі званої літописної розповіді про напад монголів на Холм. Як уже показано, автор пропустив цей епізод у ранішому викладі, тепер такий підхід знову повторено. Водночас, переконання у знищенні певних округ, найочевидніше, засноване винятково на літописному переказі про захоплення їх центрів (Холм уник такої долі!), оскільки про самі землі в джерелі при цьому не йдеться взагалі. Однак засвідчена поява нападників під стінами Холма вказує на безперечні руйнування й у Холмській землі, про які, однак, немає ніяких конкретних відомостей. Отже, нібито відсутність таких насправді не мала б відповідати дійсності. Тому навіть уже тільки звідсіля немає будь-яких підстав сприймати перенесення короля до регіону у прийнятті на сторінках дослідження залежність.

Наведене заперечення має, проте, й інший, ще переконливіший аргумент хронологічного походження. Як доводять результати найновішого

⁴⁹ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... – S. 224–225

вивчення решток холмської резиденції, вона – літописний “гра^х ингыи”⁵⁰ – разом з унікальною вежею з каменю й дерева існувала вже на час монгольського нашестя⁵¹. Тобто, рішення про перенесення центру володінь до Холма не тільки прийнято, а й, як переконують найновіші археологічні дослідження, немало реалізовано раніше. Усе це відбувалося – якнайвиразніше – поза контекстом монгольської проблеми й розбудова резиденції перед кінцем 1240 р. велася уже з власне таким її, як і самого міста, призначенням. Тому неприйнятним є прикінцевий для відповідної проблеми висновок, запропонований на розвиток наведеного початкового твердження у контексті ситуації 1242 р.: “...zapadła mniej więcej w tym czasie decyzja księcia o przeniesieniu swej głównej rezydencji na Zabuże, do Chełma...” (s. 238–239). Хоча він не має за собою жодних доказів, у новітній публікації бидгощського автора наведений висновок отримав ще й інше, хронологічно пізніше продовження. Відкликаючись до вказаної у літописному оповіданні про спалення Холма причини невідновлення вежі королівської резиденції – “бъ бо [Даниил] грады ингыа жижаи противоу безбожнымъ Татаромъ”⁵², Д. Домбровський у продовженні ствердив: “Перед нами открывается один из основных мотивов начала старшим Романовичем (а также его ближайшими родственниками) операции по сооружению укреплений”⁵³. Зайве доводити, що літописне свідчення у контексті кінця 1250-х років ніяк не надається для висновку про “початок”, як тут стверджено, відповідного історичного явища (так само, зрештою, як не має викладена в ньому ситуація нічого спільного і з будь-якими зусиллями “найближчих родичів” короля).

Отже, докладніший розгляд заторкнутої проблеми часу та обставин винесення Холма на його виняткові позиції у державі короля Данила Романовича долучає ще один очевидний прорахунок до запропонованих на сторінках дослідження тлумачень.

Трактуючи перебіг подій цього періоду навколо Холма, Д. Домбровський відніс тільки до 1242 р. знані літописні згадки про монгольський напад на Холм: “Wówczas, jak sądzę, doszło do skutecznej obrony Chełma, wstawionej przez latopisarza Romanowiczów” (s. 241). Уславлення у літописі, правду кажучи, не найбільше, як і, зрештою, – розповіді про саму оборону. Попри ніби очевидну “ерудиційність” пропозиції, історик у знаному поспіху знову “програє” літописцеві, який відніс перший зафіксований набіг монголів на Холм до часу, “...егда Батыи всю землю Роускоюю поима”⁵⁴,

⁵⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

⁵¹ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja księżęca na “Wysokiej górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 7. – С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... – S. 143. Оскільки за свідченням наведених у першій з цих публікацій відомостей роботи, які принесли такий

висновок, велись від 2010 р. (с. 177), дивно, що автор, належачи до співпрацівників зайнятої у Холмі групи археологів, не врахував результатів цих досліджень.

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

⁵³ Домбровски Д. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Вольнской летописи // Русин. Международный исторический журнал. – 2014. – № 2(36). – С. 134.

запропонувавши в такий спосіб якнайочевидніше позадискусійну дату. Як відомо не тільки з літопису, а й інших незалежних джерел, це аж ніяк не могло статися щойно 1242 р. Проте прив'язаність до зазначеної дати у бидгощського історика виявляється й згодом, коли він подає той же рік і як час, коли холмський володар мав нібито вперше потрапити в "zależność od Batu chana" (s. 465). Натомість наведений у дослідженні епізод літопис виклав щойно під 1243 р., "...яко Батый воротилъса естъ изо Оугоръ . и ѿради⁴ естъ на та два богатырѣ . возискати тебе . Манъмана . и Балаа . Даниль же затворивъ Холмъ . еха ко братоу си Василкови . пойма с собою Коурила митрополита . а Татарове воеваша до Володавы . и по взерамъ много зла створше"⁵⁵. Тут мало б привернути увагу те, куди саме король "еха ко братоу си Василкови", проте на цю обставину все ще не звернуто уваги.

Найвиразніше вимагає уточнення й подана в коментарі географія самого набігу, якнайочевидніше пов'язана з його ширшим історичним контекстом. Оскільки Забужжя знаходиться на західній стороні Бугу, а татари "воеваша до (підкреслено – В. А.) Володавы", розташованій на західному, власне, березі ріки, вони діяли не біля самого міста, на західному березі, а тільки, як стверджено, до нього, випадає здогадуватися, – на східному березі й самого Бугу не мали тоді перейти. Тільки приватним переконанням автора є також висновок зі згадки про замкнення Холма як доказ приготування "do oblężenia" (s. 241, przyp. 620). Вказане замкнення міста було природною реакцією на звістку про наближення нападників. Насправді, як бачимо, немає найменших підстав для твердження, ніби тоді "...oddziały mongolskie wpadły na Zabuzę" (s. 241). Зрештою, таке тлумачення цілком очевидно конфронтує... і з розглянутим авторським висновком на користь перенесення резиденції до Холма, розташованого на "...najwyraźniej piezniszczonym Zabuziu" (хоча далі, як пам'ятаємо, наведено уточнення-порівняння з Володимиром та Берестям). Продовження про монголів, які напали, пустошачи терен "...aż po Włodawę i znajdujące się w jej okolicach po obu stronach Bugu (виділено – В. А.) jeziora" (s. 241) не враховує й відсутності на території західніше Бугу озер. Сам літопис, окреслюючи географію завданих збитків, у наведеному фрагменті виразно вказує: "...до Володавы . и по взерамъ много зла створше". Наведений лаконічний переказ випадає інтерпретувати не інакше, як нищення поселень у регіоні навколо Шацьких озер. Чому тоді, попри завдання знайти Данила Романовича, монгольська експедиція дійшла тільки до Володавы, не переправившись, як випадає вважати на підставі доступних фактів, через Буг? Мабуть, їм стало відомо, що об'єкт їх головного інтересу покинув Холм, і тоді вони, аби не повертатися "із порожніми руками", вдалися до "звичної рутини". До речі, це ще один істотний аргумент проти прийнятого в аналізованому дослідженні віднесення єдиного засвідченого в ці роки монгольського нападу на саму столицю щойно до 1242 р.

Своєрідним підсумком зазначеної кампанії подано перейняте від Віталія Нагірного визнання саме тоді монгольської зверхності над Волинню

⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 843.

⁵⁵ Там же. – Стб. 794.

(s. 241). Але коли це мало відбутися тільки 1242 р., то як належалося виглядати наслідкам навали головних монгольських сил наприкінці 1240 – на початку 1241 р. “...егда Батыи всю землю Роускою пойма”? Вони мали тільки “прогулятися”, без звичних за таких обставин результатів? До визнання зверхності завойовників нібито допровадив щойно виразно регіонального значення набіг значно скромніших сил, які “...воеваша до Володавы . и по wszерамъ много зла створше”, тобто винятково у певному скромнішого значення регіоні, ще й позбавленому, до того ж, значніших державно-адміністративних осередків? Очевидно, й цього разу теж уже, як відзначено, “звично” подано певну “ідею” у її початковому, належно не опрацьованому варіанті, без необхідно за таких обставин відповідного всебічного осмислення.

До такого ж висновку провадить на значно вужчому матеріалі й не зауважений курйоз із зіставленням двох фактів. З одного боку, подана ханська вимога 1245 р. “дай Галич” (s. 241–242, 261), з іншого, зразу ж після цього визнано: “Najwyraźniej władza Romanowiczów nad nim wcale dla Mongołów nie była oczywista” (s. 242). Але якщо виходити з цього визнання, то як розуміти наведену перед тим вимогу? Ситуацію пояснено в той спосіб, що вимога надійшла через місяць після перемоги поблизу Ярослава як реакція на утвердження в Галичі. Проте, видається, за такого “темпу” реакції не зайве б задуматися, чи справді достатньо часу для обміну інформації й засвідчену реакцію на новину.

Не зовсім вдалимими сприймаються також окремі моменти подачі від’їзду короля до ставки Батия (s. 262). Історик при цьому згадав “[o] straszliwie zniszczonym” Києві, хоча, попри знане немале винищення при його захопленні у грудні 1240 р., перебільшувати руйнацію, як переконує свідчення Д. дель Плано Карпіні, що прибув до столиці за лічені місяці після короля, не випадає (див. далі). Немає переконливих підстав здогадуватися, чому в центрі уваги літописного викладу виїзду Данила Романовича з Києва виявився замський тоді Видубицький монастир. Можливо, головним аргументом стала остання за містом пристань, з якої князь і відбув Дніпром у дальшу подорож. Не без значення могло бути й посвячення соборної монастирської церкви, тобто монастиря загалом, архангелові Михаїлу (“и падъ пре^а архистратигомъ . Михаиломъ”)⁵⁶, оскільки згодом у Холмі, в церкві святого Іоана Златоуста, яка користувалася особливим покровительством короля, була ікона архангела⁵⁷. Фігурує архистратиг небесних сил і в двох інших важливих моментах літописної розповіді – чуді потоплення угорського війська в горах 1229 р.⁵⁸ та молитві до Богородиці й архангела перед перемишльською війною з князем Олександром Всеволодовичем 1231 р.⁵⁹. Це здатне вказати на вірогідність певного ширшого контексту шанування архистратига у середовищі короля.

У найближчому часі після повернення Данила Романовича від монголів Д. Домбровський знову зробив особливий угорський акцент – цього разу у зв’язку з докорінною зміною угорської політики. “Szczególnie po reakcji Beli IV widać wumierne korzyści, jakie przyniosło wejście Romanowiczów do systemu

⁵⁶ Ипатьевская летопись.. – Стб. 806.

⁵⁸ Там же. – Стб. 760.

⁵⁷ Там же. – Стб. 844.

⁵⁹ Там же. – Стб. 764.

politycznego tworzonego przez Mongołów" (s. 268). Однак не випадає погодитися із запропонованою при цьому мотивацією: "Bowiem obawiał się go, jako że ów był u Tatarów" (s. 269). Вона не тільки непереконлива (гадані страхи угорського монарха, закономірно, мали залишитися при ньому), а й виразно відводить увагу від головного. Данило Романович не тільки розгромив проугорську коаліцію, утвердивши за собою Галич, а й зумів домогтися визнання цього свого успіху зі сторони монголів. За таких обставин з угорського боку з недавнім гірким досвідом кількарічної монгольської присутності цілком могли бути побоювання, але, звичайно, ніяк не перед самим володарем Галицько-Волинської держави, а актуальними його зверхниками. Тому, закономірно, варто було мати володаря з його новим статусом у своїй орбіті і тут відкинута ще декілька років тому одруження ставало чи не найнадійнішим можливим інструментом реалізації такої потреби. Для Данила Романовича так само цілком зберігалася в силі уже відзначена давніше вигода.

Не можна, однак, погодитися з твердженням про "wejście Romanowiczów do systemu politycznego tworzonego przez Mongołów". Уся політика володарів Галицько-Волинської держави щодо наїзників переконує, що насправді йшлося про вимушений тактичний хід з метою власне запобігти чомусь такому, що могло б сприйнятися як "входження". Як тільки видалася перша слушна нагода, стався відкритий виступ проти накинutoї зверхності. Очевидно, при цьому варто мати на увазі усе ще не сприйняту безперечну своєрідність стосунку Галицько-Волинської держави з монголами в цей період. Він ніяк не співвідноситься із перейнятим свого часу від російської історіографічної традиції цілком чужорідним для знаних обставин української дійсності поглядом щодо монгольської присутності на українських землях, а тим більше "монгольського іга".

Наступним моментом до дискусії є справа подальших контактів з папством. Не випадало би погодитися із запропонованим тлумаченням, нібито новому кандидатові в королі повинно було залежати "...o sankcję władzy uniwersalnej, z dyplomatycznej i symbolicznej perspektywy równoważną jarłykom, na odzyskanie utraconych na mocy decyzji chańskich... ziem ruskich, przede wszystkim zwierzchnego stanowiska na południu, związanego z posiadaniem Kijowa" (s. 281). Таке трактування не випадало би приймати ніяк, оскільки уявлення короля щодо папської "władzy uniwersalnej" немало повинні були різнитися від актуальних уявлень про неї бидгоцького професора. У колі аж так "високих матерій" подібні розмірковування побутовати, звичайно не могли: у цьому зв'язку не випадало би не відзначити різниці традицій та культурного досвіду дослідника і його героя. Окрім того, втративши Київ з волі Бату, Данило Романович навряд чи мав за тодішніх реалій думати про само повернення історичної столиці. Зрештою, якихось певних його зусиль на відповідному напрямі джерела не відноували. Нічого дивного: якщо, за Д. Домбровським, сам Бела IV мав "боятися" недавнього "ленника" фактично тільки через те, що той повернувся від монгольського хана, то якою мала бути у так вибудованій конструкції реакція на самого хана? Поза жартами, володіння Києвом, звичайно, ніяк не належало до папської волі, реальні можливості якої тут, звичайно, в крапцях

традиціях папської пропаганди перебільшено непомірно. А власним досвідом “користання” з потенціалу “władzy uniwersalnej” король уже диспонував (значно ближчий контакт з тим же остаточним результатом був ще попереду). Перспектива повернення Києва – якщо вже так завужувати головну актуальну проблему – залежала тоді від можливості протистояти монголам, оскільки питання про підпорядкування їм на зразок князя Олександра Ярославовича (“Невського”) перед галицько-волинським володарем, звичайно, стояти не могло. Перебіг наступних подій виразно показує, що йшлося найперше про монгольську присутність у державі короля Данила. За таких обставин про сам Київ питання, здається, не могло виникати зовсім (щобільше, надалі воно уже більше взагалі не постає у власному контексті галицько-волинської історії). Усе це – моменти достатньо очевидні й звідкіля автор за так окресленої ситуації “на законних підставах” видобув свою ідею – гадати, звичайно, зайве.

Проте весь подальший римський контекст подано власне в такому багаченні, з численними ніби дрібними, але винятково істотними за суттю незмінними переміщеннями окремих важливих акцентів. Так, якщо брати володарі “...wyrazili i oficjalnie wyartykulowali wolę uznania zwierzchności Stolicy Apostolskiej”, то з цього негайно робиться висновок уже про “...wejście Daniela i jego blizkich w stan zależności od Rzymu” (s. 281) одразу ж, як випадає гадати, вже на той час. Окрім викладеного, на неї, на думку бидгощського автора, “...wskazują również dobitnie formuły i treść poszczególnych, skierowanych do nich bull Innocentego IV, w których potwierdza on (папа – В. А.) adresatom różne prawa dotyczące ziem będących w ich posiadaniu lub takich, do których rościli sobie pretensje” (s. 281–282). “O tym samym świadczy też dyspenza udzielona Wasylkowi i Dubrawce. Papież potraktował młodszego Romanowicza jako pełnoprawnego członka katolickiej wspólnoty, podległego prawu kanonicznemu w zakresie zawierania małżeństw pomiędzy krewnymi” (s. 282). Натомість дещо раніше вміщено немало відмінні міркування з останнього вказаного приводу: “Można... podejrzewać, że jakąś rolę w zaciśnianiu związków Romanowiczów ze Stolicą Apostolską, nie pierwszy przecież raz, odegrał Konrad I Mazowiecki. O zaangażowaniu dyplomacji mazowieckiej w te rokowania świadczy potwierdzone bullami Innocentego IV z 5 XII 1247 r. wystąpienie o uzyskanie dyspensy na małżeństwo Wasylka z Dubrawką Konradówną. Nie wydaje się tymczasem prawdopodobne, by z taką petycją zwrócili się prawosławni Romanowicze (nawet w okresie ożywionych kontaktów z papieżem). Musiała to więc zrobić druga, katolicka strona” (s. 277). Йдеться, звичайно, не про неузгодженість не без безперечної поспішності викладених думок, а значно істотніше – очевидну відсутність чітко сформульованого погляду з відповідного приводу. Щодо папської диспенси, то вона, закономірно, адресована “католицькій” Дубравці та її родині. Присутність у цій ситуації нареченого з іншого релігійного кола не випадало би, звичайно, за знаними зусиллями “зацікавленого” напрямку давнішої історіографії послідовно перебільшувати. Що ж до іншої, істотної проблеми, то вона лише видає зовсім недолугу “пропапську пропаганду” і з цього огляду ніяк не надається для серйозного сприйняття. Про

реальність папської влади за таких підходів з огляду Данила Романовича не випадало би, дискутувати.

Втім, автор, вдаючись до понять, значно новішого часу, явно немало опинився “попереду паровоза”. Насамперед найочевидніше, звичайно, ніяк не можна погодитися зі сприйняттям “вираження волі визнання” підкорення папству за входження у стан такого підпорядкування. Зрештою, наведене в останній цитаті чітко сформульоване невизнання галицько-волинських володарів за сторону католицьку з позицій навіть самого автора вказує на відсутність рації у першому випадку. До тогож, у такому достатньо тонкому для обох сторін питанні, природно, не могло бути негайних рішень. Увесь досвід стосунків Данила Романовича з папством – аж до до-рогичинської коронації – засвідчує насамперед довготривалий процес і їх повільний перебіг. Окрім того, не можна не мати на увазі не тільки принципової відмінності позицій обох сторін з тих самих питань. Водночас є цілком очевидним, що вони нерідко трактували немов про немало різні речі, а папська сторона в цих питаннях у власному інтересі теж незмінно мала призвичаєння перебувати “попереду паровоза”⁶⁰. Втім, такі міркування якнайвиразніше підтверджує дальший розвиток контактів на відповідному напрямі, насамперед фактичне розладнання стосунків новонавернених зі своїм новим гаданим покровительством від 1248 аж до весни 1252 р. Далі Д. Домбровський навіть ствердив, нібито “...Ruś halicko-wołyńska pomiędzy samym początkiem 1248 a pierwszymi miesiącami 1252 r. wyszła ze stanu krótkotrwałego poddania się obediencji Stolicy Apostolskiej” (s. 325). Не може не дивувати, але тут засвідчено незрозуміле з усіх можливих міркувань несприйняття принципової неможливості “ходіння сієду тєду” в таких питаннях. Для автора, як переконує давніше наведений приклад нібито “дворазового” “посадження” юного Данила Романовича на батьківському столі в Галичі, така поведінка виявляється, однак, цілком прийнятною. Не випадало би дискутувати, що насправді це може означати тільки одне: складені в присутності Д. дель Плано Карпіні декларації, не розвинулися поза їх проголошення. Варто мати також на увазі реляцію про них винятково зі сторони, схильної, як уже відзначено, перебувати “попереду паровоза”. Найочевидніше, до такого стану стосунки підійшли “стараннями” найперше саме папської сторони, від якої так і не надійшло виразної реакції на наріжне для галицько-волинського володаря питання стосовно допомоги проти монголів. Тому ніякого виходу з “poddania się obediencji Stolicy Apostolskiej”, звичайно, не тільки не було, а й не могло бути в природі, як так само не було і попереднього “входження”.

Контакти з папством, закономірно, потрібні були Галицько-Волинській державі насамперед у кардинальному інтересі опору монголам. Однак

⁶⁰ Найхарактерніший приклад належить, однак, до іншої ситуації – коли папа мало не сприйняв католиком монгольського хана Сартака, юного сина Батія: *Майоров О.* Лист римського папи Інокентія IV золотоординському ханові

Сартаку // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 173–186; *Его же.* Письмо римского папы Инокентия IV золотоординскому удельному правителю Сартаку // *Гасырлар авазы – Эхо веков.* – Казань, 2012. – № 1–2. – С. 13–22.

папство ніколи не виявило яскравіше вираженої активності на цьому напрямі, вперто віддаючись звичним для нього улюбленим "іграм" на тему підпорядкування власній зверхності. Тому, не дивлячись на сподівання Романовичів на якийсь шанс та готовність задля нього навіть піти на завідомі поступки, з огляду позиції іншої сторони, фактично, велася відверто безпредметна розмова. Курія, попри очевидну і безперечну вимову інтересу до неї холмського двору, сама бачила в контактах винятково незмінно першочергову для неї можливість приєднання до католицизму ще одних доти "ненавернених схизматиків". Змінити цю сталу позицію папства виявилася нездатною навіть цілком реальна загроза азійських завойовників. Тому відносини обох сторін неунікнено дійшли до вичерпання, що, зрештою, як було раніше, так і повторилося невдовзі – в знаменній для них ситуації з коронацією.

Серед досі не з'ясованих безперечних проблем осмислення історично-го процесу заключних десятиліть життя Данила Романовича виділяється немало інтригуюча через відсутність прямих джерел тема стосунків з митрополитом Кирилом, поставленим з його волі на київський владичий престіл. Звичайно, найпоширеніше в літературі пояснення опозицією владики римським контактам⁶¹ не витримує критики. Серед не зауважених досі аргументів проти прийняття такого погляду варто вказати знані переміни контактів з папством, тоді як позиція митрополита виглядає ніби послідовно однозначною. Очевидно, її не варто сприймати через бачення антипапськи налаштованих істориків та їх вільних чи невольних продовжувачів. За відсутності автентичних свідчень з епохи щодо цього не варто, так само, відкритися й до новомодних "нічого не пояснюючих" понять на зразок "конфлікту індивідуальностей". Найважливіше міркування, очевидно, повинно полягати в тому, що хоча митрополита й поставив Данило Романович як "свою" людину, втративши з волі Бату київський престіл, він автоматично позбувся права й на "свого" митрополита. За церковною традицією владики покликаний був перебувати при київському князеві, яким 1247 р. став Олександр Ярославич. Незалежно від особистої постави, митрополит, закономірно, не повинен був маніфестувати прихильності до "іншого", навіть ще недавно "власного" володаря. Взагалі не могло бути нічого подібного відколи король вступив у відверте протистояння з монголами. Тому чи був насправді конфлікт короля з митрополитом, який за давнішою "традицією" бидгоцький історик сприйняв за однозначне "zerwanie" (s. 311)? Не знаємо на цю тему нічого більше від тих, хто впровадив таку версію до літератури, проте на її підтвердження немає жодного факту. Приписані далі обом "амбіції" (s. 312) теж належить сприймати поміж фактами тієї ж певності походження. Проте Д. Домбровський виразно схильний до пошуку "легальних" причин – аж до нібито не зовсім "канонічного" шлюбу князя Романа Даниловича з Гертрудою Бабенберг (s. 323). Однак його уявлення про канонічність і в цьому конкретному випадку, здається, немало

⁶¹ Відповідну літературу див.: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... – S. 310, przyp. 816.*

відходять від того, що засвідчує родинна історія галицько-волинських правителів – досить пригадати хоча б загальновідомі обставини двох одружень як протопласта Романовичів, так і самого Данила Романовича.

Потребує окремих уточнень також коментар до показного не тільки для біографії короля “чеського епізоду”, оскільки, викладаючи відповідне літописне оповідання, Д. Домбровський теж застосував уже відзначене при інших нагодах чимале зміщення акцентів. На самому початку, вдаючись до аргументів, уклад яких привів до походу, він ствердив: “Zadecydował o tym nie tylko fakt pozostawiania władców (Галицько-Волинської держави й Угорщини – В. А.) w sojuszu i chęć wspomżenia blokowanego w Austrii syna, lecz także żądza sławy wojennej. Autor ruskiego źródła zaznaczył to wyraźnie, stwierdzając, że Daniel zabiegał o nią, bowiem żaden Rurykowicz przed nim nie wojował ziemi czeskiej”⁶² (s. 336). Однак звернення до відповідного тексту джерела переконує: літописець в обох випадках ствердив щось досить інакше. Його оповідь насправді не дає підстав для розбудови в застосований у наведеній цитаті спосіб “полководницьких амбіцій” – перебільшених аж до їх зіставлення з обома іншими наведеними аргументами, насправді за тодішнього актуального перебігу подій не до порівняння істотнішими. Показово, що й самому історикові “żądza sławy wojennej” упродовж усього довготривалого життєвого шляху його героя трапилася тільки однісінький раз. На притаманні епосі безперервні війни, якими перенасичена біографія короля, це, звичайно, не так уже й багато. Закономірно, головний особистий інтерес галицько-волинського володаря полягав насамперед у допомозі синові, який потрапив у непрості обставини. Могли мати певне значення й зобов’язання щодо свата. Натомість побачена “żądza sławy wojennej”, точніше, те що сприйнято та потрактовано за її вираз, як переконує уважніше вчитування у літописне оповідання, попри наявність відповідної фрази у літописному викладі, найправдоподібніше, не до короля належить. Всупереч твердженню польського історика, ані сам володар про неї не запобігав, ні літописець чогось такого в нього так само не вказав. А те, що за неї сприйнято, є досить звичайним за таких обставин у відзначеному контексті панегіричним укланом володареві в пам’ять про його звитязний і справді винятковий для усієї старокіївської традиції військовий похід, поставлений, власне, в контекст цієї традиції. Вбачати в підкресленні зазначеної обставини неодмінний особистий слід короля, найочевидніше, не випадало б. До того ж, літописець навряд чи мусив сам дійти до наведеного зіставлення. Радше, при цьому викладено погляд, що побутував у тодішньому холмському середовищі. Про сам його родовід та конкретне джерело за актуального стану відомостей до історії холмського осередку гадати, звичайно,

⁶² У літописі цей акцент навіть повторено у дещо відмінних версіях двічі – на початку й наприкінці відповідного оповідання: Ипатьевская летопись. – Стб. 821 (“Данилови же князю хотящю . вво корола ра^а . вво славы хотя . не бѣ бо в землѣ Роускѣи первее . иже бѣ воевалѣ

землю . Чьшьскоу ни Стѣславъ хоробры . ни Володимеръ стѣи . Бѣ хотѣние . е^е исполни”), 826 (“...и приде во гра^а Холмъ . съ чѣтью и со славою в домъ . Пречѣтоѣ . падѣ поклониса . и прослави Ба^а . в бывше^е не бѣ бо ниторыи князь . Роускыи воевалѣ землѣ . Чьшьское”).

навряд чи випадало б. Варто, однак, мати на увазі вірогідний ширший контекст подібного прославлення володаря. До нього виразно відсилає коментар до викладу повернення Данила Романовича з “каліської війни” 1229 р.: “и внидоста со славою . в землю свою . ингыи бо князь не входилъ бѣ в землю Ладъскоу толь глоубоко . проче Володимера Великаго . иже бѣ землю крестилъ”⁶³. Наведена літописна фраза слугує очевидною паралеллю до опису розглянутої холмської урочистості з осені 1253 р.

Однак Д. Домбровський у трактуванні “чеського епізоду” показав ще й певний ніби “особистий жаль” щодо свого героя (а навіть не тільки його), ствердивши: “...trzeba jasno powiedzieć, że z militarynego punktu widzenia skończyła się ona przegraną Daniela i jego pjaństwskich sojuszników. Nie zdołali oni dotrzeć do sił Beli IV operujących pod nieodległym przecież Ołomuńcem, co prawdopodobnie było głównym założeniem strategicznym. Nie udało się też zdobyć Opawy. Oczywiście, wyprawa przyniosła Rusinom i Polakom zysk materialny, bo zdołali oni bez większych przeszkód i strat ograbić część najechanej ziemi. Przede wszystkim jednak, starszy Romanowicz osiągnął, głównie na Rusi, bo Małopolsanie i Ślązacy dobrze znali skutki kampanii, znaczący sukces propagandowy, o co zadbał autor dworskiej, z natury rzeczy apologetycznej kroniki” (s. 346). При цьому не видалося вірогідним, що союзники мали не дійти до угорського короля, коли це справді було метою кампанії, а не є тільки здогадом бидгощського автора, не випадково. Через сім з половиною століть до коаліціантів істориків навряд чи слушно мати дуже більші претензії, ніж у нібито “підведеного” угорського короля, скарг якого з відповідного приводу джерела не віднотували. Перебільшено наголошуючи на моментах, трактованих як “невдачі” (але чи слушно?), автор водночас схильний послідовно применшувати успіхи. Справді, чи не повинна належати до них сама присутність у регіоні об’єднаного війська союзників, що, безперечно, відтягували від угорського короля немалі чеські сили? І чи не варто пограбування та знищення території противника визнати, все-таки, істотним військовим успіхом? Тому в Холмі цей похід, все ж, цілком слушно потрактовано за саме такий. Володар і справді повернувся “з честю і зі славою” й заслужено прийняв результати за успіх, що й наголосив одностайний з ним щодо цього його літописець. І те, що Данило Романович першим з нащадків святого Володимира Великого воював чеську землю, так само ніяк не підпадає під сумнів.

Зі скромнішого значення моментів привертає увагу коментар до епізоду, коли моравський рицар Герборт на знак підпорядкування як переможцеві прислав Данилові Романовичу свого меча. “Pokazuje ona przy okazji dobrą orientację Daniela w obyczajowości i symbolice rycerskiej. Niema się zresztą czemu dziwić, przecież wychowywał się on na zdominowanym przez Andeschów dworze węgierskim” (s. 343). Зовсім незрозуміло, при чому тут взагалі похвали на адресу галицько-волинського володаря, тим більше, що він був не сам, а разом зі союзниками. Похвалу за розуміння лицарських звичаїв належалося б віднести, звичайно, на користь власне лицаря.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 758.

Достатньо сумнівне в принципі й твердження про лицарські уроки юності при угорському дворі, оскільки при ньому Данило Романович, як відомо, перебував у, все ж, надто юному для оволодіння системою норм лицарського етикету віці. У трактуванні “гербортівського епізоду” бидгощський автор ще раз спрацював “в інтересах угорської корони”, проте, як це нерідко трапляється при перепрацюванні на одну сторону, найочевидніше, – супроти джерел, тому, в підсумку, водночас ще й власного інтересу так само.

Не уникає зауважень й виклад заключного для “чеської історії” етапу повернення до Холма. Як і належалося очікувати за таких обставин, він мав підкреслено урочисте наповнення. Одразу ж після прибуття володар-переможець побував з подячною молитвою у соборі⁶⁴. Відповідний церемоніал виключає можливість того, аби це могло статися, як розважає бидгощський історик у сенсі допустимого варіанту (s. 349), “після відпочинку”. Так само одразу ж після собору король відвідав і наступну за статусом у столиці церкву святого Іоана Златауста, хоча цього літописець і не відсотував⁶⁵. У самому літописному викладі далі найперше згадано про зустріч з братом і тільки потім у своєрідному підсумку стверджено: “...и бы^с в радости велицъ . и прибываше в домоу с^тго Ивана . во городъ Холмъ с веселиемъ . слава Ба^и и прч^стоую его м^гръ . и с^тго Ивана Златауста”⁶⁶. Вказане перебування “в домоу с^тго Ивана”, як випадає здогадуватися на підставі вжитого формулювання, не належить до самого моменту прибуття, а фіксує уже якийсь пізніший за часом епізод, визначений як особливим значенням та статусом храму, так і все ще недооціненим у всій засвідченій літописом своєрідності ставленням до нього холмського володаря. До такого висновку підводить, зокрема, й наведена вказівка не на молитву, а саме “перебування”. Натомість наступне завершення фрази – про прославлення “Ба^и и прч^стоую его м^гръ . и с^тго Ивана Златауста”, закономірно, не відображає якихось конкретних подій чи ситуацій, а є звичною, неодноразово використаною в літописній оповіді за різних обставин урочистою заключною формулою.

Запропонований після цього виклад дорогичинської коронації, попри ерудиційний аналіз широкого спектру вірогідних і дотичних обставин, все ж, небагато дає для з’ясування чи не найголовнішого, сповненого виразної і безперечної “інтриги” питання – чому урочистість відбулася саме в Дорогичині. Д. Домбровський підійшов до цієї проблеми найперше з “практичної” сторони, використовуючи для пояснення тогочасні приготування до походу проти ятвягів. “Dorohiczyn był doskonałym miejscem koncentracji wojsk, a koronacja wymagała zjazdu dostojników świeckich i duchownych. Po co więc było

⁶⁴ У Д. Домбровського помилково названий Успенським (s. 349, рзур. 919), у літописі – Богородиці (Ипатьевская летопись. – Стб. 826, 845, 862, 869), в пізній церковній традиції – Різдва Богородиці, що вказує на власне таке конкретне посвячення від самого початку, у найдавніших джерелах традиційно, однак, не відзначене.

⁶⁵ У цьому переконує як звична практика, так і зафіксовані у київському літописанні відповідні княжі відвідини київських храмів. Коротко принагідно з цього приводу див.: *Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 59.*

⁶⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 826.

zbierać się dwa razy w różnych miejscach?” (s. 358). Проте наведені міркування позначені очевидною присутністю “прагматичної наївності”. Нагадаємо, що йдеться про сакральний акт помазання на королівство, який, відповідно до загальноприйнятих норм обов’язкового для епохи ритуалу, звично відбувався у головному й водночас найвищому з огляду церковної ієрархії храмі держави, або ж іншому, обраному традицією спеціальному “коронаційному”. У нашому конкретному випадку ним мав бути тільки холмський собор. Без перебільшення не зауважений досі у всій своєрідності його вимови дивний з огляду самого акту “вибір” Дорогичина не може не мати пояснення. Проте воно приховане серед тих фактів, яких бидгощський історик, при усій докладності наведеного аналізу обставин коронації, все ж, не залучив.

Із зафіксованого літописного викладу розвитку подій перед дорогичинським актом нескладно вибудувати наступний немало показовий у його вимові протяжний за часом ряд. Спершу папа прислав легата з пропозицією прийняти корону, проте галицько-волинський володар тоді взагалі відкинув її, мотивуючись своє неприйняття актуальною татарською небезпекою: “древле бо того прислалъ к нему . пискоупа . Береньского . и Каме^нцького . река емоу . и приими вѣнѣць королевства . он же в то время . не приалъ бѣ . рѣка рать Татарская не престаеъ . злѣ живоущи с на^м то како могоу приати вѣнѣць бес помощи твоеи”⁶⁷. Кандидат на короля однозначно ставив умовою прийняття від папи королівського сану допомогу в боротьбі проти монголів. Далі, коли після докладніше не зафіксованих, відзначених тільки в наведеному фрагменті літописної розповіді попередніх переговорів папа прислав легата – абата Опізо з коронаційними регаліями, нічого не зробивши у відповідь на головне наполягання кандидата, той, спершу, попри настоювання посланців, за свідченням літопису, взагалі відмовився від зустрічі: “...тогда же во Краковѣ бѣша . послы папине . носяще блг^чвние . ѿ папѣ и вѣнѣць . и санѣ королевства . хотяще видѣти . княза Данила . шне^к ре^ч имѣ . не подобаеъ ми видитиса с вами чюжеи земли”⁶⁸. Дивна, звичайно, мотивація для володаря, до якого прямують папські послы з королівською короною. Вона однозначно вказує на небажання бачити прибулих з регаліями посланців. У протилежному разі він, природно, мав би забрати їх зі собою до своєї столиці. Однак в’їжджати після переможного чеського походу до Холма в супроводі папського легата навіть з королівською короною кандидат на короля явно не бажав. Далі він теж так само протистояв наполяганням, коли легат сам прибув до його держави, що, однак, відобразила тільки надто скупа літописна нотатка “...шномуу же шдинако не хоташоу”⁶⁹ у поєднанні із зафіксованими запевненнями легата, “...шбѣщеваѣса . шко

⁶⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 826–827. Дотеперішня література не надала значення цьому важливому моментові як стосунків з папським престолом, так і “коронаційного процесу”. Навіть не зауважено, що зазначене папське посольство мали попереджувати якісь інші контакти з відповідного приводу, що є

істотним і найвиразніше усе ще недооціненим епізодом розвитку стосунків між обома дворами, не стояло також питання коли це відбулося. Так само досі не було спроб ідентифікувати “зашифровану” в літописній вказівці особу самого легата.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 826.

⁶⁹ Там же. – Стб. 827.

помощь имѣти ти ѿ папы”⁷⁰. Навчений як давнішим, так і новішим досвідом ціні подібних обіцянок папських представників, Данило Романович на словесні запевнення чергового легата вже не реагував і взагалі, попри позначені настирливістю наполягання, усією поведінкою виразно показував небажання навіть контактувати з ним.

Не привертала уваги досі також, безперечно, цікава в цій ситуації, проте не зауважена дотепер проблема, куди власне після Кракова прибув папський висланець. Сам Данило Романович у цей час зафіксований винятково в Холмі. Тобто, вони мали врешті зустрітися в столиці кандидата на короля, але той вперто відмовлявся від папської честі, яка його так наполегливо переслідувала. Якщо сталося саме так, що логічно цілком прийнятне, явне виразне зволікання з прийняттям папського вінця прибирає додаткових барв. Так виглядає, що без п’яти хвилин король, не відібравши з рук легата корону, покинув столицю (тобто, як і в Кракові, надалі не бажаючи з ним говорити на цю тему) і вирушив на військові збори до Дорогичина перед спільним з “ляхами” походом на ятвягів. Легат знову мав їхати за ним, з не меншою наполегливістю “домагаючись свого”. Кандидат, найочевидніше, так само вперто виявлявся глухим до пропозицій прийняти папську корону, як папа – до його неодмінної головної умови стосовно допомоги проти монголів.

Літописець відзначив серед тих, хто мав схилити короля до згоди, матір⁷¹. Немає відомостей, чи досить похилого вже на той час віку княгиня-черниця побувала в Холмі, чи, навпаки, – син між поверненням з попереднього походу й новим відвідав її у володимирському монастирі. За свідченням літописного викладу, силою, яка “врятувала ситуацію” для папи й остаточно переламала спротив, виступили актуальні військові союзники, разом з матір’ю переконавши прийняти корону: “и Болеславъ . и Семовитъ и бояре Ладьскыѣ . рекоуще да бы пралъ бы вѣнць . а мы есмь на помощь . противоу поганымъ”⁷². Їхня “помощь . противоу поганымъ”, звичайно, ніяк не співмірна з тим, що потенційно випадало би очікувати від папи, й, найочевидніше, не їх запевнення мали відіграти роль остаточного аргументу для короля. Мимоволі складається враження, що під натиском наполягань звідусюди, починаючи від матері, Данило Романович, коли його дойняли коронацією тепер уже ще й у Дорогичині, повинен був врешті “махнути рукою”. Не випадає при цьому закладати, аби він не розумів наперед визначеного подальшого розвитку подій.

Усі наведені обставини коронаційних перипетій викладені в літописі виразно і вимовно й те, що окремі з них досі не привертала належної уваги або ж навіть виявилися не побаченими зовсім – справа, звичайно, не самого короля чи його літописця, а стійкого призвичаєння історії в особах поодиноких творців новітніх поглядів на неї бачити в минулому насамперед певні “інтереси” різного походження і природи...

Дорогичинська, правду кажучи, “випадковість”, яку зі знаних

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же.

⁷² Там же.

⁷³ Наявна в літературі вказівка на кон-

якнайвиразніше зацікавлених міркувань схильна всіляко вивищувати протокатолицька історіографія (разом з не католицькою, яка щедро “сліпо” черпає з її досвіду), насамперед засвідчує, що в ситуації, у яку його поставила курія, Данилові Романовичу не випадало надавати звершеному актові якогось особливого значення. Перебіг подій найближчого часу переконує, що папство, не отримавши “негайного і безумовного” пожаданого навернення (в обмін на “ніщо”), фактично, хоча, звичайно, з цілком інших міркувань, змушене було зайняти аналогічну позицію. Внаслідок цього взаємини знову вичерпалися й тепер уже, як виявилось – назавжди, оскільки ніяких пізніших їх виявів джерела не віднотували. При цьому, показово, що не тільки з наступного десятилітнього періоду життя короля, а й за його спадкоємців – упродовж усього ще майже столітнього періоду існування Галицько-Волинської держави⁷³.

Тому – ніби насамперед авторська справа як сприймати усю цю історію. Д. Домбровський ствердив: “Nie wątpimy, że wobec przedstawionych powyżej działań, zgoda na poddanie się obediencji papieskiej jawiła się wówczas Danielowi jako korzystna i perspektywiczna decyzja” (s. 369). А далі навіть визнав: “Nie wątpimy, że starszy Romanowicz mógł wówczas liczyć na ich (обіцянок папи та польських П'ястів – В. А.) spełnienie” (s. 382). Однак, правду кажучи, як уже відзначено, “korzyście” найперше послідовно уникали головного й найважливішого для короля, оскільки буллам від 14 і 19 травня 1254 р. із закликом до хрестового походу проти монголів істотнішого практичного значення надавати не випадало би ніяк. Вони стосувалися справ не другорядних, проте, все ж, з огляду центрального інтересу, – скромнішого значення. “Перспективи” ж, попри наведене наголошення, покликане переконувати в них як чомусь потенційно значимому, доповнені коментованим переліком вигод (s. 366), насправді виявилися дещо іншими. Їх дуже скоро випало “підсумувати” папській буллі від 6 березня 1255 р., яка відзначала “завзяту боротьбу проти королівства Русі” новонаверненого, проте “послідовно твердого” в очах папства католика Міндовга й закріплювала за Литвою захоплені руські землі⁷⁴. Д. Домбровський її не згадав, хоча навряд чи міг не знати, як, фактично, не згадав більш ніж очевидного довготривалого “уникання коронації”. Однак для самої проблеми така постава виявляється свідченням не просто істотним. Зрозуміло, що при позиції папської сторони далі ніякого руху не тільки не було, а й навіть не могло бути. Сприймати акт коронації “jako świadectwo dużego znaczenia politycznego naszego bohatera, dostrzeżanego przynajmniej w środkowej części kontynentu” (s. 465) за спокійнішого й розважливого сприйняття ситуації так само очевидним не малим перебільшенням.

Завершуючи коронаційний епізод, варто акцентувати ще декілька

такти папства з королем Юрієм Львовичем на початку XIV ст. при докладнішому розгляді виявилася непорозумінням, див.: *Паршин І.* Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття? // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2014. – Вип. 8. –

С. 318–325.

⁷⁴ Цит. за: *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 101.

скромніших, проте по-своєму теж істотних проблем, яким у дослідженні Д. Домбровського не приділено належної уваги.

Урочистість, звичайно, мала відбутися у дорогичинській літописній церкві Богородиці⁷⁵. Тільки припускати таку можливість, як у тексті (s. 360), чи сумніватися у цьому не випадає. Інший важливий незвичний з огляду загальноприйнятих норм момент, не зауважений і не віднотований в аналізованому викладі, – зворот “внѣ же вѣнѣць ѿ Ба приа . ѿ црѣкве стѣхъ апостоль . и ѿ стола стѣго Петра . и ѿ шѣа своего папы Некѣнтиа . и ѿ вси^х епѣповъ своихъ”⁷⁶. Коли три перших складових здатні відіслати до звичних формул папської канцелярії, то формулювання про прийняття папської корони водночас і від своїх єпископів, звичайно, мусить мати інше значення. Воно відображає не тільки певні, вірогідні, як можна здогадуватися, реалії дорогичинської церемонії, а й наголошує на сприйнятті істотним у ній свого власного акценту. Літописець явно схильний до бодай часткового “привласнення” акту коронації й, безперечно, відтворює у цьому не свій приватний погляд, а фіксує очевидні тенденції сприйняття, притаманні тогочасному холмському середовищу. Тому уже навіть на цьому рівні виявляються виразні розбіжності у трактуванні як самої дорогичинської коронації, так і її значення. За ними, безперечно, вловлюється послідовне применшення папського наповнення аналізованого епізоду, суголосне розглянутому ставленню до нього самого короля перед проведеною у Дорогичині церемонією.

Показові моменти методи Д. Домбровського засвідчує також виклад пізнішої “куремсиної війни”. Так, зокрема, він прийняв, “*że gród, w którym zgromadziła się okoliczna ludność, nie był przygotowany do odparcia ataku, co nie świadczy jednak dobrze o możliwościach defensywnych Romanowiczów, szczególnie zaś Wasylka, władającego tym grodem*” (s. 400–401). В основі такого переконання лежить літописна вказівка з викладу відповідних подій, що на час нападу Луцьк “бѣ не оутвержень . и не оуражень”⁷⁷. Вона, разом з іншими розмірковуваннями у відповідному контексті, привели історика до висновку про монгольську каральну експедицію як щось пов’язане із “*zaskoczeniem Romanowiczów i wyraźnym kompletnym chaosem w systemie obrony ich państwa*” (s. 402). Однак уважене вивчення не тільки самого літописного переказу, а й запропонованого його тлумачення переконує, що перед нами, як і в розглянутому немало вимовному під відповідним оглядом “дорогичинському епізоді”, – тільки неправомірний висновок з неправильно потрактованого джерельного свідчення. Насправді наведена літописна фраза означає зовсім інше. У ній, найвиразніше, не йдеться про якийсь “нелад” у луцькій фортеці. Зрештою, уявити собі щось подібне в тогочасній ситуації, до того ж, ще

⁷⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 788. Оскільки при цьому стверджено, що “Данилоу . и вѣбновивѣи и созда црѣвъ прекрасноу сѣбе Бѣи”, роботи при ній випадало би сприймати в контексті холмського етапу будівельної активності володаря, що пропонує єдиний такий

акцент у віддаленні від холмського середовища як одинокі не зауважені дотепер свідчення його ширшої діяльності на відповідному напрямі.

⁷⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 827.

⁷⁷ Там же. – Стб. 841.

⁷⁸ Баран О. Образ... – С. 170–171.

й за умов відкритого конфлікту з монголами, можна хіба що при цілком своєрідному наставленні (яке й засвідчує аналізований текст бидгощського історика). Насправді в джерелі малося на увазі щось зовсім інакше. Як показав не так давно при аналізі відповідного наведеного висловлювання у зіставленні з аналогічними літописними зауваженнями Олександр Баран, вказівка стосується відсутності на той час належної кількості засобів військового технічного забезпечення для оборони міста, стану його забезпечення ними⁷⁸. Не можна не погодитися з висновком цього історика про неможливість визнати тодішній Луцьк взагалі нібито неукріпленим містом з огляду хоча б на стверджену в літописному викладі й через те цілком очевидну втечу до нього для захисту навколишнього населення⁷⁹. Тому закид Д. Домбровського, буцімто “куремсина війна” мала засвідчувати “więcej... szczęścia obrońców i nieudolności najeźdźców, niż męstwa i zdolności dowódczych Daniela oraz jego młodszego brata” (s. 402) цілковито безпідставний. Він ще раз висвітлює як недостатнє входження у саму оцінену на такий спосіб ситуацію, так і вже неодноразово відзначену схильність до поспішних висновків без належного всебічного опрацювання їх підстав. Водночас наведене звинувачення є ще одним істотним закидом королеві Данилові Романовичу серед тих, що їх немало виявляє уважне читання аналізованої біографії. Правда, в іншому місці в підсумуванні, все ж, йдеться про успіхи короля в боротьбі з Куремсою (s. 406), проте, як пам’ятаємо, для Д. Домбровського це мала бути насамперед не його заслуга...

Серед виявів безперечного нерозуміння ситуації не можна оминати зауваження про збільшення “хаосу” в обложеному Сандомирі перед його взяттям монголами через “pożar prowizorycznych krytych słomą budynków wzniesionych dla ucikiniarów wewnątrz wysokiego grodu” (s. 420) з відкликанням до літописного свідчення: “бахоуть же станове в городѣ соломою чиненѣ . и загорѣшася самѣ”⁸⁰. “Провізоричність” запалених будинків є власним винаходом автора, оскільки насправді в джерелі йдеться про звичну для того часу рядову забудову⁸¹ під так само загальнопоширеними солом’яними тоді дахами. Тому запропоноване тлумачення дає ще один вимовний приклад читання літопису без належного проникнення у широкий контекст епохи, яке нерідко видають акурат насамперед дрібні деталі, покликані й призначені немало формувати її живий образ.

Зрештою, своєрідним підсумуванням зусиль у відтворенні постаї обраного героя, як і застосованої при цьому постави, сприймається запрозентований на сторінках підсумування висновок, згідно з яким “Daniel jawi się od pewnego momentu (zaryzykujemy stwierdzenie, że od powrotu od Batu wiosną 1246 r.) jako znacząca figura polityczna w skali nie tylko ruskiej, ale szerzej, całej Śródkowej Europy” (s. 465–466). Не випадало

⁷⁹ Там само. – С. 170.

⁸⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 853.

⁸¹ Див., наприклад: Словарь русского

языка XI–XVII вв. – Москва, 2006. – Вып. 27 (Спась–Стницьнѣ). – С. 194.

⁸² Ипатьевская летопись. – Стб. 794.

би згоджуватися з істориком у тому, ніби його герой справді “об’явився” у всій досконалості в якийсь певний конкретний момент за зразком Афіни з голови Зевса. Однак у наведеному визнанні найвиразніше виступає якнайочевидніша неготовність сприйняти й визнати власні неمالі зусилля короля на шляху до вершин осягнутого становища. Натомість обрана дата неунікнено відсилає ще й до нібито “заслуги” хана Бату у вигляді “визнання”. Хоча видається позадискусійним і в цьому здобуток насамперед Данила Романовича, а хана випадало би згадати хіба через те, що не знищив гостя так, як вчинив це, зокрема, з князем Михайлом Чернігівським. Проте найважливішим у наведеній пропозиції сприймається неврахування довготривалих змагань короля до осягнутих вершин становища та його власних зусиль і заслуг на цьому шляху. Хоча в самому тексті дослідження за різних обставин поодинокі їх вияви зауважено й відзначено неодноразово, належного розуміння результату як здобутку довготривалого процесу в дослідженні при цьому, все ж, не засвідчено. Причиною, безперечно, стала неодноразово показана на сторінках книги очевидна своєрідність постави щодо героя. На його адресу висловлено немало похвал, проте водночас, починаючи від раннього угорського періоду життєвого шляху, постійно вловлюється стійке незадоволення біографа. Герой незмінно виявляється “не на висоті” прийнятого для нього “омріяного” ідеалу, внаслідок цього, закономірно, єдино прийнятного. Угорське підданство на самому початку, угорська залежність, визнана при коронації Бели IV, хаос при першому набігу монголів, його повторення за часу експедиції Бурундая... Для угорського короля Данило Романович навіть мав зійти за “egzotycznego sojusznika”, “wjazd oddziałów” якого “musiał na cesarskich wysłańcach zrobić wrażenie i dać im do myślenia” (s. 291). У пропонованому огляді далеко не всім подібним прикладам приділено належну увагу – така можливість немало виходить поза прийнятне в межах рецензії. Однак король Данило Романович у зображенні Д. Домбровського незмінно виступає насамперед кимсь, ким автор виявляється постійно незадоволеним і саме це невдоволення – свідоме чи несвідоме, заманіфестоване чи не визнане, а навіть прикрите – виявляється визначальним моментом сприйняття. Тому у викладі бидгощського історика король виступає статтю, яку постійно показують і навіть немало хвалять. “Wielotorowość i rozmach działań politycznych Daniela budzą więc podziw, szczególnie, że były one prowadzone w nienajłatwiejszych warunkach” (s. 303). “Daniel był władcą i wodzem pełnym hartu ducha i posiadającym wysokiej klasy umiejętności socjotechniczne” (s. 317). Проте водночас з тією ж постійністю короля схильні бачити насамперед героєм, не здатним посісти позиції героя “справжнього”, з авторитетом непідважальним, або хоча б близьким чи бодай наближеним до нього. Причому, читання переконує, що нерідко “недопрацювання” виявляється виною не самого героя. Може навіть частіше не допрацьовувати (або ж, навпаки, – немало перепрацьовувати) схильний власне історик. Проте, за поширеною нормою новітнього часу, який значною мірою втратив дар слухати, не має значення, що ви говорите – значення має тільки те,

що вам говорять. Тому не історик, звичайно, а його герой виявляється незмінно “винним”...

Неодноразово на конкретних прикладах відзначений немало облегшений стосунок до історичних фактів та деталей в опублікованому дослідженні виразився також через чималий ряд різнорідних “дрібниць”, зі свого боку здатних підтримати неунікненне – поза цілком оправданими й заслуженими похвалами – водночас немало критичне сприйняття нового біографічного видання й на цьому рівні.

“Jeszcze spod Szumska starszy Romanowicz posłał do brata władykę Iwana. Ten powiedział królowi o okolicznościach przyjęcia” (s. 417). У наведеному твердженні виразно помилено обох братів. Якщо йдеться про “старшого Романовича”, то – Данила й тоді саме він мав відіслати владику до брата – Василька, проте посол розповідає “королеві”, тобто знову – тому ж таки Данилові... Аналогічне помилення пропонує і згадка під 1241 р. про Перемишль “poza zasięgiem władzy synów Daniela” (s. 232): оскільки раніше йдеться про Данила та Василька Романовичів, малися на увазі власне вони, тобто насправді вказано на синів князя Романа, а ім'я його старшого сина при цьому подано помилково.

Серед очевидно помилкових тлумачень окремих термінів “z bobrowych kołczanów” (s. 237) як переклад літописного звороту “...и тоулы ихъ . бобровье раздра”⁸². Безперечно, йшлося не про сагайдаки, бо з яких міркувань сагайдаки для стріл мали бути з бобрового хутра? Леонід Маховець у своєму перекладі вказав на прилбиці, потрактувавши їх накриттям зі шкіри для голови, шиї і плечей⁸³. Так само описане в епізоді зустрічі з імператорськими послами 1252 р. “сѣдло ѿ злата . жъжена”⁸⁴ ніяк не випадає сприймати “zдобnym snycerką (?) i złoconym” (s. 290). Запропонований переклад далеко не адекватно відтворює застосоване поняття “паленого золота” – воно відкидає як “сницерку”, оскільки йдеться про золоте оздоблення, так і, звичайно, “позолоту”.

Не прикрашають тексту також залучені “модні” штампи на зразок поняття “niesamowita przygoda”, якою повинна стати в уявленні історика подорож юного Данила Романовича з угорською експедицією, покликаною посадити його на галицькому престолі (s. 69). Таке ж враження викликає й намагання похвалити “umiejętności socjotechniczne” (s. 317) короля. Сприйняття віддаленої епохи не схильне погоджуватися навіть з терміном “kawalerysty” (s. 69), визнаючи історичну першість за притаманним тим часом автентичним “кіннотниками”.

Звичайнісінькою поверховою неухважністю є згадки про першу столицю короля як “Володимир-Волинський” (s. 359, 458). “Волинським” місту, як відомо, випало стати щойно в реаліях імперії Романових у ХІХ ст. Так само тільки через подачу зі званої ненадійністю пам'яті володимирська річка Луга стала “Лугом” (s. 225). З історично-географічних моментів не

⁸³ Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Маховець. – Київ, 1989. – С. 400 (пор. також: С. 400, при-

міт. 9).

⁸⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 814.

можна не подати також згадки про просування військових сил по “niezidentyfikowanym obszarze określonym jako “Podgórze” (s. 246) в районі Перемишля, хоча поняття Перемишльського Підгір’я належить до загальновідомих історично-географічних термінів регіону. Так само серед очевидно сумнівних географічних реалій виступає залучений поділ Галицької землі, за якого співвіднесені “jego wschodnia (Ponizie) i zachodnia (Przemyskie) części” (s. 239).

На закінчення з двох приводів випадає повернутися до початкової цитати цієї рецензії. Спершу про те, що стосується автора. Отож, маємо твердження про щастя короля Данила Романовича, яке полягає у тому, що “w jego otoczeniu powstała i zachowała się do naszych czasów Kronika halicko-wołyńska”. Не потребує дискусійного запалу доведення, що проваджений до 1292 р. Галицько-Волинський літопис міг бути створений в оточенні короля тільки в тій частині, яка стосується самого короля та його часів. Варто мати на увазі й загальновідому наявність не оригінального первісного холмського тексту, а його пізнішої, уже володимирської редакції. Поки мало розважано над тим, що в ньому є початковим, а що додали редактори князя Володимира Васильовича, хоча таке втручання цілком очевидне. Не випадало б екзамінувати автора з історії Галицько-Волинського літопису, але йшлося, звичайно, не про те, що в нього в голові, а про подане до друку і внаслідок цього – “віднайдене” на письмі...

Інший, і з огляду теми не до порівняння істотніший аспект “щастя” короля Данила Романовича, закономірно, стосується його самого й тісно переплетений з процесом повернення його постаті із вікового забуття. Йдеться, цілком очевидно, не про “czasy nowsze, kiedy to odbudowującą swą świadomość narodową Ukraińcy poszukiwali postaci historycznych godnych, by stały się wzorami dla przyszłych pokoleń” (s. 11). Король Данило Романович за життя – не короткого: майже шість десятиліть на престолі, з них майже півстоліття виняткової активності – сам вчинив немало для того, аби через століття його не доводилося “вишукувати”, “творячи” з нього “національний міф”. Холмський володар належить до “найреальніших” особистостей української історії – того її розділу, який сам по собі через неминуче багатовікове віддалення неunikнено немало є, власне, “міфом”, а ще більше – об’єктом неустанної безвідповідальної міфотворчості. Істориків повинно залежати на іншому. Тому, що писав Стефан Цвейг у новелі про Америго Веспуччі. Америку “відкрив” (для європейців) Христофор Колумб, а вона не називається Колумбією... Отож, Х. Колумб віднайшов ту... казкову “Індію”, яку так наполегливо прагнув відшукати, й так і помер у переконанні свого успіху... Чимось зовсім іншим, чим воно і виявилася насправді, його відкриття зробив тільки в очах А. Веспуччі...

Д. Домбровський зробив більше, ніж будь-хто з його попередників для “відкриття” одного з найважливіших аспектів постаті короля Данила Романовича. Залишається сподіватися, що друга частина монографії здатна продовжити цей успіх і на інші сторони активності однієї з найвизначніших особистостей української та східноєвропейської історії XIII ст.

Тому навіть ніби і не зовсім випадає зі знаного приречення “злісного

опонента” завершувати ці достатньо численні (хоча, зрозуміло, без претензії на вичерпність) “нотатки на полях” жалем з приводу того, що опублікований текст презентується не завжди “на рівні” потенційно очікуваного, “ув’язаним” з немалим рядом таких виявів, яких у подібному дослідженні і викладі результатів настільки об’ємної роботи бачити не хотілося б ніяк... Але: amicus Plato...

Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України

АНОТАЦІЇ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО ЗАГАДКУ ЗАГИБЕЛІ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА

Проаналізовано всі збережені джерела та версії істориків стосовно причин останнього походу першого галицько-волинського князя Романа Мстиславовича та його загибелі у 1205 р. Автор обстоює версію походу до Саксонії на підтримку свояка – німецького короля Філіпа Гогенштауфена у його боротьбі з Оттоном IV Вельфом і випадкової загибелі.

Ключові слова: Роман Мстиславович, Лешко Білий, Конрад, Завихост, Філіп Гогенштауфен, останній похід, галицько-волинський князь Роман Мстиславович.

Ілля ПАРШИН

УЧАСТЬ КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ІНТРОНІЗАЦІЇ УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ ІV

Розглянуто участь волинського князя Данила Романовича в урочистій церемонії інтронізації угорського короля Бели ІV 1235 р. Повідомлення джерел, на які опирається цей факт, правдиві. Головну увагу приділено символічному змістові ведення коня. Дехто з дослідників тлумачить цей крок як добровільний вияв васальної підлеглості старшого Романовича новому монарху з династії Арпадів. Ці гіпотези поставлено під сумнів, адже їх доказова база небездоганна. Водночас проаналізовано обов'язок конюшого (Officium stratoris), поширеного у середньовічній Західній Європі. Зроблено висновок про надання почесней Бели ІV, але не визнання його сюзеренітету. Цей жест забезпечував поле для політичного маневру в ході подальшої боротьби за Галицьку землю.

Ключові слова: князь Данило Романович, король Бела ІV, Галицьке князівство, Officium stratoris et strepae.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ХОЛМСЬКЕ БУДІВНИЦТВО КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Аналізується комплекс відомостей до різних аспектів будівельної традиції

SUMMARY

Leontiy VOITOVYCH

YET ONE THE ABOUT RIDDLE OF DEATH OF ROMAN MSTYSLAVOVYCH

In the article all sources which was saved, and versions of historias, are once again analysed in relation to reasons of the last hike of the first Galych-Volhynia prince Roman Mstyslavovych and his death in 1205. An author adheres to the version of hike of Roman to Saksoni in support the brother-in-law of German king Philip Gogenshtaufen in his fight from Otton IV Welf and accidental of death.

Key words: Roman Mstyslavovych, Leshko White, Konrad, Zavichost, Philip Gogenshtaufen, last hike, Galych-Volhynia prince Roman Mstyslavovych.

Илья PARSHYN

THE PARTICIPATION OF DANYLO ROMANOVYCH IN THE ENTHRONEMENT CEREMONY OF THE HUNGARIAN KING BELA IV

The investigation deals with the problem of the participation of volhynian duke Danylo in the enthronement ceremony of the Hungarian king Bela IV in 1235. It is shown that the testimonies of historical sources about this fact are veridical. In the submitted article the main attention is paid to the symbolic meaning of the leading a horse. Some researchers interpreted the move as a voluntary expression of allegiance subordination of older Romanovych to new monarch of the Árpád dynasty. These hypotheses are questioned, because their arguments are incomplete. At the same time it is analyzed the content of the widespread in medieval Western Europe groom service (Officium stratoris). It is concluded that this motion was granting the honors of Bela IV, but it wasn't the recognition of his suzerainty. The gesture provided the framework for political maneuver in the further struggle for the Galician land.

Key words: duke Danylo Romanovych, king Bela IV, the Galician principality, Officium stratoris et strepae.

Volodymyr ALEXANDROVYCH

CHOŁEM BUILDING OF THE KING DANYLO ROMANOVYCH

The complex of information about different aspects of the building tradition of the Chołem

холмського періоду біографії короля Данила Романовича (1201–1264) – літописні перекази, матеріали археологічних досліджень, широкий контекст традиції. На підставі проведеного систематичного дослідження холмське будівництво короля Данила Романовича показано як одна з важливих сторінок історичного процесу, яка відобразила ширші тенденції тодішньої дійсності.

Ключові слова: король Данило Романович, Холм, будівництво Холма, Галицько-Волинська держава середини XIII ст.

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ РЕЛІГІЙНІСТЬ КОРОЛЯ ДАНИЛА

Здивування викликає той факт, що, попри існування досить обширної літератури, присвяченої різним аспектам діяльності Данила Романовича, дослідники не звернули уваги на проблему релігійності цього визначного володаря.

Очевидно, насамперед стан збереження джерел не дає змоги висловлюватися про віру князя і короля Русі. Можна, однак, віднайти досить немало інформації про його релігійність у широкому культурному і суспільному контексті, а насамперед того, кого з небожителів виділяв особливим шануванням і в якій спосіб це висловлював.

Аналіз джерельних переказів, насамперед Галицько-Волинського літопису, вказує, що Данило, коли йдеться про форми шанування, не виділявся серед інших сучасних Рюриковичів, причому привертає увагу імпронуюча фундаторська діяльність, пов'язана насамперед з розбудовою нової резиденції/столиці. З іншого боку, його відзначав якнайвиразніше прагматичний стосунок до релігії, на що могло мати вплив виховання як у традиції Східної, так і Західної Церкви. Данило міг, зокрема, в спосіб іноді навіть просто брутальний домагатися прерогативи влади щодо духовенства.

Дивує також факт, що в його некролозі немає рис, пов'язаних з наголошенням релігійності, що, навпаки, досить активно наголошено в некролозі Василька Романовича та апології Володимира Васильковича. На нашу думку, це досить вимовне і вказує, що в очах оточення Данило не належав до володарів особливо релігійних.

Ключові слова: православна Галицько-Волинська Русь, король Данило, релігійність короля Данила.

period of the biography of the King Danylo Romanovych (1201–1264) – chronicle narration, materials of archaeological researches, the wide context of tradition is analyzed. On the basis of the conducted a systematic study the Chołm building of the King Danylo Romanovych is shown as one of the important part of the historical process which reflected broader trends of reality of that time.

Key words: King Danylo Romanovych, Chołm, Chołm building, Galicia-Volyn State of the middle of the 13th century.

Dariusz DOMBROVSKY THE KING DANIEL'S RELIGIOSITY

Despite the existence of the vast literature devoted to this outstanding Rus ruler, the question of his religion was never raised as a separate issue. The writings dealing with the elder Romanovich approach to religious matters focused on such issues as relations with the papacy, and therefore automatically – the case of “union” and coronation of the king, the organization of the Orthodox Halych-Volyn Rus or the ruler relationships with the Patriarch Kirill. These are probably the main topics of interest to researchers, but of course we can also find some other.

Our study showed that Daniel was characterized by certain openness and flexibility in relation to religious institutions and their people. He did not have any missionary zeal in relations with the heathens. However, the elder Romanovich in a blunt manner enforced the prerogatives of the princely rule in relation to the clergy.

His piety was very practical. For Daniel and his close ones God and the saints performed the roles of carers and helpers.

Apart for the realm of rituals the Rus prince and king's approach to the duties of a Christian was characterized by foundational activities, which – as we know – were very impressive.

Yet, quite clearly, Daniel, despite the fact that he was held in great esteem by his contemporaries, could not be regarded as a religious man, which was eloquently expressed in the form of the posthumous apology.

Key words: Orthodox Halych-Volyn Rus, the king Daniel, Daniel's religiosity.

Юрій ДИБА**ХОЛМСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК ПЕРЕМОГИ ПОБЛИЗУ ЯРОСЛАВА 1245 РОКУ**

Розглянуто літописне повідомлення 1259 р. про холмський стовп з орлом. На підставі текстологічних вказівок проаналізовано типологічні, морфологічні та композиційні характеристики холмського стовпа та їхні історичні аналоги. Монумент потрактовано пам'ятником у вигляді кам'яної колони з базою та чотирилицею капітеллю, увінчаним фігурою орла, встановленим на міському поприщі, призначеному для проведення лицарських турнірів. Семантичне навантаження композиції холмського монумента з орлом відчитується у трьох знаменнях Ярославської битви 1245 р. Викладені дають підстави аби вважати, що холмський монумент з орлом споруджено в пам'ять про цю славетну перемогу Романовичів.

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис, Холм, холмський монумент з орлом, Ярославська битва 1245 р.

Леонтій ВОЙТОВИЧ**"ПОДВІЙНА" КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА: ЗАГАДКА ЛЕГЕНДИ ЧИ РЕАЛЬНИЙ ФАКТ**

Проаналізовано джерела про коронацію Данила Романовича у 1253 р. і висвітлення цієї події у викладі хроністів ранньомодерного часу. Встановлено, що інформація Галицько-Волинського літопису повністю відповідає повідомленню Ніколо де Кальві, сповідника папи Інокентія IV, та польського джерела з кола краківського єпископа Яна Прандоти, яке було у розпорядженні хроніста Яна Длугоша. Саме Я. Длугош свідомо сфальшивав інформацію про коронацію, закресливши первинний варіант, взятий з цього джерела, і вставивши на полях власну конструкцію під 1246 р. Мацей Меховіта навів обидва фрагменти, що привело до пізніших версій з домінують длугошівської версії 1246 р.

Сучасні історики, не зауважуючи досліджень з цієї проблеми В. Семкович-Зарембіни та Д. Домбровського, продовжують шукати джерел цих версій. А проблема "подвійної" коронації у 1253 р., про яку писав Я. Длугош, і надалі залишається

Yurii DYBA**KHOLM MONUMENT TO THE VICTORY IN THE BATTLE AT JAROSLAW IN 1245**

There have been considered in the article the chronicle message of 1259 about pillar with an eagle, built near the town Kholm. Based on the analysis of textual instructions, author investigated typological, morphological and compositional characteristics of this monument and its historical counterparts. The monument interpret the stone column with base and four-faces capital, crowned with the figure of an eagle. This column was set on the city field, intended for knightly ornaments. The semantic content of the composition of the Kholm monument with an eagle is encoded in three signs, mentioned in the article of the Galician-Volynian Chronicle which describes battle at Yaroslavin 1245. The above considerations give as ontobelieveth at Kholm monument with an eagle was erected in memory of this glorious victory.

Key words: Kholm, the battle at Yaroslav in 1245, monument to the victory in the battle at Yaroslav in 1245.

Leontiy VOITOVYCH**"DOUBLE" KORONATION OF DANYLO ROMANOWYCH: A RIDDLE OF LEGEND OR REAL FACT**

The article is dedicated to analysis of sources about coronation of Danylo Romanowych in 1253 and also to the descriptions of this occurrence by early modern chroniclers/ It's know that the information about Danylo's coronation in Galician-Volynian Chronicle coincides with records of Nicolo Calvi, the confessor of Pope Innocent IV and notations of anonymous author who was the part of Jan Prandota's entourage. All there sources were available for Jan Dlugosz. So it was Jan Dlugosz, who deliberately falsified information about coronation, when he crossed out primary version from sources and inserted his own variant in the page's margins and put the date 1246. Another chronicler Maciej Miechowita had included two versions about Danylo's coronation in his work, which led to controversy in early modern chronicles, where however Dlugosz's version was dominated.

Contemporary historians, who don't notice researches of V. Semkowich-Zarembin's and D. Dombrowsky's, still searching for reasons of differences in reports of chronicles. The issue

відкритою, оскільки з'ясувати, яка з трьох можливих версій правильна без віднайдіння нових джерел, неможливо.

Ключові слова: коронація, Данило Романович, Опізо, Прандота, Длугош, Дорогичин.

Олександр МАЙОРОВ

КОЛИ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ СТАВ КОРОЛЕМ РУСИ?

Зроблено висновок, що уже в 1230-х роках у західноєвропейських актових джерелах за Данилом Романовичем закріпився титул "короля Русі", титул за ним визнавали як римський папа, так і німецький імператор. Тим обидві верховні інституції західно-християнського світу, що за традицією володіли правом надання королівського титулу світським правителям, не тільки визнавали такий за князем Галицько-Волинської Русі, а й, безсумнівно, виділяли його серед правителів окремих руських земель і міст як короля усієї Русі. Такий статус у Західній Європі давніше визнавався тільки за великими київськими князями Володимиром Святим, Ярославом Мудрим і їх найближчими нащадками.

Ключові слова: Данило Романович, король Русі, галицько-волинський князь.

Олександр МУСІН

КНЯЗЬ ОЛЕКСАНДР ЯРОСЛАВОВИЧ І КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ЯК ЛЮДИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Запропоновано порівняльний аналіз доль двох чільних постатей історії Східної Європи XIII ст. – князя Олександра Ярославовича (Невського) і короля Данила Романовича, а також уявлень сучасників про їх посмертну долю і святість. Дослідження засноване на базових категоріях середньовічної культури, що забезпечує від модернізації історії. Запропоновано висновок про штучність протиставлення цих володарів у сучасній свідомості. У житті князів простежуються численні паралелі, які пояснюють не літературні топоси, а умови середньовічного життя і менталітету. Існуючі відмінності стосуються, здебільшого, церковної політики та релігійної культури й продиктовані відмінним політико-географічним розташуванням їх князівств на карті Європи. Пропонується

of "double" coronation in 1253, which was described by Dlugosz is still opened, because without discovery of new sources it is impossible to find out which of three versions is accurate.

Key words: coronation, Danylo Romanowych, Opizo, Jan Prandota, Jan Dlugosz, Drohiczyn.

Alexander MAIOROV

WHEN DANIEL ROMANOVICH BECAME "KING OF RUS"?

The paper concludes that in the 1230s in Western sources for Daniel Romanovich was fixed the title of "King of Russia". It is important to note that the title has been recognized as the Pope and the German Emperor. Thus, both the supreme institution of the western Christian world traditionally possessed the right of the royal title secular rulers, not only recognized as such for the Prince of Galicia-Volyn Rus, but undoubtedly distinguished him among the rulers of the land and certain Russian cities as the king of all Russia. Such status in the old days in Western Europe confessed only for the great Holy Prince Vladimir of Kiev, Yaroslav the Wise, and their immediate descendants.

Key words: Daniel Romanovich, King of Rus', Galician-Volhynian prince.

Alexandr MUSIN

PRINCE ALEXANDR IAROSLAVOVYCH AND KING DANYLO ROMANOVYCH AS PEOPLE OF THE MIDDLE AGES

The article provides a comparative study of the activity of the two key persons in the history of Eastern Europe in 13th century – Alexander Jaroslavovych (Nevsky) and king Daniel Romanovych, and the contemporary perceptions concerning their sainthood and afterlife veneration. The study is based on the categories of the medieval culture that allows avoiding any modernization of the history. The conclusion has been done about the artificial character of opposition of the rulers in the modern mentality. In the lives of princes many parallels can be traced, which should be explain by similar conditions of medieval life and mentality, not by literary topos. The differences relate primarily to their church politics and religious culture, caused by different positions of two principalities on the political map of Europe. The article revises

уточнення початкового періоду історії Холмської єпархії та ролі єпископа Іоана у складенні літописного образу Данила Романовича. Канонізація князя Олександра пояснюється існуванням сильного й стабільного осередку церковної влади поряд з місцем його поховання у Владимирі, відсутньої у Холмі, де поховано короля Данила.

Ключові слова: Олександр Ярославович, Данило Романович, середньовічна ментальність, ономастика, релігійність, канонізація, історія Церкви.

Віктор МЕЛЬНИК

НОВИЙ ШТРИХ ДО МИСТЕЦЬКОГО ОБРАЗУ СОБОРУ БОГОРОДИЦІ В ХОЛМІ (ЗА ЛІТОПИСНИМ ПЕРЕКАЗОМ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ)

Запропоновано аналіз літописних та найновіших археологічних даних, що стосуються першого етапу оздоблення інтер'єру та екстер'єру собору Богородиці XIII ст. у Холмі. На основі проведених міждисциплінарних досліджень зроблено спробу гіпотетично відтворити мистецький образ сакральної споруди. Завдяки проведеним хіміко-технологічним дослідженням, описано технологію створення фресок, застосовану при виконанні елементів малярського оздоблення собору.

Ключові слова: Собор Богородиці в Холмі, князь Данило Романович, монументальне малярство XIII ст., Галицько-Волинський літопис.

Олександр ГОЛОВКО

НЕКОРОНОВАНИ І КОРОНОВАНИ КОРОЛІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

Розглянуто питання про виникнення інституту королівської влади в Західній Європі. Вивчається проблема застосування титулу король відносно володарів Східної Європи. Показано в контексті вивчення королівської титулатури процес включення Галицької землі до складу Королівства Польща.

Ключові слова: Західна Європа, християнська ідеологія, титул король, коронація, держава Русь.

the initial period of the history of the diocese of Chełm and the role of Bishop John in the formation of the image of the King Daniel in the Galician-Volhynian Chronicle. The canonization of the Prince Alexander should be explained by the existence of a well established church organization near his shrine in Vladimir, which was absent in Chełm where Daniel had been buried.

Key words: Alexander Jaroslavovych, Daniel of Galicia, medieval mentality, onomastics, religiosity, canonization, Church History.

Victor MELNYK

THE PRINCELY CATHEDRAL OF OUR LADY IN Kholm – THE ARTISTIC IMAGE ACCORDING (TO THE CHRONICLE AND THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES)

The article presents an analysis of the chronicles and archaeological data relating to the first phase of interior and exterior decoration of the XIII century princely Cathedral of Our Lady in Kholm. On the basis of interdisciplinary study the artistic image of a religious building are hypothetically recreated. Also, due to conducted chemical and technological researches, frescoes creating technology, used in the painting decoration of the cathedral, was described.

Key words: Cathedral of Our Lady in Kholm, Prince Danylo, monumental painting of XIII century, Galicia-Volyn chronicle.

Olexandr HOLOVKO

THE CROWNED AND UNCROWNED MONARCHS OF THE SOUTH-WEST RUS'

The paper deals with the question of the origin of the institute of royal power in the Western Europe. We study the problem of the title "king" in relation to the rulers of the Eastern Europe. The process of incorporating of Galician land to the Kingdom of Poland is shown in the context of the study about the royal titlature.

Key words: Western Europe, ideology of the Christianity, title "king", coronation, state Rus'.

Vitalii LIASKA

ЛИСА ГОРА НА ГОЛИХ ГОРАХ (ПРИЧИНОК ДО ТОПОНІМІЧНОГО ЛАНДШАФТУ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ В ДОБУ РОМАНОВИЧІВ)

Розглянуто локалізацію Лисої гори, яка опинилася в полі зору літописця у зв'язку з одним епізодом боротьби за "галицьку спадщину" між Романовичами та їх супротивниками, зокрема князем Мстиславом Удатним у 1224/1225 р. Згідно з усталеною історіографічною традицією, пошуки Лисої гори зосередилися поблизу містечка Тарного-ра на річці Вепр або ж провадили до ототожнення цього ороніму з Лисогірським пасмом Свентокшижських гір у Малопольці. Припускаємо, натомість, що цей літописний пункт варто ототожнити з однойменною вершиною Гологірського горбогірного пасма, поблизу с. Червоне Золочівського р-ну Львівської обл. Таку гіпотезу підтверджує територіальне тло конфлікту, зокрема невелика віддала від Гологір до "Рожного поля", топоніміка, географічні відомості та археологічні матеріали зі значної концентрації городищ княжої доби (Мостище, Підгородище, Унів, Гологори) у цьому регіоні.

Ключові слова: Лиса гора, Гологори, "Рожне поле", городище, мікротопонім, оронім.

Tetiana VILKUL

БІБЛІЯ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Біблійні цитати у Галицько-Волинському літописі (ГВЛ) ніколи систематично не вивчалися, у численних виданнях цього зводу вони, як правило, не відзначені. У статті досліджуються версії залучених галицьким та волинським книжниками біблійних книг, а також особливості відси-лань до Біблії у цьому цінному давньоруському джерелі та способи їх компонування з деякими іншими книжними джерелами.

Ключові слова: Галицько-Волинський літопис, середньовічні літописи, Давня Русь, рецепція Біблії, текстуальна критика.

Vitalii LIASKA

THE "BALD MOUNTAIN" ON "BARE MOUNTAINS" (TO THE ISSUE OF GALICIAN-VOLYN BORDERLAND TOPONYMIC LANDSCAPE IN ROMANOVYCHI EPOCH)

The paper deals with consideration of "Bald Mountain" localization, which appeared in chronicler sight in connection with one episode of the struggle for "Galician heritage" between Romanovychi and their opponents, including Prince Mstyslav Udatny in 1224/1225. According to the established historiographical tradition, searches of "Bald Mountain" focused on territory near the town Tarnohora on the river Vepr or they have led to identification of this oronym with the "Bare Mountain" strand of "Holy Cross Mountains" in Lesser Poland. Instead of it we assume that this chronicle paragraph should be interpreted with the same top of "Bare Mountains" strand near the village Chervone in Zolochiv district, Lviv region. This hypothesis is supported territorial background of that conflict, including insignificant distance from "Bare Mountains" to "Rozhne pole", toponymy, geographical data and archaeological materials, namely a large concentration of Middle Ages hillforts (Mostysche, Pidhorodysche, Univ, Holohory) in the region.

Key words: "Bald Mountain", "Bare Mountains", "Rozhne pole", hillfort, micro toponym, oronym.

Tetiana VILKUL

THE BIBLE IN THE GALICIA-VOLHYNIAN CHRONICLE

The Galicia-Volhynian Chronicle's biblical quotations and allusions never have been studied systematically. Regrettably, numerous editions of this chronicle have not marked it's citations from the Bible. The present article deals with the versions of the biblical books had drawn to the chronicle by the Galician and Volhynia scribes, and also surveys parameters of references and layout with some other bookish sources in this valuable Old Russian text.

Key words: the Bible, Galicia-Volhynian Chronicle, Biblical quotations and allusions.

Олександр БАРАН

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МІСЬКИХ
ОСЕРЕДКІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ В XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XIV СТОЛІТТЯ

У статті досліджено розвиток мережі міських осередків Галицько-Волинської держави упродовж XIII – першої половини XIV ст. Встановлено, що на її терені у вказаний час функціонував 61 міський осередок (наведена лічба враховує також ті, що перестали існувати в середині XIII ст.). На початку ж XIII ст. функціонувало 40 таких осередків. Після монгольської навали – упродовж другої половини XIII – першої половини XIV ст. на терені Галицько-Волинської держави функціонувало 49 міських осередків.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, міські осередки.

Едвард ЗАЙКОВСКИЙ

“СПИСОК РУСЬКИХ ГОРОДІВ ДАЛЬНІХ
І БЛИЖНІХ”: ДАТУВАННЯ ПРОТОГРАФУ

Аналізується збережена у пізніших копіях рідкісна і все ще немало загадкова пам'ятка східноєвропейської історіографії – “Список руських городів дальніх і ближніх”. На підставі докладного аналізу поодиноких реалій тексту та їх конкретного історичного контексту автор пропонує й обґрунтовує висновок про походження протографу з XIV ст., визнаючи присутність у збереженому тексті пізніших доповнень.

Ключові слова: “Список городів руських дальніх і ближніх”, історіографія, історія Східної Європи XIV ст.

Oleksandr BARAN

DEVELOPMENT OF NETWORK OF CASTLE-TOWN SETTLEMENTS OF THE PRINCIPALITY OF GALICIA-VOLHYNIA IN THE 13TH AND THE FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY

In the article is exploring the development of a network of castle-town settlements of The Principality of Galicia-Volhynia during the 13th and the first half of the 14th century. It is established that it career at the specified time operated 61 castle-town settlements (shown counting also takes into account those that have ceased to exist in the middle of the 13th century). At the beginning of the 13th century 40 such centers were operating. After the Mongol invasion – during the second half of 13th and the first half of the 14th century on the territory of The Principality of Galicia-Volhynia operated 49 castle-town settlements.

Key words: The Principality of Galicia-Volhynia, castle-town settlements.

Edvard ZAIKOVSKII

“LIST OF THE NEAR AND REMOTET OWNS OF RUS’”: DATING OF THE PROTOGRAPH

There have been analyzed the “List of the near and remotet owns of Rus’”, which was preserved in the later copies and remains an enigmatical artifact of the Eastern European historiography. Based on a detailed analysis of the rare realia of the text and its specific historical context, the author offers and justifies the conclusion about the original dating of the protographas 14th century, while the presence of later additions in the preserved text is also recognized.

Key words: “List of the near and remotet owns of Rus’”, historiography, history of the Eastern Europe of the 14th century.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. – 360 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Коректор
Світлана Іваник

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 24.11.2015. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 28,12.